

Հ. Ա. ՕՀԱՆՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

А. А. ОГАНЯН

**СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ СОВРЕМЕННОГО
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА
И СРЕДСТВА ЕГО ОБОГАЩЕНИЯ**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱԺԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

809.198.1.0

Հ. Ա. ՕՀԱՆՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐՍՏԱՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

A
68475

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Անադյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր, բանասիրական գիտ. դոկտոր
Ս. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտ. դոկտոր Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆԸ և բանասի-
րական գիտ. քեկնածու **Թ. Ա. ՂԱՐԱԳՅՈՒՅԱՆԸ**

Օնանյան, Հ. Ա.

0=452

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա
հարստացման միջոցները /Պատ. խմբ. Ս. Գ. Աբրա-
համյան.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982.— 361 էջ.

Աշխատության մեջ ուսումնասիրվում է ժամանակակից հայոց
լեզվի բառապաշարը, Տրվում է բառային կազմի տարբերակումը
մի քանի հատկանիշներով: Քննվում են բառապաշարի հարստաց-
ման ներքին և արտաքին միջոցները, Հատուկ ուշադրություն է
դարձվում սովետական շրջանում բառային կազմում տեղի ունեցած
փոփոխությունների ու տեղաշարժերի վրա: Ուսումնասիրվում են
նաև փոխառյալ բառերը, որոնք զգալիորեն հարստացվում են ըստ գործածու-
թյան հիմնական բնագավառների, ըստ ակտիվության և այլն:

Գիրքը ռեպերտուար կարող է լինել մայրենի լեզվի ուսուցիչների,
բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների և ասպիրանտների
համար:

4602010000

ԳՄԴ 81 . 2 2—3

0 ————— 40—82

4 Ար

703 (02)—82

Սիրով նվիրում եմ Հայրենական մեծ
պատերազմում զոհված համագյուղացի-
ներս՝ արծվաշենցիների (բաշենցիներ-
ի) սուրբ ու պայծառ նիշատակին:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Աշխատությունում քննության են առնվել տեսական ու գործնական
կարևորություն ու հետաքրքրություն ներկայացնող այնպիսի հարցեր,
ինչպիսիք են ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարըս-
տացման ուղիները: Ներածության մեջ հիմնավորվում է ժամանակակից
հայոց լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունն ու
նշանակությունը: Համառոտակի ցույց է տրվում, թե ինչ աշխատանքներ
են տարվել բառապաշարի ուսումնասիրության ուղղությամբ հայ և ռուս
իրախանության մեջ: Վեր են հանվում յուրաքանչյուր հեղինակի մատու-
ցած ծառայությունը և ունեցած վաստակը այդ գործում: Նշվում են հա-
յերենի բառային կազմի հարստացմանն ու զարգացմանը նպաստող
գործոնները: Լեզվի բառային համակարգի մեջ կատարված տեղաշար-
ժերը բացատրվում են մեր կյանքի մեջ տեղի ունեցող փոփոխություննե-
րով:

Առաջին մասը նվիրված է ժամանակակից գրական արևելահայերե-
նի բառապաշարի տարբերակմանը: Բառապաշարը դասակարգվում է
ըստ բառերի գործածության ակտիվության ու տարածվածության: Ըստ
այդմ էլ առանձնացվում են ակտիվ, պասսիվ և սովորական կամ կիրա-
ռության միջին հաճախականության բառեր: Հատուկ ուշադրություն է
դարձվում լեզվական ոճերի բառապաշարի վրա, ցույց տրվում, թե զը-
րանցից յուրաքանչյուրը ինչ հատկանիշներով է բնորոշվում, նշվում են
այս կամ ոճին առավել հատկանշական բառերը:

Երկրորդ մասում քննության են առնվում հայոց լեզվի բառապա-
շարի հարստացման ներքին միջոցները՝ բառաբարդումը և ածանցումը՝
հատուկ ուշադրություն սևեռելով բայակերտ մասնիկների և վերջածանց-

ների բառակազմական դերի վրա: Հանգամանորեն ուսումնասիրվում են բառապաշարային տեղաշարժերը սովետական շրջանում: Տրվում է նորակազմությունների դնահատությունը և խաղաղացած դերը հայերենի բառապաշարի հարստացման մեջ: Նորակերտ բառերը քննության են ենթարկվում բազմակողմանիորեն՝ բառակազմական, իմաստային, գործառական և այլ հատկանիշներով: Այստեղ ուշադրություն է դարձվում նաև ածանցների ու բառաբարդման բառակազմական դերի վրա, նշվում է հայոց լեզվի բառադանձի համալրման մեջ ունեցած նրանց մասնակցությունը¹: Ուսումնասիրվում են նաև բաղմաբաղադրիչ և օտար բաղադրիչներով կազմված բարդությունները, բառակազմական ակտիվություն հանդես բերող բաղադրիչները, նոր բառակապակցություններն ու արտահայտությունները:

Երրորդ մասը նվիրված է բառապաշարի հարստացման արտաքին միջոցի՝ փոխառության քննությանը: Այստեղ փոխառույթ բառերը դասակարգվում են ըստ գործածության հիմնական բնագավառների, ըստ ակտիվության ու տարածվածության և այլն: Քննվում են նաև ռուսաց լեզվի նմանությամբ կազմված բառերը, կապակցությունները, ոճերն ու արտահայտությունները: Տրվում է փոխառույթ բառերի դնահատությունը և հայոց լեզվի բառադանձի հարստացման մեջ ունեցած դերը:

Աշխատանքը, իբրև ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ամբողջական ու համակողմանի քննության սուաջին փորձ, զերծ չի կարող լինել թերություններից և, անշուշտ, կլինեն վեճեր ու առարկություններ առանձին հարցերի և դրանց բացատրությունների վերաբերյալ՝ սլայմանալորված մի կողմից փաստական նյութի իրավիճակով, մյուս կողմից՝ միևնույն երևույթի կամ իրողության նկատմամբ տարբեր մոտեցումով:

Հեղինակը սիրով ու գոհունակությամբ կընդունի բոլոր օգտակար գիտողությունները և հաշվի կառնի հետադաշում:

¹ Ժամանակակից հայոց լեզուն կամ դրական աշխարհաբար իր մեջ ներառում է թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ դրական լեզուները, ալիկի ձիշտ՝ դրական հայերենի երկու տարրերակները, որոնք, ընդհանրություններ ունենալով հանդերձ, պատմական հանգամանքների բերումով զարգացման տարրեր ընթացք սուացան և զգալի տարրերություններ են հանդես բերում նաև բառապաշարի համակարգում: Սույն աշխատության մեջ քննության են առնվում միայն դրական արևելահայերենի բառապաշարն ու նրա հարստացման միջոցները: Ժամանակակից հայոց լեզու կամ դրական հայերեն տերմինների տակ բնականաբար հասկացվելու է միայն դրական արևելահայերենը:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բառապաշարը, իբրև լեզվի բաղկացուցիչ մաս, անմիջապես արտացոլում է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արտադրության, հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ երևան եկած յուրաքանչյուր նոր երևույթ, առարկա և այլն ստանում է իր բառային արտահայտությունը, որով էլ հենց տեղի է ունենում լեզվի բառային կազմի հարստացումը: Լեզվի բառապաշարը, այսպիսով, անընդհատ փոփոխվում է, նորոգվում, համալրվում նորանոր բառերով ու կապակցություններով՝ կապված հասարակության զարգացման և նրա կյանքում կատարվող փոփոխությունների հետ: Բառապաշարը լեզվի, այսպես ասած, ամենազգայուն տարրն է: Այժմ, երբ գիտությունն ու տեխնիկան բուռն առաջընթաց և զարգացում են ապրում, երբ նոր գյուղերի ու հայտնադործությունների, սարքերի ու սարքավորումների, առարկաների ու երևույթների քանակը հազարների է հասնում, երբ նոր նյութերի ու արտադրանքների թիվը մեծ չափեր է ընդգրկում, լեզուների բառային կազմում հսկայական տեղաշարժեր են կատարվում, և, բնականաբար, այլևի է մեծանում բառապաշարի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Վերջին տարիներին լույս տեսան բաղմամբիվ աշխատություններ՝ նվիրված մի շարք լեզուների բառային կազմի հետազոտությանը, որոնց մեջ քանակական և որակական առումով կարևոր տեղ են գրավում ռուսերենին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

Նախան փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ: Հատկապես սովետական շրջանում հայոց լեզուն բուռն զարգացում ու առաջընթաց ապրեց: Զգալիորեն համալրվեց նրա բառային կազմը, հազարավոր նորակերտ բառեր, այլև փոխառություններ մուտք գործեցին ու լայն տարածում ստացան մեր լեզվի մեջ: Այսպես՝ հեռուստացույցի ու ռադիոյի ներմուծումով ստեղծվեցին բաղմամբիվ բառեր, պայմանավորված դրանց հետ կապված նոր հասկա-

ցություններ (գրսերման) հետ: Օրինակ՝ հեռուստացույց, հեռուստա-դիտող, հեռուստահաղորդում, հեռուստածրագիր, հեռուստակենտրոն, հեռուստատես, հեռուստատեսություն, ռադիոբարձրախոս, ռադիոբեմա-դրություն, ռադիոնելույթ, ռադիոլսող, ռադիոկենտրոն, ռադիոհաղորդա-վար, ռադիոհաղորդում, ռադիոմեկնաբան և այլն: Էլեկտրականության ու գազի թափանցման ու գործադրման հետ են կապված էլեկտրաար-դյունաբերություն, էլեկտրաբուժություն, էլեկտրագիծ, էլեկտրանաակցել, էլեկտրազոդել, էլեկտրախուզ, էլեկտրահաղորդալար, էլեկտրամեքենա-շինարար, էլեկտրավիրաբուժություն, գազալուղել, գազաթունալորում, գազալուսալորություն, գազախողովակ, գազամատակարարում, գազա-մուղ, գազասալիկ, գազատար, գազօջախ, գազատուրբինաքարշ, գազա-չափ և այլ բառեր: Վերջին սարքերին դեպի տիեզերք թռիչք կատարե-ցին սովետական գիտնականների ջանքերով ստեղծված բազմաթիվ տիե-զերանավեր, գիտականներ, արհեստական արբանյակներ և այլն: Այդ կապակցությամբ առաջ եկավ գիտության մի նոր ճյուղ՝ իր հետ բերելով նորանոր հասկացություններ: Դրանք գրսերելու համար կազմվեցին նոր բառեր՝ հարստացնելով լեզվի բառադանձը (տիեզերագիտություն, տիե-զերագնացություն, տիեզերակայան, տիեզերանավ, արբանյականավ, տիեզերադաշտ, տիեզերակենտրոն, լուսնադնաց, լուսնագնացություն, հրթիռատար, ձեռնակառավարում, հեռակետ, մերձակետ և այլն):

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը համալրվեց նաև դյուղա-տնտեսական, արդյունաբերական, ռադմական, սպորտային և այլ բա-ռերով՝ կապված նոր սարքերի ու մեքենաների, երևույթների ու հասկա-ցությունների, այլև արդյունաբերության, շինարարության, սպորտի նոր ճյուղերի նրան գալու հետ (ճակնդեղահավաք, կարտոֆիլահավաք, սերմադուրիչ, սիլոսահատ, կոունկավար, սրակտորավար, բետոնապա-տիկ, բետոնախառնիչ, ցեմենտակիր, արտադրամաս, ապարատավար, շմշկասահք, շմշկասահորդ, բռնցքամարտ, ծանրամարտ, հնգամարտիկ, հնգամարտություն և այլն): Բառերի այս շարքը վկայում է հայոց լեզվի բառակազմական ճկունության ու լայն հնարավորությունների մասին: Չնայած մեր լեզվի բառապաշարի տեսական ու գործնական կարևորու-թյանը, այնուամենայնիվ, այն ավելի քիչ է ուղադրության արժանացել, քան պետք էր: Եթե հայերենի քերականական կառուցվածքին վերաբե-րող ուսումնասիրությունները մի քանի տասնյակից անցնում են, ապա բառային կազմը ընդգրկող հետազոտությունները սահմանափակ են: Այս չի նշանակում, իհարկե, թե այդ ասպարեզում աշխատանքներ չեն կա-

տարվել: Որոշակի աշխատանքներ տարվել են այդ ուղղությամբ ևս: Այսպես՝ քննության են ենթարկվել ժամանակակից դրական հայերենի ածանցները, բառային կազմի շերտերը, բառակազմության տիկնիկայի ու միջոցների, բառապաշարի հարստացման և սրանց առնչվող որոշ հարցեր:

Առանձնապես մեծ է Մ. Աբելյանի ներդրումը հայոց լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության բնագավառում: Նրա «Հայոց լեզվի տեսություն» (Երևան, 1931) աշխատության մեջ հանգամանորեն քննվում են հայերենի ածանցները և բառակազմության շատ հարցեր, տրվում նոր ու հիմնավոր բացատրություններ: Մեծ է նաև Գ. Սեփակի ծառայությունն այդ ասպարեզում: Նրա «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» (Գիրք 2, Բառագիտություն, 1947), «Հայոց լեզվի բառազանձը» (Երևանի պետհամալսարանի գիտ. աշխ., հ. 27; 1948), «Հայոց լեզվի զարգացման սովետական փուլը» (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1946), «Նորագույն հայալուծման հայերենում» (ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ. «Տեղեկագիր», 1947, № 5) և այլ աշխատանքները կարևոր ներդրում են հայերենի բառային կազմի ուսումնասիրության բնագավառում: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի քննությանն է նվիրված Ա. Մուրվալյանի «Ժամանակակից հայերենի բառային կազմը» (Երևան, 1955) մենագրությունը, որ հիմնականում քննվում են բառակազմական հարցեր (բարդություն, ածանցում), հատուկ ուշադրություն չդարձնելով նորակազմությունների, փոխառությունների և սրանց հետ կապված խնդիրների վրա: Ուշագրավ է Ս. Էլոյանի «Ժամանակակից հայերենի ածանցները» աշխատությունը (Երևան, 1962), որը աչքի է ընկնում հատկապես ածանցների իմաստային կողմի լուսաբանությամբ, այլև իրենց կենսունակությունը պահպանող ածանցների համակողմանի քննությամբ: «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» (Երևան, 1973) կոլեկտիվ աշխատանքում քննվում են նաև բառապաշարի հարստացման միջոցներն ու եղանակները¹: Զգալի է Հր. Աճառյանի և Ս. Ղազարյանի վաստակը հայոց լեզվի բառամթերքի ուսումնասիրության գործում²: Եթե Աճառյանը քննության

1 Տե՛ս Ս. Աբելյան, Ներածություն (էջ 5—20), Լ. Օհանյան, Բառապաշարի հարստացումը բառարարդման միջոցով (էջ 23—72) և Բառապաշարի հարստացումը փոխառության միջոցով (էջ 149—171), Ս. Էլոյան, Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով (էջ 75—121) և Հապավումներ (էջ 123—148), Ռ. Խլամյան, Տերմինաբանություն (էջ 171—217):

2 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, 1955: Ս. Ղազարյան, Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսանողների դերը նրա զարգացման ու հարստացման գործում, Ե., 1956:

է առնում հայոց լեզվի մեջ հին շրջանում կատարված փոխառությունները՝ ցույց տալով դրանց դերը մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում, անելով նուրբ դիտողություններ և դրանով նպաստելով հայերենի բառային կազմի հետագա ավելի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությանը, ապա Ս. Ղազարյանը ուշադրությունը սեռում է հատկապես ռուսերենից կամ նրա միջոցով կատարված փոխառությունների վրա՝ նշելով դրանց դերը հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման մեջ: Զիշտ է, Ս. Ղազարյանի տեսակետների, այլև փաստական նյութի մեջ կան անճշտություններ, սակայն ամբողջությամբ առնված դրանք օգտակար են և օգնում են առաջադիր հարցի ավելի խոր քննությանը:

Մեծ է էդ. Աղայանի ծառայությունը լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության ասպարեզում: «Լեզվաբանության ներածություն» (Երևան, 1967) աշխատության «Բառագիտություն» բաժնում նա անդրադառնում է հիմնական բառաֆոնդի և բառային կազմի փոխհարաբերությանը, վերջինիս մեջ կատարված տեղաշարժերին, ընդհանուր լեզվաբանական հայեցակետից քննում բառիմաստի փոփոխությունները, պատճառներն ու տեսակները, փոխառությունները և այլ հարցեր, որոնք վերաբերում են նաև ժամանակակից հայերենին: Թեև հեղինակը հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձրել ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության հարցերը, սակայն տեսական դրույթները և փաստերի մեծ մասը սերտորեն առնչվում կամ կապվում է հայերենի հետ՝ նպաստելով նրա ավելի ծավալուն ու հանդամանալից ուսումնասիրությանը: Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարին վերաբերող աշխատանք է հեղինակի «Արդի հայերենի բացատրական երկհատորանոց բառարանը» (Երևան, 1976), ուր հատուկ նշումներով առանձնացվում են զործառական ոճերի բառերը, նորաբանություններն ու նորակազմությունները, հնացած և հազվադեպ հանդիպող բառերը և այլն: Այստեղ, հատկապես առաջաբանում, արդի հայերենի բառադանձր մշակված է խնամքով ու բարեխղճորեն:

Կարևոր է նաև էդ. Աղայանի «Տերմինաբանություն» (Երևան, 1978) գրքույկը, որը նվիրված է տերմինաբանության և սրան առնչվող հարցերի քննությանը: Հայերենի բառապաշարի, հատկապես ոճական կիրառությունների վերաբերյալ նուրբ դիտողություններ ունի Վ. Առաքելյանը: Իր «Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները» (Երևան, 1954) աշխատության մեջ նա հանդամանալից քննության է ենթարկել Իսահակյանի քնարերգության

բառապաշարը՝ ելնելով գրական լեզվի զարգացման ներկա պահանջներից, անդրադարձել է մեր լեզվի բառային կազմի և նրա հարստացման գործում գրողի դերին: Ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում է ոչ միայն Խաճակյանի ստեղծագործության, այլև ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրության բնագավառում: Ուշադրության են արժանի նաև Խ. Կանայանի «Ալեկտրի Խաճակյանի բանաստեղծությունների լեզուն» (Երևան, 1940), Գ. Սևակի «Ն. Զարյանի «Արա Գեղեցիկը» (Եր. պետհամալսարանի զիտաշխատություններ, Երևան, 1954), Ա. Մարգարյանի «Աբովյանը և աշխարհարարը» (Երևան, 1959), Մ. Ավագյանի «Նաիրի Զարյանի ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը» (Երևան, 1961), Ռ. Իշխանյանի «Բակունցի լեզվական արվեստը» (Երևան, 1965), Ս. Գյուլբուրդյանի «Ալ. Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը» (Երևան, 1966), Ս. Մելքոնյանի «Հ. Թումանյանի ստեղծագործության լեզուն և ոճը» (Երևան, 1969), Ա. Պապոյանի «Պարույր Սևակի շափածոյի լեզվական արվեստը» (Երևան, 1970) և այլ աշխատություններ, ուր քննարկվում են նշված հեղինակների բառապաշարի ոճական կիրառությունները, ուրաղերությունները, գրական լեզվի և առանձին զրոգների բառային կազմի փոխհարաբերության և այլ հարցեր:

Ուսումնասիրության են ենթարկվել ժամանակակից հայերենի համանիշները, հականիշներն ու հականուն բառերը, որոնք կարևոր ներդրում են համանիշության, հականիշության ու համանունության ուսումնասիրության ասպարեզում³: Ժամանակակից հայոց լեզվի ածանցական կազմությունների համակողմանի ուսումնասիրությանն է նվիրված Ս. Ա. Գալստյանի «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» (Երևան, 1978) աշխատանքը: Հեղինակը լեզվական հարուստ փաստերի հիման վրա ներկայացնում է ածանցյալ բառերի կազմավորները, նախածանցավոր և վերջածանցավոր բաղադրությունները և բազմաթիվ այլ հարցեր՝ նպաստելով հայերենի բառապաշարի հետագա քննությանը: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև Ա. Աբրահամյանը, Ս. Աբրահամյանը, Ա. Ղարիբյանը, Գ. Զահուկյանը⁴ և ուրիշներ, որոնք այս կամ այն առիթով, երբեմն էլ

³ Տե՛ս Ա. Սուխոյան, Հոմանիշ բառերը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1970: Ռ. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում (Յկնածուական դիսերտացիա, Ե., 1972), Ռ. Շալունց, Հականիշ բառերը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979:

⁴ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, 1, Ե., 1962: Ս. Աբրահամյան, Արդի հայերենի դերանունները, Ե., 1956: Նույնի, Ժամանակակից հայոց

հատուկ նպատակադրությամբ անդրադարձել են քննարկվող խնդրին և արժեքավոր դիտողություններ արել:

Վերը նշված հեղինակների մեծ մասը հիմնականում քննության է առել ժամանակակից հայերենի բառակազմության հարցերը՝ պակաս ուշադրություն դարձնելով բառապաշարի դործառական տարբերակման, նորակազմությունների ու նորաբանությունների, փոխառության և այլ խնդիրների վրա:

Հր. Աճառյանը մի առիթով նշում է, որ մեզ մոտ բավականին աշխատանք է տարվել դրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների բառային կազմի ուսումնասիրության ուղղությամբ, սակայն նորաբանությունները պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել, չնայած այն բանին, որ դրանք ղգալի թիվ են կազմում հայոց լեզվի բառապաշարի համակարգում: Ահա թե ինչու նա լեզվաբանների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է համարում նոր շրջանում ստեղծված բառերի քննությունը:

Վերջին մի քանի տասնամյակներում հայերենի բառային կազմը համալրվել է հազարավոր բառերով: Ստեփանոս Մալխասյանցի բացատրական բառարանից հետո հրատարակված բառարաններում⁵ զետեղված են շուրջ 30 հազար բառեր, որոնք չեն արձանագրված Մալխասյանցի բառարանում: Իհարկե, դրանց մեջ կան նաև 30-ական թվականներին և դրանից էլ առաջ կիրառություն ստացած բառեր, որ դուրս են մնացել Մալխասյանցի բառարանից, սակայն դրանք նորաբանություն չեն և առանձնուպես մեծ թիվ չեն կազմում: Այս նշանակում է, թե ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի մի ղգալի մասը նորաստեղծ է, ուստի կարիք ունի հանդամանալից քննության: Ի միջի այլոց, Ա. Սուքիասյանի⁶ մոտավոր հաշվումներով նորակազմությունները հասնում են 30—35

լեզու, հ. 2, Ե., 1974 (Ն. Պառնասյանի և Հ. Օհանյանի հեղինակակցությամբ): Ա. Ղա-
րիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Ե., 1954: Գ. Զահուկյան, Ժամանա-
կակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

Յ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան» (բառահատոր), 1970—
1981, առաջին հատորը ընդգրկում է 20 հազար, երկրորդը՝ 26,639, երրորդը՝ 22 հա-
զար, չորրորդը՝ 37 հազար բառ: Հ. Քառսեղյան, Հայերենի ուղղագրական, ուղղախոսա-
կան, տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973 (ընդգրկում է 152 հազար բառ): Ա. Սու-
քիասյան, Հոմանիշների բառարան, Ե., 1969 (ընդգրկում է 83 հազար բառ ու դարձ-
ված): Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976 (ընդգրկում է
135600 բառ և 11000 դարձվածաբանական միավոր), տերմինաբանական, թարգմանական
և այլ կարգի մի շարք բառարաններ:

6 Ա. Սուքիասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971:

հաղարի և կազմում են հայերենի բառապաշարի $\frac{1}{4}$ -ը, քույցի նաև $\frac{1}{3}$ -ը: Եկատենք, որ ժամանակակից հայերենի բառային կազմը ընդգրկում է շուրջ 120—130 հազար բառեր, ուր սովետական տարիներին ստեղծվածները 30 հազարից շատ անցնում:

Ձեռնարկելով ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրությունը՝ նպատակ ենք դրել ամբողջության մեջ ներկայացնել նրա պատկերը, ցույց տալ բառային կազմի համալրման ներքին ու արտաքին միջոցները, նրա զարգացումն ու հարստացումը պայմանավորող գործոնները, վերջին տասնամյակներում նրա մեջ կատարված տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, լեզվական ոճերի բառապաշարային յուրահատկություններն ու սրանց առնչվող այլ հարցեր: Մեր ուշադրությունը հիմնականում սեռվել է հատուկ քննության նյութ չդարձած կամ քիչ ուսումնասիրված խնդիրների վրա, այդ թվում նորաբանությունների, փոխառությունների, բառապաշարի գործառական տարբերակման և այլ հարցերի վրա: Աշխատանքի մեջ թեև քննության ենք առել նաև բառակազմական հարցեր, սակայն դա արվել է բառապաշարի հարստացումը ամբողջական տեսքով ներկայացնելու առումով, ոչ իբրև զուտ բառակազմական խնդիր, այսինքն՝ ուսումնասիրվել է այնպես ու այն չափով, որ դրանով ցույց տրվի հայոց լեզվի բառազանձի հարստացման ամբողջական պատկերը: Այլ կերպ ասած՝ բառակազմական քննությունը միջոց է եղել բառապաշարի համալրումը ակնառու դարձնելու համար: Այստեղ ուսումնասիրվել են բառակազմական մի շարք կաղապարներ, որոնցով կազմվել ու այսօր էլ շարունակում են ստեղծվել նոր բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառամթերքը:

Բառապաշարի ուսումնասիրության ուղղությամբ հսկայական աշխատանքներ են տարվել ոուս իրականության մեջ: Այսպես՝ հանգամանորեն քննության են առնվել ոուսաց լեզվի բառապաշարը, գործառական ոճերը, դարձվածաբանությունը, բառակազմությունը, նորաբանություններն ու նորակազմությունները, համանիշներն ու հականիշները, իմաստափոխությունը և սրանց առնչվող բազմաթիվ հարցեր, որոնք կարևոր ներդրում են ուսերենի բառագիտության բնագավառում: Առանձնապես մեծ է Վ. Վ. Վինոգրադովի վաստակը բառագիտական մի շարք հարցերի հիմնավոր լուսաբանման մեջ: Վ. Վ. Վինոգրադովը խորությամբ քննության է առել ոուսաց լեզվի գործառական ոճերի, հատկապես՝ գեղարվեստականի առանձնահատկությունները, բառի քերականական հատկանիշները, համանունները, Պուշկինի լեզուն և ոճը և այլն և իր ծանրակշիռ

խոսքն ասել այդ հարցերի վերաբերյալ⁷։ Գեղարվեստական գրականության բառապաշարին ու գեղարվեստական ոճին վերաբերող տեսական ու գործնական բնույթի մի շարք խնդիրների ու պրոբլեմների առաջադրումը և սպառիչ բացատրությունները ամենից առաջ կապվում են Վ. Վ. Վինոգրադովի անվան հետ։ Ռուսերենի բառագիտության մի շարք հարցեր, մասնավորապես համանունությունն ու բաղմիմաստությունը, համանիշները, լեզվական ոճերը և սրանց առնչվող որոշ հարցեր քննության են առնվել Օ. Ս. Ախմանովայի կողմից։ Հեղինակը տարբերում է համանիշների մի քանի խմբեր՝ ըստ նրանց կաղումը եղած արմատական ձևվույթների։ Ուսումնասիրության ենթարկելով ռուսերենի բառապաշարը՝ նա առանձնացնում է մի քանի շերտեր և տալիս նրանց բնութագրերը։

Օ. Ս. Ախմանովան հատուկ ուշադրություն է բեռել լեզվական ոճերի վրա՝ տարբերելով կամ ընդունելով շեղոք կամ զրո ոճ, որի համեմատությամբ առաջ են գալիս ցածր և բարձր ոճեր։ Ցածր ոճը, ըստ նրա, ընդգրկում է խոսակցական բառապաշարը և գոհակաբանությունը, բարձրը՝ զրբային բառերը (այդ թվում բանաստեղծականը և հնաբանությունները) և համընդհանուր գիտական տերմինները⁸։

Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդորովը⁹ ուսումնասիրության նյութ է դարձրել ռուսերենի գործառական ոճերը և բառագիտական մի շարք հարցեր՝ տալով խոր և հիմնավոր բացատրություններ ու գնահատություններ։ Նա ընդունում է գործառական ոճերի հետևյալ տեսակները՝ գեղարվեստական, գիտական, տեխնիկական-արտադրական, հասարակական-հրապարակախոսական, պաշտոնական-գործարարական։ Գեղարվեստականը իր հերթին հեղինակը բաժանում է երկու մասի՝ արձակի և չափածոյի։ Գալկինա-Ֆեդորովը քննության է առել բառի բաղմիմաստությունը և նրա առաջացման պատճառները, բառերի տեսակները ըստ ձևի և նշանակության, ռուսերենի բառաշերտերը և այլն։ Նա ռուսաց լեզվի ամբողջ բառապաշարը բաժանում է համասլավոնականի, արևելասլավոնականի (կամ հին ռուսականի) և բուն ռուսականի և կատարում համասլավոնա-

⁷ В. В. Виноградов, Язык Пушкина, М., 1935; նույնի՝ Стиль Пушкина, М., 1941; նույնի՝ Русский язык, Грамматическое учение о слове, М., 1977; նույնի՝ О языке художественной литературы, М., 1959; նույնի՝ Об омонимии и смежных явлениях (ВЯ, 1960, № 5); նույնի՝ Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963.

⁸ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.

⁹ Е. М. Галкина-Федорук и др., Современный русский язык, М., 1958.

կան բառերի դասակարգումը ըստ իմաստների: Քննում է նաև ռուսերենի մեջ անցած փոխառյալ բառերը, ցույց տալիս, թե ռուսաց լեզուն որ լեզվից ինչ բառեր է փոխառել, տալիս դրանց գնահատությունը: Առանձնացվում են ակտիվ և պասսիվ բառերը, նորաբանությունները, և տրվում է դրանց բնութագիրը: Հեղինակը առանձնացնում է համընդհանուր գործածության բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք ընդհանուր են թե՛ դրքային և թե՛ խոսակցական ոճի համար: Մի խոսքով, այստեղ բառագիտական բազմաթիվ հարցեր քննվել են խորությամբ ու գիտական պատշաճ մակարդակով: Արժեքավոր է Ն. Մ. Շանսկու՝ ռուսաց լեզվի բառագիտությանը նվիրված ուսումնասիրությունը¹⁰, որտեղ քննության են առնվում հատկապես դարձվածաբանական միավորներն ու սովետական շրջանում ռուսերենի մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու տեղաշարժերը: Կատարվում է դարձվածաբանական միավորների դասակարգումը ըստ նրանց ծագման ու ըստ գործածության բնագավառների: Հեղինակը ներկայացնում է ռուսերենի մեջ առաջ եկած նոր բառերն ու բառակապակցությունները և փոխառությունները, միաժամանակ մատնանշում գործածությունից դուրս եկած կամ ակտիվ բառապաշարից պասսիվ կիրառության անցած բառերը: Ի. Ա. Բուդագովը հանգամանորեն ուսումնասիրել է ռուսերենի բառապաշարին վերաբերող մի շարք հարցեր և լեզվական ոճերը: Իր «Լեզվաբանության ներածություն»¹¹ աշխատության մեջ նա լեզվաբանական հայեցակետից քննության է ենթարկել բառի հատկանիշները, նրա նշանակությունն ու գործածությունը, տերմիններն ու տերմինաբանությունը, նորաբանություններն ու հնաբանությունները, փոխառությունները, նաև գործառական ոճերը, իհարկե, ոչ այնքան խորությամբ ու մանրամասնորեն, ինչպես մյուս հարցերը՝ պայմանավորված աշխատանքի բնույթով ու նպատակով: «Գրական լեզուներ և լեզվական ոճեր» աշխատության մեջ (Մոսկվա), հեղինակը խորացնում է լեզվական ոճերի քննությունը՝ բացահայտելով նրանց բնորոշ կողմերն ու տարբերակիչ հատկանիշները, միմյանց նրկատմամբ ունեցած կապերն ու փոխհարաբերությունները: Ի. Ա. Բուդագովը ընդունում է լեզվական շորս ոճեր՝ դրավոր, խոսակցական, գեղարվեստական դրականության և գիտական: Սխալ է համարում լրագրային, վարչական, հրապարակախոսական, ռեկլամային, հայտարարու-

¹⁰ Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1964.

¹¹ Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967.

թյունների և այլ ոճերի առանձնացումը՝ գտնելով, որ դրանք խոսքային (ոչ լեզվական) ոճեր են և չունեն սահմանադատիչ հատկություններ: Հետագա շարադրանքում հեղինակը գրական լեզվի համար ընդունում է երկու հիմնական ոճ՝ գրավոր և խոսակցական: Վերջինս նա իր հերթին բաժանում է խոսակցական դրականի և խոսակցական առանցիկի, որը մտնում է հասարակաբանությունը, իսկ հասարակաբանությունն էլ ստորակարգում է բարբառների ու համաժողովրդական լեզվի:

Ռուսերենի բառային կազմին, մասնավորապես տերմինաբանությանը առնչվող որոշ հարցեր քննության են ենթարկվել Յու. Դ. Դեշերիևի կողմից¹²: Հեղինակը անդրադառնալով հասարակական-քաղաքական տերմինաբանությանը՝ կատարում է դրանց դասակարգումը, առանձնացնելով մի շարք խմբեր (բարոյաբաղարական հասկացություն արտահայտող, բանվոր դասակարգի, հեղափոխական պայքարի, ՍՄԿԿ գործունեության, միջազգային բանվորական և կոմունիստական շարժման հետ կապված, կոմերիտական և սրբֆմիության կյանքին վերաբերող, սովետական, պետական, վարչատնտեսական կազմակերպությունները, պաշտոնները անվանող, դասակարգային պայքարը արտացոլող և այլն):

Բառակազմական հարցերը ևս զտնվել են ռուս լեզվաբանների ու շարժման կենտրոնում: Կան արժեքավոր ուսումնասիրություններ նաև այդ ասպարեզում: Հիշատակության արժանի են «Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի բերականությունը»¹³, Զ. Ա. Պոտիխայի «Ժամանակակից ռուսերենի բառակազմությունը»¹⁴ և այլ աշխատանքներ: «Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի բերականության» մեջ զգալի տեղ է հատկացված բառակազմական տիպերի, բարդ բառերի բաղադրիչների, բազմաբաղադրիչ բառերի քննությանը: Այստեղ առանձնացվում են բարդ բառերի կազմում հանդես եկող մի շարք բաղադրիչներ, որոնք միայն գործառնում են բարդությունների մեջ (лог. граф, грамм(а), метр, фн.л. скоп, фон, навт, план, бус, тек(а), стан, бол, лнз և այլն): Քննվում են նաև մի քանի նախածանցներ, տրվում է դրանց բերնութագիրը և բառակազմական դերն ու արժեքը (супер, сверх, ультра, против, между(меж), до): Ուսումնասիրվում են նախածանցավոր, վերջածանցավոր և միաժամանակ թե՛ վերջածանց, թե՛ նախածանց ու-

¹² Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко, Развитие языков народов СССР в советскую эпоху, М., 1958.

¹³ «Грамматика русского литературного языка», М., 1970.

¹⁴ З. А. Потиха, Современное русское словообразование, М., 1970.

նեցող մի շարք բառեր առանձին-առանձին: Զ. Ա. Պոտրիխայի աշխատանքը հետաքրքրություն է ներկայացնում բառակազմական հարցերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ: Հեղինակը հանգամանորեն քննում է բառի կառուցվածքը, ձևույթների տիպերը և բառի նկատմամբ ունեցած նրանց տարբերությունները, բառակազմության տիպերն ու եղանակները, պարզ, բարդ, բաղադրյալ և հասլավված միջադրյալին բառերը, ածանցները և այլն: Ռուսերենի համար բառակազմության հիմնական միջոց է դիտվում ձևաբանական եղանակը, որը բաժանվում է հինգ տեսակի՝ նախածանցավոր, վերջածանցավոր, նախածանցավոր և վերջածանցավոր, բառաբարդություն և անվերջածանց: Այստեղ կատարվում է ածանցների դասակարգում, ըստ նրանցով կազմված բառերի խոսքիմասային պատկանելության (գոյականակերտ, ածականակերտ, բայակերտ, մակբայակերտ): Մատնանշված ուսումնասիրությունը հարուստ նյութ է բովանդակում ինչպես ռուսաց լեզվի բառակազմության և հատկապես ածանցական կազմությունների, այնպես էլ ռուսերենում գործածվող միջադրյալին բառապաշարի վերաբերյալ:

Ռուսաց լեզվի սովետական շրջանի բառապաշարը և բառակազմության հարցեր են քննվում Ի. Ֆ. Պոտոշենկոյի աշխատության մեջ¹⁵: Հեղինակը առանձնացնում է սովետական շրջանի հասարակական-քաղաքական, սպորտային և այլն տերմինաբանությունը, ցույց տալով, թե ինչ եղանակներով ու միջոցներով է ստեղծվել այն: Ուսումնասիրվում են նաև հատկապես սովետական շրջանում ռուսերենի մեջ մուտք գործած փոխառությունները, մատնանշելով գործածությունից դուրս մղված փոխառյալ բառերը: Հանգամանորեն բնութագրվում են նորաբանությունները, զնահատվում ըստ նրանց խաղացած դերի և ունեցած արժեքի, կատարվում է դրանց դասակարգում, ընդգծվում այն բաղադրիչները, որոնք ակտիվություն են հանդիս բերում նոր բառերի ստեղծման մեջ: Մանրամասնորեն քննվում են սպորտային տերմինները, կատարվում է դրանց խմբավորումը ըստ նրանց արտահայտած իմաստների: Աշխատանքը կարևոր ներդրում է ուսաց լեզվի բառագիտության ու բառակազմության մեջ:

Նորաբանությունների ուսումնասիրությանն է նվիրված Ա. Ա. Բրադինայի մենագրությունը¹⁶, որտեղ հեղինակը քննության է առնում նո-

¹⁵ И. Ф. Протченко, Лексика и словообразование русского языка советской эпохи, М., 1975.

¹⁶ А. А. Брагина, Неологизмы в русском языке, М., 1973.

քակաղմությունները, նորագույն փոխառությունները և նոր շրջանում իմաստափոխված բառերը: Հեղինակը ցույց է տալիս դրանցից շատերի կաղմության եղանակները և առաջ զարու պատճառները, իսկ տիեզերագիտության, հրթիռային տեխնիկայի և այլնի հետ կապված որոշ տերմինների համար նշում նաև նրանց ստեղծման ժամանակագրությունը: Աշխատության երկրորդ մասում ուսումնասիրվում են կայուն ու ժամանակավոր փոխառությունները: Աշխատությունը առանձնահատուկ տեղ է գրավում ռուսերենի նորակաղմություններին ու փոխառություններին նվիրված աշխատանքների մեջ:

Ուշագրավ են նաև Լ. Ա. Բուլախովսկու, Վ. Ա. Զվեգինցևի, Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու, Ն. Ա. Գվոզդևի, Դ. Ն. Շմելևի, Ա. Ա. Զալիլյանի, Դ. Զ. Ռոզենտալի, Լ. Ա. Նովիկովի, Օ. Բ. Սիրոտկինայի ուսումնասիրությունները, որոնցում քննվում են ռուսերենի իմաստաբանության, ռաբանության, բառակաղմության և բաղմաթիվ այլ հարցեր, տրվում հիմնավոր ու համոզիչ բացատրություններ ու դնահատություններ¹⁷:

Ուսաց լեզվի բառապաշարին, բառակաղմությանը և ընդհանրապես բառագիտությանը վերաբերող մենագրական ուսումնասիրությունները մատնանշվածներով չեն սահմանափակվում, սակայն դրանց բոլորի քննությունը մեր նպատակից դուրս է: Մենք կանգ ենք առել միայն առավել կարևոր մի քանի աշխատանքների վրա, ցույց տալու համար, որ մեծ ներդրում ունի ռուս լեզվաբանությունը նաև բառագիտության ուսումնասիրության բնագավառում:

Սույն ուսումնասիրությունը կատարվել է ժամանակակից գրական արևելահայերենի լեզվական հարուստ փաստերի հիման վրա: Իբրև նյութ ծառայել է հայ դասական և ժամանակակից գրողների ստեղծագործությունների, թերթերի, ամսագրերի, հանդեսների, մասնագիտական ու այլ կարգի բառարանների բառապաշարը: Նկատենք, սակայն, որ հատկապես նորակաղմությունների քննության ժամանակ առավելա-

¹⁷ Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, М., 1953; В. А. Звегинцева, Семасеология, М., 1957; В. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1960; Н. А. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, М., 1958; Н. А. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1965; Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964; А. А. Зализняк, Русское словообразование, М., 1967; Д. З. Розенталь, Практическая стилистика русского языка, М., 1968; Л. А. Новиков, Антонимия в русском языке, М., 1973; О. Б. Сироткина, Разговорная речь и ее особенности, М., 1974.

պէս օգտագործվել են մամուլի լեզվական տվյալները, քանի որ մամուլը շատ մասսայական ու բազմաբնույթ է, և այնտեղ անմիջապէս իրենց արտացոլումն են գտնում մեր կյանքում տեղի ունեցող տեղաշարժերն ու փոփոխութիւնները: Պատկառելի քանակ են կազմում այն բառերը, որոնք իրենց գոյատեման իրավունքը նվաճում են մամուլում, ապա նոր անցնում համընդհանուր գործածութեան: Հաճախ, սակայն, բավական է լինում տվյալ բառի երեան դալը որեւէ ամսագրում կամ լրագրում, որպէս-դի մշուսները առանց հասլաղելու ընդօրինակեն և գործածութեան մեջ դնեն այն՝ մեծացնելով նրա գործածութեան շրջանակներն ու հաճախականութեւնը՝ դրանով իսկ ամրապնդելով նրա դիրքերը և գոյութեան իրավունքը լեզվի մեջ:

Ընդհանրապէս, իբրև կանոն, բառերի գոյատեւումը պայմանաւորված է խոսքի մեջ նրանց կիրառութեամբ, ուստի որքան հաճախադեպ են հանդէս գալիս նրանք ու լայն ընդգրկում ստանում, այնքան անհրաժեշտ ու հարազատ են թւում՝ դառնալով սովորական գործածութեան բառեր, որից հետո դրանց կիրառութեւնը աստիճանաբար օրինականացվում է: Դժբախտաբար այդպիսի ճակատագիր են ունենում երբեմն նաև արհեստական, անճաշակ ու անհաջող կազմութիւններ, մի բան, որ հիմնականում պայմանաւորվում է առանձին մարդկանց, իսկ երբեմն էլ նաև հասարակութեան անտարբերութեամբ, որոնք լայնորեն գործածում են այդպիսիք՝ առանց հաշիւի առնելու դրանց նպատակահարմարութեւնը, իմաստային ու կառուցվածքային այլևայլ հատկանիշները: Լեզուն, իհարկե, կարող է օտարել դրանք, իբրև ոչ հարազատ տարրեր և վերջիվերջո դուրս մղել գործածութեան ասպարեղից, հատկապէս, երբ նոր են ներմուծվում ու կիրառութեան մեջ դրվում, սակայն եթէ դրանց կիրառութեւնը տարիների ընթացքում արդեն ամրապնդվել է, ապա լեզուն անգոր է գտնվում այդ հարցում: Չէ որ բառերը գործածութեան մեջ են դրվում այն կրողների՝ մարդկանց, հասարակութեան կողմից: Այստեղ վրձնական դերը պատկանում է հասարակութեանը, մասնաւորապէս գրողներին, մամուլի աշխատողներին, դիտնականներին, այլև պետական այն մարմիններին, որոնք կոչված են հսկելու և ճիշտ հունի մեջ դնելու լեզվի զարգացման ընթացքը: Վերջիններիս որոշմամբ միայն պետք է քաղաքացիութեւն ստանա ամեն մի նորակերտում: Սակայն, դժբախտաբար, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն երկար ժամանակ մի կողմ էր քաշվել՝ տերմինաշինութեան և լեզվի նոր-

մավորման հարցերն ու խնդիրները թողնելով առանձին անհատների քբ-մահաճույքին¹⁸:

Վերջին տարիներին «Սովետական Հայաստան» օրաթերթը գործածության մեջ մտցրեց հանդիպական բառը (հանդիպական պլան) ռուսերեն *встречный* (*встречный план*) անվանման դիմաց, իբրև նրա համարժեք: Դրանից հետո շատ թերթերի ու ամսագրերի խմբագրություններ հետևեցին թերթի օրինակին՝ մոռանալով, որ հանդիպականը, ըստ մեր լեզվի բառակազմության, նշանակում է հանդիպյալի վերաբերող, հատուկ, պատկանող և այլն, որոնցից և ոչ մեկով ճշտորեն չի բնութագրվում այդ հասկացության իմաստն ու նշանակությունը: *Встречный план* կապակցության մեջ ածականով, անշուշտ դրսևորվում է հանդիպադրվողի, հանդիպադրականի, հանդիպողի, նույնիսկ հանդիպակացի՝ հանդեպ գտնվողի և այլն իմաստները և ոչ հանդիպականի, ուստի չշտապելու, լրջորեն խորհելու դեպքում թերևս կարելի կլիներ ընտրել նշվածներից մեկնումեկը իբրև *встречный*-ի համարժեքը և ոչ թե դիմել հանդիպականին, որը բավական հեռու է համապատասխան հասկացության էությունը ճիշտ արտահայտելուց, չունի իմաստային հստակություն ու հասկանալիություն, այլև կազմությամբ էլ չի համապատասխանում նրան: Այս ամենից հետևում է, որ խմբագրությունները (և ոչ միայն նրանք) պետք է զգույշ լինեն բառընտրության ու բառագործածության հարցերում՝ բառերի բոլոր հատկանիշները համակողմանի քննության առնելուց հետո միայն քաղաքացիության իրավունք տան նրանց կիրառությանը՝ նկատի առնելով, որ հաճախ անհաջող ու անճաշակ շատ կազմություններ, գործածության հնարավորություն ու ասպարեզ ստանալով, մերվում են լեզվի բառային կազմին՝ դառնալով նրա անբաժանելի մասը: Բարեբախտաբար նման կազմությունները շատ չեն դրական հայերենում, դրանք հանդիպում են հատկապես մամուլում (այլև ուրոշ գրողների մոտ):

Բերենք անհաջող բառակերտումների մի քանի օրինակներ ևս, որոնք շարունակում են կիրառվել զրավոր, հատկապես մամուլի լեզվում. Բաշա Բառ կերտվել է վերջին տարիներին և կիրառվում է մամուլում (Մեկ տարեկան մատղաշի միջին քաշը կազմում է 350—400 կիլոգրամ, իսկ օրվա քաշաճը հասել է 800—900 գրամի, ՍՀ, 18. 2. 75): Աճ, աճել նշանակում է առարկայի ավելանալը, մեծանալը, բազմանալը, շատա-

¹⁸ Վերջին տարիներին զգալիորեն աշխուժացան տերմինաբանական կոմիտեի աշխատանքները:

նալը քանակով, ծավալով, քաշով: Աճը, ալյապիսով, դրսևորում է նաև առարկայի՝ քաշով ավելանալը, շատանալը, ուստի չի հիմնավորում Բաշ-ան բառի ստեղծումը:

Անհաջող կազմություն է նաև նեպուղին (Այսօրվա Երևանի շուրջը կստեղծվի նոր շրջանների մի ամբողջ մանյակ, որոնք կենտրոնի հետ կկապվեն նեպուղինեհով, ՍՀ, 16. 1. 1975): Ճեպ նշանակում է «արագ», որից և ստեղծվել են նեպընքաց, նեպագնաց, նույնիսկ նեպաժողով, որը դարձյալ անհաջող, արհեստական կազմություն է: Ճեպուղի-ն հայերենի բառակազմությամբ նշանակում է «արագ ընթացող ուղի», մի բան, որ հակառակամասնական է, քանի որ ճանապարհը արագ հատկանիշով չի կարող բնութագրվել: Արագը կարող է վերաբերել շարժման մեջ գտնվող առարկաներին՝ փոխադրական միջոցներին, մարդկանց, կենդանիներին և ընդհանուր առմամբ շարժում, տեղափոխություն ցույց տվող գործողություններին, բայց ոչ ճանապարհին: Հաջող չեն նաև մաշադիմացկուն (Կոմիտեի ջանքերի շնորհիվ շատ շանցած Երևան եկան առաջին մաշադիմացկուն, բարձր ճշգրտության ռեդուկտորները, ՍՀ, 31. 1. 75), մաշադիմացկունություն (1972 թվականին հիմնադրվեց մաշադիմացկունության ու շփման խնդիրների հատուկ կոմիտե, ՍՀ, 31. 1. 75) բառերի կազմությունները, կազմություններ, որոնք իմաստային որոշակիություն չունեն և պայմանավորված են մաշ(ել) արմատի նշանակության ոչ հստակ դրսևորմամբ: Այդ բառերը ստեղծվել են մաշվելու կամ մաշվածության նկատմամբ դիմացկունություն հանդես բերելը կամ դիմացկուն լինելը արտահայտելու համար, ինչպես չորադիմացկուն, ցրտադիմացկուն, չորադիմացկունություն կազմությունները՝ համապատասխան իմաստներով: Եթե վերջիններս հասկանալի և դյուրմբռնելի են, ապա մաշադիմացկունը և մաշադիմացկունությունը բնութագրվում են իմաստային անհստակությամբ ու արհեստականությամբ:

Մեր մամուլում, հատկապես եղանակի բյուրոյի հաղորդումների մեջ, հաճախ հանդիպում է մեհկասառույց բառը, իրեն ռուսերեն ГОЛОЛЕД (гололедница) տերմինին համարժեք, որ բառացի թարգմանություն է և քննության չի դիմանում: Ռուսերենում ГОЛЫЙ բառն ունի նաև մաքուր, անխառն իմաստները, որոնք և հիմք են ծառայել նշված կազմության համար, այնինչ մերը ղուրկ է այդ նշանակություններից և չի կարող փոխարինել ГОЛЫЙ-ին բոլոր տիպի բաղադրություններում: Համապատասխան երևույթը արտահայտելու համար կարելի է գործածել սառցակալումը, որը իմաստով ավելի մոտ է ГОЛОЛЕД-ին և հասկանալի ժողովրդական լայն զանգվածներին:

Երբեմն բառը ստեղծվում ու կայունանում է ոչ թե իր բաղադրիչներով (բառակազմություն)՝ դրսևորվող իմաստով, այլ բոլորովին ուրիշ նշանակությամբ, որի հետևանքով հակասություն է առաջանում բառի՝ բառակազմությամբ տրված իմաստի և կիրառական նշանակության միջև: Այսպես՝ խոտանաբար բառը, որ լայնորեն դործածվում է մամուլում, կազմությամբ կարող է նշանակել «խոտանող, խոտան ասլրանք արտադրող, խոտան դարձնող»: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում էլ խոտանաբար-ի դիմաց այդ իմաստն է նշվում. «խոտան ասլրանք արտադրող, պատրաստող անձ»¹⁹: Մինչդեռ այն հաճախ դործածվում է ոչ այդ նշանակությամբ: Խոտանաբար-ը կիրառվում է խոտան ասլրանքը՝ անորակը, ստանդարտին չհամապատասխանողը, փչացածը, անպետքը մյուսներից առանձնացնողի իմաստով (Իսկ հետո փոշմանեցի ու գրեցի, որ ուզում եմ որպես խոտանարար աշխատել տեխնիկական վերահսկողության բաժնում, Ավ., 23. 2. 1975): Սխալմամբ այդ իմաստով է կիրառվում երբեմն նաև խոտանող-ը. այսպես՝ Զոյա Ալեքսանյանը Երևանի ալյումինի դործարանի լավագույն կոմերիտական խոտանողուհիներից է (Ավ., 12. 3. 1972):

Խոտանողը խոտանարարի նման դրսևորում է խոտան ասլրանք արտադրողի նշանակություն, դրանք նույնանիշներ են, ուստի չի կարելի այն ևս դործածել խոտանը առանձնացնողի, տեսակավորողի իմաստով: Այդպիսի նշանակություն դրսևորում է խոտանորոշել-ով, որի դիմաց վ. Առաքելյանի կազմած ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում (1972, հ. 2) գրված է «ասլրանքը, արտադրանքը տեսակավորելիս խոտանը առանձնացնել»: Ի միջի այլոց, նշված բառարանում սխալմամբ խոտանիչ-ը բացատրվում է իբրև խոտան ասլրանքը որոշող: Խոտանիչ-ը, խոտանող-ը, խոտանաբար-ը և խոտանագործ-ը նույն իմաստն են դրսևորում՝ նշանակելով խոտան, անպետք, անորակ դարձնող, այդպիսի ասլրանք արտադրող և այլն: Դրանցից և ոչ մեկի մեջ խոտան արտադրանքը առանձնացնողի նշանակություն չկա: Այնպես որ փորձել իմաստային տարբերակում մտցնել դրանց միջև, ավելորդ է: Այս ամենից հետևում է, որ խոտանաբար-ը (այլև խոտանող-ը) դործառում է ոչ այն նշանակությամբ, ինչ տրված է բառակազմությամբ, այսինքն՝ ստեղծվել է մի բառ, որ կիրառվում է բոլորովին այլ իմաստով, ուրիշ բառի փոխարեն: Մեր մամուլը, հատկապես «Սովետական Հա-

¹⁹ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 2, ն., 1972:

յաստան» օրաթերթը, զգալով խոտանաբար բառի սխալ գործածությունը՝ վերջերս սկսել է այն կիրառել խոտան, անորակ արտադրանք թողարկողի նշանակությամբ:

Ինչպես տեսանք, շատ բառեր, որ կերտվել կամ գործածվել են մամուլում, աստիճանաբար մերվում են լեզվի բառային կազմին՝ չնայած նրանց կազմության արհեստականությանը, իմաստային անհստակությանն ու անորոշությանը: Նման երևույթները կանխելու, հետևաբար և մեր լեզուն արհեստական ու անհաջող բառակերտումներով չխճողելու համար հարկավոր է լուրջ մոտեցում ցուցաբերել բառաստեղծման հարցերին, բազմակողմանիորեն քննության ենթարկել ամեն մի բառ, հետո գործածության մեջ դնել: Անշուշտ, անուրանալի է մամուլի դերը նոր բառերի ստեղծման և նրանց իմաստների ճշգրտման մեջ:

Զգալի է նաև մեր գրողների կատարած դերը հայոց լեզվի բառադանձի հարստացման գործում: Նրանցից շատերը մի քանի տասնյակից ավելի բառեր են ստեղծել, որոնց մի մասը ակտիվ գործածություն ունեցող բառերի շարքը մտնելու իրավունք է նվաճել: Այդ տեսակետից աչքի են ընկնում հատկապես Ս. Զարինցի, Ա. Բակունցի, Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Ն. Զարյանի, Հ. Սահյանի, Հ. Շիրազի, Ս. Կապուտիկյանի, Պ. Սևակի և այլոց նորակերտումները: Անուրանալի է նաև մեր մասնագիտական գրականության դերը: Բազմաթիվ բառեր ստեղծվում են գիտության այս կամ այն ճյուղի հասկացություններն ու երևույթներն արտահայտելու համար, որոնցից շատերը դուրս են գալիս նեղ բնագավառից՝ դառնալով սովորական գործածության բառեր՝ գործառնելով մի շարք ոճերում:

Երբեմն միևնույն հասկացության համար ստեղծվում են երկու կամ ավելի բառեր՝ իմաստային որոշ տարբերակումով կամ առանց դրա: Այսպես զուգահեռաբար գործառում են հրքիռատար և հրքիռակիր, ուժբատար և ուժակիր, ավտոռուղևոր և ավտոեթեղեղ, փոշեծծիչ և փոշեծուծ (նաև փոշհհալաք, փոշեքաղ), ալեցիր և ալեհալաք, մոնտաժորդ և մոնտաժող, ֆրեզերող և ֆրեզերոդ (ֆրեզերիչ) և այլն: Լեզուն այդպիսի հնարավորություններ է ընձևում, ուստի դրանցից և ոչ մեկի կազմությունը խորթ չէ և չի շեղվում բառաստեղծական օրենքներից ու կանոններից: Սակայն մի դեպքում բառի հիմքում ընկած է մեկ, մի այլ դեպքում՝ մի այլ հատկանիշ, հրքիռատարի, ուժատարի մեջ նկատի է առնվել տանելու, իսկ դրանց մյուս զույգերի համար՝ կրելու հատկանիշը, նույն ձևով փոշեծծիչի մեջ ելակետային է համարվել փոշին ծծելը,

փողեքաղ-ի ու փողեհավաք-ի մեջ՝ քաղելը ու հավաքելը, մյուսներում տարբերությունը ածանցների ընտրության մեջ է։ Նշված ածանցները՝ ող, որղ, իշ, աբաբ իմաստով ոչ միայն խիստ մոտ են, այլև որոշ դեպքերում լիովին համընկնում են։ Այնպես որ դրանք երբեմն կարող են փոխաբխնվել միմյանցով՝ առանց իմաստային տարբերություն հանդես բերելու։ Հիշատակված բառերը, որ ստեղծվել են միևնույն հասկացությունը դրսևորելու համար, հիմնականում զանազանվում են կա՞մ երկրորդ բաղադրիչով՝ առաջինի համընկնումով, ինչպես՝ հրթիռատար—հրթիռակիր, ռմբատար—ռմբակիր, կա՞մ էլ ածանցումով, դարձյալ առաջին բաղադրիչի համընկնումով (ֆրեզերող—ֆրեզերորդ, խոտանարար—խոտանող—խոտանիչ և այլն)։ Գրական հայերենում հանդիպում են միայն սուրճին բաղադրիչով զանազանվող, մյուսով (մյուսներով) լիովին համընկնող բառեր, որոնք միևնույն իմաստն են դրսևորում, ինչպես՝ ղինակոչիկ—զորակոչիկ, ուր երկրորդ բաղադրիչները նույնն են՝ կոչ-իկ, առաջինները՝ տարբեր։ Երկու բառերն էլ արտահայտում են ղինվորական պարտադիր ծառայության կոչվածի (կանչվածի) նշանակություն, սակայն դրանցից առաջինը կազմվել է զին, մյուսը՝ զոր բաղադրիչով։ Նույն ձևով էլ երկրորդ բաղադրիչի (բաղադրիչների) համընկնումով և առաջինի տարբերությամբ են ստեղծվել ղինակոչ—զորակոչ, ղինակոչային—զորակոչային, ղինակոչություն—զորակոչություն և այլն բառերը, որոնք իմաստային տեսակետից որևէ տարբերություն հանդես չեն բերում։ «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի նույն համարի միևնույն հոդվածում հավասարապես հանդիպում են զորակոչ և զինակոչ բառերը (Երկրում անցկացվում է զորակոչ։ Զինակոչը քաղաքական հայրենասիրական կարևոր իրողարձություն է (ՍՀ, 10. 12. 1978)։ Նման կազմությունները թեև վկայում են մեր լեզվի բառակազմական լայն հրնարավորությունները, սակայն ըստ էության քիչ են նպաստում բառապաշարի հարստացմանը։ Այդ զուգաձևերից մեկնումեկը հետադաշում կարող է ավելորդ դառնալ և բնականաբար դուրս մղվել կիրառությունից կամ էլ անցնել պասսիվ գործածության բառերի շարքը։ Զի բացառվում նաև իմաստային տարբերակման առաջացումը դրանց մեջ։ Այդպիսի փաստերով հայերենը բավական հարուստ է։ Նկատենք, որ զուգահեռ գործածված ձևերի մեջ հաճախ լինում են պատահական կամ արհեստական բառակերտումներ, որոնք, հենց սկզբից քննություն չբռնելով, աստիճանաբար դուրս են մղվում բառապաշարից։ Այդպիսի ճակատագիր է սպասվում ավտոեթնոկոչ բառին, որը թեև որոշ դեպքերում

դեռևս հանդիսարում է խոսքի մեջ, հատկապես մամուլում, սակայն կմերժվի՝ դուրս մղվելով ավտոուղևոր-ի կողմից: Վերջինս հենարան ունի լեզվի մեջ հանձին ավիատուղևորի, այսինքն՝ ավտոուղևոր-ի գոյատևմանը նպաստում է ավիատուղևոր-ի առկայությունը: Բացի դրանից, իմաստային տեսակետից նախընտրելի է ավտոուղևորը, ուր ընդգծվում է ավտոյով ուղևորություն կատարող անձի իմաստը, մի բան, որ լիովին համընկնում է այդ հասկացության նշանակությանը, իսկ ավտոերթեկող-ի մեջ շեշտվում է ոչ միայն մեկնելու, այլև վերադառնալու նշանակությունը, որով էլ հենց հեռանում է ավտոուղևորի իմաստից:

Երբեմն դարավոր հնություն ու գործածություն ունեցող և իրենց գոյատևման իրավունքը նվաճած ու լեզվի մեջ արմատավորված բառերի կողքին ճիշտ և ճիշտ նույն նշանակությամբ նոր բառեր են ստեղծվում, որոնք սկսում են զուգահեռաբար կիրառվել առաջինների հետ: Այսպես՝ վաղուց ի վեր մեր լեզվում հաստատապես ամրապնդված բուֆ և զոմ բառերին զուգահեռ, իբրև դրանց համարժեքներ, վերջին տասնամյակներում մամուլում սկսեցին հանդես գալ ձնաբուֆ-ը և անասնագուճ-ը, որոնք որևէ առավելություն չունեն բուֆ և զոմ բառերի նկատմամբ: Չնայած դրան, գնալով ավելի հաճախադեպ են հանդես գալիս նրանք՝ նպաստելով բուֆ-ի և զոմ-ի գործածության հաճախականության նվազմանը:

Ուրիշ է անասնաշենք բառի ստեղծումը, քանի որ դրանով արտահայտվող կառույցը իր էությունմբ զգալիորեն տարբերվում է զոմ-ից (նաև անասնագոմից): Վերջինս նշանակում է միհարկանի, փոքրիկ պատուհաններով հողածածկ շինություն՝ անասուններին տեղավորելու համար, այնինչ անասնաշենք-ը գեղեցիկ մի կառույց է՝ երբեմն նույնիսկ բազմահարկ, լուսավոր, ընդարձակ, մաքուր, անասուններին ջրելու, կեր տալու, կթելու, գոմաղբը հեռացնելու ավտոմատ սարքերով և այլ հարմարություններով, ուր երբեմն սուսնձին տեղեր են նախատեսվում տընտենության ղեկավարությանը և անասունների խնամքը կազմակերպող անձանց համար, դա միաժամանակ կացարան է ու հիմնարկային շինություն: Ահա թե ինչու արդարացվում է անասնաշենք-ի ստեղծումը, իբրև նոր, բարձր տիպի ու որակի շինության անվանում: Այս տիպի շինությունները այլևս չի կարելի զոմ անվանել:

Զի բացառվում միևնույն բառով երկու տարբեր հասկացությունների զրսեկորումը, որով իմաստային անհստակություն է առաջանում և դժվարացնում բառի նշանակության ըմբռնումը: Այդ անհստակությունը վերացնելու նպատակով հաճախ նոր բառեր են ստեղծվում, բնականա-

բար իմաստային ծանրաբեռնվածությունից ազատելով բառական տվյալ միավորին: Նորակերտ բառը հենց սկզբից որոշակի նշանակություն է ձեռք բերում՝ գործածվելով կոնկրետ իմաստով: Այսպիսով, ճշգրտվում են բառերի իմաստները, և լեզուն հարստանում է բառային նոր միավորներով: Օրինակ՝ ականանետ բառը սկզբում գործառում էր երկու իմաստով՝ ական նետող զենքի և անձի: Այսինքն՝ նրանով արտահայտվում էին երկու հասկացություններ՝ մի զեպրում նշանակելով զենք, մի այլ զեպրում՝ այդ զենքը՝ ականը գործածող (տվյալ զեպրում՝ նետող) անձ: Հետագայում ստեղծվեց ականածիգ բառը՝ հրածիգ բառի նմանակությունամբ, որը նշանակում է «ական նետող անձ»: Այսպիսով, ականանետ բառը, ազատվելով մինչ այդ ունեցած նշանակություններից մեկից, կիրառվում է միայն մեկ՝ «ական նետող զենք» իմաստով: Ականածիգ բառի նմանակությամբ ստեղծվեց հրքիռածիգ-ը, որը դրսևորում է հրթիռ արձակողի, նետողի նշանակություն: Նույն ձևով էլ զորասյուն-ը սկզբում գործածվում էր և՛ զորքի (զորամասի), և՛ տրանսպորտի միջոցների շարքը կամ շարային միավորումը արտահայտելու համար: Հետո կազմվեց շարասյուն բառը՝ փոխադրամիջոցների և տեխնիկական այլ միջոցների շարքը դրսևորելու նպատակով: Այսպիսով, զորասյունը կաշունաշավ մեկ նշանակությամբ՝ արտահայտելով զորքի կամ զորամասի շարքը, իսկ շարասյունը ստանձնեց տրանսպորտի միջոցների շարքը արտահայտելու դերը (ավտոմեքենաների շարասյուն, տանկերի շարասյուն և այլն):

Տարբեր հասկացություններ, այսպիսով, բառային տարբեր դրսևորումներ ստացան, որով, անտարակույս, համալրվեց լեզվի բառային կազմը, և ավելի ճշգրտվեցին ու հստակ դարձան նշված բառերի իմաստները: Իհարկե, նման պատճառաբանվածությունամբ ու հիմնավորմամբ առաջ եկած բառերը սահմանափակ են մեր լեզվի բառային կազմում, ուստի դրանք նվազ չափով են մասնակցում բառապաշարի համալրմանը: Որոշ զուգաձևություններ իմաստային նրբերանգ են դրսևորում՝ արդարացնելով իրենց գոյատևումը լեզվի մեջ: Այդ զեպրում լեզուն հնարավորություն է ընձեռում բառային առանձին միավորների կերտել այդ նրբերմաստները տարբերակված ձևով արտահայտելու համար: Նման իրողությունները նույնպես սահմանափակ են հայերենում²⁰:

²⁰ Նկատի չունենք ժամանակակից հայոց լեզվի պարզ կամ արմատական նույնանիշները, որոնք զայիս են դարերի խորքից և հենց սկզբից գործածության իրավունք են նվաճել՝ հանդես գալով տարբեր ոճերում: Ինչպես՝ մաղ—հեր—վարս, ալտ—թուշ, զա—զաթ—կատար և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Չնայած բառապաշարի տարբերակման տեսական ու գործնական կարևոր նշանակությանը, հայ լեզվաբանության մեջ մինչև այժմ այն անհրաժեշտ չափով ուշադրության չի արժանացել: Բառագիտական ուսումնասիրություններում առաջադիր հարցը հատուկ քննության չի ենթարկվել: Հայ լեզվաբանական դրականության մեջ միայն որոշ մտքեր են արտահայտվել և այն էլ սոսկ հարևանցիորեն, այս կամ այն խնդրի լուսաբանման առնչությամբ, ոչ որոշակի նպատակադրմամբ: Հայերենի բառապաշարի տարբերակման ուղղությամբ որոշակի աշխատանք է կատարված միայն բառարաններում, հատկապես Ստ. Մալխասյանցի Հայերեն բացատրական բառարանում (Ե., 1944—1945), ուր նշումներ արված են ոչ միշտ ու ոչ բոլոր բառերի համար, թե տվյալ բառը լեզվական որ ոճում է կիրառվում, այսինքն՝ խոսակցական է, բարբառային, զբրքային, հնացած, մասնագիտական և այլն: Դժբախտաբար այստեղ բոլոր ոճերը չեն ընդգրկված և կան սխալներ ու անճշտություններ: Բարբառային որոշ բառեր մտցվել են խոսակցականի մեջ և ընդհակառակն՝ խոսակցական ոճին բնորոշ մի շարք բառեր դիտվել բարբառային և այլն: Ոճական նշումներ են կատարված նաև «ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» (չորս հատորով), ուր դարձյալ չեն ընդգրկված բոլոր ոճերը, և կան բաղմամբիվ անճշտություններ, էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» (1976), Հ. Բարսեղյանի «Ուղղագրական, ուղղախոսական և տերմինաբանական բառարանում» (1973) և այլն:

Բառապաշարի տարբերակման վերաբերյալ հարուստ նյութ է պարունակում հատկապես էդ. Աղայանի բառարանը, որտեղ բավական շատ

են ոճական ու այլ կարգի նշումները: Այստեղ առանձնացվում են խոսակցական, բարբառային, բանաստեղծական, գրքային, հնացած, հազվագեղ հանդիպող, գիտական, տեխնիկական բառերը: Նշված են նաև նորաբանություններն ու նորակազմությունները, բառարանի առաջաբանում ներկայացված է բառաշերտերի, գործառական ոճերի տեսությունը, այսինքն՝ գրական հայերենի բառապաշարը մշակված է խնամքով ու բարեխղճությամբ: Այս բառարանները և հատկապես վերջին երկուսը մեծ շահով կնպաստեն բառապաշարի դասակարգման ուղղությամբ տեսական հետազոտություններ կատարելուն՝ հարուստ նյութ արամադրելով ուսումնասիրողներին:

Բառապաշարի տարբերակումը մեծ դժվարություն է հարուցում՝ կապված մի շարք հանգամանքների հետ: Ամենից առաջ բառերի մի զգալի մասը, նույնիսկ իրենց ամենահիմնական խմատներով, աղատորեն կարող է գործածվել տարբեր ոճերում: Միևնույն բառը կարող է գործառնել թե՛ խոսակցական լեզվում, թե՛ գեղարվեստական գրականության մեջ, թե՛ տարբեր գիտաճյուղերում՝ լինելով միաժամանակ և՛ համընդհանուր գործածության բառ, և՛ նեղ մասնագիտական տերմին: Մեր լեզվի տերմինների փոքր մասն է, որ միայն տերմինային արժեքով է հանդես գալիս՝ գործառնելով միայն գիտության կամ տեխնիկայի այս կամ այն բնագավառում: Օրինակ՝ հեռուստացույց, օդերևման ռադիո, տերմինային արժեք ունեն հեռուստատեսության և տեղեկագրիտության մեջ, սակայն դրանք այժմ նաև համագործածական բառեր են և հաճախակի հանդիպում են և՛ առտնին խոսակցության մեջ, և՛ գեղարվեստական գրականության ու մամուլի լեզվում: Նրանք միաժամանակ և՛ տերմիններ են, և՛ համընդհանուր գործածության բառեր: Այդ հանգամանքը, անշուշտ, դժվարություն է ստեղծում բառապաշարի հստակ տարբերակման մեջ: Բացի դրանից, գիտությունները գնալով մասնատվում են՝ առաջ բերելով նոր ճյուղեր ու նոր մասնագիտություններ, որոնք շատ կողմերով դեռևս կապված են ընդհանուր գիտության հետ: Այդ պատճառով էլ դժվար է տվյալ գիտության բառապաշարի որոշակի առանձնացումը մյուսներից կամ հենց իր մասնաճյուղերից: Այսպես՝ ֆիզիկական քիմիան և կենսաֆիզիկական գիտության նոր ճյուղեր են, որոնցից առաջինը սերտորեն կապված է ֆիզիկայի և քիմիայի, իսկ մյուսը՝ ֆիզիկայի և կենսաբանության հետ, բնականաբար դրանց բառապաշարը որոշ կողմերով համընկնում է: Նույն ձևով էլ ռադիոտեխնիկան ու էլեկտրոնիկան գիտության նոր բնագավառ են, որոնք առնչվում են տեխնիկական այլ

գիտաճյուղերի հետ, ուստի դրանց բառապաշարը որոշ չափով ու աստիճանով խառնաձևվում է, և դժվար է որոշակի սահմաններ դնել դրանց միջև։ Բացի դրանից, ինչպես արդեն նշվել է, միևնույն տերմինը հավասարապես գործառնում է մեկից ավելի բնագավառներում, որը նույնպես դժվարություն է հարուցում որոշելու դրանց սահմանները։ Այսպես՝ կենսաֆիզիկա և կենսաֆիզիկոս տերմինները որքան քիմիական, նույնքան էլ կենսաբանական տերմիններ են, նույն ձևով էլ կենսաֆիզիկա և կենսաֆիզիկոսը և՛ կենսաբանությունը, և՛ ֆիզիկային վերաբերող տերմիններ են, իսկ նյարդաֆիզիկա հավասարաչափ վերաբերում է թե՛ կաղմախոությունը, թե՛ քիմիային։ Այդ նշանակում է, որ բառապաշարի գործառական (և ոչ միայն գործառական) տարբերակումը լուրջ դժվարությունների հետ է կապվում։

Հարկ է նշել, որ լեզվական ոճերը համեմատաբար ավելի հեշտ է տարբերակել, քան նրանց բառապաշարը, քանի որ ոճերից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է գրեթե սահմանադաշտիչ արժեք ունեցող մի շարք հատկանիշներով, որոնք կիրառելի չեն բառապաշարի նկատմամբ։ Լեզվական ոճերի տարբերակման գործում կարևոր դեր կարող են կատարել նախադասությունների կառուցվածքը, խոսքի կապակցման եղանակներն ու միջոցները, այս կամ այն կարգի արտահայտությունների, կապակցությունների ու բառերի գործածությունը, խոսքի պատկերավորման հնարանները և այլ գործոններ։ Չնայած այս ամենին, այնուամենայնիվ, հնարավոր է, եթե ոչ լեզվական ոճերի չափ հստակորեն, գոնե մոտավորապես, սահմանադաշտել ժամանակակից հայերենի լեզվական ոճերի բառապաշարը։

Բառապաշարի դասակարգումը կարելի է կատարել մի քանի հիմունքով. մի դեպքում հիմք ընդունելով բառերի գործածության ակտիվությունն ու տարածվածությունը, մի այլ դեպքում՝ կիրառության հիմնական բնագավառները, երրորդ անգամ՝ բառակաղմպական կաղապարները և այլն։

Անցնենք բառապաշարի բնությունը ըստ նշված հատկանիշների։

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅԱՆ

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի թուղիկ քննությունից անդամ կարելի է նկատել, որ բոլոր բառերը տվյալ շրջանում միևնույն ակտիվությունն ու տարածվածությունը, այլև դերն ու արժեքը չունեն հաղորդակցման մեջ: Որոշ բառեր ավելի հաճախակի են հանդիպում ու ավելի մեծ տարածում ունեն, քան մյուսները: Ըստ գործածության ակտիվության ու տարածվածության աստիճանի՝ հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ կարելի է առանձնացնել հետևյալ խմբերը՝

ա) բառեր, որոնք աչքի են ընկնում ակտիվ կիրառությամբ ու լայն տարածվածությամբ,

բ) բառեր, որոնք ունեն գործածության սահմանափակություն և ոչ մեծ ընդգրկում,

գ) բառեր, որոնց բնորոշ է գործածության սովորական կամ միջին հաճախականությունը: Սրանք առանձնակի դիրք են զբաղում մյուս երկու խմբերի նկատմամբ: Այստեղ ընդգրկվում են համընդհանուր գործածության բառերը, որոնք կիրառության հաճախականությամբ որոշ չափով զիջում են ակտիվ և գերազանցում պասսիվ բառապաշարին: Այս խմբի բառերը քանակապես ավելի շատ են:

Ակտիվ, պասսիվ և գործածության սովորական կամ միջին հաճախականության բառերի սահմանների որոշումը չափազանց դժվար է. առանձնապես դժվար է 1-ին և 3-րդ խմբերի բառերի սահմանադատումը: Առաջադիր հարցը համակողմանի ու ճշգրտությամբ լուծելու համար թերևս մեկ մարդու կյանքը բավական չէ՝ քանի որ միայն փաստական նյութի հավաքումը տասնամյակներ կազանջի: Չնայած այս ամենին, կարելի է մոտավոր սահմաններում, միայն ընդհանուր գծերով, լուսաբանել հարցը՝ առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու:

Ակտիվ բառապաշարը քանակապես այնքան էլ մեծ չէ: Այն սովորաբար ընդգրկում է ընդհանուր բառապաշարի մոտ տասը տոկոսը¹, և դա վերաբերում է ինչպես տվյալ լեզվի բառային կազմին, այնպես էլ լեզուն կրող յուրաքանչյուր անհատի բառապաշարին: Յուրաքանչյուր

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Будагов, Введение в языкознание, М., 1965.

անհատ գրավոր ու բանավոր խոսքում գործածում է իրեն հասկանալի բառերի տասնհինգ տոկոսից ոչ ավելին: Եթե նկատի ունենանք, որ զբ-
րանց մի զգալի մասն էլ բնորոշվում է ոչ հաճախադեպ կիրառությամբ,
ապա պարզ կլինի, որ ամեն մարդու ակտիվ բառապաշարը նրա իմա-
ցած ու գործածության մեջ դրած բառերի 10 տոկոսին չի կարող գերա-
զանցել: Նույն ձևով էլ լեզվի բառային համակարգից տվյալ հասարա-
կության կողմից սովորաբար ակտիվ գործածության մեջ է դրվում ընդ-
հանուր բառապաշարի մոտ 10 տոկոսը: Պետք է նկատել, որ յուրաքանչ-
յուր անհատի բառապաշարը սլայմանավորված է նրա պատրաստակա-
նությամբ, իմացությամբ, կրթության ու զարգացածության աստիճանով
և այլն: Որքան լայն է նրա մտահորիզոնը, այնքան մեծ ընդգրկում ունի
նրա բառապաշարը:

Քանի որ լեզուն կրող անհատները զարգացման տարբեր մակարդա-
կի ու աստիճանի են, ուստի և քանակապես տարբեր է նրանց բառա-
պաշարը:

Գեղարվեստական գոհականության մեջ նշանակալից հետք թողած
հեղինակների ստեղծագործությունների բառապաշարի քննությունից
պարզվել է, որ նրանք սովորաբար օգտագործել են իրենց մայրենի լեզ-
վի բառերի 10—12 տոկոսը: Այսպես՝ Ավ. Իսահակյանի պոեզիայում
գործածված բառերի քանակը 5 հազարից մի քիչ ավելի է²:

Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում բառերի քանակը հասնում է
9400-ի³, որոնց մեջ չեն մտնում դարձվածքներն ու հարադրական կա-
պակցությունները, այլև բայերի կրավորական ու պատճառական ձևերը:
Հոմերոսի երկու պոեմներում տեղ է գտել 9000 բառ, Բաթթու «Սամ-
վել»-ում՝ 7719 բառ ու դարձված, տեղանուններ ու անձնանուններ:
Շերապիրի ստեղծագործությունների բառապաշարը 15000⁴ բառային
միավոր է ընդգրկում, որոնք համապատասխանաբար կազմում են ընդ-
հանուր բառապաշարի 10—13 տոկոսը: Եթե նկատի ունենանք, որ այդ
բառերի մի մասը հեղինակների ստեղծածն է, հետևաբար և ակտիվ կի-
րառություն չունի և, որ դրանց մի մասը քիչ է հանդիպում ընդհանրա-
պես, ապա պարզ կդառնա, որ նրանց երկերի ակտիվ բառապաշարը բա-

2 Տե՛ս Վ. Առաֆևյան, Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական
առանձնահատկությունները, Ե., 1954, էջ 53:

3 Տե՛ս Յ. Խլաթյան, Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպի լեզվի բառարան (ձեռնա-
գիր):

4 Տե՛ս Վ. Առաֆևյան, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Ե., 1975, էջ 40:

վական սահմանափակ է: Այս ամենից հետևում է, որ ակտիվ բառապաշարը ընդհանուր բառապաշարի մի փոքր մասն է կազմում, որը ենթակա է փոփոխության՝ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ տեղի ունեցող իրադարձություններով, նորանոր երևույթների ու հասկացությունների ներթափանցմամբ և այլ հանգամանքներով:

Ակտիվ բառապաշարի մեջ կարելի է առանձնացնել երկու խումբ: Առաջինի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք ակտիվ են ընդհանրապես, այսինքն՝ գործածության բարձր հաճախականությամբ են հանդես գալիս մի շարք ոճերում՝ և՛ խոսակցական, և՛ գեղարվեստական, և՛ գիտական և այլն⁵: Երկրորդ խմբի մեջ ընդգրկվում են այն բառերը, որոնց հաճախադեպ կիրառությունը սահմանափակվում է միայն որոշ բնագավառում, այսինքն՝ ակտիվ են որոշ առումով: Այս ենթախմբի մեջ ընդգրկված են մի մասը կարելի է դասել գործածության միջին հաճախականության բառերի շարքը:

Պատասիվ բառապաշարի մեջ մտնում են արդեն հնացած և գործածությունից դուրս եկող բառերը, նորաբանությունների մի մասը, որը գեղեստարածում ու մասսայական գործածություն չի ստացել, այլև մասնագիտական բաղմամբով, բառեր, որոնք նեղ բնագավառից դուրս գրեթե կիրառություն չունեն:

Պատասիվ բառապաշարի մեջ ևս կարելի է առանձնացնել երկու խումբ:

ա) բառեր, որոնք գործածությունից դուրս գալու ընթացքի մեջ են և չափազանց քիչ են հանդիպում նույնիսկ նեղ բնագավառում, պատասիվ են ընդհանրապես:

բ) բառեր, որոնք պատասիվ են նեղ բնագավառից դուրս, իսկ ընդհանրապես սովորական կիրառություն ունեն այս կամ այն ասպարեզում: Վերջինս ընդհանրություններ ու շփման եզրեր ունի սովորական կամ միջին հաճախականությամբ հանդես եկող բառերի հետ: Ժամանակակից

⁵ Բառերի կիրառության վերաբերյալ հստակ պատկերացում կարող են տալ հաճախականության բառարանները, իհարկե, տվյալ ընտրանքի սահմաններում: Եվ որքան մեծ լինի ընտրանքը, այնքան հավաստի կլինեն եզրակացությունները: Սակայն, բանի որ հնարավոր չէ ընդգրկել զրավոր բոլոր աղբյուրները, ուստի տվյալները միշտ մոտավոր, ոչ բացարձակ կլինեն կամ ավելի ճիշտ, հավաստի կլինեն միայն տվյալ ընտրանքի սահմաններում, և ընտրանքի մեծացման հետ պատկերը կարող է փոխվել: Այնպես որ ճիշտ եզրակացություններ անելու համար պետք է ընդգրկել բոլոր աղբյուրները, մի բան, որ այժմ գրեթե անհնար է: Այդ ուղղությամբ մեղ մոտ վերջինս զգալի աշխատանքներ են ծավալվել, որոնք գեղեստարածում և ավարտված չեն համապատասխան հետևությունների հանգեցնող համալիր:

հայերենի ակտիվ և պասսիվ բառերը անփոփոխ չեն: Սովորական կամ ակտիվ գործածություն ունեցող մի շարք բառեր ժամանակի ընթացքում անցնում են պասսիվ կիրառության և ընդհակառակն՝ հաղվադեպ հանդիպող որոշ բառեր լայն տարածում ու գործածություն են ստանում, վերջապես միջին հաճախականության բառերի մի մասը ավելի է ակտիվանում կամ պասսիվանում և այլն: Այստեղ որոշակի նշանակություն ունի տվյալ բառերով զբաղվող առարկայի, երևույթի, հասկացության՝ հասարակական կյանքում խաղաղած դերը: Որքան մեծ է կամ մեծանում է նրանց անհրաժեշտությունը հանրության համար, այնքան էլ բարձր է համապատասխան բառերի գործածության հաճախականությունը, հետևաբար և նրանց տարածվածությունը: Այս ամենից հետևում է, որ նշված 3 խմբի սահմանները հաստատուն չեն, շատ դեպքերում կարող են խառնվել և ակտիվ ու պասսիվ տերմինները երբեմն հարաբերական են ու բացարձակ իմաստով չպետք է ըմբռնել:

ա) ԱՎՏԻՎ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

Բառերի որոշ քանակություն հաճախադեպ կիրառությամբ է հանդես գալիս լեզվական մի շարք ոճերում: Դրանցով արտահայտվող առարկաներն ու երևույթները կենսական անհրաժեշտություն են տվյալ հանրության համար և կարևոր դեր են կատարում նրա կյանքում: Այդ բառերը կարևոր են նաև հաղորդակցման մեջ, առանց որոնց, ի՞նչ չասնել անհնարին, ապա խիստ դժվար կլինի հաղորդակցման իրականացումը: Դրանք հանդիպում են թե՛ սովորական խոսակցության մեջ, թե՛ գրական լեզվի՝ ավելալ ոճերում: Այդ բառերի մի զգալի մասը դարերի հնություն ունի: Հանդիպում են նաև վերջին շրջանում ակտիվացած ու տարածում ստացած բառեր, իհարկե, սահմանափակ քանակությամբ: Ակտիվ բառերի ճնշող մասը ուղեկցում է մեր լեզվին նրա զարգացման ողջ ընթացքում: Ակտիվ կիրառությամբ աչքի են ընկնում հատկապես հետևյալ բառերը՝

ա) Անձնական, ցուցական դերանունները չնչին բացառությամբ, հացահարաբերական և որոշյալ մի շարք դերանուններ. ինչպես՝ ես, դու, նա, այս, այդ այն, սա, դա, նա, այսքան, այդքան, այնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, բոլոր(ը), ամեն մի, ամբողջ, ոչինչ, երբ, որ, ով, ինչ և այլն⁶:

⁶ Բառերի գործածության հաճախականությունը պարզելու հարցում մեզ որոշ չափով օգնեց Բ. Ղադարյանի ղեկավարությամբ կազմված հայերենի հաճախականության բառաշարը:

բ) Մարդու մարմնի մասերի անվանումները, մասնավորապես՝ ոտք, ձեռք, աչք, երես, բերան, սիրտ, ականջ, գլուխ, մեջք, դեմք, թև և այլն:

գ) Ընտանիքի, գերդաստանի և զրանց հետ մերձավոր կապի մեջ գտնվող անձանց անվանումները՝ հայր, մայր, կին, ամուսին, ընտանիք, քույր, եղբայր, տղա, աղջիկ, երեխա, զավակ, սպալ, տատ, հարս, հարսնացու, հորեղբայր, փեսա և այլն:

դ) Բնության երևույթները, մոլորակները և այլ առարկաներ նշող բառերը՝ արև, լուսին, արեգակ, բնություն, աշխարհ, երկիր, երկինք, աստղ, անձրև, ձյուն, լույս, խալար, մուժ և այլն:

ե) Տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անվանումները, այլև ժամանակ ցույց տվող բառերի մի զգալի մասը՝ դարուն, աշուն, ամառ, ձմեռ, մայիս, հունվար, երկուշաբթի, երեքշաբթի, շաբաթ, կիրակի, ժամ, ըոպե, վաղրկյան, ժամանակ, գիշեր, ցերեկ, առավոտ, կեսօր, այսօր, աշոմ և այլն:

զ) Կենդանիների և բույսերի տեսակները նշող որոշ բառեր՝ կով, ոչխար, ձի, աղվես, թռչուն, ծառ, ծաղիկ, բույս, մանուշակ, մեխակ, վարդ և այլն:

է) Թվականները, առանձնապես 1—10-ը, տասնավորները, հազարն ու միլիոնը:

ը) Մարդուն շրջապատող այն առարկաների անվանումները, որոնց հետ մարդիկ ամենօրյա շփման մեջ են գտնվում կամ իբրև ամենօրյա գործածության իրեր, կամ էլ զրանց հետ սերտորեն կապված, առնչվող առարկաներ. ինչպես՝ սեղան, աթոռ, տնկողին, մահճակալ, դահակ, մրկրատ, թև, ասեղ, անտառ, փայտ, դիրք, գրիչ, դետ, վերմակ, բարձ, բաժակ, առարկա, բնակարան, ավտոմեքենա, բակ, այգի, դպրոց և այլն:

թ) Սննդի տեսակներ, խմիչք, հագուստ և սրանց հետ կապված հասկացությունները նշող բառերի մի մասը՝ հաց, ջուր, ճաշ, ընթրիք, կաթ, մածուն, յուղ, կարագ, թեյ, սուրճ, միս, աղ, գինի, օղի, խորոված, մուրաբա, շաքար, դուլպա, կոստյում, կոշիկ, վերարկու, գլխարկ և այլն:

ժ) Աշխատանքի, արտադրության և սրանց առնչվող հասկացությունների անվանումներ, այլև անձ ցույց տվող մի շարք գոյականներ. ինչպես՝ աշխատանք, աշխատանքային, աշխատող, աշխատավոր, աշխատավարձ, գործարան, գործ, հիմնարկություն, արտադրություն, արտադրանք, արդյունարերություն, բանվոր, գիրկտոր, ապրանք, գործիք, գործվածք, բրիգադիր, բրիգադ, օղակ, կոլտնտեսություն, հաստոց, մուրճ, սղոց, մշակում, ազգ, անձ, գրող, բանաստեղծ, ընկեր, թշնամի, բարեկամ, բժիշկ, երիտասարդ, ժողովուրդ և այլն:

ժա) Տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող մի շարք բառեր՝ դուրս, ներս, հտե, առաջ, առջև, ներքե, վերև, ցած և այլն:

ժբ) Հատկանիշ ցույց տվող բառեր՝ բարի, չար, չափնիվ, ուրախ, ուժեղ, թույլ, աղատ, անկախ, անկեղծ, ամուր, անուշ, առաջավոր, արդար, բարակ, բարձր, բաց, գեղեցիկ, տղեղ, զլխավոր, դոհ, գոռող, դաժան, դատարկ, դժվար, հեշտ, բնգհանուր, երկար, երջանիկ, զվարթ, բնդարձակ, թանկ, լիբբ, կծու, թթու, երկար, կարճ, հաստ, քաղցր, մեծ, փոքր, ցածր և այլն:

ժգ) Մի շարք եղանակավորող բառեր, շաղկապներ, ձայնարկություններ և մակբայներ՝ նույնիսկ, էլ, ահա, այո, ոչ, դարձյալ, հաճախ, գուցե, երևի, թե, ախ, այլ, դեռ, թեկուզ, երբեմն, երբեք, եթե, թեև և այլն:

Ակտիվություն են հանդես բերում նաև ազատություն, անհրաժեշտ, արյուն, արցունք, աճ, բաժին, բախտ, գաղափար, ձև, բովանդակություն, գիտելիք, գիտություն, գյուղ, քաղաք, գնացք, զործողություն, գրականություն, երգ, երազ, դույն, դեպք, դասարան, երևույթ, եղանակ, զարգացում, զգացում, զգացմունք, թուղթ, ժպիտ, թիրթ և այլ բառեր, որոնք արտահայտում են տեղ կամ տարածություն, իմացություն, զգացում և սրանց առնչվող հասկացություններ:

ծ) Շարժում ցույց տվող բայերի մեծ մասը՝ դալ, գնալ, բերել, տանել, շարժել, շարժվել, վազել, բայել, անցնել, մտնել, այցելել, դուրս գալ, իջնել, բարձրանալ, դբոսնել, թաչել և այլն:

կ) Ասացական, մտածական, ճանաչողական և այլ բայերի մեծ մասը՝ ասել, խոսել, գրուցել, հայտնել, պատմել, արտասանել, արտահայտել, լսել, զոել, բնթերցել, սովորել, ղեկուցել, կանչել, ողջունել, աղմբկել, գոռալ, խնդրել, մտածել, հասկանալ, գիտենալ, ճանաչել, բմբոնել, զգալ և այլն:

հ) Զդացում, հոգեվթճակ և այլ իմաստ արտահայտող որոշ բայեր՝ ամաչել, բարկանալ, երազել, ղայրանալ, ղարմանալ, ղարթնել, ղզվել, ժպտալ, լաց լինել, խանդել, խեղազարվել, ծիծաղել, կարոտել, հաշտվել, հիանալ, հուզվել, հպարտանալ, սիրահարվել և այլն:

Ակտիվ կիրառություն ունեն նաև հետևյալ բայերը՝ աղատել, աղղկել, աճել, անջատել, արձակել, ալելանալ, ալտիլանալ, ամուսնանալ, այբել, անել, սոնել, աշխատել, ապահովել, առաջանալ, առաջարկել, առաջացնել, արժել, ալարտել, անվանել, ապրել, արտադրել, բաժանել, բարակել, բարձրացնել, բացել, բռնել, բռժել, ղնել, ղնահատել, գործածել, գործել, գտնել, ղրալվել, ղրկել, ղցել, ղառնալ, ղիտել, ղնել, եփել,

երկարել, երգել, երևալ, դարգանալ, դարկել, դանդել, զինվել, զսպել, ընդունել, ընկնել, ընտրել, թափվել, թաքնվել, թողնել, թվալ, լինել, խաղալ, խմել, ծախել, ծախսել, ծնել, կառուցել, կարճանալ, հասնել, ձգել, ղեկավարել, ճնշել, ճշտել, մաքրել, նվազել, նայել, շահել, պահել, պարել, ջնջել, սանրել, ստուգել, տեսնել, տիրել, ուտել, քննել, քնել, ալալ, տաքանալ և այլն:

բ) ՊԱՍՍԻՎ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

Պասսիվ բառապաշարի մեջ ամենից առաջ մտնում են հնացած և գործածությունից դուրս եկող բառերը: Դրանք այն բառերն են, որոնցով արտահայտվող առարկաներն ու երևույթները այլևս դեր չեն կատարում ժողովրդի կյանքում, դուրս են եկել կենցաղից կամ այդ ուղու վրա են: Այսպես՝ հաղարապետ, հաղարապետություն, մարդպան, մարդպանական, մարդպետական, նախարարապետ, յասավուլ, թավադ, ծխապետ, նազիր, վեզիր, վաշխահավաք, պատգամադհաք, պատգամադհադություն, պատգամախոսել, աղգաժողով, աթոռաժառանգ, նէպման, նէպմանական և այլ բառեր: Այդպիսի ճակատագիր են ունեցել նաև վերշոկ, վերշոկանոց, վերստ, վերստային, վերստաչափ, վերստասյուն, վերստացուց, արշին և այլ բառեր՝ պայմանավորված վերստի (նաև արշինի), իբրև չափի միավորի, գործածությունից դուրս գալու և այն չափի այլ միավորով փոխարինման հետ: Նույն ձևով էլ հնացած, ուստի և պասսիվ բառեր են կոռ, բեդյար, դատիկ, պարեզոտ, սկիհ, վեղար, պատարագ, վանահայր, կուսակրոն, սաղմոս, երեց և կրոնական բաղմաթիվ բառեր, որոնք դուրս են մղվում գործածությունից՝ կապված դժբանքով արտահայտվող հասկացությունների վերացման, հաղորդակցման մեջ ունեցած դերի նվազման հետ:

Պասսիվ բառերի շարքն են դուսվում նաև տակառապետ, գինեպետ, դպրապետ, իշխանապետ, ախուռապետ, խմբապետ, ծառայապետ, դատապետ, ամբոխապետ, վաճառապետ, մատակարարապետ, ուսմկապետ, մատենապետ, վաճառականապետ, պաշտոնապետ, սենեկապետ, զինվորապետ, գաղանապետ, դանձապետ, աղղապետ, ախուռապան և այլ բառեր, որոնց դուրս մղումը կիրառությունից պայմանավորված է այդ պաշտոնների վերացմամբ կամ ուրիշ պաշտոնով փոխարինելով:

Ոչ հաճախ են հանդիպում վարժապետ, վարժուհի, վարժապետա-

կան, վարժապետաբար, վարժապետություն, վարժապետանոց, վարժապետարան բառերը՝ կապված դրանց իմաստների մեջ տեղի ունեցած փոփոխության հետ: Վարժապետ բառը (և դրանով բաղադրվածները) արհամարհական իմաստ է ստացել: Այժմ դրանք փոխարինվել են ուսուցիչ, ուսուցչանոց, ուսուցչություն և այլ բառերով, որոնք թե՛ իմաստեն-րով և թե՛ կազմությամբ առավելություն են հանդես բերում առաջինների նկատմամբ:

Պատսիվ բառապաշարի մեջ են մտնում նաև այն բառերը, որոնք փոխարինվել են կա՛մ համանիշներով ու նույնանիշներով, կա՛մ էլ իմաստային և բառակազմական տեսակետից գերադասելի նոր կազմություններով: Այդպիսիք են՝ դանձապան, զանձառտեսչություն, զուժական, գավառաբան, ծաղրերգու, ծաղրերգություն, ծննդանոց, կնոջական, հացակից, դասակից, հնախնդի, նվաղարան, չափաբան, վահանակից, ստեղծաբան, տյարբ, լեռու, ունկն, տիվ, հրաշանալ, կենցաղավետ, զբաղառ, գրադատել, նորոգափայլ, անվտիտ, պախուրց, պախուրցել, առաջամիտ, ռահ, ռահացուց, օրաթոշակ, բնատիպ, բռնամարտիկ, բռնամարտություն, զինվորանոց, թղթապահ, կաճառական, մարմնահատել, դիազերծ, մարմնահերձ, շիրմաստան, բիմախոս, բեմասաց, մենաբար և այլն:

Քիչ են հանդիպում նաև դրոգ, դրոգապան, բաբան, դպրանոց, մակադրել, մակասել, յորնաստեղյան, չորեքանիվ, չորեքեկյան, չորեքկողմ, չորեքանկյուն, չորեքձալ, դիվագունդ, երդմնահատ, ասպարակիր, բազմաստեղյան, դժպիրհ, պարառել, պարառություն, ասլեռասան, ստորնական, փաղառել և այլն՝ պայմանավորված մի դեպքում բառի կազմում հանդես եկող նախածանցների նվազ արդյունավետությամբ (մակասել, փաղառել, պարառել, պարառություն, դժպիրհ և այլն), մի այլ դեպքում՝ տվյալ առարկայի կամ հասկացության վերացմամբ (դրոգ, դրոգապան, ասպարակիր, բաբան), վերջապես՝ դրան կարող է նպաստել ոչ հաջող բառակազմությունը, բառակազմական կաղապարի հնացածությունը և այլն (չորեքանիվ, չորեքեկյան, բազմաստեղյան, յոթնաստեղյան և այլն):

Պատսիվ գործածության բառեր են ան ժխտականով որոշ բառեր, հատկապես իրր բաղադրված են մակբայակերտ ածանցներով կամ էլ գործածական են դրանց աննախաձանց համարժեքները, ինչպես՝ անխեթաբար, աննպաստաբար, անշահաբար, անպատկառապես, անկեղծապես, անխրատապես, անխորհրդաբար, անգոսնաբար, անխոնջապես,

անայրապ, անայրթանք, անվիրավոր, անտկար, անմահացու, անմտավոր, աննվեր, անշոր, անսրբազան, անվայրի, անկրկին և այլն, որոնց մեծ մասի համար վերջածանցները ավելորդ են, քանի որ առանց դրանց էլ տվյալ բառերը կարող են մակբայաբար կիրառվել (անկեղծ, անխոնջ, անշահ, անխենթ, անխոս, անխորհուրդ և այլն), անվալի-ի համար հարմար է նրա նույնանիշը (ընտանի), իսկ անտկար-ը, անշոր-ը ունեն իրենց աննախածանց համարժեքները՝ կարող, քաց և այլն:

Պատասխիվ են ամենա բաղադրիչով կազմված մի շարք բառեր, հատկապես՝ ամենագիշեր, ամենագործ, ամենահայր, ամենապետ, ամենատեր և այլն: Ոչ հաճախագեպ են, հետևաբար և պատասխիվ գործածության նաև աշխարհակաց, դիմաբան, գիմաբանություն, թաղառու, մահիկա-եղջյուր, մեկան, մեկաման, սևազգյաց, վշտազգյաց, քերթողաբանել, քերթողություն, վսեմախոհ, վսեմախոս և այլ բառեր: Հնացած են նաև առան, առաւ, ավոր և այլ վերջածանցներով կերտված բաղմաթիվ բառեր, հատկապես՝ քանտարան, կախնարան, անտանարան, աշխատարան, ողջունարան, պատգամախոսարան, դասարար, դերարար, ախտարար, ածխարար, խաղարար, հերկարար, յուղարար, նվաղարար, բանտավոր, կապանավոր և այլն: Սրանց մի մասը փոխարինվել է նոր բառերով, մի մասն էլ դուրս մղվել սովորական գործածությունից: Պատասխիվ գործածություն ունեն ամ բաղադրիչով որոշ բարդություններ, ուր ամ-ը հանդես է գալիս իբրև առաջին բաղադրիչ. օրինակ՝ ամաթոշակ, ամադարծ, ամավերջ և այլն, ամ-ը փոխարինվել է տաւի բառով, ուստի նշված բառերից երկուսը համապատասխանաբար դարձել են տարեդարծ, տարեվերջ, իսկ ամաթոշակի փոխարեն տարածում է ստացել կենսաթոշակը:

Ի միջի այլոց նշենք, որ ամ-ը իր կենսունակությունը պահպանում է, երբ հանդես է գալիս որպես ոչ թև առաջին, այլ երկրորդ կամ երրորդ բաղադրիչ, ինչպես՝ ութամյա, իննամյա, տասնամյա, երկամյա, հընգամյա, քսանամյա, հնգամյակ, հարյուրամյակ և այլն:

Հնացած բառերից պետք է տարբերել հազվագեպ գործածվող բառերը: Վերջիններս, ի տարբերություն հնացած բառերի, տարածում չեն ունեցել և դրանց մի զգալի մասը ոչ հաճախագեպ կիրառությանմբ է հանդես եկել հենց սկզբից՝ պայմանավորված նրանցով դրսևորվող հասկացությունների էությանմբ, արհեստական կազմությանմբ, մասամբ էլ այլ բառերով փոխարինվելով: Հազվագեպ հանդիպող բառերը ևս մտնում են պատասխիվ բառերի մեջ, քանի որ կենսունակ չեն ժամանակակից դրական լեզվում: Այդ բառերից են առաւ և առան ածանցներով կազմու-

թյունները. ինչպես՝ ատաղձարար, բանարար, մեղսարար, սաստարար, տխրարար, ըմպելարան, խաղաղիարան, յուղարան, ցուցարան, ջերմարան և այլն: Հաղվաղեալ են հանդիպում նաև աշառ, աչել, աչացի, անկեւանոց, ապուշանոց, եղերամայր, զարզանդ, դշխո, ընկերագիր, հավիտենահիշատակելի, հարախոս, հարախորժելի, հարամիշտ, պատգամավորագնաց, դրաստ, դրաստապան, գրոշ, դսնաղեզորեն, եռածալ, դարտուր, զիշդաբար, զվարթագին, դրախոսել, էանալ, թախծածոր, թանձրասաղարթ, լեհուրոհ, ժպտագին և այլ բառեր: Պատասխով բառերը մեծ մասամբ գործառույթ են պատմական բնույթի երկերում:

Հաղվաղեալ կիրառութիւն ունեն նաև տարաբնույթ, տարակազմ, տարանշանակ ու տարիմաստ բաղմամբով բառեր, որոնք թեև արդի գրական հայերէնում բիշ են հանդիպում, սակայն դրանց մի մասը կարող է ակտիւանալ ու տարածում ստանալ՝ դառնալով սովորական գործածութեան բառեր: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ ալետանջ, ախոյանալ, ահեղափայլ, ամպրոպահուլզ, անուշամիտ, աշխատեւակերպ, աշխարհալույս, աշխարհակոխ, աշխարհամուլ, աշխարհաքանդ, աշխարհափայլ, աստվածախանդ, արագահայաց, աստմախե, արագաթիւ, արշունավրեժ, բաղմադշուտ, բաղմաթույր, բաղմախաբ, արշունամշուշ, բասիր, բոցալեզու, բոցաստան, բարձրակենցաղ, բարձրակոսող, գանգրաշուք, գիշել, գործադուլարեկ, գործադուլաբեկութիւն, գրկանք, դալարաթե, դալարահեր, դշխոյական, դարմանոց, դժարամերկ, դիպող, դիպահ, դժնել, դժխաբուլջ, եբազորեն, երախտահորդ, դարդարանքատյաց, դարձուրաշառաշ, դրահաղպաց, էլեկտրահարգար, ժամաւայր, իմաստակաբանել, իմաստահեղց, իրավախնդիր, իրավամերժ, լաստարկում, լուսասյուն, լուսացուցիչ, խեղաթափել, ծխամորճագործ, կայծակնաճաճանչ, կոնծոց, կորստասեր, համարձակապես, հայրանարդ, հանճարաշատ, հանճարասեր, հարդարակ, հարցաբան, հարցավոր, հոժարութիւն, հողմահով, հոետորել, հրաժարութիւն, հրամանաբեկութիւն, հրամանատար, հրամանատրութիւն, ձիավաճառանոց, ձիավարժոց, ճոխամիտ, մատենապահ, մորթանոց, շատակուլ, շատահանճար, չարագոթ, պահեստապան, պղպջանալ, պնդասիրտ, պսակաբեր, ոմբահարել, ոմբահարութիւն, սգասեր, սիրաթաթախ, սիրաշատ, սիրափափաղ, սիրաշարշար, սպասարարութիւն, վճռահատ, վճռահատութիւն, տարածանի, տիեզերամարտութիւն, տնահոս, տողագիր, տողագրել, տողարաշ, ունայնապարծ, ուսակալ, փութամոռաց, քաջասեր, քաջափայլ, օտարաբարք և այլն:

Սրանց մեջ կան գործածության հաճախականության տեսակետից հնաբանությունը հավասարաբեռն բառեր, որոնք գրեթե ղուրկ են տարածում ստանալուց: Ձի բացառությամբ նաև որոշ կադմությունների հետագա ակտիվացումը ու կենսունակ դառնալը: Այնպես որ թեև զրանք միավորվել են նույն խմբի տակ, իբրև պասսիվ գործածության բառեր, սակայն հավասարանշանակ չեն իրենց արժեքով ու դերով:

Քիչ են հանդիպում որոշ նորաբանություններ էս, որոնք դեռևս լայն տարածում չեն գտել. ինչպես՝ ուղերձել, քաղցրաճաճանչ, շեֆարկյալ, տեսահեռախոս, լողուղյակ, առանձնյակ (ԴԴՎ), պարանասանդուղք, կոմպլեքսայնորեն, միկրոմիջավայր, դոդադործ, էլանյութ, էլեկտրագիր, ժամանականիշ, գրույթ, բացվածքայնություն, արդելքայնություն, ներշնչականություն, արտաշնչականություն, առաջնալիզվայնություն, ըմպանայնություն, նեղվածքայնություն, նեղբացվածքայնություն, առաջնաշարքայնություն, արտածական, մակածական, մեկնակետայնություն, միճականիշ, սեռանիշ, ժամանականիշ, դիմանիշ, վերջամասնիկավորում, վանկասկզբնային, քերականույթ, բազմադործառականություն, առկայացականություն, պարագաառություն, լիակաղապար, մասնակաղապար, հիմնակաղապար և՛ այլն, և՛ այլն: Բերված քերականական-լիզվածքական բառերի մի զգալի մասը կերտել կամ գործածության մեջ է դրել պրոֆ. Գ. Զահուկյանը (տե՛ս «Ժամանակակից Հայերենի տեսություն հիմունքները», 1974): Սրանցից շատերը պասսիվ չեն ընդհանրապես, որոշ բնագավառում, հատկապես մասնագիտական գրականության մեջ, իբրև տերմիններ, սովորական հաճախականությամբ են կիրառվում: Այնպես որ պասսիվությունը որոշ վերապահությամբ պետք է տարածել զրանց նկատմամբ: Դրանք ակտիվանալու, տարածում ստանալու միտում են հանդես բերում:

դ) ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԻՆ ՀԱՃԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԵՐ

Հայերենի բառապաշարի մեջ աչքի են ընկնում գործածության սովորական կամ միջին հաճախականության բառերը, որոնք վերաբերում են մեր կյանքի ամենատարբեր բնագավառներին՝ գործառնելով գրական լեզվի բազմադան ոճերում: Սրանց մի մասը հարում կամ մոտենում է ակտիվ, մի մասն էլ՝ պասսիվ բառաշերտին: Սովորական գործածության բառապաշարը իր մեջ ներառում է ամբողջ բառադանձի 70—80 տոկոսը՝

ակտիվ Բառերի հետ կազմելով նրա բուն էությունը⁷։ Դրանք հանդիպում են ամենուր և ամեն ժամանակ, իբրև շատ սովորական բառեր, որոնցով իրականացվում է բուն հաղորդակցությունը մեր կյանքի դրեթի բոլոր բնագավառներում։ Չափազանց դժվար է սովորական գործածության բառերի խմբավորումը, քանի որ դրանք հասնում են տասնյակ հազարների և խմատներով էլ խիստ բազմազան են ու բազմաբնույթ։ Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, կարելի է առանձնացնել առավել էական ու կարևոր մի քանի խմբեր, որոնցով որոշ պատկերացում կտրվի այդ բառաշերտի մասին։ Սովորական գործածության բառապաշարի մեջ մտնում են՝

1. Մարդուն շրջապատող, նրա կենցաղում օգտագործվող առարկաներն ու իրերը մատնանշող բառերի ճնշող մասը, ինչպես՝ տուն, բնակարան, սենյակ, միջանցք, պատուհան, կողպեք, դուռ, բռնակ, ապակի, լուսամուտ, հալիկ, սանր, վաննա, լուսամփոփ, ջահ, առաստաղ, հատակ, պատ, պատշգամբ, դիվան, դաշնամուր, բազկաթոռ, գրասեղան, խոհանոց, թեյնիկ, մուրճ, կացին, սփռոց, ափսոս, սավան, ավել, կոճակ, սղոց, մեխ, փայտ, օճառ, երեստերիչ, դուլչ, գորգ, խոհարար, ջեռուցում, ծորակ, պահարան, դեհստապահարան, հանդերձապահարան, ննջարան, ննջասենյակ, սպիտակեղեն, սառնարան, վառարան, ռադիո, հեռախոս, հեռախոսալար, հեռուստացույց, գաղօջախ, վարագույր և այլն։

2. Մարդու մարմնի մասերի անվանումների մի մասը. հատկապես՝ ճակատ, լյարդ, երիկամ, ստամոքս, շնչափող, կոկորդ, քիթ, ծնոտ, վիզ, կուրծք, թիկունք, հոնք, մատ, ազդր, թաթ, եղունգ, արմունկ, այտ, շրթթունք, ուս, կրծոսկր և այլն։

3. Բնության երևույթները, մոլորակները և այլն մատնանշող մի շարք բառեր՝ նրկրագունդ, տիեզերք, Մարս, Վեներա, կարկուտ, փոթորիկ, բուք, ձյուն, կալծակ, ամպրոպ, հեղեղ, ջրհեղեղ, խավարում, մակընթացություն, ալեկոծություն և այլն։

4. Մենդին, հագուստին, ապրուստի միջոցներին վերաբերող մի շարք բառեր. ինչպես օրինակ՝ մեղր, ճաշ, լիմոնադ, հյութ, սալաթ, պոմիդոր, լոբի, վարունգ, կաղամբ, գաղար, սոխ, սխտոր, շաքար, կոնյակ, շամպայն, լիկյոր, խաշ, տոլմա, կոտլետ, բոգրաշ, սուպ, կարտոֆիլ, ձու, ձուկ, բլուզ, յուբկա, պիջակ, սապոգ, ժակետ, մուշտակ, կիսավերարկու և այլն։

7 Մեր նպատակից դուրս է գործածության սովորական կամ միջին հաճախականության ամբողջ բառապաշարի առանձնացումը։ Այստեղ ներկայացնում ենք առավել կարևոր ու հատկանշական որոշ խմբեր միայն։

5. Առեւտրի վերաբերյալ հասկացությունն արտահայտող բառեր՝ խանութ, շուկա, գնել, վաճառել, առնել, ծախել, ծախս, էժան, թանկ, էժանացնել, թանկացնել, գին, արժեք, առեւտուր, առեւտրական, կրպակ, ավտոկրպակ, կշեռք, կշռել, փող, դրամ, վաճառասեղան, տոնավաճառ, առեւտուր անել, զնորդ, ապրանք և այլն:

6. Կրթության և ուսուցման հետ կապված բազմաթիվ բառեր՝ կրթություն, կրթել, դաստիարակություն, դաստիարակել, դաստիարակ, համալսարան, ինստիտուտ, ուսումնարան, ուսումնական, գիրք, դասագիրք, կուրս, ուսանող, աշակերտ, ուսուցիչ, ուսուցչություն, աշակերտություն, պարապմունք, պարապել, դասդեկ, դասախոսություն, գնահատական, գնահատել, գիտելիք, կարգալ, գրել, լուծել, մատիտ, գրիչ, տետր, ռեկտուր, ուսմասվար, ժողկրթբաժին, ժողկրթբաժնավար և այլն:

7. Մարդու կենցաղում, ընտանեկան ոլորտում, աշխատանքում հաճախակի կոտորվող մի շարք գործողությունների անվանումները՝ ավելել, մաքրել, սրբել, հավաքել, քնել, վեր կենալ, արթնանալ, զարթնել, լվացվել, լողանալ, լվանալ, սանրվել, ծածկվել, բացել, փակել, կոշակել, կտրել, կարկատել, ձևել, կարել, եփել, թափել, չորացնել, թրջել, բերել, տանել, հանձնել, հանել, վառել, հանգստանալ, արտադրել, թողարկել, բարձել և այլն:

8. Զգացում, հոգեկան կամ ֆիզիկական վիճակ ու փոփոխություն և այլն ցույց տվող մի շարք բառեր՝ ահ, վախ, սարսափ, ահուսարսափ, երկյուղ, սարսափահար, առողջ, հիվանդ, պառկել, կանգնել, նստել, դեղեցկանալ, մեծանալ, համակրանք, հակակրանք, ամոթ, հուզմունք, ուրախություն, տխրություն, ստեղծություն, սեր, զգացում, կարոտ, դայություն, ձանձրություն, վիշտ, ծիծաղ, դարդ, ցավ, հառաչանք, մտածմունք, տանջանք, մտառանջություն, հիվանդություն, դոհ, զոգոհ, զոգոհություն, վճռականություն, համարձակություն, ջղախություն, ամոթխանություն, լայնանալ, նեղանալ, թուլանալ, ուժեղանալ, ծանրանալ, լեթարգանալ, ջղախանալ, վախենալ, սարսափել, հալվել, տալել, ուրախանալ, ձանձրանալ, վշտանալ, տխրել, հիվանդանալ, առողջանալ և այլն:

9. Շարժման, մտածական, տաացական և այլ բայերի մի շարք մասը՝ ելնել, առաջ ընկնել, ետ ընկնել, ընթանալ, թափառել, վեր կենալ, մոտենալ, հեռանալ, դանդաղել, արագանալ, բարձրանալ, իջնել, հրամայել, գոչել, հաղորդել, կլանել, ձայն տալ, միտք անել, կռահել, գլխի ընկնել, տպացուցել, ընկալել, հիշել, վերհիշել և այլն:

10. Ժամանակ և տեղ կամ տարածություն ցույց տվող հետևյալ բա-

ները՝ դար, դարաշրջան, ժամանակաշրջան, երեկ, երեկո, վաղը, առավոտյան, երեկոյան, կեսօր, վայրկյան, րոպե, միշտ, դեռևս, մշտապես, իրիկնադեմ, լուսադեմ, իրիկնամուտ, մայրամուտ, վաղ, ուշ, այժմ, հետո, վերջերս, հետագայում, նախօրոք, նախքան, ամենուր, ամենուրեք, տեղ-տեղ, տեղնուտեղը, հյուսիս, հարավ, արևելք, արևմուտք, աջ, ձախ, մուտք, ելք և այլն:

11. Կապվածություն, առնչություն և այլ իմաստ արտահայտող մի շարք բառեր՝ կապվել, բարեկամանալ, մտերմանալ, թշնամանալ, ամուսնանալ, ծանոթանալ, հաշտվել, գծալվել, մրցել, մրցակցել, վիճել, վիճաբանել, դաշնակցել, ձայնակցել, միավորվել, ցավակցել, եռակցել, դողել, խառնել, միախառնել, ձուլել, հաղորդակցել, բարեկամություն, թշնամություն, մտերմություն, կապվածություն, ամուսնություն, մերցություն, ծանոթություն, դաշնակցություն և այլն:

12. Հատկանիշ ցույց տվող մի շարք բառեր՝ անբախտ, անկայուն, անծանոթ, անբարեխիղճ, անպետք, աղքատ, ապօրինի, անվախ, առողջ, ամրակաղմ, աշխատասեր, աշխատունակ, անվճար, արագ, բախտավոր, բարձրահասակ, բացահայտ, բարեխիղճ, բանավոր, բարդ, զրավոր, գաղտնի, զժբախտ, զժգոհ, դանդաղ, դառը, թաց, թեթև, թուլակաղմ, թաքուն, խոր, խռով, խորթ, խոշոր, ծեր, ծուլ, ծանր, կոշտ, կեղտոտ, կոպիտ, կանացի, կրտսեր, կարճատև, կիսատ, կայուն, հյուրասեր, հում, հիմար, հաճելի, հաշտ, հին, հնամաշ, համեղ, համարձակ, հյուրընկալ, հոգատար, հոտավետ, հիմնական, ճոխ, ճիշտ, ճշմարիտ, ճշմարտախոս, միջահասակ, մաշված, մաքուր, մեղավոր, մարդկային, մանր, միամիտ, նիհար, նուրբ, նորածն, չոր, չարաճճի, չարագործ, պարզկա, պինդ, պարզ, պղտոր, ջրառատ, ջահել, ջերմ, սառը, ստախոս, սուտ, սիրելի, վախկոտ, վստահելի, վտանգավոր, տգետ, տհաճ, տաք, ցածրահասակ, ցուրտ, ուշադիր, ունևոր, փափուկ, փայլուն, փորձված, քաղաքակիրթ, քաջ, օրինական և այլն:

13. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններն ու հոսանքները, փիլիսոփայական ուսմունքներն ու դրանց հետևորդները, պետական, կուսակցական մարմիններն ու դրանց պաշտոնները և այլն մատնանշող բառեր՝ սոցիալիզմ, սոցիալիստ, կոմունիզմ, կոմունիստ, մարքսիզմ, լենինիզմ, կուսակցություն, պրոֆմիություն, կուսակցական, կոմերիտական, պիոներ, բյուրո, կոմիտե, պլենում, կոնֆերանս, համագումար, շրջկոմ, քաղկոմ, կենտկոմ, քաղբյուրո, քաղսովետ, շրջսովետ, գյուղսովետ, Գերագույն սովետ, կառավարություն, տերություն, թագա-

վորություն, իշխանություն, դատավարություն, կազմակերպություն, վարչություն, մինիստրություն, պառլամենտ, պալատ, մեջլիս, սենատ, արքունիք, կոնգրես, պրեզիդենտ, պրեմիեր-մինիստր, թագավոր, շահ, իշխան, դեպուտատ, դատավոր, դատախազ և այլն:

14. Տեխնիկական և այլ կարգի սարքերի ու սարքավորումների, մեխանիզմների ու մեքենաների, տրանսպորտային միջոցների և այլն անվանումների մի զգալի մասը՝ ավտոմոբիլ, ավտոբուս, տրոլեյբուս, տրամվայ, տաքսի, բեռնատար, բենզինատար, բենզինակիր, բետոնապատ, ինքնաթիռ, էլեկտրաբարձ, էլեկտրազնացք, էլեկտրասալակ, կոմբայն, տրակտոր, տիեզերանավ, ինքնաթիռ, փոշեծծիչ, ուղղաթիռ և այլն:

15. Ռազմական կյանքի ու սպորտի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող հետևյալ բառերը՝ զորասյուն, զորահավաք, զորակոչ, ղինակոչ, զունդ, զնդապետ, կապիտան, լեյտենանտ, մայոր, գնեբրալ, մարշալ, հրանոթ, թնդանոթ, ականանետ, պնդացիր, ռումբ, ռմբակոծիչ, հնգամարտ, հնգամարտիկ, բոնցքամարտ, բոնցքամարտիկ, մարմնամարզություն, սպորտ, մրցում, մրցաշար, մրցաշրջան, մրցավեճ, մրցավար, մարզիչ, մարզադպրոց, մարզագերան, մարզածոզ, մարզադահլիճ, մարզադաշտ, ֆիզկուլտուրա, ֆուտբոլ, վոլեյբոլ, շախմատ և այլն⁸:

16. Ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ մի շարք հարադրություններ ու կրկնավորներ, որոնք կենդանություն ու թարմություն են հաղորդում խոսքին՝ դուրս գալ, ներս գալ, աչքով տալ, աչքով անել, զլուխ տալ, զլուխ բերել, զլխի ընկնել, ետ տալ, ձեռք տալ, դեն գցել, դեն նետել, գրազ գալ, շուռ գալ, իմաց սանել, իմաց տալ, երես թեքել, դես ընկնել, դեն ընկնել, շունչ առնել, կանգ առնել, աղուհաց, աչք-ունք, սուսուփուս, սլարուսլ-սարուսլ, ալան-թալան, ոլոր-մոլոր, սուսումուս, բիզ-բիզ, ալվան-ալվան, խունջիկ-մունջիկ և այլն:

17. Մի շարք դերանուններ, մակբայներ, շաղկապներ, կապեր, ձայնարկություններ ու եղանակավորող բառեր՝ միմյանց, իրար, ամենքը, ամեն ոք, ոչ ոք, ինչեւէ, ինչեւիցե, որեւէ, որեւիցե, ուրիշ, մյուս, այսպես, այդպես, աչնպես, մի քանի, նախ, ապա, հետո, ուշ, շուտ, դեռես, արդեն, շատ, քիչ, արագորեն, դանդաղորեն, վերջերս, վաղուց, մանկուց, ամենուրեք, մասամբ, ամբողջովին, անընդհատ, շարունակ, հանկարծակի, հոգեսպես, մարմնապես, ֆիզիկապես, քանի որ, հենց որ,

⁸ Դիտության գրեթե բոլոր ճյուղերի տերմինաբանության մի մասը սովորական գործածության բառեր են, որոնցով իրականացվում է հաղորդակցությունը մեր կյանքի այլևայլ բնագավառներում:

որովհետեւ, որպէսզի, վրա, տակ, մոտ, դիմաց, փոխանակ, հանդերձ, հանուն, համար, առանց, բացի, այսուամենայնիւ, նույնիսկ, գեթ, գոնե, միմիայն, միայն, դրեթե, անշուշտ, անկասկած, ջան, ափսոս, ուխտ, վաշ-վիշ, պահ-պահ և այլն:

18. Թվականների մի ղզալի մասը, մասնավորապէս բարդ ու քաղաղորյալ կազմութիւնները՝ տասնինն, քսաներեք, երեսունյոթ, քառասունմեկ, հիսունչորս, յոթանասուներկու, ութսունութ, երկու հարյուր, հարյուր երեք, երեք հարյուր երեսուներկու, յոթ հարյուր տասնութ, ինն հազար, հազար երկու հարյուր, յոթ հազար չորս հարյուր, հինգ միլիոն, տասնինն միլիոն և այլն:

Սովորական կամ գործածութեան միջին հաճախականութեան բառեր են նաեւ թուրք-պարսկական և արաբական որոշ փոխառութիւններ, որոնք անցել են զրական լեզվին հիմնականում բարբառներից. օրինակ՝ աղիլ, մարալ, հալալ, հարամ, դարդ, խաբար, յար, բոյ, մուրալ և այլն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ՈՃԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից զրական լեզվի բառապաշարը կարելի է դասակարգել գործառական հատկանիշով՝ հիմք ընդունելով բառերի այս կամ այն ոճում հանդէս գալը: Հաղորդակցման ընթացքում մարդիկ լեզվական միջոցների, այդ թվում նաեւ բառերի որոշ ընտրութիւն են կատարում՝ կապւած մի կողմից խոսքի բովանդակութեան, խոսակցութեան կամ հաղորդվելիք նյութի ու թեմայի, մյուս կողմից՝ նպատակադրման հետ: Եվ այդ ընտրութիւնը առաջ է բերում լեզվական որոշ տարբերութիւններ՝ պայմանավորւած նրա գործառութիւնների հետ:

Գրական լեզվի տարբեր զրսևորումները, որոնք ամենից առաջ կապվում են հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառների հետ, ընդունված է կոչել գործառական ոճեր: Մասնագիտական զրականութեան մեջ հիմնականում տարբերվում են գործառական ոճի հետևյալ տեսակները՝ առօրյա-խոսակցական, վարչագործարարական, գիտական, հրապարա-

կախոսական, ղեկարվեցատական⁹։ Որոշ հեղինակներ հակված են գործառական ոճի ավելի շատ տեսակներ ընդունելուն։

Հարկ է նկատել, որ գործառական ոճերը ընդհանրություններ ու շփման եզրեր են հանդես բերում միմյանց նկատմամբ, և ավելի ոճի մի շարք տարրեր կարող են հանդես գալ մյուսների մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես գրավոր խոսքին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ հանդես են գալիս բանավոր հաղորդակցման մեջ և ընդհակառակն՝ բանավոր խոսքի որոշ տարրեր կարող են երևան գալ գրավոր խոսքում։ Եվ այդ բնական է ու հասկանալի։ Չնայած այդ ընդհանրություններին, գործառական ոճերը ունեն նաև իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները, որով և տարբերվում են իրարից։ Այսպես՝ խոսակցական ոճը հանդես է գալիս առտնին խոսակցության մեջ և վերաբերում է մարդկանց առօրյա-կենցաղային պահանջներին, կարիքներին, ընտանիքին ու բարեկամներին, հարազատներին ու ծանոթներին, շրջապատին ու միջավայրին և այլն։ Խոսակցական ոճը աչքի է ընկնում երկխոսությամբ, հարցական, բացականչական ու պատասխանական նախադասությունների, այլև ձայնարկությունների ու եղանակավորող բառերի առատությամբ, կրկնություններով, թերասումներով, գրական լեզվի նորմաների խախտումներով և այլն¹⁰։

Վարչագործարարական ոճը հանդես է գալիս պաշտոնական գրության մեջ, պետական նշանակություն ունեցող փաստաթղթերում՝ օրենքներում, հրամանագրերում, պայմանագրերում, արձանագրություններում, դիմումներում, հայտարարություններում, ուղերձներում, դիվանագիտական գրություններում և այլն, մի խոսքով՝ պետական ու պաշտոնական գործունեության բնագավառում։ Վարչագործարարական ոճին բնորոշ են կաղապարային նույնատիպ արտահայտություններ, գրական լեզվի նորմաների խստագույն պահպանում, հակիրճություն, կուռ կառուցվածք։ Այստեղ մեծ տեղ են գրավում բարդ բառերը, գրաբարյան նախդիրներով կառույցները և այլն¹¹։

Հրապարակախոսական ոճը համատեղում է գիտական ու գեղարվեստական խոսքի առանձնահատկությունները և հանդես է գալիս հասարակական-քաղաքական գրականության մեջ, պարբերական մամուլ-

9 Տե՛ս Գ. Ռ. Զառուկյան, Ֆ. Խլդարյան, Հայոց լեզու, ընդհանուր գիտելիքներ, Ոճարանություն, Ե., 1976, էջ 36։

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37։

11 Նույն տեղում, էջ 37։

լում, հրապարակային ելույթներում և այլն ու կարող է վերաբերել համ-
ընդհանուր հետաքրքրություն և որոշակի կարևորություն ունեցող ցան-
կացած խնդրի, որը այժմեական է ու արդիական: Սրա նպատակն է սղ-
դել ընթերցողների կամ ունկնդիրների զգացմունքների, համոզմունքնե-
րի վրա¹²:

Գեղարվեստական ոճը բնորոշ է գեղարվեստական գրականությանը,
որը աչքի է ընկնում պատկերավորությամբ ու հուզականությամբ և ընդ-
գրկում է մյուս ոճերի մի շարք տարրեր:

Գիտական ոճը բնութագրվում է մի շարք հատկանիշներով՝ մասնա-
գիտական տերմինների առատությամբ, դատողական տիպի բառերի հա-
ճախակի կիրառությամբ, տրամաբանական հետևողականությամբ ու
ճշգրտությամբ, խոսքի կուռ ու ամբողջական կառուցվածքով, եզրահան-
գումներով և այլն: Այստեղ իշխում են համադասական կապակցություն-
ները, բառերի առավել մենիմաստ կիրառությունները, պատճառահետե-
վանքային, մեկնական և այլ իմաստ արտահայտող բառերն ու արտա-
հայտությունները (այսինքն, այն է, ուստի, հետևաբար, այդ պատճա-
ռով, այսպիսով, դրանով իսկ, աչքի ընկնել, երևան գալ, ի հայտ բերել
և այլն): Գիտական խոսքը զերծ է գեղարվեստական նկարագրություննե-
րից և չի հանդուրժում բարբառային ու խոսակցական լեզվի տարրեր:

ա) ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԲՍՈՒՊԱՇԱՐԻՅ

Գեղարվեստական խոսքը, ինչպես արդեն նշվել է, հանդես է գալիս
գեղարվեստական երկերում և բնորոշվում է հուզաարտահայտչականու-
թյամբ ու պատկերավորությամբ, մակդիրների, ստորադասական կա-
պակցությունների և համագործածական բառերի առատությամբ, բառե-
րի բազմիմաստության առավել լայն դրսևորումով և այլն: Գրական լե-
զուն մշակվում, հղկվում ու կատարելագործվում է հիմնականում գե-
ղարվեստական գրականության միջոցով՝ դառնալով ավելի ճոխ ու ար-
տահայտիչ: Գրական և գեղարվեստական գրականության լեզուները չեն

¹² ՏԼ՛ս նույն տեղում, էջ 38: Ս. Արախամյան, Հայոց լեզու. Բառ և խոսք, Ե., 1978, էջ 50—51:

¹³ Գեղարվեստական լեզու տերմինը պայմանական է: Դա գրական լեզվի գրավոր տարբերակի առանձին դրսևորումն է, որն ունի լեզվական ոճի արժեք, սակայն երբեմն անվանվում է լեզու տերմինով: Այնպես որ նույն երևույթի համար երկու տերմինների գործածությունը (լեզու, լեզվական ոճ) սխալ մեկնաբանության տեղիք չպետք է տա:

նույնանում կամ համընկնում: Գեղարվեստական գրականության լեզուն գրականի դրսևորումներից ու արտահայտություններից մեկն է և այդ առումով ներառվում է նրա մեջ, ինչպես մասնավորը՝ ընդհանուրի, տեսակը՝ սեռի մեջ: Չնայած դրան, գեղարվեստական գրականության լեզուն երբեմն ավելի լայն ընդգրկումով է հանդես գալիս, քան գրականը՝ մոտենալով համաժողովրդական լեզվին: Այսպես՝ գեղարվեստական գրականության մեջ համատեղվում են նաև խոսակցական ու բարբառային տարրեր, որ գրական չեն, և ստացվում է այնպես, որ մի կողմից գեղարվեստական գրականության լեզուն ընդգրկվում է գրական լեզվի մեջ, մյուս կողմից էլ գեղարվեստական գրականության լեզվի որոշ տարրեր դուրս են մնում գրականի սահմաններից:

Գեղարվեստական գրականության լեզվի բառային կազմը բավական հարուստ է, և այն ղգալի ընդհանրություններ է հանդես բերում գիտական լեզվի և մյուս ոճերի բառապաշարի նկատմամբ: Այնպես որ գեղարվեստական ու գիտական գրականության, այլև վարչագործարարական, հրապարակախոսական և այլն ոճերի բառապաշարը ծավալային ընդգրկման տեսակետից որոշ չափով համընկնում է, մի շարք բառեր ընդհանուր են այդ բոլորի համար և գրեթե հավասարապես կիրառվում են թե՛ գիտական, թե՛ գեղարվեստական, թե՛ հրապարակախոսական և թե՛ վարչագործարարական և այլն խոսքում, դրանք համագործածական բառեր են, որոնք արտահայտում են կենսականորեն անհրաժեշտ առարկաներ, երևույթներ, հարաբերություններ, հատկանիշներ: Համագործածական բառերը հանդես են գալիս բոլոր ոճերում, սակայն քանակապես շատ են և դանդաղածային կիրառություն ունեն հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ: Այսպիսով, գեղարվեստական գրականության լեզվի բառապաշարի էական ու կարևոր մասն են կազմում համագործածական բառերը, որոնք հազարների են հասնում: Այդ խմբի մեջ մտնում են ակտիվ կիրառությամբ հատկանշվող բառերը, գործածության սովորական կամ միջին հաճախականություն ունեցող բառերը, մարդկանց առօրյա խոսակցության բառապաշարի մի ղգալի մասը և այլն:

Գեղարվեստական գրականության լեզվին բնորոշ են նաև

ա) խոսքը ավելի պատկերավոր ու արտահայտիչ դարձնելուն նըպաստող մի շարք բառեր, որոնք հիմնականում հուզաարտահայտչական երանգ են տալիս գեղարվեստական երկին՝ այն դարձնելով ավելի պատկերավոր ու հուզաթաթախ, ինչպես՝ սիրահոժար, քնքշածոր, հոգեթով, հեղագեղ, գեղեցկոտն, ոսկեշող, խղճալ, ցողալ, մեծափառ, թախծալից,

մեղմօրոր, քնքշօրոր, փաղաքշանք, նաղանք, տխրորեն, հուզառատ, երախտակել, լուսափրփուր, լուսերազ, լուսաստինք, մոլորագնաց, կաթոգին, թովչական, աշխարհաշեն, աստղաբույլ, սրտահույզ, սիրահույզ, սիրատույր, հուզական, ալեկոծվել, սրտամորմոր, սրտակեղև, երազկոտ, հիացմունք, մտասույզ, ակնածանք, անաղարտ, բարեձև, բարեկազմ, բարեկիրթ, ղեղատեսիլ, դալարագեղ, լալագին, թախանձագին, ինքնամխիթարական, խորախորհուրդ, խանդաղատանք, ծաղկածիծաղ, կենսուրախ, կենսածպիտ, կենարար, մշտածիծաղ, մշտազվարթ, պերճախոսություն, սքանչելի, սավառնել, ստվերասահ, ջրվեժաձայն և՛ այլն, և՛ այլն:

Նկատենք, որ հուզաարտահայտչական գունավորումով օժտված բառերը այդ հատկանիշը դրսևորում են հատկապես խոսքի մեջ, որոշակի բառերի շրջապատում, որոշակի կապակցությունում, որից դուրս հուզական-արտահայտչական երանդը բավականին պակասում է, և կարող է նույնիսկ չերևալ: Այնպես որ նման դեպքերում հիմնականում նկատի է առնվում համատեքստում ունեցած նշանակությունը: Օրինակ՝ Մայրը նայեց տղային, հրդեհվեց դեմքը (ԱԲ, Երկ., 196): Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ (ն. տ., 197): Մենք չենք թողնի կորչի Քո շուայած պարզեր քնշաբույր (ՍԶ, Գ. 4. 75): Դեպի այդ հուզածուկ ծովն ես հորդում (ՍԶ, Գ. 4. 75): Նվ պահում է լեզուս մի անթարգման իմաստ իր խոր, հուզումնավոր լուծյան տակ (ՊՍ, 1, 19): Խաղաղության հուրը վառվում է մեղմուրախ (ն. տ., 15): Այնպես քաղցր է զգալ թևածումդ, գարուն (ն. տ., 19): Արտերն են ծփում, ավիֆվում այնպես Կժուրեն կարծես երբեք չեն զսպի (ն. տ., 195): Առնացի, խրոխտ, բարիտոնի և լացաքաքավ ինտոնացիաների հակասությունն էր (Գ, 1975, № 12, էջ 67): Դու ստվերասահ անցար եղեգներին արանքով (Գ, 1974, 2, էջ 3):

բ) Խոսքին վեհություն ու հանդիսավորություն տվող մի շարք բառեր, ինչպես՝ վեհամափայլ, վեհաշուր, ճաճանչափայլ, ճաճանչաղեղ, չքնաղագեղ, սեզ, սիգապանծ, բոցակորով, բոցակեղ, լուսահորդ, հավերժաբար, ամենակուլ, աշխարհաերթ, փափկասուն, դյուցազնություն, դյուցազնորեն, ծիրանավառ, խոյանալ, ճախրել, աշխարհաշեն, ազատաբաղձ, վեհասլաց, դառնաղաճեմ, սիգաճեմ, ծանրաճեմ, երկնակարկառ, փառաբանություն, փառաբանել և այլն: Սրանք ևս հանդիսավոր են դարձնում խոսքը, և դա երևում է հատկապես խոսքի շղթայում: Այս խումբի մի շարք բառեր կարելի է հեշտությամբ տեղավորել հուզաարտահայտ-

չականություն արտահայտողներին խմբում, քանի որ վեհությունն ու հանդիսավորությունը իրենց մեջ որոշ չափով համատեղում են նաև հուզաարտահայտչականություն և ընդհակառակն՝ հուզաարտահայտչականությունը՝ հանդիսավորության որոշ երանգ: Դրանց սահմանները որոշակիորեն խաչաձևվում են: Այնպես որ այդ առանձնացումը զգալիորեն սլայմանական է, ոչ բացարձակ:

դ) Խոսակցական լեզվի որոշ հարադրություններ ու կրկնավորներ, ոճեր ու արտահայտություններ, ասացվածքներ ու առածներ և այլն, որոնք ծառայում են կերպարների տիպականացմանը, խոսքին ժողովրդագյանություն ու կենդանություն հաղորդելուն և այլ նպատակների. ինչպես՝ չեմ ու չում անել, բախտը բերել, հաշիվ տեսնել, նեղը լծել, գլխի վրա տեղ ունենալ, շատը ղնալ՝ քիչը մնալ, ուղար մեկի դռանը շոքել և այլն, որոնք չեն հանդիպում գիտական լեզվում: Գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպող որոշ բառեր բնորոշ են հատկապես չափածոյին: Դրանք առավելապես կիրառվում են բանաստեղծական խոսքում՝ յուրատեսակ հմայք հաղորդելով խոսքին՝ այն դարձնելով ավելի ջերմ ու հուզաթաթախ, սրտաբուխ ու մտերմիկ: Այդպիսի բառերը ընդունված է կոչել բանաստեղծական, որոնց մի մասը կիրառվում է նաև արձակում, բանավոր հաղորդակցման մեջ և նույնիսկ խոսակցական ոճում: Այնպես որ այդ տարբերակումը սլայմանական է և հիմնված է բառերի ավելի բնորոշ կիրառությունների վրա: Բանաստեղծական բառերից են՝ աստղավարս, աստեղածով, արեգական, աչ(եր), երազել, երազուհի, գեփյուռ, թախծաժպիտ, թախծալից, լուսածալիտ, լուսալիք, լուսե, լուսեղեն, լուսաթուփ, խոկում (ԳԹ, 15. 2. 1974), ծիծառն, հովիկ, հեշտին, հեշտագին, մեղմիկ, մեղմաձայն, մեղմաբարո, մեղմանուշ, շոյանք, շուրթ, ջինջ, սեաչյա, սեզ, վեհ, վճիտ, վսեմ, տխրորեն, քաղցրորեն, քնքշանք և այլն: Սրանք թերևս առավելապես բնորոշ են չափածոյին, սակայն հանդես են գալիս առհասարակ գեղարվեստական խոսքում:

բ) ԺՈՂՈՎՐԴԱՆՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ¹⁴

Գրական և ժողովրդախոսակցական լեզուները համաժողովրդական լեզվի տարբեր դրսևորումներն են, տարբեր փոձակները, որոնցից յուրա-

¹⁴ Ժողովրդախոսակցական լեզու տերմինը հաճախ գործածվելու է իբրև առօրյա-խոսակցական ոճի համարժեք, իսկ դրանք միշտ չէ, որ լիովին համընկնում են: Այստեղ հիմնականում նկատի է առնվում բառապաշարը, որը գրեթե ընդհանուր է ժողովրդախոսակցական լեզվի և առօրյա-խոսակցական ոճի համար:

քանչյուրը բնութագրվում է մի շարք հատկանիշներով, որոնք մյուսի մեջ մասնակիորեն երևան գալու պատճառով երբեմն դադարում են սահմանադատիչ դեր կատարելուց, և դժվարություն է հարուցում դրանց տարբերակումը: Գրական խոսքը պետք է աչքի ընկնի կուտ ու ամբողջական շարադրանքով, դրական նորմաների պահպանմամբ, լեզվական նախորդ ավանդների հետ սերտորեն կապվածությամբ, հանդիսավորությամբ և այլն, այնինչ ժողովրդախոսակցականը բնութագրվում է մտքերի համառոտ դրսևորմամբ, որոշ բառերի ու ձևերի բաց թողումներով, ոչ այնքան մշակվածությամբ, յուրատեսակ հնչերանգով, երբեմն էլ ավելորդաբանությամբ և դուրկ է հանդիսավորությունից ու պաթետիզմից: Գրավոր շարադրանքի ժամանակ հեղինակը ազատ է բառերի ընտրության ու գործածության մեջ և հնարավորություն ունի հաղորդվելիքը ավելի հասկանալի, մատչելի, պատկերավոր ու արտահայտիչ, ճշգրիտ ու հետևողական դարձնելու, իսկ ժողովրդախոսակցական լեզուն դուրկ է դրանցից, քանի որ այստեղ մտածելու, խորհելու, ընտրություն կատարելու հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են: Դա անմիջական խոսք է, որ առաջ է գալիս հանպատրաստից և մեծ չափով պայմանավորված է տրվյալ իրավիճակով: Գրագետ հասարակության խոսակցական լեզուն բավական մշակված է և քիչ է տարբերվում գրականից: Այստեղ թերևս նորմավորվածության աստիճաններն ու չափերն են տարբեր: Նույնը չի կարելի ասել հասարակության մյուս խավերի լեզվի մասին, ուր ժողովրդախոսակցական լեզուն բավական հեռանում է գրականից՝ մոտենալով առօրյա-խոսակցական ոճին, երբեմն էլ նույնիսկ բարբառներին: Ժողովրդախոսակցական լեզուն յուրահատուկ դիրք է գրավում գրականի և բարբառների միջև՝ ընդհանրություններ ու շփման ելրեր հանդես բերելով թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի նկատմամբ՝ շնչունանալով նրանցից ոչ մեկի նկատմամբ՝ առանձնանալով իբրև հաղորդակցման ինքնուրույն ֆունկցիա կատարող լեզվական միջոց: Նկատենք, որ ժողովրդախոսակցական լեզուն ունի իր նորմաներն ու օրինաչափությունները, որոնք ժառանգվելով նախորդ շրջաններից, շարունակում են պահպանել իրենց գոյությունը ներկա փուլում: Ժողովրդախոսակցական ու գրական լեզուներից յուրաքանչյուրն ունի իր օրենքները, նորմաներն ու ավանդույթները, որոնք որոշ չափով տարբեր են միմյանցից: Այսպես՝ ժողովրդախոսակցական լեզվում չափ, պես, նման, հետ, վրա, մոտ և այլն կապերի՝ անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերի հետ գործածությունները օրինաչափ են, ինչպես՝ իմ պես, իմ չափ, իմ վրա, իմ նման, իմ մոտ, քո պես, քո

շափ, քո նման, քո հետ, քո վրա, քո մոտ, մեր պես, մեր շափ, մեր հետ, մեր վրա, մեր նման, մեր մոտ, ձեր պես, ձեր շափ, ձեր հետ, ձեր նման, ձեր վրա, ձեր մոտ և այլն, որոնք դրական լեզվում շեղումներ են և ոչ հանձնարարելի Գրական լեզվում նշված կապերը կապակցվում են անձնական դերանունների տրականի հետ, ինչպես ինձ մոտ, ինձ պես, ինձ վրա, ինձ նման, մեզ մոտ, մեզ շափ, մեզ հետ, ձեզ պես, ձեզ շափ և այլն:

Ժողովրդախոսակցական լեզվում օրինաչափորեն կիրառվում են էս, էդ, էն և սրանցով բաղադրված բառերը՝ էսպես, էդպես, էսքան, էդքան, էնքան, էսչափ, էդչափ, էդտեղ, էնտեղ և այլն, որոնց փոխարեն դրական լեզվում հանդես են գալիս այս, այդ, այն և սրանցով կազմված ձևերը (այսքան, այդքան, այնքան, այսչափ, այդչափ, այսպես, այնպես և այլն): Ժողովրդախոսակցական լեզվում բաղադրյալ ստորոգյալի երրորդ դեմքի հետ իբրև հանգույց կիրառվում է ա-ն, ինչպես՝ մեծ ա, փոքր ա, մարդ ա, տուն ա, գիրք ա, կարմիր ա, սպիտակ ա, իսկ զրականում՝ է-ն (մեծ է, փոքր է, մարդ է, տուն է, սպիտակ է և այլն): Ժողովրդախոսակցականում, իբրև կանոն, անվանական բաղադրյալ ստորոգյալի ժխտականը երրորդ դեմքում ստանում է ի հանգույցը, որին միանալով չ ժխտականը, դառնում է չի, այն դեպքում, երբ դրական լեզվում հանդես է գալիս է-ն, ինչպես՝ շոգ չի—շոգ չէ, ցուրտ չի—ցուրտ չէ, մարդ չի—մարդ չէ, մեծ չի—մեծ չէ, փոքր չի—փոքր չէ և այլն: Գրական լեզվում սղա, աղջիկ, երեխա գոյականների հոգնակիները կազմվում են նեւ մասնիկով (աղաներ, աղջիկներ, երեխաներ), խոսակցականում՝ աղերբ, աղջկերբ, երեխեր և այլն: Յի վերջածանցով գոյականները, որոնք արտահայտում են որտեղացի լինելը, հոգնակին կազմում են ք-ով, իսկ գրական լեզվում՝ նեւ-ով: Ինչպես տեսնում ենք, դրական և ժողովրդախոսակցական լեզուները ունեն իրենց յուրահատուկ օրենքներն ու ավանդույթները, որոնք բավականին տարբերվում են իրարից:

Սակայն այս ամենից չի կարելի եզրակացնել, թե ժողովրդախոսակցականը նորմավորված ու մշակված չէ: Ո՛չ, ժողովրդախոսակցականը նույնպես նորմավորված է, սակայն նրա ու գրական լեզվի նորմավորվածությունը տարբեր է, և մեր նպատակը պետք է լինի ժողովրդախոսակցական լեզուն աստիճանաբար գրական լեզվին մոտեցնել՝ գրական մշակման ու նորմավորման ենթարկելու, գրականի աստիճանին բարձրացնելու միջոցով: Ի միջի այլոց, շատ ժողովուրդների գրական ու ժողովրդախոսակցական լեզուները նույնպես տարբերվել ու տարբերվում

են միմյանցից, իհարկե, տարբեր չափով ու աստիճանով: Լեզուների զարգացման ընթացքը տանում է դեպի այդ զանազանությունների աստիճանական վերացում: Հետագայում, անշուշտ, նվազագույնի կհասցվեն գրական և ժողովրդախոսակցական լեզուների տարբերությունները նաև հայ իրականության մեջ, և դա տեղի կունենա ժողովրդական լայն զանգվածների՝ գրական լեզվին լրակատար տիրապետելով, ժողովրդախոսակցականը գրականի աստիճանին բարձրացնելով և այլ միջոցներով:

Ժողովրդախոսակցական լեզուն ընդհանրություններ է հանդես բերում նաև բարբառների նկատմամբ, որն ամենից սուռջ արտահայտվում է բառասլաշարի մեջ: Նրա բառերի մի մասը հարում կամ նույնանում է բարբառայինի հետ, և դժվարություն է հարուցում դրանց տարբերակումը: Այդ է պատճառը, որ միևնույն բառը հաճախ տարբեր բառաշերտերի մեջ է մտցվում՝ դիտվելով թե՛ ժողովրդախոսակցական, թե՛ բարբառային: Դրանց առանձնացումը դժվարանում է նաև նրանով, որ բարբառային շերտի որոշ բառեր աստիճանաբար անցնում են ժողովրդախոսակցականի մեջ, որով էլ հենց հոգ է նախապատրաստվում գրական լեզվի մեջ նրանց թափանցման համար: Բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառերի մեծ մասը հիմնականում առանձնանում են երկու հատկանիշով՝ տարածվածությամբ ու գործածության հաճախականությամբ: Եթե բարբառային բառի գործածությունը տեղայնացված է, այսինքն՝ կիրառվում է տվյալ տարածքում, որից դուրս հասկանալի կամ գործածական չէ, ապա ժողովրդախոսակցականի բառաշերտը գործառում է ժողովրդական ավելի լայն զանգվածների շրջանում, հետևաբար և տեղայնացված չէ և ավելի լայն ընդգրկում ունի: Այնուհետև՝ բարբառային բառերը բնորոշվում են կիրառության նվազ հաճախականությամբ, ի տարբերություն ժողովրդախոսակցականի, որ բնութագրվում են հաճախադեպ կիրառությամբ: Իհարկե, այս սկզբունքը չի կարելի կիրառել բոլոր դեպքերում ու բոլոր բառերի նկատմամբ:

Դրական հայերենում, հատկապես բանավոր խոսքում որոշակի տեղ են դրավում ժողովրդախոսակցական բառերը, որոնց մի մասը աստիճանաբար գրականանում է (առուծախ, եղնիկ, նախշուն, արցունք, մարալ, յար, ջան և այլն), որի պատճառով էլ դժվարություն է առաջանում գրական ու խոսակցական լեզուների բառերը հստակորեն սահմանադատելու մեջ: Այնուամենայնիվ եթե ոչ ճշգրտորեն, ապա մոտավոր սահմաններում կարելի է առանձնացնել խոսակցական լեզվի այն բառաշերտը, որ հանդիպում է գրական լեզվի նաև գրավոր տարբերակում:

1. Ժողովրդախոսակցական լեզվի բառապաշարից զրավոր լեզվում գործածվում են՝ աղարտ, անկշտում, ալրոտ, աղջիկտես, աղջիկավարի, ասեկոսե, արեկող, անթեղ, արյունլա, արյունլիկ, արյունլիկ անել, աքլորականչ, արցունք, ախպեր, տխպերավարի, ախպերանալ, աթոռակով, ամոթանք, ահել, ազգէտ, աչքալուս, աչքալուսանք, աշխարք, աշունք, բկլիկ, բա, գլզան, գզվոտոց, գյուղավարի, գլխկոնձի, գնովի, գեյրա, զնգստոց, դագրել, հհոլ, երեսառած, երկուերեսանի, զալում, զուռնաչի, զուռնա, գիզի, էտ, էտել, էտոց, էրվել, էլի, ընկերովի, թեժ, թեժանալ, թալան, թասակ, թառել, թափով, թուր, թոնիր, թոնրահաց, թոնրատուն, թոնրաշոր, թոնրաշորթ, թոնրախուփ, թոնրածուխ, իրիկուն, իրիկնածամ, իրիկնագեմ, իրիկնամուտ, իսկի, լացկան, լեղապատառ, լուսաթաթախ, լուսադեմ, լուսադանալ, խանում, խանչալ, ծալքատեղ, ծալապատիկ, կենաահաչ, կալուկուտ, կեսուր, կեսրար, կինարմատ, կմշտել, կոտոշ, կոտոշավոր, կոնառ, կոնատակ, հախել, հաչան, համով-հոտով, հարսանքավոր, հարսանքատուն, հոգեպահուտ, հրավերք, հերիք, հերիքել, հրեն, հլա, հել, ճմլկոտալ, ճատան, ճանկուտել, ճատիկ, ճվճվոց, մինուճար, մարդավարի, մարդամեջ, մթնակոխ, միամտվել, մեծավոր, յա, նամանալ, նազ ու տուզ, շառ, շեն, շենանալ, շալակ, շալակել, շարմաղ, շիլաշփոթ, շնավարի, շնորհքով, շմահավան, շխոսկան, շաչանակ, շինար, պլպլոց, ջագու, սաղել, սազագնել, սուտլիկ, սուփրա, սովորովի, տաքզուխ, տակետակ, տաշովի, տաշուտել, տաշուտում, տրեկահան, տնավարի, տնավեր, տնփեսա, ցմփոր, փսլնքոտ, փոքրուց, փորաքավ, փափախ, փեշ, փալաս, քաջք, քնաթաթախ, քարթու (հաց), օջախ, օրոցք, օրապակաս և այլն: Սրանց մի մասը շունի իր համարժեքը գրական լեզվում և իր ձևով էլ հենց վկայում է խոսակցական լինելը, իսկ մի մասն էլ միայն հնչյունական կողմով է դանադանվում գրականից (աշխարք, աշունք, էրվել, օրոցք, քաջք, արցունք):

Նշված բառերը հիմնականում բնորոշ են խոսակցական լեզվին, որտեղից և թափանցում են գրական լեզվի մեջ ու տարածվում՝ դառնալով նրա բառադանձի շերտերից մեկը: Բերենք մի քանի օրինակներ գեղարվեստական գրականությունից: Մարդ կա՝ հլել է շալակն աշխարհի, մարդ կա՝ աշխարհն է շալակած տանում (ՊՍ, 1, 175): Ինչ եմ եղել ողջ կյանքում՝ կարսանավոր ու քավոր (ն. տ., 371): Գուրաճավորը վեր կենա բանի (ՊՍ, 4, 59): Տրեխավոր, մաշիկավոր, բոբիկ ոտքով վանք են զընում (ն. տ., 94): Եվ մահն եմ ատում՝ թե հյուր է դալիս աղջկատեսին (ն. տ., 379): Այս մետաքսի շորը քո Այնպես լավ է քեզ սագում (ն. տ.,

222): Իմն է առաջին բառը աշխարհի (ն. տ., 465): Իրիկունն է իջնում (ն. տ., 251): Ինչ ես քառել ամբողջում (ՀԹ, 2, 135): Հարցնողը լեզապատառ ետ էր քաշվում (ԱԲ, 431): Ռուշանը փնաքաքախ աչքերը բաց արեց ու ծոր տվեց (ն. տ., 441): Ութ տարի քեժ թոնիրը խաշել էր դեմքը (ն. տ., 25): Մինչև արյունվա մարդը կարողանար մի տեղ պատուարան դտնել (ն. տ., 4): Իրիկնադեմ էր արգեն (ն. տ., 5): Հրեն երկու ձիյա երևում (ն. տ., 59): Բա ո՞նց է գնալու նամակը (ն. տ., 135): Առուշանը նլա թև չունի (ն. տ., 341): Փեշքաշ եմ բերել երեխեքի համար (ՆՁՀ, 6): Մայրը հետո թաղիք փռեց Հողե խոնավ բոնրատան (ՆՁ, 4, 9): Կրակը քեծանում էր (ԴԴ, 3, 126): Բոլորը նստած էին ծալապատիկ (ն. տ., 476): Այն էլ հերիք չէ՞, որ նստած են մեր կրծքին (ն. տ., 286): Արի, Խոյսոր, արի,— ծիծաղեց Մեծ Տիկինը,— ծիծաղիր, շենանան (ԴԴ, 4, 322): Նա ոտնահարեց և անողոր ծեծի տակ արյունվիկ արեց նրան (ն. տ., 367):— Եկել ենք ու դառնալ չկա, սպանիր, զոռով կղանք (ն. տ., 545): — Իշխանը իսկի գետին տեսնո՞ւմ է, որ նստի վրան (ն. տ., 223): Մամիկոնեից տիկինը առաջինը ներքև վազեց և թափով զրկեց մի ջլուտ և նիհար, բարձրահասակ երիտասարդի (ԴԴՎ, 321): — Շնորհով տղա է, դու էլ օգնիր, մի բան արա (ԳԹ, 25. 4. 75):

2. Խոսակցական լեզվի բառապաշարից գրական լեզվում հանդիպում են նաև աշխածակ, ալարել, ալարկոտ, առուտուր, առուծախ, ազապ, ազի, բղավել, բստրել, բոխչա, գիժ, գժվել, գժանոց, գոռոզավարի, դիք, բուշ, բուշիկ, բունդ, քակել, կոլոտ, կարմրապողոշ, կարմրաթուշիկ, կլանչել, կածան, կեծ, կեծանալ, կեծացնել, կոնծել, հաստապողոշ, հանաֆ, հանաֆչի, հաստապողունկ, համփա, համփորդ, հղվել, հարել, մեռել, մեռելակառֆ, նոֆառ, նոֆառություն, շուրացու, շուր, շուրեղեն, շլինֆ, պողոշ, պաշել, պստիկ, պուտուկ, ջուխտ, ջուխտակ, ջահել, ջահելություն, ռանչպար, սկել, վոազ, տանու, փոշմանել, տաֆ, ֆունֆ և այլ բառեր, որոնք ունեն իրենց համարժեքները գրական հայերենում և ծառայում են հերոսների խոսքի տիպականացմանը կամ տվյալ երևույթը, առարկան ավելի պատկերավոր ներկայացնելուն: Այսպես՝ Սալասում է էնտեղ կինը, Ջանել կինը սևաչյա (ՀԹ, 2, 136): Այո, գժվել եմ, Ինչու չգժվել (ՊՍ, 1, 399): Ես էլի գիժ մնացի (ն. տ., 371): Զերմակ թելեր երեացին թուփ ֆունֆին (ն. տ., 199): Գիտի, թե ում մեռելին է անարցունք լալիս (ն. տ., 176): Բամբասասեր առուն անվերջ քշփշում է, անցնում վոազ (ն. տ., 167): Մի մոլոր գառնուկ Պենդն է դարձել Ոլոր կածանի կիսաթաց հողին (ն. տ., 158): Մերթ խորտակվել խութին, մերթ ծովի մեջ սկել (ն.

տ., 204): Բարդինների մոտ հերձա շորացած գերաններ կային (ԱԲ, Երկ., 98): Խոսեկիս պոռշը կախում էր (ն. տ., 27): Ավագուտները նորից լեր-
կացան կեծացան հրավառ արևի տակ (ն. տ., 100): Տարիների հետ ջա-
հեխությունն էլ անցավ (ն. տ., 30): Խոսքի ու կատակի կենտրոնը մի
կարմրարուշ, ուրախ շինական էր (ԴԴ, 4, 323): — Ճեպով երկրորդ սուր-
հանդակ նամիխ, թող իսկույն ևեթ լուր տա գնդի մասին (ԴԴ, 3, 344):
Երկկոյան դեմ վարժապետն ու ջահել տղան մի բիշ կոնձած՝ վերադար-
ձան քաղաք (ԱԲ, Երկ., 17):

3. Խոսակցական լեզվին բնորոշ են մի շարք բայական հարադրու-
թյուններ, որոնց մի զգալի մասը ունի իր համարժեքը գրական լեզվում՝
արտահայտված համադրական բայական բառույթներով: Այդպիսիք են՝
մտիկ տալ, մտիկ անել, ախ ու վիշ անել, գրազ գալ, կուշ գալ, փուլ գալ,
շուռ գալ, շուռ ու մուռ գալ, շուռ տալ, շառ անել, շառ գցել, զլխահան
անել, տանուլ տալ, տնազ անել, բացի տալ, հրեստվ տալ, կրակ տալ,
թարզ անել, թարզ տալ, թոլ անել, թոլ լինել, թոլ տալ, իմաց անել,
իմաց տալ, գիրկազ անել, թուխս նստել, միտքը բերել, թիփի անել,
անց կենալ, տիկ տալ, դարդ անել, լոք տալ, հարայ տալ, յուլա դնալ,
յուլա տանել, թրե գալ, գրազ բռնել, գրազ գալ, մարդատեղ դնել, շունչ
առնել, թավալվոր լինել, սիլի-բիլի անել, զլխով անել, աչքով անել,
հալ ու մաշ լինել, դես ընկնել, դեն ընկնել, ձեռ ու ոտ ընկնել, վրա տալ,
վրա քաշել, վրա պրծնել, երես թերել, վերովար անել, փետրահան ա-
նել, բմբուլահան անել, տակնուվրա անել, մտահան անել, ծուլ անել, կու-
շուր անել, վեր կենալ, վեր ունել, հույ տալ, կարմրին տալ, կանաչին
տալ, պեծին տալ, սևերես անել, սևերես լինել, քեֆ անել, ման գալ, պար
գալ, սաղ լինել, զոռ անել, զոռ տալ, եփել-թափել և այլն:

Սրանք տարածում են ստացել դրական լեզվում՝ դառնալով նրա բա-
ռային կազմի բաղկացուցիչ մասը և յուրատեսակ կենդանություն ու
շունչ են հաղորդում լեզվին՝ ավելի հասկանալի ու մատչելի, արտահայ-
տիչ ու պատկերավոր դարձնելով խոսքը: Բերենք բնագրային մի քանի
օրինակներ. Անց են կենում սեր ու խնդում (ՀԹ, 2, 134): Զուր հալ ու
մաշ մի լիկի (Իս., 2, 12): Մեր հետևից լոֆ-լոֆ էր անում եզորը (ԱԲ,
Երկ., 145): Զաղացի առաջ մի փոքրիկ կրակ պեծին էր տալիս (ն. տ.,
483): Շները կուշ եկան վրանների առաջ (ն. տ., 197): Թավալվոր են
լինում շոր տերեւների վրա (ն. տ., 3): Նստեց մի կոճղի՝ շունչ առնելու
(ն. տ., 5): Ամբողջ ճանապարհին ասում էր, որ մտահան չանեմ (ն. տ.,
135): Եվ մի քանի տղերք վրա պրծան, որ ծեծեն (ն. տ., 19): — Ձեռ են

անում,— բամբ ծիծաղեց Մարտիրոսը (ԴԴ, 4, 558): —Վախենում եմ մինչև հայրենիք վերադառնանք՝ ամեն ինչ տակնուվրա լինի այնտեղ (ն. տ., 345): Եվ մեկնել կնշանակեր նամվա ընկնել հեռավոր մի վայր (ն. տ., 273—274): Օրերով նամվա ենք կտրել ջարդվելով վաղելով... (ն. տ., 545): Հուպ տաս՝ հոգիները կտան, բայց էլի ծիծաղում են մեզ վրա (ԴԴ, 3, 426): Մասն էին ելնում, ետ-ետ վաղում... (ն. տ., 141): Ծի-լերն են դաշտում կանաչին տալիս (ՀՍ, ՆԴԲ, 219): Ալիքները լաստը վերուվար էին անում (Ավ., 23. 3. 75): Փետրահաճ էր անում մորթած վառենները (ՆԴ, ԵԺ, 1, 173): Իրենց ոռնսցով Ձենով Օհանի տնազ անելով (ՊՍ, 4, 202): Տանուլ եմ տալիս ու չեմ ամաշում (ՊՍ, 1, 125): Էս մի անգամը վեր կալ (ՆԶՀ, 7): Հավար կանչում քոն գալիս (ՆԶ):

4. Խոսակցական լեզվի բառաշերտի բառերից են նաև էս, էդ, էն, էստեղ, էդտեղ, էնտեղ, էսպիսի, էդպիսի, էնպիսի, էսչափ, էդչափ, էնչափ, էսպես, էդպես, էնպես, էսքան, էդքան, էնքան և այլն ցուցական դերանունները, որոնց գրական լեզվում համապատասխանում են այս, այդ, այն, այստեղ, այդտեղ... տարբերակները, ուր առկա է այլ—է հընչյունափոխությունը: Հիշատակված բառերը հաճախադեպ կիրառվում են հատկապես Հ. Թումանյանի երկերում՝ ժողովրդայնությունն ու շունչ հաղորդելով խոսքին: Օրինակ՝ Սպասում է էնտեղ կինը (ՀԹ, 2, 136): Էսպես է ասում Թաթուլ իշխանը (ն. տ., 142): Էս գրույցը հասավ մեզ (ն. տ., 145): Որ չես կարենում էսքան ժամանակ (ն. տ., 137): Էն տեսակ կին, ես իմ հոգին, թե աշուղն էլ ունենար (ն. տ., 136): Դուք էք էսպիսի օրենք հնարել (ՆԶ):

5. Խոսակցական բառապաշարի մեջ է ներառվում նաև թուրք-պարսկական և արաբական փոխառությունների մի մասը, որը իբրև փոխառություն անցել է բարբառներին ու խոսակցական լեզվին: Այդ բառերից շատերը թափանցում են նաև գրական լեզվի մեջ: Այդպիսիք են՝ ազիզ, մաղալ, հեյրան, ջան, մուրադ, ղոնաղ, դարմառն, բլբուլ, հալալ, հարամ, զարիբ, խան, դարդ, բոյ, բայաթի, բոստան, բոստանչի, գյուլա, ջիգար, շոբան, դաստա, դինջ, թասիբ, խաբար և այլն:

Սրանք երկակի բնույթ ունեն՝ մի կողմից փոխառություն են բարբառներում ու խոսակցական լեզվում, մյուս կողմից՝ բարբառներից ու խոսակցական լեզվից դրականի մեջ թափանցող բառեր են: Դրանք փոխառու լեզվից անմիջապես անցել են ոչ թե գրական լեզվին, այլ բարբառներին ու խոսակցական լեզվին, ապա իբրև խոսակցական լեզվի տարրեր, սկսել են մուտք գործել նաև գրական լեզվի մեջ: Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ՝

Ձիգյարին գյուլա դիպչի քեզ սիրի ու որ աղջիկ (ՀԹ, 2, 53): Բոյ-բոսաբին նայելիս Մարգու զարզանդ էր գալիս (ն. տ., 9): Որդիդ լինի, թե հերն ու մեր, Թե մուրազով սիրած կին (ն. տ., 13): Ո՞վ չի սիրում, թեկուզ դուժման, Լավ արարքը, Լավ մարդին (ն. տ., 135): Դարդից շո-րացավ, Ուռնի դարձավ (ն. տ., 50): Մի չոբան, Ձեն էր տալիս մի օր մեզ (ն. տ., 11): Այսպես է ասել հնուց էդ մասին Ֆարսի բյուրուլը, ան-մահ Ֆիրդուսին (ն. տ., 137): Ու կեղտակուր բարձը դրեց Ազիզ հյուրի մեջքի տակ (ն. տ.): Ձեր դարիբն էլ տուն գա (ԱԲ, Երկ., 60): Օսեփը շունչը դիմը չի տալու (ն. տ., 76): — Թագա պրիստավ են դրել, այ ժողովուրդ (ն. տ., 137): Մեկ էլ խաբար բերեցին թե ծառիցը ընկել է (ն. տ., 439): Ղուճաղ է աշուղն իրեն սաղի հետ (ՀԹ, 2, 138):

Խոսակցական են նաև փոխառյալ բոյ, դարման, դինջ բառերից բա-ղադրված մարդարոյ, բոյովանալ, դարմանել, դինջանալ, բոյ փաշել, բոյ Դշել բառերը, որոնք հանդիպում են գեղարվեստական խոսքում. ինչպես՝ Մի մարդարոյ արջ էր կանգնել մի բիշ հեռու, ճյուղն ուսին (ԱԲ, Երկ., 6): — Կեցիր, ծիրաններս բոյովանան, քեզ մեկ հատ պիտի տամ (ն. տ., 103): Կասեմ պառվուկը խոտերով դարմանի նրան աչնտեղ (ԴԴ, 3, 276): Օրերն ավելի էին տարանում, կանաչը բոյ էր փաշում (ԱԲ, Երկ., 32):

6. Ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ որոշ բառեր վերաբերում են սննդին, խմիչքին, ապրուստի միջոցներին, հագուստին և այլն. ինչ-պես՝ արաղ, լիմոնաղ, խորոված, սալաթ, պոմիդոր, կանաչի, լոբի, սոխ, սխտոր, կարտոֆիլ, բազուկ, դադար, շաքար, պեսոկ, կոստյում, շալվար, գլխարկ, կոշիկ, դուլպա, շալ, մաշկա, յուբկա, բլուզկա, ժակետ և այլն: Սրանք կարող են հանդես գալ նաև այլ ոճերում՝ ընդհանուր լինելով նը-րանց համար:

7. Խոսակցական ոճի մեջ մտնում են նաև տնային գործածության իրերը, առարկաները, գործիքները, բնակարանը, կահույքը և այլ մատ-նանշող բառեր՝ օրինակ՝ ավել, աման, ափսե, բաժակ, գդալ, մուրձ, կացին, սղոց, մեխ, փայտ, թեյնիկ, օճառ, սրբիշ, սփռոց, վերմակ, ան-կողին, խալի, դաղ, տուն, դուռ, պատուհան, միջանցք, պատ, հատակ, կտուր, խոհանոց, վաննա, շկաֆ, կողպեք, հացելի, ապակի և այլն:

8. Խոսակցական ոճին բնորոշ են նաև առևտրի հետ կապված հաս-կացությունները արտահայտող հետևյալ բառերը՝ խանութ, շուկա, առնել, ծախել, վաճառել, առևտուր, առևտուր անել, առևտրական, ապրանք, փող, դին, կշեռք, կշռել և այլն:

9. Խոսակցական ոճի մեջ հաճախակի հանդիպող բառերից են հիվանդանալ, առողջանալ, աշխատել, դրել, կարդալ, սովորել, գիրք, մատիտ, տետր, դպրոց, դաս, ուսուցիչ և այլն:

10. Խոսակցական լեզուն բնութագրվում է նաև ժողովրդական ոճերի ու դարձվածքների, առածների ու ասացվածքների, դիպուկ ասույթների ու արտահայտությունների առատ գործածությամբ¹⁵, ինչպես՝ աչքերիդ մատաղ, ոտքը ընկնել, ոտքը պաշել, մեջքը կոտրել, լեզուն լալկել, շարք տանել, գլխի վրա տեղ ունենալ, մատին փաթաթան դառնալ (սարքել), շատը գնալ՝ քիչը մնալ, օյին սարքել, գլխին օյին խաղալ, հաշիվ տեսնել, հաշիվ մաքրել, համ նալին տալ համ մեխին, բախտը բերել, ոտով գլխով կորչել, նեղը լծել, հոգուդ(ն) մատաղ, հոգուն մեռնեմ, բոյին մեռնել, քեզ մատաղ, աչքերիդ մատաղ, տեղ ու դագար չլինել, աշխարհը չի քանդվի, հին դարմանը քամուն տալ, մի շան գլուխ կա էստեղ թաղված, շան գլուխը սրտեղ է թաղված, ուղար ձեր դռանը շոքի, մեր էշի գնից խոսել, պոչ խաղացնել, դոռ տալ գլխին, քամու բերանը տալ, խելքի տուպրակ, շեն մնալ, շատ ապրել, մի գլուխ նայել (ուտել, խոսել), գլխին դոռ տալ: Սրանց մի պզակի մասը թափանցել է նաև գրական լեզվի դրավոր տարբերակի մեջ՝ ճոխացնելով ու հարստացնելով նրա բառազանձը: Ինչպես՝ —Հը, քեզ մատաղ, օրը պրծավ (ԱԲ, Երկ., 71): —Աչքերիդ մատաղ, ինչ սիրունն է... (ԴԴ, 4, 432): Գալիս է մեր հոգը, մեր երկիրը խլի, մեզ կամ ստրուկ շինի, կամ երկրից դուրս քշի, տա քամու բերան (ն. տ., 107): —Տեղդ ծանր նստի, կանեն ինչ որ պետքն է (ԴԴ, 3, 374): —Երեք հազարը ածուխն է, խելի տոպրակ (ԴԴ, 4, 558): Զոհրակը կնճռոտեց ճակատը և աչքերը հեռացրեց. «Խնչ է մի գլուխ նայում ինձ» (ն. տ., 319): —Շեն մնա՛, շատ ապրե՛, որդիքս (ն. տ., 322): —էլ գլխիդ ի՞նչ ես զոռ տալիս (ԱԲ, Երկ., 16):

Ժողովրդախոսակցական ոճում կիրառվում են նաև մի շարք կրկնավորներ, որոնց նպատակային դիպուկ ու տեղին օգտագործմամբ խոսքին տրվում է յուրատեսակ հմայք ու ջերմություն, ժողովրդայնություն ու կենդանություն, թարմություն ու շունչ՝ դրսևորելով բազմազան ներքին մաստներ ու նրբերանգներ: Այդպիսիք են՝ թելիկ-մելիկ, խունջիկ-մունջիկ, հոնգուր-հոնգուր, ավան-ավան, ական-թական, օրոր-շորոր, սուսիկ-փուսիկ, մուշ-մուշ, կոշտ-կոշտ, կում-կում, կուց-կուց, թուխ-

¹⁵ Խոսակցական լեզվի բառապաշարը բավական շատ է: Այստեղ ներկայացրել ենք առավել հաճախակիները որոշ խմբեր, այն կարծիքին չլինելով, թե մյուսները կարևոր ու էական չեն:

թուխ, ուոր-մուոր, կեռ-կեռ, մեկիկ-մեկիկ, պարապ-սարապ, քահ-քահ, պուտ-պուտ, շախով-շուխով, ծուռումուռ, սուսուսիւս, շեմ ու չում, քուլա-քուլա, ալիբ-ալիբ, բիզ-բիզ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Դարդս լացեք սարի սմբուլ ավան-ավան ծաղիկներ (Իս.): ...Հոնգուր-հոնգուր կուլամ ես (Իս.): Խաղաղ-խաղաղ իրիկունն էր ողջը պատում (ՊՍ, 1, 121): Եղբայրդ էլ, պարզ է, խնդում է քան-քան (ն. տ., 125): Իմ գոռներն են մուշ-մուշ արածում (ն. տ., 136): Պուտ-պուտ շոր հագին աղջիկն իր պուճուր (ն. տ., 194): Ու լուծելով ջրում՝ ղմպել կում-կում (ն. տ., 325): Բաժակները շախով-շովսով չիկացնենք (ն. տ., 425): Անցնում են, տեսեր, կեցվածքներ սլես-սլես (ն. տ., 296): Ուրախ-ուրախ ձիուց իջավ (Ս.Բ, Երկ., 135): Մաշկը ծալ-ծալ եղած ձիւրանի պես (ն. տ., 7): Բաղմությունը լսեց այս և ալիք-ալիք սեղմվեց վասակի և Ղեռնդ Երեցի շուրջը (ԴԴ, 3, 583): Տղաները խումբ-խումբ բշում էին նծույզները (ն. տ., 136): Անահիտը քան-քան ծիծաղեց (ԴԴ, 4, 216): Տղմուտը դարիվ-դարիվ վաքում էր իր խաղացկուն կահակները (ԴԴ, 542): Ու աչքերը ուրեց այս ու այն կողմ՝ սպիտակուցները լայն-լայն չռելով իմաստուն խենթությամբ (ԴԴ, 4, 554):

Ե) ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵՂՎԻ ԲԱՌԱՊԱՆՈՒՄ

Գիտական ոճը, որ հայերենի գործառական ոճերից մեկն է, բնորոշ է գիտական բնույթի՝ ստեղծագործություններին, ուր իշխում են մասնագիտական տեղմիները: Եւ անվանումները: Գիտական ոճը զերծ է գեղարվեստական նկարագրություններից, բարբառայնությունից ու խոսակցական լեզվի տարրերից և աչքի է ընկնում կուռ ու ամբողջական կառուցվածքով, արամաբանական հետևողականությամբ ու ճշգրտությամբ, եզրահանգումներով և բառերի մեխիմաստ կիրառությամբ:

Գիտական լեզվի բառապաշարը հարուստ է. ընդգրկում է գիտության բոլոր բնագավառների ու ճյուղերի տերմինաբանությունը և կարևոր դեր է կատարում մարդկային հաղորդակցման մեջ: Գիտական որոշ տերմիններ, բացի իրենց նեղ բնագավառից, գործառում են նաև այլ ասպարեզներում: Դրանք, այսպես ասած, ընդհանուր տերմիններ են գիտության կամ հասարակական կյանքի մի բանի բնագավառների համար և մոտենում են համագործածական բառերին, այն տարբերությամբ, սակայն,

16 Գիտական լեզու տերմինը եւ պայմանական է: Այն գործածվում է գիտական ոճ հասկացության փոխարեն իբրեւ նրան համարժեք տերմին:

որ համագործածական բառերը հանդիպում են լեզվական տարբեր ոճերում, իսկ գիտական ընդհանուր տերմինները, դուրս չգալով գիտական ոճի սահմաններից, գործառույթում են տարբեր բնագավառներում, իհարկե ոչ միատեսակ հաճախականությամբ: Այստեղ ևս դժվարություն է հարուցում հստակ սահմանադրումը: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, կարելի է բերել մեկից ավելի բնագավառներում գործառույթ ունեցող տերմիններ: Այսպես՝ մետաղ-ը ամենից առաջ հանքաբանական տերմին է, սակայն գործառույթ է նաև ֆիզիկայի, քիմիայի, մեխանիկայի, էլեկտրատեխնիկայի և այլ բնագավառներում: Ինդուկցիա-ն և դեդուկցիա-ն տրամաբանությանը վերաբերող տերմիններ են, որոնց կիրառությունը սովորական է մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների մեջ: Սահմանում-ը իբրև տերմին, գրեթե ընդհանուր է գիտության բոլոր բնագավառներում: Մասնաբաժնային տերմինը ընդհանուր է փիլիսոփայության, հոգեբանության, լեզվաբանության համար: Ապացուցում-ը առավել բնորոշ է տրամաբանությանը ու մաթեմատիկային, սակայն տերմինային արժեքով հանդես է գալիս նաև լեզվաբանության և բնական մի շարք գիտությունների մեջ: Կոմունիզմ տերմինը կիրառվում է թե՛ լեզվաբանության, թե՛ մաթեմատիկայի, թե՛ ֆիզիկայի մեջ: Ջայն, տեմբո ֆիզիկայի մեջ գործառույթ տերմիններ են, որոնք հանդիպում են նաև լեզվաբանության ու երաժշտության մեջ: Հավասարություն մաթեմատիկական տերմինը հանդես է գալիս նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում, իրավաբանության մեջ: Ամրություն, առաձգականություն, պլաստիկություն առավել բնորոշ են ֆիզիկային, սակայն տերմինային արժեք են ստացել նաև պարավելետի, շինարարության և արդյունաբերության մեջ: Արտագրա-ը թե՛ արդյունաբերության և թե՛ շինարարության բնագավառի տերմին է: Ատոմ-ը, էլեկտրոն-ը, ատոմակշիռ-ը ֆիզիկայի մեջ կիրառվող տերմիններ են, որոնց գործածությունը սովորական է նաև քիմիայի մեջ: Ջուր-ը և՛ քիմիական, և՛ կենսաբանական տերմին է, միաժամանակ համագործածական բառ, էվոլյուցիա-ն՝ կենսաբանական և քաղաքական, որակ. ֆառակ, ժամանակ, տարածություն տերմինները բնորոշ են փիլիսոփայությանը, սակայն դրանցից առաջին երկուսը (որակ, քանակ) միաժամանակ նաև քիմիական ու ասյրանքագիտական տերմիններ են, իսկ մյուսները հանդիպում են նաև ֆիզիկայի ու մաթեմատիկայի մեջ: Անհրաժեշտություն-ը ոչ միայն փիլիսոփայական տերմին է. այլև համագործածական բառ: Կոլորշիացում-ը, հզորություն-ը, ճնշում-ը, իբրև տերմիններ, առավել բնորոշ են ֆիզիկային, սակայն գոլորշիա-

ցում-ը և հզորություն-ը որպես համագործածական բառեր հանդիպում են այլևայլ բնագավառներում, իսկ նկշում-ը նաև բաղաբական տերմին է: Դատավոր-ը և՛ իրավաբանական, և՛ սպորտային տերմին է: Շտաբ, պահակախումբ, պահակապետ բառերը ամենից առաջ ռազմական տերմիններ են, որոնք գործածում են նաև հասարակական կյանքի որոշ բնագավառներում: Պրեզիդենտ, ընտրություն բաղաբական տերմինները բնորոշ են նաև այլ բնագավառների և այլն¹⁷:

Անցյեններ գիտական տերմինաբանության բնութայնը ըստ գիտության տարբեր բնագավառների ու ճյուղերի¹⁸:

Փիլիսոփայական տերմիններ

Հայոց լեզուն հարուստ է փիլիսոփայական տերմիններով, որոնց մի մասը շփման կրքեր ու բնդհանրություններ է հանդես բերում հոգեբանության, լեզվաբանության, բաղաբական կյանքում և այլ ասպարեղներում գործածվող տերմինաբանության հետ: Այդ բնդհանրությունը հիմնականում արդյունք է որոշ կրկությունների՝ ոչ միայն փիլիսոփայության, այլև ուրիշ շիտությունների բնութայն առարկա լինելուն: Այսպես՝ մտածողությունը, գիտակցությունը, զգայությունը, ընկալումը գրեթե հավասարապես ուսումնասիրվում են թե՛ փիլիսոփայության, թե՛ հոգեբանության կողմից, ձևը, բովանդակությունը, լեզուն, խոսքը, մտածողությունը՝ և՛ փիլիսոփայության, և՛ լեզվաբանության (առաջին երկուսը նաև դրականագիտության, արվեստի բնութայն նյութ են): Տերմինների բնդհանրությունը կարող է պայմանավորվել և այլ հանգամանքներով, հատկապես՝ նրանց բնդհանուր ու մասնավոր դրսևորմամբ, գիտության ճյուղերի սերտ աղբրսակցությամբ և այլն:

Փիլիսոփայական տերմինաբանության մեջ հայերեն կազմությունները քիչ են: Այդպիսիք են՝ ճանաչողություն, մտածողություն, շարժում, ժամանակ, տարածություն, վարդացում, պայքար, որակ, քանակ, դա-

¹⁷ Ինչպես տեսնում ենք, գիտական տերմինների տարբերակումը հիմնված է բառերի ալիլի բնորոշ կիրառությունների վրա, որը չի բացառում տվյալ տերմինի՝ մեկից ալիլի բնագավառներում գործածվելը:

¹⁸ Մեր նպատակից դուրս է հայերենի գիտական ամբողջ տերմինաբանության բնությունը: Հիմնականում զույգ են տալու որոշ, առավել բնորոշ ու կարևոր բնագավառներում գործածող տերմինները՝ բոլորովին էլ այն կարծիքին չլինելով, թե մյուսները անհրաժեշտ ու կարևոր չեն:

սակարգում, աշխարհայացք, հակադրություն, պատահականություն, անհրաժեշտություն, վերլուծություն, համադրում, վերացարկում, վերնաշենք, բնասլաշտություն և այլն: Այս բառերի մի մասը սովորական գործածություն բառեր են և հանդիպում են նաև այլ բնագավառներում:

Համեմատաբար քիչ են օտար և հայերեն բաղադրիչներով ստեղծված փիլիսոփայական բառերը, որոնք հիմնականում կազմվում են փոխառյալ բառ+հայերեն վերջածանց (նաև նախածանց ու վերջածանց միաժամանակ) կաղապարով: Ակտիվ է մասնավորապես ական-ը, որի վրա երբեմն կարող է դրվել ուրյուն-ը: Ինչպես՝ գնոսեոլոգիական, դետերմինիստական, իդեալիստական, մարքսիստական, մատերիալիստական, նոմինալիստական, պոզիտիվիստական, ուտիլիտարիստական, սյրազմատիկական, պրագմատիկություն, մոնիստական, հակաիդեալիստական, հակամատերիալիստական, հակամարքսիստական, հակալոյունիստարիստական, հակաաթեիստական և այլն:

Փիլիսոփայական տերմինաբանության մեջ կարևոր տեղ են գրավում փոխառությունները, որոնք հայերենին են անցել հիմնականում ռուսերենի միջոցով, հազվադեպ նաև ռուսաց լեզվից: Այդ տերմինների մեծ մասը փիլիսոփայական ուղղությունների, ուսմունքների, դրանց հետևիչների ու ներկայացուցիչների անվանումներ են, որոնք բաղադրված են իզմ, իստ վերջածանցներով, ընդ որում, եթե իզմ-ով ստեղծված բառերը արտահայտում են փիլիսոփայական ուղղություն կամ ուսմունք, ապա իստ-ով դրանց հետևորդները, ներկայացուցիչները: Այսպես՝ ալոգիզմ, ագնոստիցիզմ, անտրոպոլոգիզմ, անարխիզմ, աթեիզմ, դետերմինիզմ, դետերմինիստ, դեիզմ, դեիստ, դոգմատիզմ, դուալիզմ, դուալիստ, էմպիրիզմ, էմպիրոմոնիզմ, էմպիրիոկրիտիցիզմ, իդեալիզմ, իդեալիստ, իռացիոնալիստ, ինտուիտիվիզմ, ինտուիտիվիստ, թեիզմ, թեիստ, մարքսիզմ, մարքսիստ, մատերիալիզմ, մատերիալիստ, մախիզմ, մախիստ, մոնիզմ, մոնիստ, միստիցիզմ, նոմինալիզմ, նոմինալիստ, նատուրալիզմ, նեոպլատոնիզմ, նեոպոզիտիվիզմ, նեոպոզիտիվիստ, պոզիտիվիզմ, պոզիտիվիստ, պրագմատիզմ, պրագմատիստ, ռացիոնալիզմ, ռացիոնալիստ, ռեալիզմ, ռեալիստ, ռեֆորմիզմ, վոլյունտարիզմ, ռեդիկոնիզմ, սենսուալիզմ, սենսուալիստ, սրանսցենդենտալիզմ, ուտոպիզմ, ուտոպիստ, ուտիլիտարիզմ, ուտիլիտարիստ, օբյեկտիվիզմ, ֆիդեիզմ, ֆորմալիզմ, ֆրեյդիզմ և այլն:

Փիլիսոփայական տերմինաբանությունը որոշ տեղ է գրավում հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ՝ համալրելով գիտական տերմինների կազ-

մը: Այս փոխառությունների մի մասը սահմանափակ կիրառություն ունի ոչ միայն խոսակցական, այլև գիտական լեզվում, այսինքն՝ գործածության հաճախականությամբ առանձնապես աչքի չի ընկնում:

Քաղաքական տերմիններ

Ժամանակակից հայերենը բավական հարուստ է նաև քաղաքական տերմինաբանությամբ, որի մի զգալի մասը աշխարհաբարյան կազմություն է: Դա մասամբ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ժամանակաշրջանում հասարակական-քաղաքական կյանքը որոշ չափով աշխուժություն ու վերելք ապրեց, իսկ 1920 թվականից սկսած հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց անկախ պետականություն, և Հայաստանը 1922 թվականին դարձավ Սովետական Միության լիիրավ հանրապետություններից մեկը: Լայն թափ ստացավ քաղաքական գրականության հրատարակումն ու տարածումը, և այդ մեկը չէր կարող չնպաստել քաղաքական հասկացություն արտահայտող տերմինաբանության հարստացմանը: Քաղաքական տերմինների քանակը հարյուրների է հասնում, որոնց մեջ առանձնանում են հայերեն, փոխառյալ և օտար ու հայերեն բաղադրիչներով կազմությունները: Ընդ որում, փոխառությունները քանակապես գերիշխում են հայերեն տերմիններին, և փոխառյալ մի շարք բառեր աստիճանաբար փոխարինվում են հայերեն համարժեքներով: Քաղաքական տերմինների կազմը նույնպես փոփոխվում է, որոշ բառեր հնանում, դուրս են գալիս գործածությունից, և մի շարք բառեր էլ մուտք են գործում: Ել կիրառություն գտնում լեզվի մեջ՝ կապված քաղաքական նոր երևույթների ու հասկացությունների երևան գալու հետ: Այսպես՝ գործածությունից դուրս են գալիս մենչեիկ, տրոցկիզմ, ցենտրիզմ, ցենտրիստ և այլ բառեր, իսկ դեպուտատ, սովետ, ֆաշիզմ և այլ բառեր նոր շրջանում են մուտք գործել ու ծավալում ստացել:

Քաղաքական ասպարեկում գործառուղ հայերեն տերմիններից են՝ դասակարգ, անդասակարգ, ապադասակարգային, ապադասակարգայնանալ, ապստղասակարգայնացում, ապստղասակարգայնություն, ինքնավար, ինքնավարական, բռնապետություն, իշխանություն, անիշխանություն, երկիշխանություն, բռնապետական, գաղափարական, գաղափարաբանական, գաղափարաբանություն, գաղափարախոս, գաղափարախոսական, գաղափարախոսություն, գաղութակալություն, գաղութային, հակաֆաշիզմային, գաղութատիրություն, գաղութարարական, գաղութա-

րարութիւն, զաղուլացնել, զաղութացում, ևրկալաւաւայ, ևրկալաւաւա-
յան, դաւթողական, ընտրական, ինքնաւար, ինքնաւարական, կառավա-
րութիւն, հանրապետութիւն, հանրապետական, պետութիւն և ալլն:

Քաղաքական տերմինաբանութեան մեջ որոշակի տեղ են զրաւում
փոխառութիւնները՝ կատարված հիմնականում ռուսերենի միջոցով,
հազվադեպ նաև ռուսերենից: Դրանց մեծ մասը անհրաժեշտորեն է ան-
ցել հայերենին և ակտիվ կիրառութիւն ու տարածում ունի ինչպես գրա-
կան լեզվի գրավոր տարբերակում, այնպիս էլ խոսակցականում: Այս-
պես օրինակ՝ լենինիզմ, անտագոնիզմ, անտագոնիստ, ապրիտիկ, բու-
շէրիկ, բոլշևոտ, բուրժուակա, դեստապո, դեմագոգ, դեմոկրատ, դեմոն-
ստրացիա, դեպարտամենտ, դեպուտատ, դեսպուտիզմ, դիվերսիա, դոկ-
տրինա, էքսպանսիա, էքսպրոպրիացիա, իմպերիալիզմ, ինտերնացիոնալ,
ինտերնացիոնալիզմ, ինտերնացիոնալիստ, ինտերվենտ, կանցլեր, կա-
պիտուլյացիա, լեզալ, լիբերալիզմ, հեղեմոն, մանիֆեստ, մարդոնետ,
մարքսիզմ, մարքսիստ, մեշլիս, նացիոնալիզացիա, նացիոնալիզմ, նէպ,
շովինիզմ, շովինիստ, պանթուրքիզմ, պառլամենտ, պացիֆիզմ, պացի-
ֆիստ, պլատֆորմ, պրեզիդենտ, պրեմիեր, պրոպագանդա, պրոպա-
գանդիստ, պրովոկատոր, պրովոկացիա, սլոյկտար, ռալիստագ, ռա-
ստ, ռեակցիա, ռեակցիոներ, ռեանշիստ, ռեպլիոնիզմ, ռեֆորմիզմ, ռե-
ֆորմիստ, սենատ, սենատոր, սոցիալիստ, տեռոր, տեռորիստ, տրոց-
կիստ, ցենտրիստ, ուլտիմատիվ, օկուպանտ, օպորտունիզմ, ֆաշիզմ,
ֆաշիստ և՛ ալլն, և՛ ալլն:

Փոխառյալ մի շարք բառեր հիմք են հանդիսանում նոր տերմին-
ների կազմութեան: Դրանք բաղադրվելով հայերէն բառերին (արմատնե-
րին) և ածանցներին, կազմում են նորանոր բառեր, որոնց զգալի մասը
տարածում է ստացել գրական հայերէնում: Օրինակներ՝ անարխոսթինդի-
կալիստական, անտագոնիստական, ապրիտիկութիւն, բուշէրիզմ,
բուրժուական, բուրժուականացում, բուրժուականացնել, գեստապոյա-
կան, դեմոկրատական, դեմոկրատացում, .դեպուտատական, դեպուտա-
տութիւն, իմպերիալիստական, ինտերնացիոնալիստական, լեզալացում,
լեզալութիւն, մանրբուրժուական, մարիոնետային, մոսաֆաթական,
նախամարքսյան, նացիոնալիստական, շովինիստական, պառլամենտա-
կան, պացիֆիստական, պրեզիդենտական, պրոպագանդիստական, պրո-
պագանդել, պրովոկատորութիւն, ռասայական, ռեանշիստական, ռեֆոր-
միստական, սենատային, սենատորային, սենատորութիւն, սոցիալիս-
տական, տեռորիստական, ցենտրիստական, օպորտունիստական, ֆա-

շիստական և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, բերված օրինակները ածանցական կազմություն են, ուր ակտիվություն են հանդես բերում վերջածանցները և, մասնավորապես՝ ակուն-ը, այլն-ը, ություն-ը: Քաղաքական տերմինաբանության հարստացմանը մեծապես նպաստել է քաղաքական գրականության՝ մասնավորապես թարգմանաբար հրատարակումն ու տարածումը: Մարքսիզմի կլասիկների, կուսակցական և սովետական ականավոր գործիչների աշխատությունների մասսայականացումը քաղաքական տերմինաբանության կազմի համալրման կարևոր միջոցներից մեկն է եղել և այդպիսին է նաև այժմ:

Ֆիզիկայի ասպարեզում գործառոդ տերմիններ

Բավական մեծ է ֆիզիկային վերաբերող տերմինների քանակը, որոնց մի մասը տարածում է ստացել նաև այլ բնագավառներում, նույնիսկ գրական լեզվի բանավոր տարբերակում, այլև խոսակցական ունում:

Ֆիզիկայի վերաբերյալ տերմինների քանակը մի քանի հազարի է հասնում, որոնց մեջ իրենց տեսակարար կշիռով աչքի են ընկնում հայերեն բառերը՝ կազմված բարդությամբ կամ ածանցմամբ կամ միաժամանակ յե՛կ մեկով, թե՛ մյուսով. օրինակ՝ արագացում, արագություն, անկշռելիություն, անջերմահաղորդականություն, անջերմահաղորդիչ, առաձգականաչափ, առաձգականաչափություն, առաձգականաչափում, արտաճառադայնում, արտաճառադայնել, բաղմալիցքային, գերնադորդականություն, գերհաղորդիչ, գերձայն, գերձայնային, գերկարճալիք, ծանրաչափ, ծանրաչափական, ծանրաչափություն, կիսահաղորդիչ, լիցքաթափել, լուսաբեկ, լուսաբեկություն, լուսադիտել, լուսադիտում, լուսազդայուն, լուսազդայնություն, լուսապատկեր, լուսաուժ, լծակ, հաղորդիչ, հակամասնիկ, հակառակ, հոսանքաչափ, ձայնագիտ, ձայնագիտություն, ձայնահաղորդ, ձայնահաղորդություն, ձիաուժ, ձիաուժային, ճառագայթ, ճառագայթաբեկում, ժառագայթաբեկություն, ճառագայթակիր, ճառագայթաչափ, մխոց, միաբեկո, մեկուսիչ, միջուկ, միջուկային, միաբեկոսայնություն, ջերմակուտակում, ջերմահաղորդ, ջերմահաղորդականություն, ջերմաճառագայթ, ջերմաճառագայթում, ջերմաստեղծ, ջերմաստեղծություն, ջերմատար, ջերմաստիճան, ջերմացույց, ջերմաուժականություն, ջերմափոխանակություն,

ջերմափոխանակում, ուժաբանական, ուժագիծ, ուժադժային, ուժադաշտ և այլն:

Բալական շատ են նաև փոխառյալ տերմինները, որոնց մի զգալի մասը մեր լեզվին է անցել եվրոպական լեզուներից ռուսերենի միջոցով, իսկ մի քանիսն էլ անմիջական փոխառություն են ռուսերենից: Փոխառյալ տերմիններից են՝ անբողիսամիկա, ամպեր, ամպերմետր, անալիզատոր, բարոմետր, դիէլեկտրիկ, դինամիկա, էներգիա, էլեկտրոն, էլեկտրոդ, էլեկտրադինամիկա, էլեկտրամեխանիկա, էլեկտրամագնիս, իզոտոպ, իզոտոպիա, իներցիա, իմպուլս, իոն, կիլոգրամմետր, կիլոկալորիա, կիլոամպեր, կիլովատ, կիլովոլտ, մոլեկուլ, նեյտրոն, պոզիտրոն, պրոտոն, պոտենցիալ, պրիզմա, ռադիացիա, ռեակտիվ, ռեզոնանս, ռեոստատ, ռեֆլեկտոր, ռեֆրակցիա, ռեֆրակցիոն, սպեկտրալ, սպեկտրոսկոպիա, վատա, վոլտ, վոլտոմ, վոլտմետր, վոլտամպեր, տրանսֆորմատոր, քվանտ, օմ, օհմ, օսյոիկա, ֆազ, ֆոկուս և այլն: Նկատենք, որ փոխառյալ որոշ տերմիններին զուգահեռ կիրառվում են հայերեն համարժեքներ (դինամիկա—ուժաբանություն, բարոմետր—ճնշաչափ, ռադիացիա—ճառագայթում, անբողիսամիկա—օդաուժաբանություն):

Ֆիզիկայի մեջ գործառուղ տերմիններում առանձնանում են փոխառյալ ու հայերեն բաղադրիչներով կազմված բառերը: Դրանք ստեղծվել են օտար բառ (արմատ) + հայերեն բառ (արմատ) (էլեկտրակիր), օտար բառ (բառեր կամ արմատներ) + հայերեն ածանց (ածանցներ) (կադոտային), հայերեն բառ (արմատ) + օտար բառ (արմատ) + հայերեն վերջածանց (երկֆազանի), հայերեն նախածանց—օտար բառ (արմատ) + հայերեն բառ (արմատ) կամ ածանց (անէլեկտրահաղորդիչ) և այլ կազապարներով:

Բառակերտման մեջ ակտիվ դեր են կատարում հատկապես էլեկտր(ա), ատոմ, մագնիս, վոլտ և այլ փոխառյալ բառերն ու արմատները: Այսպես օրինակ՝ օդաջրամեխանիկա, էլեկտրահաղորդիչ, անոդային, անտիպրոտոն, անտիպրոտոնային, ապամագնիսացում, ատոմաբան, ատոմաբանություն, ատոմազետ, ատոմադիտություն, ատոմական, ատոմականություն, ատոմակշիռ, բարձրավոլտ, բարձրավոլտություն, բետա-ճառագայթ, բետա-մասնիկ, բետա-տրոհում, գալվանական, գալվանականություն, գալվանաչափ, գալվանացնել, գալվանացում, գալվանացույց, գամմա-ճառագայթ, երկմոլեկուլ, երկֆազանի, երկֆազավոր, երկֆազյան, էլեկտրադինամիկական, էլեկտրահաղորդ, էլեկտրահաղորդականություն, էլեկտրահաղորդաբեր, էլեկտրահաղորդաբերություն, է-

լեկտրահաղորդիչ, էլեկտրահոսանք, էլեկտրամագնիսական, էլեկտրամագնիսացում, էլեկտրաջերմային, էլեկտրատեսագետ, էլեկտրատեսագիտական, էլեկտրատեսագիտություն, էլեկտրոդային, իմպուլսային, ինֆրակարմիր, ինֆրահնչյուն, ինֆրաձայն, իոնավորել, իոնափոխանակիչ, իոնիչ, իոնոլորտ, կատոդային, կլիվատ-ժամ, մագնիսական, մագնիսագիտություն, մագնիսադաշտ, մագնիսագետ, մագնիսահաղորդիչ, մագնիսաչափ, մագնիսամերժ, մագնիսականություն, ջերմագինամիկական, ռեոստատային, ռեֆլեկտորային, սպեկտրաչափ, սպեկտրաչափային, վակուումային, վոլտանոց, վոլտաչափ, վոլտային, վոլտյան, վոլտա-ժամ, րվանտային, րվանտաչափ, քվանտաչափական, օմաչափ, օպտիկական, ֆազաչափ, ֆադացուլց, ֆադավորել և այլն: Անթապակս* ֆիզիկայի վերաբերյալ հասկացություն են արտահայտում որոշ բառակապակցություններ, որոնք ըստ էության բաղադրյալ անվանումներ են տվյալ հասկացությունների համար: Այդպիսիք են՝ շվիման ուժ, հոսանքի ուժ, մագնիսական դաշտ, լուսային հոսանք, լուսալին ալիք, ջերմային շարժիչ, ժանրություն կենտրոն, ժանրության ուժ, փոփոխական հոսանք, տոտմային ֆիզիկա, միջուկային ֆիզիկա և այլն:

Մաթեմատիկական տերմիններ

Ժամանակակից հայոց լեզվի մաթեմատիկական հարուստ տերմինաւորանությունը պայմանավորված է մաթեմատիկական գիտությունների զարգացմամբ ու մաթեմատիկական նորանոր հասկացությունների առաջացմամբ: Այս տերմինները բաժանվում են երեք խմբի՝ բնիկ հայերեն, փոխառյալ, հայերեն ու օտար բաղադրիչներով կազմություններ¹⁹:

Մաթեմատիկայի բնագավառում հանդես եկող հայերեն տերմինները ղգալի քանակ են կազմում, որոնց մի մասը ակտիվ կիրառություն ունի նաև այլ ոճերում: Մաթեմատիկայի տերմիններից են՝ ածանցյալ, անպարբերական, անկյունագիծ, անհամասեռություն, անհամարժեք, արմատ, արմատահանում, արմատատակ, արմատացուցիչ, արտադրյալ, արտադրիչ, բազմարժեք, բազմապատկում, բազմանդամ, բազմաչափ, բազմաչափություն, բազմապատկել, բազմապատկելի, բազմապատկիչ, բազմարժեքություն, բաժանելի, բաժանում, բաժանարար, բազմություն,

¹⁹ Մաթեմատիկական տերմինաւորանության մեջ ներառում ենք նաև երկրաչափության, եռանկյունաչափության, տարածաչափության տերմինները:

բեկյալ, բուրջ, դիծ, գերհարթություն, զերմակերևույթ, դլան, գումարում, գումարելի, ենթաշոշափող, ենթատիրույթ, ենթաբազմություն, եռանդամ, եռանկյունաչափություն, եռանիշ, եռանիստ, եռարժեք, եռարժեքություն, երկբևեռ, երկրաչափական, երկրաչափություն, զուգահեռագիծ, զուգահեռանիստ, թվանշան, խորանարդ, կետ, կիսոորդ, կոտորակ, կիսահարթություն, հանորդ, հանում, հանելի, հավասարում, հատած, հանրահաշիվ, հարթություն, հատող, միարժեք, միարժեքություն, ներքնածիգ, նվազելի, շոշափող, շրջանագիծ, շափականություն, սեղանարդ, սուրանկյուն, սուրանկյունություն, վերածելի, վերածելիություն, տարբերաքանակ, տիրույթ, ուղղանկյուն, ուղղանկյունի, ուղղածիգ, ուղղածիգություն, ուղղահայաց, քառակուսի, քառանկյունի, քառանիշ, քանորդ և այլն:

Փոխառյալ տերմիններ, որոնք հիմնականում հունա-լատինական ծագում ունեն, հայերենին են անցել ռուսերենի միջոցով: Այդ փոխառությունների մի մասը վաղուց մերվել է հայոց լեզվի բառային կազմին և դարձել նրա անբաժանելի մասը: Այդպիսիք են՝ ալգորիթմ, աքսիոմա, բալիստիկա, բինար, բինոմ, ղետերմինանտ, էլիպս, թեորեմա, ինվարիանտ, ինտեգրալ, իոացիոնալ, լոգարիթմ, կոսինուս, պրոգրեսիա, պրոյեկցիա, վեկտոր, տանգենս, ֆունկցիա և այլն:

Առանձնահատուկ տեղ են զբաղում փոխառյալ և հայերեն արմատներով կամ օտար արմատներով ու հայերեն ածանցներով բաղադրված տերմինները: Օրինակ՝ բալիստիկական, բինոմական, ղերֆունկցիա, դիֆերենցիալություն, էլիպսաձև, ինվարիանտային, ինվարիանտություն, ինտեգրալային, ինտեգրելիություն, ինտեգրում, իոացիոնալություն, իռելյուլյարություն, լոգարիթմական, լոգարիթմային, պարամետրական, սեղմենտավորել, վեկտորական, վեկտորային, տենզորային, տենզորական և այլն:

Մաթեմատիկական տերմինաբանության մեջ կան նաև բաղադրյալ որոշ անվանումներ, որոնք արտահայտում են մեկ հասկացություն: Օրինակ՝ երկրաչափական պրոգրեսիա, թվաբանական պրոգրեսիա, երկանհայտ հավասարում, հարաբերականության տեսություն, քառակուսի հավասարում և այլն:

Բժշկական տերմիններ

Հայերենի բժշկական տերմինների քանակը հազարների է հասնում, որոնց մի զգալի մասը հիմնականում հանդես է եկել աշխարհաբարյան

շրջանում՝ սլայմանավորված նորանոր գեղամիջոցների, բուժման մեթոդների ու եղանակների, սարքավորումների հայտնաբերմամբ ու դործադրմամբ: Բժշկական տերմինների մի մասը գալիս է հունարենից ու լատիներենից, որոնց հիմքի վրա էլ այսօր նոր բառեր են կերտվում: Այս տերմինները ևս կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ հայերեն, փոխառյալ, հայերեն և փոխառյալ բաղադրիչներից կազմված: Բժշկական տերմինների մի մասը գործառուժ է նաև այլ բնագավառներում, մասնավորապես՝ քիմիայի ու կենսաբանություն, որոնց հետ բժշկագիտությունը շրջման հղերի է հանդիս բերում:

Բժշկագիտության բնագավառում հաճախակի հանդիպող հայերեն տերմիններից են՝ ակնաբույժ, ակնաբուժություն, ակնաբուժարան, ախտաբան, ախտանշան, ախտորոշություն, ականջաբույժ, ականջաբուժություն, այտուցք, այրվածքաբանություն, անոթակարծրացում, անոթաբան, անոթաբույժ, անոթախցանում, անոթապնդություն, անոթասեղմում, անվարակիլիություն, անվարակիչ, ասլավարակում, առողջարան, ավշանոթաբորբ, ատամնաբուժարան, ատամնաբույժ, ատամնաբուժություն, արյունադեղում, բացիլակիր, բացիլակրություն, բերանաբուժություն, բուժամիջոց, բուժարան, գանգագետ, գանգագիտություն, գեղձաբանություն, գեղձաբույժ, գեղձահատում, գեղձահատություն, գերարյունություն, գերթիվություն, գերշարարայնություն, գերսպիտակություն, գլխուռուցք, գեղաբան, գեղաբուժություն, գեղագործ, գեղատուն, գեղատոմս, դիաֆերություն, երակահատել, երակահատություն, թոքաբույժ, թոքախտաբուժություն, ճառագայթաբուժում, ճառագայթաբույժ, մանկաբարձ, մանկաբարձություն, մանկաբարձուհի, մանկաբույժ, մանկաբուժություն, մաշկագետ, շաքարախտ, ողնացավ, չարորակ, չարորակություն, ջրաբուժարան, ջրաբուժում, ստամոքսահյուսվ, վիրաբույժ, վիրաբուժություն, վիրահատ, վիրահատություն, վիրահատարան, վիրակապ, վիրակապություն և այլն:

Բժշկության ասպարեզում կիրառվող փոխառությունները հիմնականում հիվանդությունների ու գեղերի անվանումներ են կամ էլ սերտորեն առնչվում են դրանց հետ: Այսպես օրինակ՝ աեբոն, ալկալոզ, ալերգիա, անգինա, ապաիրին, ամթուլատոր, ամպուլա, անալգին, ապենդիցիտ, բինա, գանգլիոն, գանգլիոն, գինկկոլոգ, գրիպ, դիֆտերիա, դոնոր, էնդոկրինոթերապիա, էնդոկրինոլոգ, էնդոկրինոլոգիա, էնցեֆալիտ, թերապևտ, թերապևտիկ, թերապիա, ինֆարկտ, լեյկոզ, լեյկոպենիա, լեյկոտոքսին, լեյկոցիդ, լեյկոցիտոզ, լեյկոցիտոմա, մինինգիտ, ներոզ,

սկզբորդ, սարկոմա, ստրեպտոցիդ, ստրեպտոմիցին, սուլֆիդին, վոլե-
դոլ, վալոկորդին, վեգետոներոզ, վեգետոներոտիկ, վիտամինոզ, տիֆ,
ցիստիտ, ֆարինգիտ, ֆարմակոլոգիա, ֆարմակոլոգ, ֆիզիոթերապևտ,
ֆիզիոթերապևտիկ, ֆիզիոթերապիա և այլն²⁰;

Սրանց մեծ մասը վաղուց մերվել է գիտական տերմինաբանությանը՝
դառնալով նրա հարազատ տարրը:

Բաղմաթիվ են փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներով կազմված
բժշկական տերմինները, որոնք համալրում են բժշկագիտության տերմին-
աբանությունը: Օրինակ՝ ամպուլային, ամբուլատորային, ամբուլատոր-
աբուժություն, ամբուլատորաբուժական, ատամնապրոտեզ, ատրոպի-
նալորեզ, բակտերիաբուժություն, գալվանաբուժություն, գալվանաբու-
ժում, զրիպային, դիսպլասերացում, դոնորություն, էլեկտրաբուժական,
էլեկտրաբուժություն, էլեկտրաբուժում, էլեկտրասրտագիր, էլեկտրա-
սրտադրություն, էլեկտրասրտագրիչ, միոնիգիտային, պարաֆինաբուժու-
թյուն, ռենտգենաբուժում, ռենտգենաբույժ, ռենտգենաբուժություն և
այլն: Սրանք, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում կազմվում են օտար
բառ (արմատ) + հայերեն ածանց, օտար բառ (արմատ) + հայերեն բառ
(արմատ) + հայերեն ածանց և այլ կաղապարներով, մի բան, որ շատ
սովորական երևույթ է հայոց լեզվի բառակազմության համար:

Տեխնիկական տերմիններ

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարում, հատկապես գիտական
տերմինաբանության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում տեխնիկական տեր-
մինները, որոնց քանակը շատ է և զնալով մեծանում է՝ կապված տեխնի-
կական հայտնագործությունների ու առաջընթացի հետ: Մեր սերունդը
ապրում է բարձր զարգացած տեխնիկայի դարում, ուր շատ պրոցեսներ
մեքենայացվում են, և արդյունաբերության ու շինարարության հզոր
թափն ու առաջընթացը ապահովելու համար տեխնիկական միջոցների
ու սարքերի ներդրման անհրաժեշտություն է առաջանում: Տեխնիկան
թափանցում է մեր կյանքի ու գործունեության բոլոր բնագավառները՝
սկսած առտնին կենցաղից, վերջացրած արդյունաբերությամբ ու շինա-
րարությամբ, գյուղատնտեսությամբ ու ռազմական կյանքով և այլն:
Այս ամենը, անշուշտ, իրենց հետ նոր հասկացություններ ու երևույթներ

²⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս էջ 313—314:

են բերում, որոնք զրսեւորւում են բառային միավորներով, որով էլ հենց մեծանում է տեխնիկայի ասպարեկում գործառող տերմինների քանակը: Այդ տերմինաբանութեան մեջ առանձնանում են հայերեն, փոխառյալ և հայերեն ու օտար բաղադրիչներով ստեղծված տերմինները:

Տեխնիկայի բնագավառում հանդիպող հայերեն տերմիններից շատերը, դուրս գալով մասնագիտական նեղ շրջանակներից, օգտագործվում են և այլ ասպարեկներում: Հայերեն տեխնիկական տերմիններից են՝ ագուցահան, ագուցահանիչ, ագուցապատել, ագուցապատիչ, ագուցիչ, ագուցում, ամբարձիչաբեռնիչ, ամբարձիչ, ածխաբեռնիչ, ածխատար, ամբարտակում, ամբան, ամրանալորել, անագաղօծ, անագաղօծել, անագաղօծութիւն, անագապատ, անագապատել, անագապատում, անկյունաչափ, անձրեացիք, ասպաղոդում, ասպաղոդել, ասպաղոդիչ, ասպիկեհալ, ասպիկեծուլարան, ասպիկեծուլում, ասպարաբարձում, ասպարաբեռնիչ, ասպարաբեռնում, ասպարաբարձիչ, առանցքակալ, արագաչափ, արգելակում, արգելակիչ, բաղմաշաղափ, բարձիչ, բեռնաբարձիչ, բեռնատար, գլանել, գլանում, գլանվածք, դարբնոցամամլակ, դարբնոցամամլիչ, եռակցել, եռակցում, երկաթագլանում, երկաթագլանիչ, երկաթադոդել, երկաթադոդիչ, երկաթադոդում, թիթեղադլան, թիթեղադլանել, թիթեղահատիչ, թիթեղահատում, թջածուլական, թջածուլարան, ինքնաբարձիչ, ինքնաբարձում, ձայնախափանիչ, ձայնախլացուցիչ, ձուլարան, նախագլանել, նախագլանվածք, ներտաշիչ, ներտաշորդ, ներտաշվածք, ներտաշում, նիկելաղօծ, նիկելաղօծել, նիկելաղօծում, շոգեչափ, շոգեպոմպ, շոգեհեռուցիչ, շրջատաշ, շուղունածուլութիւն, պարուրակ, պարուրակացուցիչ, պարուրահան, պարուրահատ, պարուրաչափ, պնդողակ, պնդողակահատ, պտուտակ, պտուտակահան, պտուտակահատ, պտուտակաշարժ, պտուտակադնդում, ջերմակլանիչ, ջերմահաղորդիչ, ջերմամեկուսիչ, ջերմաշարժիչ, ջերմապաշտպան, ջերմափոխանակիչ, ջրապոմպ, ջրհան, ջրնետ, ջրնետիչ, սեղմիչ, տաշահատիչ, տաշահղկել, տաշահղկում, տատանագիր, տատանագրել, տատանագրիչ, տատանադրում, ուժահաւաք, ուժահաւաքիչ, ուժամեքենա և այլն:

Տեխնիկայի վերաբերյալ փոխառյալ տերմինները մուտք են գործել հայ լեզվի մեջ իբրեւ անվանումներ այն մեխանիզմների, սարքերի, առարկաների, որոնք սկսել են կիրառվել մեր իրականութեան մեջ: Օրինակ՝ ագրեգատ, ակումուլյատոր, ամորտիզատոր, ամորտիզացիա, ավտոտրանսֆորմատոր, արմատուրա, բուլդոզեր, բունկեր, գաղարալոն, գա-

ղազներատոր, գաղատուրբին, դեներատոր, գրեյգեր, գրեյֆեր, էլեկտրամոբիլ, կոմպրեսոր, տուրբին և այլն²¹։

Օտար և հայերեն բաղադրիչներից ստեղծված բառերից տարածված են հատկապես փոխառյալ բառ (արմատ) + հայերեն ածանց, փոխառյալ բառ (արմատ) + հայերեն բառ (արմատ) և փոխառյալ բառ (արմատ) + հայերեն բառ (արմատ) + հայերեն ածանց կաղապարով կազմված տերմինները²², որոնք քանակապես չեն գիջում մյուսներին, մասնավորապես, փոխառություններին։ Նշված կաղապարով առաջ եկած տեխնիկական տերմիններից են՝ ագրեգատային, ագրեգատաշինություն, ագրեգատացում, ալյումինապատում, ապամոդուլացնել, ավտոբեռնիչ, ավտոբեռնացրիչ, ավտոբարշ, ատոմադնաց, բաշմամոտոր, բենզինակիր, բենզինամուղ, բենզինատար, բենզինացույց, բետոնախառնիչ, բետոնատար, բունկերային, գալաբաշխիչ, գաղաբաշխում, գաղազենհրատորային, գաղազերծիչ, գաղադոդում, գաղալապտեր, գաղախառնիչ, գաղախցանիչ, գաղակարգավորիչ, գաղահալիչ, գաղահաշվիչ, գաղամուղ, գաղայրիչ, գաղայրոց, գաղաչափիչ, գաղալառարան, գաղասարքավորում, գաղատուրբինաքարշ, գաղատուրբէլեկտրաքարշ, դեներատորական, դեներատորային, եռամոտոր, էլեկտրաեռակցում, էլեկտրաչափ, էլեկտրաջեռուցիչ, էլեկտրապալակ, էլեկտրասառնարան, էլեկտրափոշեծծիչ, շոգետուրբին, տուրբինագործ, տուրբինաշինություն, տուրբինաշինական, տուրբինաքարշ և այլն։

Տեխնիկական տերմինաբանության հետ սերտորեն առնչվում են այն տերմինները, որոնք արտահայտում են անձի զբաղմունքը, մասնագիտությունը և այլն։ Այդպիսի բառեր են՝ ագրեգատավար, ապարատավար, ապարատավարուհի, ասֆալտագործ, բետոնագործ, գաղաշինարար, դեներատորաշինարար, դագահաշինարար, դաղգահաշինություն, երկաթագործ, թշագործ, ձուլարար, ճանապարհաշինարար, մահուղագործ, մեքենահավաք, մեքենաշինարար, կոմբայնավար, տրակտորիստ, բուլդոզերավար, վարորդ, տաքսավարորդ, փաթեթորդ և այլն։ Այս բառերը բավական մեծ քանակ են կազմում ժամանակակից հայերենում և զրանց թիվը գնալով ավելանալու է՝ կապված նոր սարքերի, մեխանիզմների

21 Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Բառապաշարի հարստացումը փոխառությունների միջոցով» բաժնում։

22 Փոխառյալ կամ հայերեն բաղադրիչները կարող են իրենց հերթին բաղադրված լինել մեկից ավելի բառերից կամ արմատներից, ինչպես՝ գաղատուրբինաքարշ, էլեկտրափոշեծծիչ և այլն։ Այդպիսիք չենք առանձնացնում։

առաջացման և դրանց գործադրման, հետևաբար և նոր մասնագիտությունների ու զբաղմունքների երևան գալու հետ:

Լեզվաբանական տերմիններ

Հայերենի տերմինաբանության անկասկածելի մասն են կազմում լեզվաբանական տերմինները, որոնց մի ղզալի մասը գալիս է դարերի խորքից և այսօր էլ շարունակում է դործածվել լեզվաբանության սոսպարեղում: Մի շարք տերմիններ էլ աշխարհաբարյան կազմություններ են, իսկ որոշ տերմիններ նորաբանություն են, որոնք մոտոք են գործել հատկապես սովետական տարիներին և ստրածվել կամ ստրածվելու ակնհայտ միտում են հանդես բերում: Լեզվաբանական տերմինների քանակը շուրջ հազարի է հասնում: Դրանց մեջ առանձնանում են գործածության բարձր հաճախականությամբ հանդես եկող բառեր, որոնց մի մասը հանգիպում է նաև այլ բնագավառում, նույնիսկ խոսակցական լեզվում:

Լեզվաբանական տերմինների ճնշող մեծամասնությունը հայերեն կազմություններ են, որոնք զերազանցում են փոխառություններին, այլև փոխառյալ ու հայերեն բաղադրիչներով ստեղծված տերմիններին: Լեզվաբանությունը թերևս այն եղակի բնագավառներից է, ուր փոխառությունները չնչին տոկոս են կազմում, և դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ լեզվաբանության ասպարեղում աշխատող մասնագետները ավելի շատ են մտահոգվել լեզվի մաքրության հարցերով և քիչ աշխատանք չեն տարել այդ ուղղությամբ: Դարերի ընթացքում մշակվել, հղկվել, օտարաբանությունից մաքրվել ու հաջորդ սերունդներին են փոխանցվել լեզվաբանական տերմինները, և այսօր մեղ է ներկայանում այդ գիտաճյուղի տերմինաբանությունը, որի մեծ մասը աչքի է ընկնում իմաստային հստակությամբ ու որոշակիությամբ, բառակազմական կենսունակությամբ ու անխոցելիությամբ:

Նկատենք, որ մատնանշված տերմինաբանության կազմը այսօր էլ շարունակում է համալրվել նորակերտ բառերով՝ պայմանավորված մի կողմից լեզվաբանական նոր ուղղությունների, զարրոցների ու տեսությունների առաջացմամբ, մյուս կողմից՝ լեզվաբանական հետազոտությունների շրջանակների ընդլայնմամբ ու խորացմամբ: Անուրանալի է հատկապես Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի, Գ. Սևակի, Գ. Զահուկյանի, էդ. Աղայանի, Ա. Աբրահամյանի, Ս. Աբրահամյանի և շատ ուրիշ գիտնականների մատուցած ծառայությունը հայ լեզվաբանական տերմինաբանության մշակման ու հարստացման դործում:

Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» (Եր., 1974) աշխատության մեջ լեզվաբանական նորակերտ տերմինների քանակը հարյուրից անցնում է, որոնց ճնշող մասը հեղինակի ստեղծածն է և աչքի է ընկնում իմաստային հստակությամբ ու տվյալ երևույթի կամ հասկացության ճշգրիտ դրսևորմամբ:

Լեզվաբանության բնագավառում հաճախակի հանդիպող որոշ տերմիններ գործառում են նաև փրկսոփայության, ֆիզիոլոգիայի, կազմախոսության, հոգեբանության մեջ (լեզու, խոսք, ձայն, ձայնալար, մտածողություն, ձև, բովանդակություն և այլն), ուստի սխալ կլիներ այդպիսիք հատկացնել միայն լեզվաբանությանը: Դրանք, իբրև ընդհանուր տերմիններ, գուցե և ոչ հավասարապես, վերաբերում են մատնանշված գիտաճյուղերին:

Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ պարզ կամ արմատական բառերը այնքան էլ շատ չեն և ընդհակառակն՝ մեծ քանակ են կազմում բաղադրյալ տերմինները՝ կազմված երկու (երբեմն երեք) բառերի բաղադրությամբ, նախածանցմամբ կամ վերջածանցմամբ կամ էլ թե՛ մեկուսի և թե՛ մյուսով, ընդ որում, նախածանցներն ու վերջածանցները առանձին-առանձին կամ միասին կարող են դրվել թե՛ պարզ, թե՛ բարդ բառերի վրա՝ առաջ բերելով տերմինային նորանոր միավորներ: Ինչպես նշվեց, լեզվաբանական պարզ տերմինները շափաղանց սահմանափակ են. մի երկու տասնյակից չեն անցնում և չնայած այդ քչությանը՝ նրանք լայն տարածում ու կիրառություն ունեն լեզվաբանության (և ոչ միայն այդ) ասպարեզում: Այդպիսիք են՝ բառ, լեզու, ձև, բայ, վանկ, շեշտ, ձայն, հոլով, խնդիր, արմատ, կապ, հոդ, գիր, տառ և այլն:

Ածանցական կազմությունների մեջ առանձնանում են թե՛ նախածանցներով, թե՛ վերջածանցներով, այլև միաժամանակ այդ երկուսով ստեղծված բաղադրյալ տերմինները, և եթե ակտիվություն են հանդես բերում առտ, շառ, նախ, ենք, տառ, նամ նախածանցները, այլև ան և ապ ժխտականները, ապա վերջածանցներից առավել կենսունակ են ուրյուն-ը, այլին-ը, ական-ը, (այ)-ում-ը և այլն: Նշված բաղադրությունների մեջ գերակշռում են վերջածանցավոր կազմությունները, այնուհետև՝ և՛ նախածանցմամբ, և՛ վերջածանցմամբ ստեղծվածները, իսկ միայն նախածանցական կազմությունները գիշում են:

Բավական շատ են վերջածանց ունեցող տերմինները՝ կազմված պարզ բառ (կամ արմատ) + վերջածանց (վերջածանցներ), բարդություն + վերջածանց (վերջածանցներ) և այլ կաղապարներով: Առավել

գործածական ու տարածված են վերջածանցավոր հետևյալ տերմինները՝ ածական, ածանց, ածանցում, ածանցավոր, առաջնալեզվային, առաջնաքմային, ասույթ, առարկայականություն, անձնանշություն, արժույթ, արմատականություն, արմատականություն, բազմաշաղկապություն, բազմիմաստություն, բազմավանկային, բազմավանկություն, բակառություն, բայածանց, բայափոխառություն, բայիմաստային, բառաբարդություն, բառաբարդում, բառահարաբերություն, բառագիտություն, բառագործություն, բառակազմություն, բառակազմական, բառակերտություն, բառակապակցություն, բառային, բառապաշարային, բառարան, բառարանային, բարբառագիտություն, բարբառային, բարբառայնություն, գոյական, գոյականացում, գոյականություն, գրույթ, դարձվածք, դարձվածային, դարձվածաբանություն, դարձվածաբանական, դասանըշային, դիմանիշություն, դերբայառություն, հոսքաբառային, հոսհընշունություն, հոնալեզվային, հոնալեզվայնություն, երկձայնավոր, երկշրթնային, երկլեզվություն, երկվանկություն, զուգաբանություն, էանըշություն, ըմպանայնություն, ժամանականշունություն, թերույթ, իմաստաբանություն, իմաստափոխություն, իմաստափոխիչ, իմաստատարբերակիչ, իմաստազատիչ, իմաստույթ, լեզվաբանություն, լեզվաիրողություն, լեզվամտածողություն, լեզվահոգեբանություն, լեզվաշինարարություն, Խոնարհում, խոնարհիչ, խնդրառություն, խոսվածք, խոսողություն, կըցականություն, կրկնալծորդ, կերպայնություն, կառուցվածքայնություն, հասարակաբանություն, հնչյուն, հնչույթ, հնչույթաբանություն, հերթագայություն, հիմքակազմիչ, հիմքակազմություն, հնաբանություն, հընդեմըդաբանություն, հնչյունագրություն, հնչյունախոսություն, հնչյունակապակցություն, հնչյունափոխություն, հոլովակազմիչ, հոլովառություն, հոլովում, հոլովականություն, ձայնավոր, ձայնարկություն, ձայնեղադրություն, ձայնեղացում, ձայնորդ, ձայնդարձ, ձևաբանություն, ձևվույթաբանական, ձևույթաբանություն, ձևույթ, ձևույթային, մակբայական, մակբայացում, մասնիկավորում, մասնակաղապարային, մենիմաստություն, միավանկություն, միջածանցավոր, միջնաշարքայնություն, նորաբանություն, նորակազմություն, նույնանունություն, նեղվածքայնություն, շեշտադրություն, շեշտադրկություն, շեշտավոր, շեշտափոխական, շեշտափոխություն, շնչեղացում, շրթնային, շրթնայնանալ, շրթնայնացում, շրթնայնացածություն, ռճաբանություն, ռճագիտություն, ռճավորում, որոշիչ, սլայթաշփական, ստուգաբանություն, վիճակակազմիչ, վերջնամասնիկավորում, տառադարձություն, ուղղախոսություն, քառարժույթ, բերականույթ և այլն:

Միայն նախածանցավոր տերմինները վերը նշվածների համեմատությամբ պակաս են: Մեծ քանակ են կազմում այն բաղադրությունները, որոնք իրենց կազմում ունեն և՛ նախածանցներ, և՛ վերջածանցներ: Այստեղ ներկայացվում են միայն նախածանցավոր և միաժամանակ և՛ նախածանցամբ, և՛ վերջածանցամբ բաղադրված տերմինները: Այդպիսիք են՝ անլիաձայնություն, անկապակցություն, անհամաձայնություն, անձևություն, անփոփոխակ, անածանց, անմասնիկ, անդեմ, անթեքական, անհնչյունափոխ, անհոգաբաշխ, անհոգակապություն, աննախդիր, անշաղկապ, անշաղկապություն, անլիահատկանշանայնություն, անդիմասահմանափակում, ապամասնիկավորում, ապաձայնեղացում, ապախմաստավորում, ապաշնչեղացում, ապաշրջնայնացում, արտածական, արտալեզվական, արտաշնչականություն, առդրություն, առողանություն, բաղաձայն, բաղաձայնույթ, բաղաձայնացում, բաղճյուսական, բաղարկություն, բացվածքայնություն, գերուրորո, գերհնչույթ, գերբացվածքայնություն, գերադրական, ենթակա, ենթակաառություն, ենթակաղապար, ենթակաղապարային, ենթադրույթ, ենթահնչույթներ, ենթալեզվային, ենթաբարբառ, ենթաբարբառային, հականիշ, հականիշություն, համանուն, համանունություն, համանիշ, համանիշություն, համաստորադասական, համաստորադասություն, մակբայ, մակբայանալ, մակբայացում, մակաշերտ, մակաշերտվել, մակածական, մակաթվական, մակորոշիչ, մակադրականություն, նախադասություն, նախածանց, նախածանցում, նախածանցավոր, նախդիր, նախադրություն, նախդրային նախդրավոր, նախամասնիկային, նախամասնիկավորում, նախամասնիկացում, նախաշեշտ, նախաշեշտային, ներշնչականություն, շարույթ, շարույթային, շարույթաբան, շարահյուսույթ, շարահյուսություն, շարահյուսական, շարահարություն, պարագա, պարբերույթ, ստորակետ, ստորոգյալ, ստորադասություն, ստորադասական, վերախմաստավորում, վերաշնչեղացում, տարարմատ, տարարմատություն, տարահիմք, տարահիմքություն և այլն: Սրանց մի մասը օգտագործվում է նաև այլ ասպարեզներում, իսկ որոշ տերմիններ անցել են ակտիվ կիրառության:

Լեզվաբանական տերմինների մեջ առանձնակի տեղ են գրավում բառաբարդմամբ ստեղծված բառերը, որոնց մի մասը նորակազմություն է և դեռևս տարածում չի ստացել: Այստեղ քանակապես իշխում են իսկական բարդությամբ կազմված տերմինները, իսկ բարդության մյուս տեսակներով առաջ եկած տերմինները չափազանց քիչ են: Բառաբարդմամբ կերտված առավել տարածված լեզվաբանական տերմիններից են՝

առարկայանիշ, անձնանիշ, բաղմաբարբառ, բաղմաշաղկապ, բաղմակետ, բաղմավանկ, բաղմիմաստ, բայահիմք, բայանուն, բայասեռ, բայարմատ, բայիմաստ, բառագանձ, բառագետ, բառահիմք, բառիմաստ, բառամաս, բառաշեշտ, բարբառ, բարբառագետ, զաղափարագիր, զավառաբարբառ, գլխաբառ, դասանիշ, դիմորոշ, դիմանիշ, եղանականիշ, եռաբարբառ, եռավանկ, երկբարբառ, երկձայն, երկհոլով, զգայանիշ, զուգաշաղկապ, թվանիշ, ժամանականիշ, իմաստափոխ, ժամանակաձև, լեզվաբնույթ, լեզվախումբ, ծածկալեզու, կիսոլորտ, կրկնահիմք, կերպանիշ, հավասարաձայնի, հիմքակազմ, հիմնակաղապար, հիմնագիր, հնչյունախումբ, հնչյունակազմ, հոգնանիշ, հոլովակերտ, հոլովանիշ, հոլովագասանիշ, ձայնանիշ, ձայնակապ, ձայնդարձ, ձայնավորահանգ, մանրոլորտ, մասնակաղապար, մենիմաստ, մենաշաղկապ, միավանկ, նույնանուն, շեշտադուրկ, շեշտակիր, շեշտակորույս, ոճագետ, սեռորոշ, սեռանիշ, սկզբնավանկ, վերջնավանկ, վիճականիշ, վիճակացույց, տեղանիշ, տիպարանիշ և այլն:

Փոխառույթ տերմինները, այլև նրանք, որոնք կազմված են փոխառյալ ու հայերեն բաղադրիչներով, այնքան էլ շատ չեն, և դրանց մի մասը արդեն մերվել է մեր լեզվի տերմինաբանությունը՝ հարստացնելով այն: Գրական հայերենում գործածվող և այս կամ այն չափով ծավալում ստացած փոխառույթ տերմիններից են՝ ակցենտ, բիոլոգիզմ, գլոսսեմատիկա, դիախրոնիա, դիախրոնիկ, ինտոնոգրաֆ, կիմոգրամ, կիմոգրաֆ, կոնվերգենցիա, կոմպարատիվիզմ, հիերոգլիֆ, պոլիսոֆիզիոլոգիզմ, պոլիսոլինգվիստիկա, պոլիզմ, սինեկդոխա, սինխրոնիա, սինխրոնիկ, ստրուկտուրալիզմ, սուբստրատ, սոցիոլոգիզմ, ունիվերսալիզմ, օնոմատիստիկա, ֆորմալիզմ, ֆոնոսկոպ, ֆունկցիոնալիզմ և այլն: Սրանց մի զգալի մասը, ինչպես տեսնում ենք, լեզվաբանական առանձին ուղղություններին անվանումներ են, որոնք մեծ մասամբ գործառում են ոչ թարգմանաբար, սակայն որոշ տերմինների դիմաց ստեղծվել են հայերեն համարժեքներ, որոնք այժմ կիրառվում են փոխառություններին ղուգահեռ (սինխրոնիա—համաժամանակայնություն, սինխրոնիկ—համաժամանակյա, դիախրոնիա—տարժամանակայնություն, դիախրոնիկ—տարժամանակյա, պոլիզմ—մաքրամոլություն, ֆորմալիզմ—ձևապաշտություն, պոլիսոլինգվիստիկա—հոգեբանություն, անալոգիա—համաբանություն, նմանակություն և այլն): Հայերեն համարժեքներից շատերը ծավալվելու ակնհայտ միտում են հանդես բերում:

Լեզվաբանական որոշ տերմիններ էլ ստեղծված են փոխառույթ ու

հայերեն բաղադրիչներով: Դրանք թեև քանակապես սահմանափակ են, սակայն տարածում են ստացել գիտական լեզվում: Այդպիսիք են՝ տերմինաբան, տերմինաբանություն, տերմինակազմություն, տերմինաշինարարություն, տերմինաշինարար, տերմինագործածություն, տերմինաստեղծում, տերմինավորում, տերմինավորել, կիմոգրաֆիական, անալոգիական, գլոսսեմատիկական և այլն:

Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ հանդիպում են նաև բաղադրյալ մի շարք անվանումներ, որոնք մեկ հասկացություն են արտահայտում, և դրանց մի զգալի մասը գործածության սովորական կամ միջին հաճախականություն է հանդես բերում. այսպես՝ խոսքի մաս, գոյական անուն, ածական անուն, թվական անուն, ճշանակավորող բառ, անձնական դերանուն, ցուցական դերանուն, իսկական կապ, անիսկական կապ, կապական բառ, անորոշ դերբայ, վաղակատար դերբայ, անդեմ բայ, դիմավոր բայ, անկանոն բայ, ներգործական սեռ, կրավորական սեռ, քերականական կարգ, հոլովական համակարգ, խոնարհման հարաջույց, հոլովական համակարգ, ներքին թեքում, արտաքին թեքում, ստացական հոդ, որոշյալ առում, անորոշ առում, անձի առում, իրի առում, բառային կազմ, բառային ֆոնդ, բառական համանիշություն, քերականական համանիշություն, կրկնավոր բարդություն, հարադրական բարդություն, կցական բարդություն, իսկական բարդություն, գրական լեզու, խոսակցական լեզու, կառուցվածքային լեզվաբանություն, նկարագրական լեզվաբանություն, հնդեվրոպական լեզվաբանություն, պարզ նախադասություն, բարդ նախադասություն, անդեմ նախադասություն, երկկազմ նախադասություն, համադասական նախադասություն, ստորադասական նախադասություն, անջատման խնդիր, ներգործող խնդիր, տեղի պարագա, տեղի հայցական, կապի խնդիր, բաղադրյալ ստորոգյալ, պարզ ստորոգյալ և՛ այլն, և՛ այլն:

Ժամանակակից հայոց լեզուն հարուստ է նաև ռազմական, սպորտային, իրավաբանական, կենդանաբանական, կազմախոսական, կենսաբանական, հանքաբանական, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինարարական, բուսաբանական, աստղագիտական և այլ տերմիններով, որոնց քանակը հաղարների հասնում և գնալով ավելանալու մեծ հնարավորություններ ունի՝ կապված գիտության և ժողովրդական տրոստեսության այդ ճյուղերի հետագա զարգացման ու նորանոր երևույթների, առարկաների ու հասկացությունների երևան գալու հետ:

Ինչպես տեսանք, բավական հարուստ է գիտական լեզվի տերմինա-

բանությունը, որը կազմում է գրական հայերենի բառապաշարի անբաժանելի տարրը: Բազմաթիվ տերմիններ, դուրս գալով գիտական ոճի սահմաններից, ծավալում ու տարածում են ստացել գրական հայերենում և հաճախապես կիրառություն են հանդես բերում մի շարք ոճերում:

դ) ՎԱՐՉԱԳՈՐԾԱՐԱՐԱՆԱՆ ԼԵՁՎԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՅՈՒՄԸ

Գրական լեզվի գործառական ոճերից է նաև վարչագործարարականը, որը հիմնականում հանդես է գալիս պետական ու պաշտոնական գործունեության բնագավառում: Վարչագործարարական լեզվում հանդիպող մի շարք բառեր դարձյալ ընդհանուր են նաև այլ ոճերի համար և մոտենում են համագործածականներին: Իսկ բազմաթիվ բառեր (նաև բառակապակցություններ ու արտահայտություններ) առավել բնորոշ են վարչագործարարական ոճին և այլ ոճերի մեջ սակավ են կիրառվում: Մատնանշված ոճը աչքի է ընկնում գրական նորմաների խստիվ պահպանմամբ, մշակվածությամբ, կանոնավորությամբ ու կանոնականությամբ և զերծ է բարբառայնությունից ու խոսակցական լեզվի տարրերից: Ժամանակի ընթացքում մեր լեզվի մեջ ձևվել են որոշ կաղապարներ, առաջ են եկել որոշ կապակցություններ ու արտահայտություններ, որոնք գրեթե նույնությամբ կիրառվում են պետական ու պաշտոնական գրություններում, փաստաթղթերում, օրենքներում, հրամաններում և այլն: Այսպես՝ նկատի ունենալ, նկատի առնել, հաշվի առնել, հաշվի նստել, միաձայն որոշել, լայնորեն զարգացնել, ի տնօրինություն, ի դեկավարություն և այլն:

Վարչագործարարական լեզվին բնորոշ են մի շարք բառեր, որոնք հիմնականում կապվում են պետական, պաշտոնական, կուսակցական և այլ մարմինների, պաշտոնների, գրությունների, փաստաթղթերի, դիվանագիտության, դատավարության հետ: Հիմք ընդունելով դրանց իմաստները՝ այդ բառերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

1. Թառեր, որոնք արտահայտում են պետական, պաշտոնական, կուսակցական և այլ մարմինների ու կազմակերպությունների վերաբերյալ հասկացություններ. օրինակ՝ մինիստրություն, կառավարություն,

23 Վարչագործարարական լեզու տերմինը ևս պայմանական է: Այն կիրառվում է վարչագործարարական ոճի իմաստով, ճիշտ այնպես, ինչպես դեղարվեստական լեզուն գործածվում է զեղարվեստական ոճի, գիտական լեզուն՝ գիտական ոճի նշանակությամբ:

տերութիւն, իշխանութիւն, գործակալութիւն, պետութիւն, միապետութիւն, երկիրշխանութիւն, ոստիկանութիւն, ազմիրխատրացիա, պառլամենտ, պալատ, մեջլիս, սենատ, կոնգրես, բունդեստագ, վարչակարգ, դումա, վարչակարգ, դեսպանութիւն, դեսպանատուն, միլիցիա, դատարան, հիմնարկութիւն, վարչութիւն, համագումար, կոնֆերանս, պլենում, շրջում, քաղկում, բլուրո, կոմիտե, գործկոմ և այլն:

Այս խմբի մեջ մտնում են նաև բաղադրյալ որոշ անվանումներ. ինչպես՝ Գերագույն սովետ, Ազգութիւնների սովետ, Միութեան սովետ, Միւնիստրների խորհուրդ, Մինիստրների կաբինետ, Անվտանգութեան խորհուրդ, Պետական խորհուրդ, Կենտրոնական կոմիտե, Ժողովրդական ժողով, Ազգային ժողով, Ժողովրդական պալատ, Համայնքների պալատ, Ստորին պալատ, Վերին պալատ, Արհեստակցական միութիւնների կենտրոնական խորհուրդ, Ժամանակավոր կառավարութիւն, Պետական դեպարտամենտ, Սահմանադիր ժողով, կենտրոնական վիճակագրական վարչութիւն, կենտրոնական հետախուզական վարչութիւն, Ազգային ասամբլեա, արտադրական վարչութիւն, արտաքին գործերի մինիստրութիւն և այլն:

2. Բառեր, որոնք արտահայտում են պետական, ռազմական, դիտական սլաշտոններ, կոշումներ և այլն. օրինակ՝ պրեզիդենտ, կանցլեր, դեսպան, դիտորդ, դեկավար, վարչապետ, մինիստր, պրեմիեր-մինիստր, շահ, դատավոր, դատախազ, իրավախորհրդատու, նախագահ, սենատոր, ակադեմիկոս, մարշալ և այլն: Այս խմբի մեջ մտնում են նաև բաղադրյալ անվանումներ: Օրինակ՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատար, գլխավոր դատախազ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Ժողովրդական արտիստ, վաստակավոր ուսուցիչ, պետական քարտուղար, դիտութեան վաստակավոր գործիչ և այլն:

3. Բառեր, որոնք կապում են զանազան կազմակերպական միջոցառումների հետ. այսպես՝ ժողով, միտինգ, ցույց, նիստ, ելույթ, խորհրդակցութիւն, ընտրութիւն, սեմինար, քվեարկութիւն, քվեարկել և այլն: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև բաղադրյալ անվանումներ. օրինակ՝ ակտիվի ժողով, ակտիվի խորհրդակցութիւն, արտադրական խորհրդակցութիւն, մամուլի կոնֆերանս, տեսական սեմինար, փնջային սեմինար, գիտապրակտիկ սեմինար, գիտաարտադրական խորհրդակցութիւն և այլն:

4. Բառեր, որոնք արտահայտում են դիվանագիտական, քաղաքական և այլ կարգի հարաբերութիւններ. օրինակ՝ պայմանագիր, համա-

ձայնագիր, ուղերձ, նոտա, դիրքորոշում, քաղաքականություն, բանակցություն, դիվանագիտություն, զործարարություն, համագործակցություն, դեկլարացիա, բանաձև, պատվիրակություն, խաղաղություն, հաշտության գործություն, սովերենություն, ներքստորագրչալ և այլն:

5. Բառեր, որոնք արտահայտում են դատավարության, ռազմական կյանքի վերաբերյալ հասկացություններ. օրինակ՝ հանցանշան, հանցագործություն, հափշտակություն, շարաշահում, պատժաչափ, հավելագրում, վճռաբեկ, մեղադրանք, հայց, հայցադիմում, մեղադրչալ, ամբաստանչալ, նախաքննություն, իրավախախտում, բռնադանձել, արդարագատություն, անվտանգություն, սպառազինություն, ստրատեգիա, ստրատեգիական, հարձակողական, ռազմատենչ, ռազմամուլ և այլն: Դատավարության և ռազմական կյանքի վերաբերյալ հասկացություններ են արտահայտում նաև մի շարք քաղաղրչալ անվանումներ. օրինակ՝ հանցագործության բացահայտում, իրեղեն ապացույց, մեղադրական եզրակացություն, դատական վճիռ, սպառազինությունների կրճատում, սպառազինությունների մրցավաղք, լարվածության թուլացում և այլն:

6. Վարչագործարարական ոճի մեղ կիրառվում են նաև նիստ, քաղվածք, ծրագիր, արձանագրություն, մասսայական, բյուջե, պատվիրատու, մրցություն, պարտավորություն, թերակատարում, գերակատարում, ապրանքագիր, ապրանքահաղիվ, նախագիծ, նախատեսել, անլրակաղմ, գործարք, իրավահավասարություն²⁴, հատկացում, վավերացնել, լիաղորել, ստորագրել, կնքել, առաղարկել, մտաղրվել, մտաղրություն. կոլեկտիվ և այլ բառեր:

Վարչագործարարական ոճը բնորոշվում է նաև նույնատիղ բաղմաթիվ կապակցություններով ու արտահայտություններով: Հիմք ընդունելով դրանց քաղաղրչների խոսքիմասային իմաստը՝ կարելի է առանձնացնել մի քանի խմբեր:

1. Գոյականով (հիմնականում հայցական և տրական հոլովներով) և անորոշ դերբայով կաղմված կապակցություններ: Օրինակ՝ հիմք ընդունել, որոշում ընդունել, որոշում կայացնել, միջոցներ ձեռնարկել, հավանություն տալ, կոշ անել, ելույթ ունենալ, հաղմնություն տալ, հաղմնություն ներկայացնել, աղագրություն դարձնել, ողագրություն հրավիրել, նպատակ ունենալ, տուղանքի ենթարկվել, պատասխանատուղ-

²⁴ Վարչագործարարական ոճի բառերը վերը նղվածով չեն սահմանափակվում: Այստեղ բերել ենք միայն մի քանի խմբեր, որոնք առավել տարածղած են ու բնորոշ:

թյան կանչել, պատասխանատվության ենթարկել, պատժի ենթարկել, կարգի հրավիրել, քննության առնել, շեշտը դնել և այլն:

Նշված կապակցություններում գոյականները նախորդել են բայերին, ուր ստվորական է նաև անորոշ դերբայի առաջագաս կիրառությունը: Այդ դեպքում դերբային հաջորդում է որևէ գոյական, մեծ մասամբ հայցականով, երբեմն նաև գործիականով ու տրականով՝ պայմանավորված՝ բայի սեռով կամ իմաստով. օրինակ՝ ձեռնարկել միջոցառմանը, կազմել պլաններ, քննարկել հարցեր, հատկացնել միջոցներ, պարգևատրել շքանշանով (պատվոգրով, կրթնշանով), նվաճել բնագծեր, ընդառաջել ցանկությանը և այլն: Երբեմն անորոշ դերբայը կիրառվում է գործիական հոլովով: Այդ դեպքում, հայցականից բացի, գոյականը կարող է հանդես գալ նաև գործիական ու բացառական հոլովներով. ինչպես՝ կենսագործելով որոշումները, ամփոփելով արդյունքները, ղեկավարվելով որոշումներով, նշելով ձեռք բերածը, առաջնորդվելով պայմանագրի կետերով, ելնելով վերոհիշյալից, ստանձնելով պարտավորությունները և այլն:

Տարածված են նաև անորոշ դերբայ դերագաս անդամով և ներգոյական հոլովով գոյական լրացումով կապակցությունները: Օրինակ՝ քննարկել համագումարում (կոնֆերանսում, պլենումում, բյուրոյում, կոմիտեում, ժողովում, խորհրդակցությունում, նիստում, գլխավոր ասամբլեայում, Մինիստրների խորհրդում և այլն): Հաճախ կապակցությունները ծավալվում են՝ իրենց կազմում ընդգրկելով նոր բաղադրիչներ. օրինակ՝ ընտրել պատվավոր նախագահություն, ստանձնել նոր պարտավորություններ, կազմակերպել սոցիալիստական մրցություն, զարգացնել սոցիալիստական մրցությունը, առաջագրել ղեկավարողության թեկնածուներ, ասպհովել պլանների կատարումը, միջամտել ներքին գործերին, հասնել կայուն խաղաղության, հանրագումարի բերել պլանների կատարման արդյունքները, ամփոփել պլանների կատարումը, կատարելադործել տրանսպորտի աշխատանքը, բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, բարձրացնել արտադրության արդյունավետությունը, ամրապնդել գիտության կապը արտադրության հետ, հիմնվել ձեռք բերած հաջողությունների վրա, ձայն տալ կոմունիստների և անկուսակցականների բոլորի օգտին, պատվով կատարել ընտրողների պատվիրանները, շնորհել պատվավոր կոչում, պարգևատրել ղեկավարչի սովետի պատվոգրով, ղեկուցել երկրի զարգացման արդյունքների մասին, հենվել մասսաների կոլեկտիվ փորձի վրա, նպատակամղել խաղաղության ամրապնդմանը և այլն:

2. Կապակցություններ, որոնք կազմված են գոյական գերադաս անդամով և ածական լրացումով. օրինակ՝ փոխանցիկ դրոշ, կուսակցական փաստաթուղթ (վերաբերմունք, ղեկավարություն, մարմին, հսկողություն), կանոնադրական պահանջ, ավանգարդային դեր, պետական ունեցվածք (մարմին, սլան, հիմնարկ, կարգապահություն), վարչական տույժ (միջոցներ, մարմին, տպարատ), սովետական պետություն (հասարակարգ, բաղաբացի, տպարատ), բրեական պատիժ (օրենսգրք), դատական հսկողություն (պրակտիկա), համաժողովրդական գործ (մրցություն), պատմական ակտ, ծանր հանցագործություն, ակնառու նվաճումներ, փալսուն օրինակ, հեղափոխական ոգի, պաշտոնական այց, լիակատար լսյալություն (շեղորություն), մեծապատիվ հյուր և այլն:

3. Անորոշ գերբայ գերադաս անդամով և մակբայ լրացումով կապակցություններ: Այս եղանակով կազմված կապակցությունները բավական տարածված են գործարարական ոճում, որոնք նույնպես կարող են ծավալվել՝ ընդգրկելով նորանոր անդամներ: Օրինակ՝ միահամուռ որոշել (պաշտպանել), սերտորեն համախմբվել, լայնորեն զարգացնել (ներշել, օգտագործել), հաստատակամորեն պայքարել, համակողմանիորեն նախապատրաստվել, անշեղորեն կատարել, ավելի ու ավելի զարգացնել (ամրապնդել, անսասան դարձնել), հետևողականորեն իրականացնել (կենսագործել), պարբերաբար քննարկել, ջերմորեն շնորհավորել (արձագանքել), խստորեն պատժել, անձնվիրաբար ծառայել ժողովրդին, հետևողականորեն իրականացնել, շեշտակիորեն կրճատել, բարձր գնահատել, ճիշտ մոտենալ (գնահատել), ամուր պահել, չեղյալ հայտարարել, միաձայն որոշել (ընդունել):

Որոշ կապակցությունների մեջ մակբայի փոխարեն կարող են հանդես գալ գոյականի գործիականի հոլովածներ՝ մակբայական նշանակությունամբ: Այսպես՝ հաջողությամբ ավարտել (սկսել, զարգանալ, կատարել), պատվով կատարել, գործով ապացուցել, խոր մշտով հայտնել, օրենքով պատժել և այլն: Երբեմն անորոշի հետ կիրառվում են մակբայական կապակցություններ, օրինակ՝ արագ տեմպով սկսել (կառուցել), մեծ վստահությամբ կատարել, բարձր գիտակցությամբ վերաբերվել և այլն:

4. Կապակցություններ՝ կազմված բայանուն (երբեմն էլ ածական կամ ալ խոսքի մաս) գերադաս անդամով և սեռական հոլովով գոյական լրացումով, օրինակ՝ պարտավորությունների կատարում (ստանձնում), պատասխանատվության բարձրացում, ուժերի գերազույն լարում, ինք-

նաքննադատության պակաս, թերությունների բացահայտում (վերացում), պլանների կատարում, մրցության կազմակերպում, կադրերի հոսունություն, ինքնարժեքի իջեցում, պայմանագրի կնքում, ռեսուրսների խնայողություն (տնտեսում), դատարանի որոշում (վճիռ), հանցագործության բացահայտում և այլն:

5. Կապակցություններ, որոնք կազմված են ի, ըստ, ընդ և այլ նախդիրներով և նյութական խոսքի մասով: Օրինակ՝ ի նշանավորումն, ի կատարումն, ի խախտումն, ի հաստատումն, ի ղեկավարություն, ի տնօրինություն, ի պաշտպանություն, ի բարօրություն, ի գիտություն, ի նշան, ի պատասխան, ի հաշիվ, ի ցույց դնել, ի կատար ածել, ի մի բերել, ի վնաս, ըստ օրենքի, ըստ որում, ըստ ամենայնի, ըստ պայմանավորվածության, ըստ մեղադրանքի, ըստ էության, ըստ կարգի, ընդ որում, ընդ սմին, առ 1-ը հունվարի, հանուն կոմունիզմի հաղթանակի և այլն: Ակտիվ են հատկապես ի և ըստ նախդիրները, որոնցով կազմված կապակցությունները ավելի շատ են:

Վարչագործարարական ոճին բնորոշ են նաև հետևյալ կապակցություններն ու արտահայտությունները՝ ձեռնամուխ լինել, օգնության ձեռք մեկնել, ընդառաջ գնալ, ժամկետից շուտ, սեղմ ժամկետում ավարտել, հասնել և անցնել, բարձր ակտիվության պայմաններում, հանդիպում ղեպուտատության թեկնածուի հետ, ղեպուտատության թեկնածուի վստահված անձ, արտադրանքի իրացման ստրեկան պլան, աշխատավորների բարեկեցության մշտական աճ, հոգատարություն ժողովրդի բարօրության նկատմամբ, համախմբվածություն կոմունիստական կուսակցության շուրջ և այլն:

6) ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԿԱՆ ԼԵՋՎԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ25

Հրապարակախոսությունը բավական լայն ընդգրկում ունի և կարող է վերաբերել թե՛ գիտական, թե՛ հասարակական-քաղաքական, թե՛ տնտեսական և այլ հարցերի: Այդ պատճառով էլ նրա բառապաշարը դժալի չափով ընդհանրություններ ու շփման եզրեր է հանդես բերում գեղարվեստական, գիտական, մասամբ էլ խոսակցական ոճի բառերի հետ: Գիտական ու գեղարվեստական լեզվին բնորոշ շատ բառեր հավասարապես կարող են կիրառվել նաև հրապարակախոսության մեջ: Այն հարցերն ու

25 Հրապարակախոսական լեզու տերմինը ևս պայմանական է: Այն գործածվում է հրապարակախոսական ոճի նշանակությամբ:

խնդիրները, որոնք հիմնականում վերաբերում են հրապարակախոսութ-
յանը, կարող են արտացոլվել թե՛ գեղարվեստական և թե՛ զիտական
գրականության մեջ, դժվարություն ստեղծելով նշված ոճերի բառապա-
շարի հստակ սահմանադրումներ:

Հրապարակախոսական խոսքի և մյուս ոճերի տարբերությունը հիմ-
նականում արտահայտվում է լեզվարտահայտչական այլևայլ միջոց-
ների ընտրության ու գործածության, մասամբ էլ բառապաշարի մեջ:
Այսպես՝ հրապարակախոսական խոսքում հազվադեպ են հանդիպում
խրթին, երկարաշունչ նախադասություններ, անհասկանալի կամ դժվար
ըմբռնելի բառեր ու արտահայտություններ: Այն աչքի է ընկնում հուղա-
արտահայտչականությամբ, նպատակասլացությամբ, դիպուկությամբ, և
դա բխում է նրա բուն էությունից՝ մարդկանց վրա ազդելու, նրանց որևէ
բանի նպատակամղելու, առաջավոր գաղափարներով ներշնչելու նպա-
տակից: Մասնաների վրա ներգործությունն ուժեղացնելու համար էական
դեր են կատարում ոչ միայն բառերի ընտրությունը, այլև նախադասու-
թյան հնչերանդը, կառուցվածքն ու կառույցը: Վերջիններս էլ պայմանա-
վորվում են մի կողմից խոսքի թեմայով, հաղորդվող նյութով ու նրա բո-
վանդակությամբ, մյուս կողմից՝ ընթերցողի կամ լսողի գերում հանդես
եկող մարդկանց դարգացման աստիճանով, մակարդակով ու պատրաս-
տականությամբ, տարիքային առանձնահատկությամբ և այլ հանգա-
մանքներով:

Հրապարակախոսական ոճի որոշ տեսակներում հաճախակի են գոր-
ծածվում հոգնակի թվով կոչական բառեր՝ պայմանավորված նրանով,
որ հեղինակը (կամ խոսողը) ստիպված է հաճախակի դիմել ունկնդիրնե-
րին (կամ ընթերցողներին)՝ նրանց ուշադրությունը աչք կամ այն խնդրի,
փաստի վրա հրավիրելու նպատակով: Այսպես՝ ընկերներ..., բարեկամ-
ներ..., եղբայրներ..., քույրեր..., կանայք..., քաղաքացիներ..., բան-
վորներ..., ուսանողներ..., ղեկավարներ..., երիտասարդներ..., հայ-
րեր..., ուսուցիչներ..., սովետական բանակի մարտիկներ..., Հայրե-
նական պատերազմի վետերաններ... և այլն: Վերջին երկու օրինակնե-
րում կոչականները հանդես են եկել լրացումներով:

Հրապարակախոսության մեջ հաճախակի գործառում են հարցական
ու բացականչական բնույթի նախադասություններ, որոնք ունեն զուտ
հոնտորական բնույթ և որևէ պատասխան չեն պահանջում. օրինակ՝ ար-
դյո՞ք պետք է ձեռքերը ծալած նստել, ժամանակը չէ արդյո՞ք պայքարի
կոչել, մինչև ե՞րբ կարելի է լռել, կապիտալիստները ինչպե՞ս են վար-

վում բանվորների հետ, ինչո՞ւ է պառակտված ժողովուրդը, ինչո՞ւ բնակիչները ոտքի չեն ելնում, ինչպե՞ս կարելի է հանդուրժել, ո՞ր տեսակետից մոտենալ, արժե՞ արդյոք պայքար մղել, մի՞թե ժամանակը չէ, ի՞նչ կարիք կա, ինչպե՞ս կարելի է, ո՞ր տեսակետն է ճշմարիտ...

Հրապարակախոսական խոսքում, հատկապես ելույթներում, հաճախակի են հանդիպում հրամայականի, հատկապես արգելականի ձևեր, քող եղանակչույ՜ով ու ըզձական եղանակի ձևերով կապակցություններ. օրինակ՝ թող դատեն, թող դատողը դատի, թող լռեն, թող փորձեն, թող տանջվեն, թող լսեն, թող հանդիստ մնան, թող իմանան, մի մոռանա՛ք, մի խուսափե՛ք, մի թաքցրե՛ք, մի տատանվե՛ք, մի լռե՛ք, մի հավատացե՛ք, գիտցե՛ք, արթնու եղե՛ք, բացե՛ք աչքերը և այլն:

Հրապարակախոսության մեջ կարելի է հանդիպել գեղարվեստական խոսքին բնորոշ լեզվաարտահայտչական միջոցներ՝ համեմատություններ, շափաղանցումներ, այլաբանություններ, ժողովրդական պատկերավոր և թեմատոր արտահայտություններ, մասնավորապես՝ ասացվածքներ ու առածներ²⁶:

Խոսքի իմաստը ընդգծելու, ներգործությունը ուժեղացնելու համար հաճախ կրկնվում են նախադասության անդամները, երբեմն ենթակա-ները, երբեմն ստորոգյալները, երբեմն էլ՝ թե մեկը ու թե մյուսը. չի բացառվում նաև ամբողջ նախադասության կրկնությունը. օրինակ՝ բանվորները ճնշվում են, բանվորները շահագործվում են, բանվորները կեղեքվում են: Կապիտալիստները ճնշում են, կապիտալիստները շահագործում են, կապիտալիստները կեղեքում են: Պայքարել ենք, պայքարում ենք, պիտի պայքարենք: Արդարությունը հաղթել է, արդարությունը հաղթում է, արդարությունը պիտի հաղթի: Կապիտալիզմի օրոք շահագործումը եղել է, շահագործում կա, շահագործումը կլինի: Կոմունիստական գաղափարները անպարտելի են, կոմունիստական գաղափարները կհաղթանակեն:

Խոսքի ազդեցությունը ուժեղացնելու նպատակով հրապարակախոսության մեջ երբեմն կիրառվում են ընդհանուր իմաստ ունեցող բառեր, հատկապես մակբայներ, դերանուններ կամ դերանվանական կապակցություններ, որոնք, իբրև բացահայտյալ, մասնավորվում են համապատասխան բացահայտիչներով: Այսպես՝ ամենուրեք՝ Եվրոպայում, Ասիայում, Ամերիկայում. բոլոր տեղերում՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Երևանում,

26 Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Հայոց լեզու, Բառ ու խոսք, Ե., 1978, էջ 50—51:

Բաքվում, Կիևում. բոլորը՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաները. բոլոր ժամանակներում՝ մեր թվարկությունից առաջ, միջին դարերում և նոր ժամանակաշրջանում. օրվա բոլոր ժամերին՝ առավոտյան, կեսօրին, երեկոյան. ամեն ինչ՝ ազատություն, անկախություն, ինքնորոշման իրավունք և այլն:

Հրապարակախոսական ոճը, ինչպես տեսնում ենք, առանձնանում է մի շարք հատկանիշներով, որոնց մի մասը, իհարկե, կարող է հանդես գալ նաև գեղարվեստական ու գիտական ոճերում: Հրապարակախոսությունը բնորոշ են նաև մի շարք բառեր, որոնք ամենից առաջ կապվում են հասարակական-քաղաքական կյանքի, հոսանքների ու պայքարի, ազատագրության, շահագործման, ճանաչողության, առաջադիմության, զարգացման և այլնի հետ: Այդպիսիք են՝ ազատություն, ազատամիտ, ազատամտություն, ազատասիրություն, անկախություն, առաջադեմ, առաջադիմություն, բռնապետություն, բանակզույժ, բախվել, գաղափարախոս, գաղափարախոսություն, գիրիշխանություն, գիտակցություն, դեմոկրատական, ըմբոստություն, լողունգ, լճացում, լիբերալ, զարգանալ, թշնամանք, խավարամտություն, կեղեքել, հարստահարել, հակադրել, հալածանք, հալածվել, հետամնացություն, հակադեմոկրատական, հասունանալ, հակառակորդ, հրապարակախոս, հրապարակախոսություն, հակամարտություն, հեղեմոնիա, ճշմարտություն, մարտնչել, նպատակասլացություն, շահագործում, պամֆլետ, պրոգրեսիվ, պարագլուխ, պայքար, քաղաքական, քաղաքականություն, քաղաքացիական, քարոզ և այլն: Սրանց մի զգալի մասը ազատորեն կարող է դասվել գեղարվեստական ու գիտական ոճերի բառապաշարի շարքը: Այնպես որ այդ բաժանումը վերապահությունից պետք է ընդունել:

Հրապարակախոսական ոճը հատկանշվում է նաև մի շարք բառակապակցություններով, որոնց մի մասը գրեթե սահմանադատիչ արժեք ունի: Այդ բառակապակցություններում երբեմն գերադաս անդամի դերով հանդես է գալիս գոյականը, մյուսներում՝ բայը, մասնավորապես՝ անորոշ դերբայը: Գոյական գերադաս անդամով բառակապակցություններն են՝ դասակարգային աստառ, դասակարգային պայքար, դասակարգային պահանջ, հասարակական հոսանք, հասարակական համոզմունք, հասարակական տրամադրություն, քաղաքական հայացք, քաղաքական համոզմունք, քաղաքական դարթոնք, քաղաքական մթնոլորտ, հասարակական-քաղաքական մթնոլորտ, հասարակական-քաղաքական հեղեմոնիա, հասարակական-քաղաքական հոսանք, քաղաքական գործունեու-

թյուն, քաղաքական կուրս, քաղաքական գործիչ, քաղաքական աստառ, քաղաքական ապաստան, ռեակցիոն ուժեր, հետադիմական ուժեր, հետադիմ գործիչներ, սկզբունքային պայքար, ազգային հարց, ազգային վերամիավորում, ազգային մասնատվածություն, ազգային պայքար, ազատագրական պայքար, խոսքի աղատություն, մամուլի ազատություն, անձի անձնոնմխելիություն, սնանկացած քաղաքականություն, ռազմական սպառնալիք, ռազմական պատվերներ, սպառազինությունների մրցավազք, մասսայական ինֆորմացիա, շեշտված վերաբերմունք, սկզբունքային տարածայնություններ, սկզբունքային պայքար, ուժերի հավասարակշռություն, ժողովրդական ապստամբություն, ժողովրդական տրիբուն, ժողովուրդների բարեկամություն, զրական-հասարակական շրջաններ, զրական-հասարակական հոսանքներ, զրական գործունեություն, հեղափոխական-գեմեկրատական հայացք, հանուն առաջադիմության, ընդդեմ անտարբերության և այլն: Որոշ դեպքերում իբրև զերադաս անդամ դերծածվում է անորոշ դերբայը: Օրինակ՝ զաղափարապես զաստիարակել, զաղափարապես հասունանալ, զլիսավորել առաջագեմ ուժերը, մերժել միջամտությունը, հաստատել կրթական օջախներ, ասպարեզ նետվել, հասնել քաղաքական նպատակին, հասնել առաջադիմության, հասնել ճշմարտության, պայքարել մինչև հաղթանակ, հաստատել գեմեկրատական կարգեր, կազմակերպել պայքար և այլն:

Հրապարակախոսական խոսքը բնորոշվում է նաև մի շարք արտահայտություններով ու նախադասություններով, որոնց նպատակը դարձյալ խոսքի ազդեցության, ներգործության ուժեղացումն է: Այդպիսիք են չի կարելի չփրկել, լիովին արմատախիլ անել չարիքը, հավատացնք, կզա հաղթանակի օրը, պայքար ազգային կյանքի բարելավման համար, պայքար ազգային քաղաքական ինքնորոշման համար, զլիսավորել պայքարը կալվածատերերի ճնշումների դեմ, վաճ քեզ լուսավորություն, վաճ քեզ առաջադիմություն, թե այս, թե այն դեպքում, կամ այս կամ այն, չի կարելի մաքրություն քարոզել և ապականության ծովի մեջ լողալ, չի կարելի լուսավորություն քարոզել և խավարի մեջ խախափել, չի կարելի իրավահավասարություն քարոզել և անիրավություն պաշտպանել և այլն:

Հրապարակախոսության բառապաշարը զրական լեզվի բառազանձի անկապտելի մասն է կազմում, աչքի է ընկնում տարածվածությամբ ու գործածության ակտիվությամբ՝ կարևոր դեր կատարելով հաղորդակցման մեջ:

Հայերենը բարբառներով հարուստ է. բարբառների բառապաշարը ըստ Հր. Աճառյանի «Գավառական բառարան»-ի ընդգրկում է 30 հազար բառային միավոր: Բարբառային բառերի ճնշող մասը գործածվում է այս կամ այն տարածքի վրա և չի հանդիպում գրավոր լեզվի մեջ, իսկ մի մասն էլ, սահմանափակ քանակությամբ, դուրս է գալիս տվյալ բարբառի շրջանակներից և կիրառվում նաև այլ խոսվածքներում, որով էլ հենց հող է նախապատրաստվում խոսակցական լեզվի մեջ անցնելու, որոշ բառեր էլ հանդես են գալիս գեղարվեստական գրականության մեջ: Մեծ են շփումներն ու ընդհանրությունները խոսակցական ու բարբառային բառերի միջև, որի հետևանքով էլ հաճախ դժվարանում է դրանց հստակ սահմանադրումը: Մեր գրողները բարբառային բառերին դիմում են հատկապես գյուղական կյանքն ու կենցաղը, սովորույթներն ու բարքերը նկարագրելիս, հերոսներին տիպականացնելիս նրանց կենդանի խոսքին հարապատ մնալու, միջավայրի գունավորում ստեղծելու և այլ նպատակով: Այստեղ որոշ դեր են կատարում նաև գրողի անհատականությունն ու խառնվածքը, հակումներն ու ըմբռնումները, բարբառային պատկանելությունն ու այլ հանգամանքներ: Դժբախտաբար, մեր գրական լեզուն քիչ օգտվեց նաև բարբառների ընձեռած հնարավորություններից, բարբառային քիչ բառեր ու արտահայտություններ մշակվեցին ու անցան գրական լեզվին, և դա սլաոճառ եղավ, որ գրական լեզուն բավական հեռու մնա ժողովրդի կենդանի խոսքից: Թեև հայ աշխարհիկ գրականությունը բավական առատ է բարբառային բառերի գործածությամբ, սակայն դրանց մի շնչին մասն է միայն մշակվել ու գրականացել: Մյուսները մնացել են բարբառային աստիճանում՝ բնորոշվելով տեղայնությամբ ու սահմանափակ կիրառությամբ: Գրական հայերենը, այսպիսով, բավարար չափով չի օգտվել բարբառների անսպառ գանձերից, որի պատճառով մինչև հիմա կրում է արվեստականության դրոշմ: Իհարկե, մի շարք անվանի գրողներ որոշակի վերաբերմունք են ցուցաբերել բարբառների նկատմամբ և քիչ ջանքեր չեն գործադրել խոսակցական լեզվի ու բարբառների գանձերը մշակելու և գրականացնելու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից մեծ է հատկապես Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ա. Բակունցի, Դ. Դեմիրճյանի, Պ. Սևակի, Հ. Շիրազի և այլոց գերը, որոնց շնորհիվ բարբառային շատ բառեր շունչ ու կենդանություն են

ստանում՝ աստիճանաբար հասկանալի դառնալով ժողովրդական լայն ղանգլածներին: Գրականության մեջ հանդիպող բարբառային բոլոր բառերը նույն դերն ու նշանակությունը, հետևաբար և նույն ակտիվությունը չունեն: Որոշ բառեր ավելի մեծ հաճախականությամբ են կիրառվում, քան մյուսները: Այսպես՝ գրավոր խոսքում համեմատաբար ավելի հաճախադեպ են հանդիպում բիբար, թարս, թարսել, թրաշել, թամաշա, բմբուլ, բեղարել, բուլ, ջգրու, տնազ անել, խելքամազ անել, ֆառան, գարունքանալ, աշունքանալ և այլ բառեր, ավելի հազվագեպ՝ բինա, չարսավ, չափար, թարեք, թարք, չոլ, չաղան, սամի, հաշան, ցնկնել, չովսա, խիզան, մճճվել, թամահ, թամամ և այլ բառեր, որոնց մի մասը սահմանափակվում է առանձին հեղինակների և նույնիսկ նրանց առանձին ստեղծագործությունների շրջանակներով: Գեղարվեստական գրականության լեզվում գործածվող բարբառային բառերից²⁷ են՝ չալ, չափար, մերան, ախար, խոնշա, պտղունց, լաչակ, արբադ, պինշ, չարսավ, տարթ, քավթառ, քեշա, շհու, պկու, անգյուման, յարաք, դատարկուն, դալամ, հալբաթ, արխալուդ, դյուլլախորով, կալվոր, հալիվոր, հերս, հերսուտ, հերստեկ, լաճ, ճար, քյասիք, պուճուր, կնիկ, բարաթ, դաբախանա, դիք, թուլջի, խարակ, խուրջին, կաթնով, ճաղար, չախմախ, բարութ, բլբլան, բուղա, գյադա, դավթար, դմբուդ, ղըռ, ղզլբաշ, ղըժվրժալ, ղոշադ, դաշադ, դալիք, դալամ, թալակ, կորկոտ, թոդ, թոդոտ, հունար, դասաք, մարդամեռ, նամարդ, պոզ, ջիլան, ռանդ, քաշալ, տընարանդ, բուլ, հելրան, ջոշ, դուման, ցալրուն, ամանաթ, արաբա, խաթեր, թառան, աղանձաղու, քաջքոտ, անոթուց, երեխով, խողպարկուկ, համբալ, շողոմբոր, քթոց, թամք, թամքել, լալկել, լկկել, ժկլթալ, ճկոել, շորշոփ, հափոել, տեղաշոր, ժանգառք, ծակուռ, տմտմբացնել, ժնգժնգացնել, տուտ, շվարել, թաբուն, աշկարա, մաղանդա, թակել, ճաքել, ճղել (փախել), թրաշել, թամբալ, թանկաբաղար, խակ, դալդա, ինքնասածի, ինքնասածություն, կոնդանալ, քոռանալ, զկոտալ, շաղվել, ճլորել, բճատել, բշտել, կոթել, դնգոտել, խարջել, կլավել, շըշկըլվել, կշկոել, չանթել, քիչալ, ճմբոել, կլոլել և այլն:

Բարբառային բառեր շատ են հանդիպում հատկապես Հ. Թումանյանի ստեղծագործություններում: Օրինակ՝ Ժամ ենք ղնում ամեն օր (ՀԹ, 2, 7): Կարմիր շորով մի խիզան ընկավ ձորը (ն. տ., 11): Շնուն ու

27 Վ. Առաքիլյանի հաշվումներով Իսահակյանի պոեզիայում գործածված բարբառային բառերի քանակը հասնում է 160-ի՝ կազմելով պոեզիայի բառապաշարի երեք տոկոսը (Տե՛ս Վ. Առաքիլյան, Նշված աշխ., էջ 60):

պկուն խառնում են իրար (ն. տ., 15): Թնդում է զվարթ աղմուկը բինի (ն. տ., 45): Սարերը կընկնեմ-կորչեմ անգլյուման (ն. տ., 46): Յաբաբ անցավ Անբուն ցավը ջիգյարի (ն. տ., 48): Կորչեմ բեղար դատարկուն (ն. տ., 63): Տկուր, աշխույժ խմբակով, խաղում էին վազվում (ն. տ., 8): Հինա զրին ձեռքերը (ն. տ., 9): Չուեր չափհղով ընկել եմ ևանդեր (ն. տ., 46): Զլինի՞ թև, հաղթահարված, նաբը հատած, թշնամին դավ է գնում (ն. տ., 142): Ամպի տակից ջուր է գալիս, դոշ է տալի փրփրում (ն. տ., 48):

Բարբառային բառեր հանդիպում են նաև Իսահակյանի, Բակունցի, Դեմիրճյանի և այլոց գեղարվեստական երկերում: Բնագրային օրինակներ՝ Գիտե՞ս, ախպեր ջան, ինչ անուշ բան է դաշաղուրյունը (Իս., 3, 111)²⁸: Էն կրնար Լերկուսին էլ գլավլախոռով անել (ն. տ., 112): Որ փոված էր ջաղացի շուրջը (ն. տ., 131): Գալիս էր հատակպես Օհան ամուսնախոր քյուրյունից մի չիբուխ քաշելու (ն. տ., 131): Չալպանն էլ զիր, չալ խմենք (ն. տ., 135): Ղալամն էլ ոսկի պիտի լինի (ԱԲ, Երկ., 135): Բերանը բաց ման ա ածում, թե որ Բյասիբի²⁹ Թեբան կու տա (ն. տ., 76): Թամանը շատ ա է... (ն. տ., 76): Պառավը հավերին կուտ էր տալիս (ն. տ., 99): Հալրաբ մի օր էլ մեր ձեռքը կհասնի (ն. տ., 136): Թե չե ասում են ևեհուտն ա (ն. տ., 137): Չուխայի փեշերը հավաքեց գոտու տակ (ն. տ., 6): Ամուսնու արխալուղի գրպանում Լեռք արասի գտավ (ն. տ., 25): Երբ գլուղը քնած էր բեգաբած մրափով (ն. տ., 97): Ու ես չէի կարողանում ջոկել, թե նրանցից որն է ավելի մեծավորը (ն. տ., 139): Լկկեցին պարսից զորքը (ԴԴ, 3, 376): — Կորի՛, թև չէ՛ ևեհու հիմի քեզ վրա եմ թափում հա... (ն. տ., 35): Կարծես մի ծանր ու մեծ բեռի տակին նկատ լիներ (ն. տ., 150): Գարնանային ցուրտ գիշերն արդեն զգալ էլ տալիս իր շորշոփը (ն. տ., 125): Տոուզ մատներով մսերը շարեց Լրկաթ շամփուրին (ն. տ., 120): Եվ ցած բերեց իր ձիու քամֆից կախած ձողիկները (ն. տ., 31): Անմիջապես տներէջ ու ծախսուներից դուրս վազեցին բնակիչները (ն. տ., 90): Լեռների հետև մարել էր արևը, և ծանգառքը ներկել էր ձորերի խորքը պղնձի գույնով (ն. տ., 80): Նա սկսեց չլուխը տմբամբացնել (ն. տ., 126): — Ա՛յ չլալկի լեզուդ (ԴԴ, 4, 322):

²⁸ Այս և ստորև բերվող օրինակները վերցված են հեղինակի 4 հատորով հրատարակված Լրկերից, Ե., 1958—1959:

²⁹ Բարբառային են դիտվել նաև Թուրք-պարսկական որոշ փոխառություններ, որոնք թև հանդիպում են գրականության լեզվում, սակայն զրական մշակման չեն ենթարկվել, չունեն լայն տարածում ու ակտիվ կիրառություն:

Սրտատրոսի շարությամբ ժնգժնգացրեց ատամները Պերոզը (ն. տ., 524): Ու վրա ընկաւ տղաներին, սկսեց հափռելով համբուրել նրանց (ն. տ., 227): Հրամանը առջեի շարքերը հաղորդեցին ետիններին և գնաց մինչև տուար (ն. տ., 130): Վարդանը լուրջ ու մտախոհ տնտղեց նրանց (ն. տ., 545): Գնա տրափվիր (ն. տ., 432): — Զայնդ, ֆալթա՛ւ, — դաժան ձայնով զոչեց Վախթանգը (ն. տ., 268): Այստեղ Մեծ Տիկինը ձեռքով ետ վարկեց ծովի ալիքի ցալփունը (ն. տ., 299): Ամենից վերջը ձգվում էին ձիերի քարունները, ուղտերի երամակները և ոչխարի հոտերը (ն. տ., 393): Նվիրվում ենք անվերապահ, սիրում՝ անկեղծ, թշնամաւորում աշկարա (ն. տ., 338):

Բարբառային բառերի գործածությամբ աչքի են ընկնում նաև Պ. Սևակի ստեղծագործութունները՝ պայմանավորված մի կողմից հեղինակի թեմատիկայով, նկարագրվող դեպքերի, իրադարձութունների, միջավայրի, երևույթների բնույթով, մյուս կողմից՝ խոսքի ոճավորման առանձնահատկութուններով, այդ բառերի նկատմամբ ցուցաբերվող յուրահատուկ մոտեցմամբ ու այլ հանգամանքներով: Օրինակներ՝ Ուր միակ խշնամին դարնան սևլավն էր ժանտ (ՊՍ, 1, 10): Չափաւրի տակ մի շար եղինջ Շուլավվե է փշտենուն (ն. տ., 120): Մի մոլոր գառնուկ Պենդն է դառն (ն. տ., 158): Համառ էի, ինքնասածի (ՊՍ, 3, 41): Պիտի ուղեն հարսի խոնչեն (ՊՍ, 4, 113): Աչքերը ձեռքով նա նմրում է (ն. տ., 36): Պատրաստ են իսկույն իրենց լաշակը գլխներից քանդիլ (ն. տ., 51): Հաշանն է ծամում հաշանը ոսկե (ն. տ., 48): Մի պահ ղըրկվելով արուս-ամոթից (ն. տ., 49): Արֆաղն արդյոք չորանում է (ն. տ., 106): Երիտասարդ մի թխաղեմ թագավորի սրտամոտիկ մականքներից լող է տալիս դետնի վրա (ն. տ., 122): Որ գրգռում է քոչվոր քրդերի նախրի պնէրը (ն. տ., 119): Բե կ՞րբ կշտացած դալլերը գոնն պիտի զկատան (ն. տ., 203): Քար կտրեցին ու կոնդացան (ն. տ., 216): Այլես նրանց կանայք մի զուցե իրենց երեսին շարսալ չեն գցում (ն. տ., 306): Ու տեղից տեղ է խաշամը քշում (ն. տ., 52): Սամին ուղում է անկրակ ալովել եղան մկանուտ վզի շփումից (ն. տ., 79): Հագին շուխա մեջքապնդով (ն. տ., 120): Քիթը բարդան, ոտքը ֆաթով (ն. տ., 129): Դու որ գիտես կատվի նման ցնկնել դյուրին (ն. տ., 156): Որ մարմինների սև սաւրբը փեռես (ն. տ., 174): Տակավին փեշա ու փալաս հագնող այդ նախամարդիկ, հիմա դեգբրում են հիմա ամենուր (ն. տ., 293—294):

Բարբառային բառեր Հ. Շիրազը, Ս. Կապուտիկյանը, Ն. Զարյանը, Վ. Դավթյանը, Ս. Խանզադյանը, Վ. Պետրոսյանը, Մ. Գալշոյանը գոր-

ծածուժ են երբեմն նույնիսկ հեղինակային խոսքում: Այսպես՝ հունար, տանու, սվաղջի, էրթալ, բալա, էշխ, խաթուն, դյավուր, թաղբհ, կեռիք, կարկաժ, նաֆուաշտ, մանկութ, հուութ, քունջ ու պուճախ, ուշունց, թայթուշ, բալքի, թիրա, բեջարել և այլն:

Նկատենք, որ բարբառային դիտված որոշ բառեր կարելի է նաև խոսակցականի մեջ ընդգրկել, քանի որ դրանց սահմանները միշտ չէ, որ հստակ ու որոշակի են, կարելի է նույնիսկ առանձնացնել խոսակցականի և բարբառայինի միջև առանձնակի դիրք գրավող բառեր, որոնք մի կողմից հարում են խոսակցականին, մյուս կողմից՝ բարբառայինին: Սակայն այդպիսի մանրատումը տեսական ու գործնական կարևորություն չի ներկայացնում, ուստի նման բառաշերտ չի առանձնացվում, մանավանդ որ այդպիսիք քանակապես շատ չեն:

Բարբառային են նաև բայական որոշ հարադրություններ, որոնք գրական մշակման չեն ենթարկվել, խոսակցականի մակարդակին չեն բարձրացել և ունեն սահմանափակ կիրառություն, որով էլ հենց տարբերվում են խոսակցական լեզվի բայահարադրություններից: Այդպիսիք են՝ տեղաց անել, տապ անել, քուջուջ անել, թուխս նստել, լափու տալ, հարու տալ, գիրկապ անել, հարայ տալ, կուտ լինել, կուտ դնալ, քիպ մնալ, տրտինգ տալ, թիմար անել, խռիկ տալ, թարժած անել, թարժած լինել, հազիր անել և այլն: Օրինակներ՝ Բոլորը վռազում էին տավարը տեղաց անելու (ԱԲ, Երկ., 75): Աչքին ընկավ չաղ աքլորը—աղբում փուլուջ անելիս (Ն. տ., 34): Մարդատեղ չիմ դնում (Ն. տ., 38): Վերջը ալիքը լափու էր տվել և կառ Մարգարին իր թոռան հետ գցել այդ դյուղը (Ն. տ., 97): Նախագահը գիրկապ անելով կարգաց գրութունը (Ն. տ., 85): Այնպես էր թվում, թե ջրի պապակ արտերն ու ծարավ այգիները տապ արած իրեն են սպասում (Ն. տ., 96): Խոփկ կտա գերմանացուն (ԱԲ, Կարմրաքար): Հորթի նման տրտինգ են տվել (ՊՍ, 4, 83): Առաջին սերը, ինչպես որ հացը, ինչ էլ որ անես՝ միշտ կուտ է գնում (ՊՍ, 1, 276): Ինչ ես դուրս գալիս խեղամաղ անում (ՀԹ, 2, 46): Աղջիկը մարդու է գնացել (Իս., 2, 111): Պատանին՝ վարդանիկը, քաղած եղած վեր թռավ ու նայեց վարդանին (ԴԴՎ, 341): Մռնաց ու բաղմությանը հարու տալով ճեղքեց, առաջ եկավ Առաքելը (ԴԴ, 3, 169): Իսկ նրանք հետևիցդ են քամու պես հասնում ու կալմեջ անում (Ն. տ., 365): —Քիպ կաց, Սամվել, տակիցդ չբաշեն (ԴԴ, 4, 323):

Նշված բայական հարադրությունները, որ հանդիպում են գրականության լեզվում, իհարկե, ոչ իբրև գրական, այլ բարբառային բառեր,

նստացնում են գեղարվեստական խոսքի պատկերավորությանն ու արտահայտչականությանը, և դրանց գործածությունը մասամբ էլ պայմանավորվում է ժողովրդի մտածելակերպին և նրա կենդանի խոսքին հարադատ մնալու, միջավայրի համապատասխան գունավորում ստեղծելու, տվյալ երևույթը տիպական դարձնելու և այլ հանդամանքներով: Հիշատակված բայահարադրություններից մի երկուսը, հատկապես՝ տապանել, կուտ գնալ, կալմեջ անել և այլն տարածվածությամբ, հասկանալիությամբ և այլն, կարելի է համարել խոսակցական:

բ) ԴԲՔԱՅԻՆ ՐԱՌԵՐ

Գեղարվեստական դրականության լեզվում որոշ տեղ են գրավում դրբային բառերը: Դրանք մեծ մասամբ այն հնաբանություններն ու նորաբանություններն են, որոնք մասնավորապես հանդիպում են գեղարվեստական խոսքում, բառակազմական և այլ տեսակետից անսովոր են և բնորոշվում են պասսիվ գործածությամբ, ընդգրկման նեղ շրջանակով ու անկենսունակությամբ: Դրանց մի զգալի մասը հաճախ մնում է տվյալ հեղինակի ստեղծագործության մեջ, դուրս չի գալիս նրա սահմաններից, հետևաբար և տարածում ու ծավալում չի ստանում դրական լեզվում: Իհարկե, չեն բացառվում նշված բառերի՝ այլ ոճերի մեջ թափանցելու ու ծավալվելու դեպքերը, սակայն այդպիսիների քանակը սահմանափակ է:

Գրբային բառերը գրեթե չեն հանդիպում դիտական ու խոսակցական լեզվում: Իրենց արհեստականությամբ ու անսովորությամբ հանդերձ գեղարվեստական խոսքում որոշ դեր են կատարում՝ ստեղծելով վերամբարձ, փքուն ու ճոռոմ ոճ: Գրբային որոշ բառեր հաճախ իրենց անսովորությամբ ավելի ընդգծված ձևով են դրսևորում տվյալ երևույթը, առարկան՝ զգացական գունավորումով ու երանգավորմամբ օժտված լինելու շնորհիվ: Այսպես՝ ահագնամուռնչ, աստվածահրսոշ, ահեղամուռնչ, աշխարհացունց, բոցակրորով, դաժանաժպիտ, դառնադաժան, երկաթաթև, երկնահուպ, զարհուրազդորդ, զարհուրահայաց, զարհուրատանջ, զարհուրամուռնչ, խավարահեղձ, կայծակնասարսափ, հրտալայծառ, մահաշշուկ, սիրաշաղախ, սրտաթրթիռ, վարդափթիթ, տենչավառ, տիեզերատարած, քաղցրակրորով, քաջահաղթ, քաջահանդուգն և այլն: Սրանք խոսքի պատկերավորման ու նպատակասլացության, այլև համեմատությունների, հակադրությունների, չափադանցությունների ստեղծման համար կարևոր են ու անհրաժեշտ, այլ համարժեքներով դժվար փոխարինելի: Այդպիսի բառերով բավական հարուստ են ինչպես անցյալի, այն-

պես էլ ժամանակակից գեղարվեստական շատ ստեղծագործություններ։ Գրքային բառերի մի զգալի մասը, ինչպես նշվել է, գործածվում է միայն առանձին զրոգներով երկերում և ծավալում չի ստանում դրականություն լեզվում։ Օրինակ՝ աղգաշաղախ, աղգաքանդ, ալեսանձ, ալեսանձում, ամպաթե, ամպաշեն, ալպանել, ախոյանաբար, ահաթով, աղքատախոտ, ալանդակակյաց, արփալեռ, դանդաղապարթ, դալարածիսակ, հոգնակոհակ, ոսկեծոր, սնդուսել, վշտաշէշտ, տրյուկասիրություն, քաջարվեստ և այլն։ Որոշ բառեր էլ զրսևորում են հնացած, գործածությունից դուրս եկող առարկաներ, երևույթներ ու հասկացություններ. օւրինակ՝ աւաղող, արեազին, բոցազին, բոցակորով, զգվանուշ, դիվասարսուռ, դիվասիրտ, երփնել, կաճառ, ոսկեծով, ոսկեցայտ, տլնջյան և այլն։

Գրքային են աստեղ և արվի բաղադրիչներով ստեղծված բառերի ճնշող մեծամասնությունը. ինչպես՝ աստեղասփյուռ, աստեղացայտ, աստեղնահաս, աստեղացունց, աստեղնասույզ, աստեղնահուպ, արփաբորբ, արփաբուխ, արփաածագ, արփաճաճանշ, արփապաճույճ և այլն։ Ժամանակակից դրական լեզվում մատնանշված բարդ բառերի անսովորությունը պայմանավորված է նրանով, որ աստեղ, արվի բաղադրիչները կորցրել են իրենց բառակազմական կենսունակությունը և փոխարինվել են աստղ-ով և արև-ով. ինչպես՝ աստղասփյուռ, աստղասույզ, աստղակույտ, աստղաբնակ, արեաբորբ, արեաճաճանշ, արեաբուխ և այլն։ Նշված բառերի զրքայնությունը, այսպիսով, հիմնականում պայմանավորվում է նրանց առաջին բաղադրիչների (աստեղ, արփի) բառակերտական անկենսունակությամբ ու հնացածությամբ։

Գրքային են ևս ժխտականով ստեղծված մի շարք բառեր՝ անխընձական, անխրատական, անխռովաբար, անհունական, անխոշտանդ, աննսեմ, անպարսավ, անմերժ, անպարծ, անտառապ, անտենշ, անսատար, անհանձար, անլուսաբաց, անորոգայթ, անպայաղատ և այլն։ Ընդ որում, առաջին չորս բառերի զրքային լինելը հիմնականում պայմանավորված է նրանց որոշ արհեստականությամբ, որ անշուշտ հետևանք է նախածանցի և վերջածանցների անհամադրելիության, իսկ բայահիմքերից ան-ով ստեղծվածները՝ զրական լեզվի տեսակետից անսովոր են։ Մատնանշված բառերի համար թրեւս ավելի սովորական է չ ժխտական մասնիկ + հարակատար կամ ենթակայական դերբայ կաղապարը (անմերժ→ չմերժված, անտառապ→ չտառապող, չտառապած...), չնայած գրական լեզվում բավական տարածված են ան+բայահիմք կաղապարով կազմությունները (անխափան, անկոշ, անսվարտ, անտաշ, անթառամ և այլն)

և ինչպես շրեւ բառը չի կարող փոխարինվել անբեր ձևով, այնպես էլ շ-ով կերտվածները (չմերժված, շտառապած և այլն)՝ անփայտահամբ կաղապարով: Վերջպես՝ գոյականներից ան ժխտականով ստեղծված բառերը՝ անհանար, անորոգայք և այլն, իմաստային առումով պարզապես անսովոր են, ուստի և սահմանափակ տարածում ու կիրառություն ունեն:

Գրքային են նաև այն բառերը, որոնք, չնայած իրենց անսովորությանը, այնուամենայնիվ, դորժառում են գեղարվեստական գրականության լեզվում իբրև անկենսունակ կազմություններ՝ աղգակառույց, ամառնատուր, ամպաշեն, այգամեծ, անձկագիրն, անձկակեղ, անձնատուր, անձրեւաբաշխ, աշխարհալուր, ապուրոնյան, ասկետաբարո, ասպընջական, աստղաշշուկ, աստղափրփուր, աստվածածայն, ատմագար, ատմամուլ, արբենալ, արեակոծ, արեանվեր, արեաբոց, արժանահատույց, արծաթալանջ, արյունախինդ, արյունահույզ, արյունացուք, բազմաբյուրավոր, բազմահիաց, բարձրահեռ, բոցաճառագ, բոցարյուն, բոցափետուր, գեհենաղարդ, գիշերածալ, դաժանաժպիտ, դաժանափայլ, դառնաթափ, դիվասիրտ, դյուխհուրաշ, եթերահյուս, եղենապաշտ, երազաքայլ, երկայնաբազուկ, երկնահեծ, երկնամուխ, լիահանճար, լուսակաթ, կաղնեբազուկ, կորովաբեք, ճշմարտահույզ, մահաստվեր, մեռոնաբույր, ներփակչալ, սահմանչալ, սինյորա, սինյորինա, սիրաբողբոջ, սիրաբույր, սիրասարսուռ, սրտատենչ, վախճանչալ, տառանչալ, տուրաշունչ, ուրացչալ, քաջածնունդ, քաջամուխ, քաջամիտ, ֆուքս և այլն:

Նկատենք, որ բերվածների շարքում գրաբարյան անցյալ դերբայի որոշ ձևեր գրքային են հենց այն պատճառով, որ գրական լեզվում դրանք փոխարինվել են հարակատարով. ինչպես՝ սահմանչալ—սահմանված, ուրացչալ—ուրացած, վախճանչալ—վախճանված և այլն: Գրքային են փոխառյալ որոշ բառեր, որոնք ունեն հայերեն համարժեքներ (սինյոր, սինյորա, սինյորինա և այլն): Մի շարք բառեր, որոնք օժտված են փաղաքշական, զգացական, հուզական և այլ երանգավորմամբ և առավել բնորոշ են բանաստեղծական խոսքին, նույնպես գրքային են: Օրինակ՝ մեղմիլ, հանդարտիլ, երազուհի, երազաթև, երազահույզ, երազացոր, երազաքայլ և այլն: Գրքային բառերի մեծ մասը միայն կոնտեքստի մեջ կարող է արդարացում ունենալ՝ նպաստելով հեղինակի մտքերի ու գաղափարների մարմնավորմանը: Իրենց որոշակի անսովորությամբ ու արհեստականությամբ հանդերձ գրքային բառերը, այնուամենայնիվ, որոշ դեր են կատարում գրականության լեզվում՝ նպաստելով գեղարվեստական խոսքի պատկերավորմանն ու ոճավորմանը:

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՅՈՒՄԸ ԼԵԶՎԻ ՆԵՐՔԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենի բառային կազմի հարստացումը մեծ մասամբ կատարվում է լեզվի սեփական միջոցներով, նրա ընձեռած ներքին հնարավորությունների զործադրմամբ: Հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման կարևորագույն միջոցը նրա ներքին հնարավորություններն են՝ սեփական բառակազմությունն ու բառաստեղծումը, բառերի վերամաստավորումը: Մեր լեզուն, որ գալիս է դարերի խորքից, ունի բառակազմական այնպիսի ձևեր, որ հնարավորություն է տալիս հեշտովյամբ ցանկացած հասկացությունը, նույնիսկ ամենաբարդը, արտահայտել համապատասխան բառով՝ կազմված բառաբարդմամբ կամ ածանցմամբ: Դա, անշուշտ, հայերենի առավելությունն է, որի շնորհիվ էլ անընդհատ փոխվել ու զարգացել, ճոխացել ու հարստացել է նրա բառամթերքը: Հայերենի բաղմամբիվ տերմիններ ստեղծվել ու այժմ էլ կազմվում են մեր լեզվի սեփական միջոցներով: Այդ միաբը բաղմիցս ընդգծվել է ի թիվս շատերի նաև Յու. Դ. Դեշերիևի կողմից¹:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառակազմական տեխնիկան, հիմնականում մնալով նույնը, էական փոփոխություններ չկրելով, այնուամենայնիվ դարերի ընթացքում ավելի է մշակվել ու կատարելագործվել՝ առաջ բերելով նոր կաղապարներ, սակավ դործուն բառակերտման մի քանի կաղապարների ու ձևերի ակտիվացում, մի շարք բառերի ու ածանցների բառաստեղծական դերի աշխուժացում, այլև որոշ կաղապարների ու ձևերի վերացում կամ պասսիվացում, երևույթներ, որոնք անշուշտ նպաստել են հայերենի բառապաշարի հարստացմանը:

¹ Տե՛ս Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко, Развитие языков народов СССР в советскую эпоху, М., 1968, стр. 38, 40, 82, 267.

Բառային կազմի քանակական մեծությունը դեռևս լեզվի զարգացածության ու հարստության ասպարեց չէ: Կարևորը ոչ միայն նրա քանակական կողմն է, այլև բառերի՝ առարկաների ու երևույթների, համապատասխան հասկացությունների զրոսկորման ճշգրտությունն ու հստակությունը, իմաստների լիակատար ընդգրկումը, հասկանալիությունն ու ըմբռնելիությունը, կենսունակությունն ու զուգորդելիությունը: Եվ որքան մեծ է այս հատկանիշներով բնութագրվող բառերի քանակն ու ընդգրկումը, այնքան բարձր է բառապաշարի զարգացման ու հարստացման մակարդակը, այսինքն՝ նշված հատկանիշներով բնորոշվող բառերի քանակով ու ընդգրկումով էլ հենց մեծ մասամբ պայմանավորվում է նրա զարգացածությունն ու հարստությունը: Այդ տեսակետից հայոց լեզուն կարող է մրցել աշխարհի զարգացած շատ ու շատ լեզուների հետ: Գրեթե ամեն օր նոր երևույթներ ու հասկացություններ են թափանցում մեր կյանքի ու կենցաղի մեջ, որոնցից շատերը բառային զրոսկորում են ստանում լեզվի ներքին միջոցների ընձեռած հնարավորություններով: Նոր բառեր են ստեղծվում հատկապես բառաբարդմամբ ու ածանցմամբ, լեզվի մեջ առկա համապատասխան բառերի ու ածանցների հիմքի վրա, տարբեր կաղապարների մեջ նրանց զուգորդությամբ: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին:

ԴՈՒՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ

1. ԲԱՌԱՐԱՐՈՒՄԸ ԻՐԻՆՎ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառագանձի հարստացման գործում կարևորագույն դեր է կատարում բառաբարդումը, որի կաղապարները, զաւուվ դարերի խորքից, անշան փոփոխություններով, գործուն են նաև այսօր: Մեր լեզվի բառապաշարի էական մասն են կազմում բարդ բառերը, որոնք քանակապես չեն զիջում ածանցական կազմություններին: Հայերենին բնորոշ են և՛ վերլուծական, և՛ համադրական կազմությունները, որոնք ժամանակի ընթացքում լեզվի զարգացմանը զուգընթաց, ավելի են մշակվել ու հզկվել, ճոխացել ու կայունացել: Այսպիսով, ժամանակակից հայերենում գործում են բառաբարդման բոլոր եղանակները՝ կրկնությունը, հարադրությունը, կցականությունը և այլն: Անցնենք դրանց քննությանը՝ վեր հանելով յուրաքանչյուրի դերը բառապաշարի համալրման գործում:

Բառակրկնությունը իբրև բառապաշարի համալրման միջոց

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառային կազմի հարստացման մեջ որոշ դեր է կատարել ու այսօր էլ շարունակում է խաղալ բառակրկնությունը, որով առանձին, անկախ բառերից կարելի է ստեղծել բարդ բառեր՝ սովյալ բառի կամ արմատի կրկնումով:

Ածականների, գոյականների ու մակբայների կրկնությունամբ առաջ եկած բարդությունները մեծ մասամբ գալիս են լեզվի զարգացման հին շրջաններից: Օրինակ՝ արագ-արագ, ալիք-ալիք, դունդ-դունդ, դանդաղ-դանդաղ, հրեմն-հրեմն, թուխ-թուխ, խեթ-խեթ, խիտ-խիտ, խումբ-խումբ, կամաց-կամաց, մերթ-մերթ, շտապ-շտապ, շուտ-շուտ, ջերմ-ջերմ, սև-սև, ստեպ-ստեպ, սուր-սուր, վանկ-վանկ, տեղ-տեղ, տող-տող, ուրախ-ուրախ, փունջ-փունջ և այլն: Նշված կրկնավորների բաղադրիչները հնչյունափոխության չեն ենթարկվել: Հանդիպում են հնչյունափոխված բաղադրիչներով կրկնավորներ. օրինակ՝ սուտ-մուտ, խունջիկ-մունջիկ, ծուռ-մուռ, ոլոր-մոլոր, առք-փառք, այլուն-փայլուն և այլն: Երբեմն կրկնավոր բարդության առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս ոչ թև սովորական հնչյունափոխությամբ, այլ հնչյունական կազմի արտակարգ փոփոխությամբ: Օրինակ՝ կաս-կարմիր, ճեփ-ճերմակ, ճիփ-ճիշտ և այլն: Բոլոր տիպի կրկնավորները սաստկացնում են բառիմաստը՝ վերջինիս հաղորդելով բազմակիության նշանակություն:

Հարադրական բարդությունը իբրև բառապաշարի հարստացման միջոց

Հայոց լեզվի բառակազմության մեջ առանձնակի դեր են կատարում հարադրությունները: Դրանք անջատ՝ ոչ միացյալ բաղադրիչներով բարդություններ են, ուր գիտակցվում է բաղադրիչների անջատ, ոչ միացած լինելը, այսինքն՝ բաղադրիչների միմյանց նկատմամբ ունեցած կապերը սերտ չեն և հեշտությամբ բաժանելի են: Ձևական տեսակետից հարադրության բաղադրիչ տարրերը ստորանջատ են, ոչ միաձուլված: Հարադրումը, իբրև բառակազմության տեսակ, ուղեկցում է մեր լեզվին նրա հնագույն շրջաններից: Ժամանակի ընթացքում այն ավելի է հարստացել, ծավալվել ու ընդարձակվել՝ հանդես բերելով բազմադանդրսկորումներ: Ժամանակակից հայերենին բնորոշ են թև՝ անվանական և թև՝ բայական հարադրությունները, վերջինների՝ անվանականների նկատմամբ ակնհայտ գերազանցությամբ:

Մեր լեզվի համար սովորական է անուն խոսքի մասերի հարադրությունը բարդ բառերի կազմավորումը, որը նպաստել է նրա բառագանձի հարստացմանը: Այսպես՝ քար ու կիր, տուն ու տեղ, ձեն ու ծափտուն, երգ ու պար, բառ ու բան, բոյ ու բուսաթ, ծափ ու ծիծաղ, խոսք **ու** զրույց, փառք ու պատիվ, զել ու զազան, ահ ու սարսափ, օր ու դիշեր, սար ու ձոր, ծառ ու ծաղիկ, աղ ու հաց, նիստ ու կաց, դես ու դեն, լափ ու կոծ, վար ու վեր, ետ ու առաջ, թև ու թիկունք և այլն: Սրանց բաղադրիչները համադաս են, և բարդության մեջ նրանց իմաստները զրսևորվում են միասնաբար, իբրև մի ամբողջություն: Հանդիպում են առանց շաղկապի, սոսկ հարադրումով կազմված բարդություններ, որոնք քանակապես ահմանափակ են. ինչպես՝ աչք-ունք, դիշեր-ցերեկ, բիթ-մոռիթ, ձեռ-ոտ, թև-թիկունք և այլն:

Անվանական հարադրությունները թեև քիչ են, սակայն ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես խոսակցական ոճում:

Ժամանակակից հայոց լեզվում լայն տարածում ունեն բայական հարադրությունները: Հայերենը բնութագրվում է բայահարադրության մի քանի տիպերի ու ձևերի առկայությամբ, որոնք գալով դարերի խորքից, գործուն օրինաչափություն են ներկայացնում նաև այժմ՝ հարստացնելով նրա բառապաշարը: Հարադրական բայեր կազմելու հնարավորությունները չափազանց մեծ են, որոնց գործադրմամբ ստեղծվել ու այսօր էլ շարունակվում են կերտվել նորանոր բայեր: Սովորական են երկու անկախ բառերի հարադրմամբ կերտված բայակազմությունները²: Այդ դեպքում նրա բաղադրիչները բարդության մեջ կորցնում են իրենց բուն նշանակությունն ու ինքնուրույնությունը, և բարդությունը նոր իմաստ է արտահայտում՝ նրա բաղադրիչներից տարբեր: Այսպես գլուխ և տալ (տանել, թեքել, բերել, ընկնել, գցել և այլն) բառերից ամեն մեկը ունի իր իմաստն ու անկախ կիրառությունը, սակայն, ստեղծվում են բառային նոր միավորներ՝ գլուխ տալ, գլուխ թեքել, գլուխ բերել, գլխի ընկնել, գլխի գցել, գլխով անել և այլն, ուր բաղադրիչները, կորցնելով իրենց նախկին նշանակությունը, միասին նոր իմաստ են ձևոր բերում՝ հանդես գալով իբրև նոր իմաստների կրողներ: Սա բայահարադրության

² Բայական հարադրությունների մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1931, Ա. Արախամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962, Ա. Մարգարյան, Հայերենի հաբադիր բայերը, Ե., 1966, Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1956 և այլն:

առանձնահատկություններին մեկն է, որը մեծ շահով նպաստում է լեզուն բայական բառույթներով համալրելու գործին:

Նման տիպի բարդություններում բաղադրիչներից առաջինը՝ գոյականը, կարող է հանդես գալ ընդ որպես անսխալ, կայուն, պատշաճ տրված տարր, ինչպես՝ զուրկ տալ, սիրտ տալ, երես տալ, երես թեքել, գլուխ տանել, գլուխ բերել և այլն, թե՛ թերված, փոփոխված ձևով, մասնավորապես՝ տրականով, բացառականով և գործիականով, ինչպես՝ աչքի ընկնել, զխի ընկնել, սպիտակին տալ, աչքից ընկնել, խելքից հանել, աչքով անել, ձեռքով անել, քնով ընկնել, խոսքով ընկնել և այլն:

Հայոց լեզուն բայահարադրություններ կերտելու լայն հնարավորություններ ու բաղմապան միջոցներ ու եղանակներ է ընձեռում, որոնց գործադրմամբ էլ ապատորին բայական բառույթներ են ստեղծվում՝ ճոխացնելով նրա բառադանձր: Մեր լեզվում շարունակում են գործել հնից եկող մի շարք կաղապարներ: Այսպես՝ բայական հարադրություններ են կերտվում՝

ա) Գոյական (ածական, թվական, դերանուն, բայարմատ, ձայնարկություն) + բայ կաղապարով. օրինակ՝ անց կենալ, թավալ տալ, աչքով անել, ձեռք քաշել, իրար տալ, իրարով ընկնել, անգիր անել, անհանգիստ անել, վայ անել, Կի անել, մեկ անել, տասն անել և այլն:

բ) Ինքնուրույն ու անկախ գոյություն ու գործածություն չունեցող բառ + բայ կաղապարով: Նշված կաղապարով բայահարադրությունները թեև սահմանափակ են, սակայն լայն գործածություն ու տարածում ունեն խոսակցական լեզվում: Իբրև աղավիսի հարադիրներ կիրառվում են հատկապես՝ կուշ, քավալ, քիկն, ման, ծուլ, իմաց, ծունր, շուռ, հուպ, փուլ, տանուլ, կոտր, խույս, կանգ, դուռ, ծառս, թոլ, մտիկ, լո՛ւ և այլն, որոնց հետ հիմնականում հարադրվում են անել, լինել, տալ, գալ, դնել և ալլ բայեր: Այսպես՝ կուշ գալ, կուշ ածել, թավալ տալ, թիկն տալ, ման գալ, ման ածել, ծուլ լինել, ծունր դնել, իմաց տալ, իմաց անել, շուռ գալ, հուպ տալ, փուլ ածել, կոտր ընկնել, կոտր դցնել, տանուլ տալ, դուռ գալ, ծառս լինել, թոլ լինել, լո՛ւ տալ, մտիկ տալ և այլն: Նրկատենք, որ անկախ գոյություն ու գործածություն չունեցող նշված հարադիրները ակտիվություն են ստանում գերադանցապես բայական հարադրությունների մեջ՝ մասնակցելով դրանց կազմութանը, որպես ան-

հրաժեշտ տարրեր⁴։ Այսպիսով, լեզուն կիրառության մեջ է դնում նաև մեռած բառերն ու բառաձևերը՝ վերջիններիս մասնակից դարձնելով նոր բառերի կերտմանը։

դ) Տեղի կամ տարածական իմաստ ունեցող հարադիրներով և բայական բաղադրիչներով։ Ընդ որում, իբրև հարադիրներ կիրառվում են հատկապես՝ առաջ, դեմ, դեն, դուրս, ներս, ետ, մեջ, վայր, վեր, վար, վրա, ցած և այլն։ Օրինակ՝ առաջ բերել, առաջ դնալ, առաջ ընկնել, դեմ անել, դեմ առնել, դեմ տալ, դեն նետել, դեն դրել, դուրս բերել, դուրս դալ, ետ դառնալ, ետ մղել, մեջ բերել, մեջ ընկնել, ներս քաշել, ներս ընկնել, վայր բերել, վայր գցել, վեր կենալ, վրա բերել, վրա տալ, ցած բերել, ցած ընկնել, մոտ գալ, մոտ բերել, մոտ տալ⁵։

Եթե բայահարադրություններ կերտելու մեջ ակտիվ դեր են կատարում տեղի նշանակությամբ հարադիրներ, ապա բայական բաղադրիչներից արդյունավետություն են հանդես բերում մասնավորապես՝ անել, լինել, տալ, գալ, գնալ, ընկնել, գցել, առնել, ածել, փաշել և այլն⁶։

Նկատենք, որ հարադիր—առնել (դնել, ածել, բռնվել) կաղապարով հարադրական բայերի մեծ մասը զործուն է հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում։ Նման բայահարադրություններից են՝ լեզու առնել, վրեժ առնել, կանգ առնել, դադար առնել, շունչ առնել, սկիզբ առնել, կյանք առնել, դեմ առնել, գրի առնել, տկանջ դնել, ճանապարհ դնել, դործի դնել, աչք ածել, ման ածել, խոսքի բռնվել, կովի բռնվել, զրույցի բռնվել և այլն։

դ) Մարմնի մաս արտահայտող հարադիր—բայ կաղապարով։ Կայն տարածում ունեն հատկապես գլուխ, աչք, երես, ձեռք, սիրտ և այլ հարադիրներով կազմությունները։ Օրինակ՝ գլուխ բերել, գլուխ տալ, գլուխ լինել, գլխով անել, երես առնել, երես տալ, ձեռք քաշել, ձեռքից դնալ, սիրտ անել, սիրտ տալ, սիրտ առնել և այլն։ Սրանց մեծ մասը դարձվածային արժեք ունի։

Բայական հարադրությունների կերտման մեջ որոշ դեր է կատարել նաև օտար հարադիր—բայ կաղապարը, որով կազմվածները թեև քանակապես քիչ են, սակայն տարածում են ստացել հատկապես զրական լեզվի խոսակցական տարբերակում։ Օրինակ՝ հարամ անել, հալալ անել,

⁴ Տե՛ս Ա. Մարգարյան, նշված աշխ.։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 176—180։

⁶ Աշխատանքը չձանրաբեռնելու համար օրինակներ չենք բերում։ Այդ մասին տե՛ս Ա. Աբրահամյանի և Ա. Մարգարյանի նշված աշխատությունները։

խարաբ անել, խարաբ լինել, խաբար անել, դարման անել, դարդ անել, բեղամաղ անել, բեղամաղ լինել և այլն:

Մեր լեզվի բառադանձը որոշ չափով համալրվել է նաև երկու անկախ բայերի զուգորդությամբ ստեղծված բայական բառույթներով, ուր գործում է անորոշ դերբայով-անորոշ դերբայ, երբեմն էլ անցյալ կատարյալ-անցյալ կատարյալ կադապարը: Այդպիսի հարադրություն են կազմելու բայերի իմաստային ընդհանրության կամ մոտիկության, հակադրության, համանիշության հիման վրա: Այսպես՝ մեռնել-պրծնել, դալ-հասնել, կապել-կշռել, զուլվել-զարգարվել, հանել-շարտել, բերել-հասցրնել, ընկնել-կոտրվել, գնալ-կորչել, չափել-ձեռել, ուտել-խմել, վաղել-հասնել, թռչել-գնալ, խառնել-խճճել, շաշել-շառաշել, սրբել-մաքրել, գնալ-զալ, սանել-բերել և այլն:

Կցական բարդությունը իբրև բառապաշարի հարստացման միջոց

Հայերենի բառակազմական օրենքները հնարավորություն են տալիս կերտելու նոր բառեր՝ նաև երկու կամ ավելի անկախ բառերի կցումով կամ միացումով: Այդ դեպքում բարդության բաղադրիչները մեծ մասամբ չեն կորցնում իրենց բուն նշանակությունը, և ամբողջ բաղադրությունը դրսևորում է իր բաղադրիչների իմաստը: Բառաբարդման այս եղանակը, որ զալիս է դարերի խորքից, արդյունավետ է նաև այժմ: Դրանով հաղարավոր բառեր են կերտվել, որոնք լայն տարածում ու կիրառություն ունեն գրական հայերենում: Հայոց լեզվի բառային կազմի համալրումը, այսպիսով, կատարվում է նաև կցական բարդությամբ առաջ եկած բառերով: Կցականները կազմվում են կրկնավոր և հարադրական բարդություններից՝ նրանց բաղադրիչների կցումով, միաձուլումով: Նրման կազմություններում բարդությունը մեկ շեշտ է կրում՝ ըստ զոյության ունեցող շեշտադրության օրենքների, և նրա բաղադրիչները կարող են անջատվել, առանձնանալ, անկախ դիրք գրավել՝ առանց բաղադրության իմաստը փոփոխելու կամ աղճատելու: Այսպես՝ հիսունչորս, քսանհինգ, կեսօր, առետուր, այստեղ, հարցուփորձ, հորեղբայր և այլ բաղադրությունների բաղադրիչների անջատումը՝ հիսուն չորս, քսան հինգ, կես օր, այս տեղ, հոր եղբայր և այլն ընդհանուր առմամբ գրեթե չի ազդում բարդության նշանակության վրա: Վերջիններս իմաստային տեսակետից էական տարբերություն հանդես չեն բերում համապատասխան կցականների նկատմամբ: Այստեղ էլ առկա է կամ որոշիչ-որոշ-

յալի, կա՛մ համադասական հարաբերություն, ինչպիսի հարաբերություններ դրսևորվում են դրանցից ստեղծված կցականներով:

Կրկնավորներից կազմված կցականները քանակապես այնքան էլ շատ չեն: Դրանց բաղադրիչները սովորաբար համադասության մեջ են գրտնելում: Օրինակ՝ ծուռումուռ, կեռումեռ, սուտումուտ, լեփլեցուն, դեմառդեմ, չեմուշում, ծակուծուկ, ցախուցուխ, խեթումեթ և այլն: Այդպիսի կցականների մեջ նկատվում են հնչյունափոխության դեպքեր. ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունների փոփոխություն երկրորդ բաղադրիչում, բաղաձայնի ավելացում կամ կորուստ և այլն: Տարածում ունեն հարադրական բարդություններից կազմված կցականները ևս. ինչպես՝ վերածել, գործածել, դուրսբերում, աղուհաց, նիստուկաց, աչքունք, առուծախ, հարցոսիրոծ, այսօր, մորեղբայր, հորաքույր, մորաքույր և այլն:

Կցական բարդությունները կազմվում են մի շարք կաղապարներով, որոնցից գործուն են հատկապես գոյական+գոյական, գոյական+բայարմատ, ածական+ածական, բայարմատ+բայարմատ, թվական+թվական, դերանուն+նյութական խոսքի մաս և այլն:

ա) Գոյական—գոյական կաղապարով կազմված կցական բարդությունները բավական տարածված են գրական հայերենում: Դրանք հիմնականում անցյալից եկող կազմություններ են, որոնք ակաիվ կիրառություն ունեն նաև ժամանակակից հայոց լեզվում: Այդպիսիք են՝ թևթիկունք, աչքունք, աղուհաց, նիստուկաց, դենքուղրահ, սարուծոր, ծակուծուկ, տեղնուտեղը, տունտեղը, սուղուշիվան, թերուղեմ, քեռայր, քեռորդի, ներսուղուրս, դուրսուներս, դեմուղեմ, ոտուծեռ, այբուբեն, այրուծի, խոսքուղյուց, գունդուկծիկ, բառուբան, տղամարդ, լացուկոծ, կեսօր, կեսգիշեր, խաղուպար, բարբառ, մեջտեղ, թուրումուր, կիլոգրամ, կիլոմետր, կալուկուտ, ոտուղուխ, մուրումոխիր, քարուխիճ, քարուկիր, հավուհիվ, բեղմորուք, կարգուկանոն, նազուտուղ, ծաղրուծանակ և այլն: Երբեմն նշված կազմությունների մեջ առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս թեքված ձևով, հատկապես՝ սեռականով, տրականով կամ բացառականով: Հանդիպում են նաև բաղադրիչները նախդիրով միացած կցականներ, որոնց բաղադրիչները կարող են նաև թեքված ձևով կիրառվել:

բ) Կենսունակ է գոյական+բայարմատ կաղապարը, որի արդյունավետությունը ավելի է ծավալվել հատկապես լեզվի դարգացման նոր շրջանում: Վերջին տասնամյակներում ստեղծվեցին կամ էլ լայն տարածում ստացան այդ կաղապարով կերտված կցական մի շարք բարդու-

թյուններ: Այսպես՝ դուրսբերում, դուրսքշում, դուրսարժուկ, ձեռքսեղմում, վերհանում, վերմղում, հետմղում, առաջքաշում, մեջքերում և այլն: Սրանք առաջ են եկել համապատասխան հարադիրների կցումով (ձեռք սեղմել, դուրս քաշել, մեջ բերել և այլն):

դ) Հայոց լեզվի բառապաշարը համալրվել է նաև ածական-ածական կաղապարով ստեղծված կցական բարդություններ, որոնց մի զգալի մասը բնորոշ է հատկապես խոսակցական լեզվին: Օրինակ՝ ծուռումուռ, լուռումուռ, սուտումուտ, կեռումեռ, սուտուփուտ, շորուցամաք, կուշուձիկ՝ խուլուհամր, բարձրաբերձ, հաստաբեստ, խնեթուխելառ, սեռումով, քաղցրամեղք, խառնիխուռն և այլն: Որոշ կաղմություններում երկրորդ բաղադրիչը հնչյունափոխության է ենթարկվել: Դրանք մեծ մասամբ նույն ածականի կրկնությունն առաջ եկած բաղադրություններ են (ծուռումուռ, սուտումուտ, կեռումեռ և այլն):

դ) Բայարմատ-բայարմատ կաղապարով կերտված բառերը քանակապես լինե սահմանափակ են, սակայն ակտիվ գործածություն ունեն գրական հայերենի մի շարք ոճերում: Նշված կաղմությունների բաղադրիչները սովորաբար միանում են ու, և շաղկապներով, նախորդով կամ էլ և հոդակապով. այսպես՝ առուտուր, առուծախ, առուփախ, աշուփա, եռուղև, ելեէջ, ելումուտ, տուրուծեծ, երթեկ, կերտվում, վազեվազ, կարուծե, ցանուցիր, ցարուցրիվ, անցուդարձ, բացուխուփ և այլն:

ե) Հայոց լեզվի բառային կազմի համակարգում կարևոր տեղ են գրավում ~~թվական-թվական~~ կաղապարով կցական բարդությունները, որոնք աչքի են ընկնում գործածության բարձր հաճախականությամբ և լայն տարածմամբ ու ընդգրկմամբ: Դրանք թվականի խոսքիմասային արժեք ունեն և ներառում են երկանիշ թվերը՝ 11—99, բացառությամբ տասնավորների:

զ) Կցական բարդություններ կերտելու մեջ որոշ դեր է կատարել և այսօր էլ շարունակում է կատարել դերանուն-նյութական խոսքի մաս կաղապարը, որ նյութական խոսքի մասերից ավելի ակտիվորեն է հանդես գալիս գոյականը, ապա դերանունը, մնացածները կամ չեն կիրառվում, կամ էլ նվազ արդյունավետ են: Դերանունով և նյութական խոսքի մասերով կազմված կցականներից են՝ այսօր, այսշափ, այդշափ, այսպես, այգպես, այսքան, այստեղ, այնտեղ, այսպիսի, այսինչ, այնինչ, ամենուրեք, այնուամենայնիվ, որովհետև, այսինքն, նույնիսկ և այլն: Սրանց ճիշդ մեծամասնությունը դերանուն խոսքիմասային արժեք ունի և լայն տարածում է ստացել մասնավորապես գրական լեզվի գրա-

վոր տարբերակում: Գրական լեզվում հանդիպում են նաև այնպիսի կցականներ, ուր իբրև առաջին բաղադրիչ կիրառվում են գոյականը, ածականը, դերանունը, բովականը, մակբայը և այլն, իսկ երկրորդ բաղադրիչում հանդես են գալիս գոյականը, դերանունը, ածականը, մակբայը, շաղկապը և այլն: Դրանցից մի քանիսի բաղադրիչները միանում են նախադրով կամ շաղկապով և գործածվում թեև ձևով. օրինակ՝ այսինքն, այսուհանդերձ, մինչդեռ, դեմդիմաց, այլևայլ, մինչև, օրնիբուն, իսկույնեկեթ, ետուառաջ, վաղնեկեթ, այսօրեկեթ, փորելշատև, գիրկընդխառն, միանգամից, նույնիսկ, միթե և այլն: Սրանք քանակապես քիչ են և ավելի բնորոշ են գրավոր լեզվին, իսկ մի քանիսը ծավալում են ստացել նաև խոսակցական ոճում:

Բառապաշարի հարստացումը իսկական բաղադրյալ

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման գործում էական, կարևոր դեր է կատարում իսկական բարդությունը, որը ի տարբերություն բարդության մյուս տեսակների, կազմվում է ոչ միայն բառերի, այլև արմատների ձուլումով և սովորաբար ավելի լայն իմաստ է դրսևորում, քան նրա բաղադրիչները: Բաղադրիչների կապն այստեղ ավելի սերտ է, քան մյուսներում, և նրանց անջատումը իմաստի խախտում է առաջ բերում: Իսկական բարդության մեջ հիմնական իմաստը դրսևվորվում է երկրորդ բաղադրիչով, իսկ առաջինը լրացնում, պարզաբանում է նրան: Նշված հատկանիշները երբեմն սահմանազատիչ դեր չեն կատարում, քանի որ հանդես են գալիս նաև բարդության ուրիշ տեսակների, հատկապես կցականների մեջ, և չնայած դրան, բարդության հիմնական տեսակները կարելի է տարրորոշել միմյանցից՝ հիմք ընդունելով հիշատակված հատկանիշները ամբողջությամբ:

Իսկական բարդություն կարող է կազմվել նյութական խոսքի մասերից՝ հատկապես գոյականով ու ածականով:

1. Բառապաշարի համալրման գործում կարևոր դեր են կատարում գոյականով և այլ խոսքի մասերով բաղադրված բարդ բառերը, որոնց մեջ աչքի են ընկնում հատկապես գոյական+գոյական, գոյական+բայարմատ, գոյական+ածական կազմությունները:

Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

ա) Գոյական+գոյական կաղապարով կազմվել ու այսօր էլ շարունակվում են կերտվել բազմաթիվ բարդություններ, որոնց մեծ մասը յայն տարածում է ստացել: Այսպես՝ արևակողմ, արևափայլ, արոտա-

վայր, արեաշող, անտառաշերտ, տինգեքանալ, հիվանդասենյակ, լուսառեկամ, ջրավազան, կրծքանշան, էլեկտրասլույն, խողովակաշար, ձեռագիր, օրագիր, գրասեղան, զրատախոտակ և այլն:

բ) Գոյական+բայարմատ կաղապարով են կազմված՝ ականատես, ականապատ, ականահան, ականանետ, ոսկեզօծ, ցեմենտակիր, զրոշակակիր, հիվանդապահ, ծովահայաց, հայրենասեր, բերրահավաք, տերեւվաթափ, կաթնասուն, գնդացիր, հիմնադիր, մանկավարժ և այլն:

գ) Գոյական+ածական կաղապարով ստեղծված բարդությունները վերը նշվածների համեմատությամբ սահմանափակ են, և մի մասը լայն տարածում չունի գրական հայերենում: Դրանք են՝ բերքառատ, սիրառատ, լուսառատ, հուզառատ, արեամերձ, տնամերձ, սահմանամերձ, արեղնամերձ, լուսնամերձ, ձյունաճերմակ և այլն:

2. Իսկական բարդությունների մեջ մեծ կշիռ ունեն ածականով և ուլ խոսքի մասերով կազմությունները, հատկապես՝ ածական+գոյական, ածական+ածական, ածական+բայարմատ կաղապարները:

ա) Ածական և գոյական բաղադրիչներով բարդությունները հիմնականում ածականի խոսքիմասային իմաստ ունեն:

Միևնույն գոյականի հետ կարող են բաղադրվել հատկանիշային իմաստ ունեցող բազմաթիվ բառեր՝ ստեղծելով բառային նոր միավորներ: Այսպես՝ հեռ գոյականի հետ բարդություն են կազմում գանգուր, երկար, կարճ, հաստ, բարակ, սև, սպիտակ, կարմիր, խարտաշ և այլն (գանգրահեր, երկարահեր, կարճահեր, հաստահեր, սևահեր, սպիտակահեր, կարմրահեր, խարտաշահեր), շուրջ գոյականի հետ կարող են բաղադրվել մեծ, քաղցր, կարմիր, կապույտ, նուրբ, հաստ, բարակ և այլ ածականներ (մեծաշուրթ, քաղցրաշուրթ, կարմրաշուրթ, կապտաշուրթ, նրբաշուրթ, հաստաշուրթ, բարակաշուրթ):

Այստեղ գործում է բառերի զուգորդելիությունը, տվյալ դեպքում միևնույն գոյականի հետ զուգորդությամբ հանդես են եկել բազմաթիվ ածականներ, կա և հակառակ երևույթը, երբ միևնույն ածականը զուգորդվում է բազմաթիվ գոյականների հետ, ինչպես՝ մեծագործ, մեծասիրտ, մեծատաղանդ, մեծամիտ և այլն: Իհարկե, բառերի զուգորդելիությունը անսահման չէ, այն սահմանափակվում է բառերի ընձեռած հնարավորություններով: Կան բառեր, որոնց զուգորդելիությունը մեծ է, հետևաբար նրանցով ավելի շատ բառակերտումներ են հնարավոր և հակառակը: Այնպես որ տարբեր բառեր տարբեր չափով են մասնակցում նոր բառերի ստեղծմանը: Ածական+գոյական կաղապարով բարդություններում աչքի են ընկնում հատկապես մեծ, սև, սպիտակ, լայն, ծանր, կարև

և այլ ածական բաղադրիչներով կազմությունները, որը պայմանավորված է նշված հատկանիշով բնութագրվող առարկաների շատությունը. օրինակ՝ մեծաբերան, մեծագործ, մեծախորհուրդ, մեծահասակ, սևաբիբ, սևադեմ, սևադեցատ, սևահեր, սևամաշկ, սպիտակադուխ, սպիտակադեմ, սպիտակահեր, սպիտակամաշկ, սպիտակադեցատ, սպիտակաթև, լայնախոհ, լայնածիր, լայնակոնք, լայնաճակատ, լայնալանջ, լայնէկրան, ծանրախոհ, ծանրակշիռ, ծանրամաքմին, ծանրաքայլ, կարճաթև, կարճաժամկետ, կարճալիք, կարճահասակ, կարճահեր և այլն: Ածականով և դոշականով են բաղադրված նաև կարծրաթաղանթ, կարծրամարմին, երկարավիզ, երկարոտն, նեղսիրտ, բարձրագույն, ցածրահասակ, գեղեցկադեմ, գեղեցկաշուրթ, գեղեցկաձայն, քաղցրաշուրթ, քաղցրաժուպիտ, քաղցրաձայն, փոքրահասակ, փափկակենցաղ, փափկամարմին, դատարկաձև, լիարժեք, լիաբերան, անուշահոտ, անուշահամ, թխահեր, դեղնագույն, դեղնադեմ և այլն:

բ) Ածական + ածական կաղապարով բարդությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ըստ բաղադրիչների հարաբերության.

ա) համադասական հարաբերության մեջ գտնվող բաղադրիչներով կազմված բարդություններ, ինչպես՝ թովչագեղ, պերճագեղ, լայնարձակ, ժանտաշաժան, տխրորախ, վիթխարահղոր, վիթխարահսկա, քաղցրանուշ, քնքշահեղ, չարածանտ, չարանենգ, չարապիղծ, ժանտաղածան, հեղաճկուն, կարմրագեղին, կարմրագորշ, քաջարի, բուրձրասեղ, մեծահընդուր և այլն:

բ) Ստորադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներով բարդություններ: Սրանք քանակապես սահմանափակ են և լայն տարածում ու ընդգրկում չունեն բաղադրիչների՝ համադասական հարաբերությամբ միացածների նման:

Ստորադասական հարաբերության մեջ գտնվող ածական բաղադրիչներով են կազմված հետևյալ բարդությունները՝ նրբակիրթ, քաջածանոթ, քաջահմուտ, քաջահոժար, քաջառողջ, մեծահմուտ, մեծապայծառ և այլն: Սրանց մի մասը հիմնականում գործառու է գրավոր խոսքում և այն էլ ոչ հաճախադեպ:

դ) Ածականով և բայարմատով են ստեղծված՝ դժվարադուսպ, դժվարալուծ, դժվարամարս, դժվարահերկ, դյուրադգա, հեշտասահ, հեշտասեր, հեշտորո, վեհասլաց, մեծադիր, մեծախոս, թեթևաշարժ, թեթևասահ, ծանրամարս, ծանրաշարժ, քնքշածոր, ժանտահայաց, լավատես, խորասույզ, խորաթափանց և այլ բարդությունները, որոնցից մի

քանիսը լայն տարածում ու կիրառություն ունեն մի շարք բնագավառներում:

3. Դերանուն—նյութական խոսքի մաս կաղապարի մեջ հիմնականում առանձնանում են դերանուն+գոյական, դերանուն+բայարմատ և դերանուն+ածական մասնակաղապարները: Առավել մեծ է ինքն, ամենա, նույն և այլ դերանունների զուգորդելությունը: Օրինակ՝ ինքնագիր, ինքնազուլս, ինքնագործ, ինքնառեկամ, ինքնատիպ, ինքնարժեք, ինքնօրինակ, ինքնաբուխ, ինքնազնաց, ինքնաթիփ, ինքնաթիռ, ինքնահոս, ինքնաշարժ, ինքնասեր, ինքնուս, ինքնաքարշ, ինքնագոհ, ինքնահոծար, ինքնավատահ, ինքնուրույն, ինքնադժգոհ, եսակենտրոն, այլարնույթ, այլագույն, այլադեմ, այլալեզու, այլախոհ, այլակարծիք, այլակենտրոն, այլակրոն, այլաձայն, այլաձև, այլամերժ, այլատես, այլաժին, այլափոխ, այլաշարժ, ամենապոետիմ, ամենապիպլ, ամենակուլ, ամենակործան, ամենատես, ամենատենչ, ամենաստեղծ, նույնարնույթ, նույնախոհ, նույնահանդ, նույնահասակ, նույնաձայն, նույնաձև, նույնանիշ, նույնանուն, նույնառժ, նույնասեռ, նույնատարազ, նույնարժեք, նույնարմատ, նույներանդ, նույնավանկ և այլն: Սրանցից շատերը տարածում են ստացել մի շարք ոճերում և ունեն գործածության միջին հաճախականություն, իսկ սրուշ բառեր, իբրև նորաբանություն, առավել բնորոշ են գրավոր լեզվին և դեռևս չեն ծավալվել ու ակտիվացել:

4. Բովական—նյութական խոսքի մաս կաղապարով կազմվել ու այսօր էլ շարունակվում են ստեղծվել նոր միավորներ: Այստեղ առանձնանում են հիմնականում բովական+գոյական և բովական+ածական կաղապարով ստեղծված բարդ բառերը⁴:

Բովականով ու գոյականով բաղադրված բարդություններից մի քանիսը նորաբանություն են և նպաստում են հատկապես մասնագիտական բառապաշարի հարստացմանը: Աչքի են ընկնում հատկապես՝ մի, երկ, եռ, քառ, հինգ, առան, հազար և այլ բովականներով կերտված բարդությունները. ինչպես՝ միակենտրոն, միաձայն, միամիտ, միաշար, միավանկ, միակերպ, միակողմ, երկթերթ, երկթանիք, երկմաստ, երկբևեռ, երկծայր, երկծիր, երկկենտրոն, երկկենցաղ, երկհերթ, երկկողմ, երկհատոր, երկճյուղ, երկարմատ, եռազագաթ, եռադիծ, եռադմբեթ, եռաթև, եռակողմ, եռահարկ, եռահերթ, եռաձայն, եռարմատ, եռանկյուն, եռասյուն, քառազագաթ, քառադմբեթ, քառակողմ, քառահատոր, քառանիշ,

⁴ Բովական+ածական կաղապարով բարդ բառերի օրինակներ չեն բերում: 'Իրանց մասին տե՛ս ածանցական կազմություններում, բանի որ բովականը հիմնականում կց-վում է ածանցավոր ածականին:

հնդաթե, հնդալար, հնդամարտ, տասնամարտ, հազարագույն, հազարաթե, հազարաձայն, հազարանուն, հազարերանդ և այլն:

5. Բայով (բայարմատով) և նյութական խոսքի մասով ստեղծված բարդություններում բանական սուտանձնանում են բայարմատ (կամ բայ)—գոյական կաղապարով կերաված բառերը: Քիչ են հանդիպում բայարմատ—ածական, բայարմատ—թվական, բայարմատ—դերանուն և այլ կազմությունները:

ա) Բայարմատ (կամ բայ)—գոյական կաղապարով են առաջ եկել ելադժ, ելակետ, ելանյութ, անցագիր, անցաթուղթ, անցամաս, անցուղի, արգելամաս, արգելադրան, արգելագիծ, արգելադրոտի, արգելաթուղթ, արգելաձող, արգելանտառ, արգելաշերտ, արգելաշղթա, արգելապատ, արգելասարք, արգելավայր, հիշաբառ, հիշաթերթ, հիշանշան, տեսակետ, տեսանկյուն, տեսապակի, տեսագիր, վառելադալ, վառելափայտ, վառելանյութ, վարելահող, վարելաշերտ, վարելատեղ, խոսափող, խոսակերպ, խոսելածայն, խոսելացափ, կանգնեկատեղ և այլն:

բ) Բեկ քիչ, սակայն հանդիպում են նաև բայարմատով և այլ խոսքի մասով (հատկապես՝ ածականով, բայարմատով և այլն) որոշ կազմություններ, ինչպես՝ հիշարժան, տեսարժան, հիշատակարժան, մաշա՝ մամացկուն, անցակալ, արգելադժային և այլն, ուր ածական բաղադրիչներն մեծ մասը իր հերթին ածանցավոր է: Նման բաղադրությունները կշռե շունին իսկական բարդությունների և մասնավորապես հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ:

6. Իսկական բարդության կազմությանը մասնակցում է նաև մակբայը, որը հիմնականում բաղադրվում է գոյականի, ածականի և բայարմատի հետ: Նշված կազմությունների մի զգալի մասը կենսունակություն է հանդես բերում գրական հայերենում: Բառակերտման մեջ կարևոր դեր են կատարում հատկապես սակավ, հառ, հավետ, հանկարծ, հաճախ, միշտ (մշտ), առաջ և այլ մակբայները, որոնք ավելի շատ բառեր են կերտում բայարմատներից: Մակբայները, իբրև հատկանիշ ցույց տրվող բառեր, հիմնականում զրվում են բայերի վրա, գրանդերելով տարբեր հատկանիշներ, որը և հիմք է հանդիսանում բայական կապակցությունների: Իսկական բարդության վերածելու համար: Ահա թե ինչու շատ են մակբայով և բայարմատով կազմությունները: Մակբայով և նյութական խոսքի մասով ստեղծված բաղադրություններում առանձնանում են մի քանի կաղապարներ:

ա) Մակբայ—գոյական կաղապարով են առաջ եկել հարաժամ,

հարածայիտ, հավերժաձայն, հավերժահարս, սակավաբառ, սակավա-
թիվ, սակավահող, սակավամաղ, սակավատերեկ, սակավարժեք, մշտա-
ծայիտ, մշտաձայն, մշտասաղարթ, մշտատերեկ, վաղաժամ, արագաթը-
սիչ, արագատեմպ, արագոտն և այլն: Սրանցից շատերը առավել բնո-
րոշ են գրավոր խոսքին, քիչ են հանդիպում խոսակցական լեզվում:

բ) Մակբայ-+ ածական կաղապարով ստեղծված բառերը ղգալի
կշիռ ունեն իսկական բարդության մեջ: Այդպիսիք են՝ հարաբորբ, հա-
վերժադար, սակավահմուտ, մշտագեղ, մշտադար, մշտազվարթ,
մշտազվարճ, մշտաթարմ, մշտալուռ, մշտալուրջ, մշտահոժար, մշտա-
սլացժառ, մշտապատրաստ, մշտաջահել, մշտարթուն, մշտառատ, վա-
ղածանոթ և այլն: Սրանց մեծ մասը հանդիպում է հատկապես գրավոր
խոսքում:

գ) Մակբայ-+բայարմատ կաղապարով ստեղծված բարդ բառերը
քանակապես գերազանցում են մյուս բաղադրույթյուններին: Բնական է,
որ մակբայր ավելի շատ բաղադրվում է բային, բան մյուս խոսքի մա-
սերն, և դա լեզվագրվում է մակբայի խոսքիմասային իմաստով ու նը-
շանակովյամբ, այլև կերպական հատկանիշներով: Մակբայ-+բայար-
մատ կաղապարով կերտված բառերի մի մասը ակտիվություն է հանդես
բերում հատկապես ղգարվեստական գրականության լեզվում՝ քիչ գոր-
ծառելով խոսակցական ոճում: Այսպես օրինակ՝ հարաբուխ, հարածուփ,
հարահոս, հարաշարժ, հարատե, հարափոխ, հավերժադնաց, հավերժա-
խոս, հավերժախաղց, հավերժահոս, հավերժաշարժ, սակավախոս,
հանկարծաբուխ, հանկարծադուտ, հանկարծահաս, մշտաբնակ, մշտա-
բուխ, մշտաբնաց, մշտածածան, մշտածուփ, մշտաշարժ, վաղածին,
վաղահոս, վաղամեռ, տրոգահոս, արագաշարժ, արագասլաց, արագա-
տաշ, քշախոս, քշակեր, դանդաղընթաց, դանդաղաշարժ, շատախոս,
կանխակալ, կանխաղաց և այլն:

2. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՅՈՒՄԸ ԱՄԱՆՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

ժամանակակից հույժերնի բառապաշարի հարստացման կարևորա-
գույն միջոցներից մեկն էլ ածանցումն է, որը գալով դարերի խորքից՝
կերպել ու յայտարարել շարունակում է ստեղծել նորանոր բառեր: Հայերենը
ածանցներով, հատկապես վերջածանցներով հարուստ լեզուներից է,
որի շնորհիվ անընդհատ համալրվում է նրա բառադանձր:

Ածանցներն ու ածանցման կաղապարները, հիմնականում մնալով

նույնը, դարերի ընթացքում ավելի են ճոխացել ու ընդարձակվել, ծավալվել ու լայն ընդգրկում ձեռք բերել: Անցյալից էկոլոգորոշ ածանցներ ու ածանցական կաղապարներ դադարել են արդյունավետ լինելուց և ընդհակառակն՝ հնում սակավ կենսունակ մի շարք ածանցներ ու կաղապարներ բավականին ծավալվել ու ակտիվություն են ստացել: Այնպես որ ածանցումը դարերի ընթացքում, լեզվի զարգացմանն զուգընթաց, որոշակի փոփոխություն է կրել քանակական և որակական առումով:

Հայոց լեզվի ածանցները կարելի է խմբավորել մի քանի եղանակներով՝ հիմք ընդունելով նրանցով կերտված բառերի խոսքիմասային արժեքը, բառի կազմում զրաված դիրքը, նրանց կենսունակությունն ու արդյունավետությունը, դրսևորած ամենաընդհանուր իմաստը և այլն: Ըստ այդմ էլ կառանձնացվեն բայակերտ և ոչ բայակերտ (անվանական), նախադաս (նախածանց) և վերջադաս (վերջածանց), կենսունակ և ոչ կենսունակ⁸, ժխտական և ոչ ժխտական (հաստատական) և այլ խմբեր: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Բառապաշարի հարստացումը բայակերտ ածանցներով

Ըստ կերտված բառերի խոսքիմասային ամենաընդհանուր իմաստի, ժամանակակից հայերենի ածանցները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ բայակերտ և անվանակերտ: Առաջինով կազմվում են բայեր, մյուսով՝ անվանական խոսքի մասեր:

Բայական բառույթներ կերտող ածանցները, ավելի ճիշտ մասնիկները, քանակապես սահմանափակ են: Դրանք են՝ ել, ալ, (ա՛ն)ալ, (ե՛ն)ալ, (ց՛ն)ել. որոնցից ակտիվ կիրառությամբ հանդես են գալիս ել-ը, (ա՛ն)ալ-ը և (ց՛ն)ել-ը: Նշված մասնիկները ոչ միայն քերականական, այլև բառաստեղծական արժեք ունեն: Դրանցով ձևավորվում է թե՛ անորոշ դերբայը և թե՛ կազմվում են բառային նոր միավորներ: Իրենց բառակազմական հատկանիշով նրանք միավորվում են ածանցների մեջ, գիտվելով նրա տեսականից մեկը, սակայն ըստ անորոշ դերբայը ձևա-

⁸ Կրկնություններից խուսափելու նպատակով հատուկ քննության չենք ենթարկում կենսունակ և ոչ կենսունակ ածանցները, քանի որ ընդհանուր շարադրանքից և բերված օրինակներից պարզ է դառնում դրանց բառակազմական արժեքը, հատկապես կենսունակներին, որոնց համար բերվում են բազմաթիվ օրինակներ:

վորելու հատկանիշի, նրանք հարում են մասնիկներին՝ որոշ չափով հեռանալով ածանցներից⁹:

Հաճախ անհրաժեշտ է լինում այս կամ այն հասկացութունը արտահայտել բայական նշանակությամբ, և քանի որ լեզվի մեջ այլևս նոր արմատների չեն առաջանում, ուստի լեզուն դիմում է իր ներքին հնարավորություններին՝ դուլություն ունեցող բառերից կամ արմատներից նոր բայեր կազմելով՝ բայակերտ մասնիկների միջոցով: Այսպիսով, համալրվում է լեզվի բառապաշարը բայերով¹⁰: Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի հաշվումներով հայերենի բառազանձում շուրջ 6000 բայական բառություններ կան՝ կազմված մասնիկավորմամբ¹¹:

1. Այ մասնիկով բայեր են կերտվում բայարմատներից, գոյականներից, ածականներից և այլն: Կայն տարածում ունեն հաւակապես գոյականները՝ կազմավորվում են հետևյալով:

1) Այ-ը դրվելով գոյականների վրա՝ բայեր է կազմում տվյալ առարկային հատուկ կամ նրան առնչվող գոնազան գործողությունների մեկ բան ստանալու, բնորոշելու, տեղավորելու, մի բանի վերածվելու, որևէ բանով զբաղվելու, տվյալ նյութով պատելու և այլ խմաստներով: Դրանց մեծ մասը հին շրջանի կազմություն է, որը բնական ճանապարհով անցել է աշխարհարարին՝ դառնալով նրա անկապտելի մասը: Օրինակ՝ անձրևել¹², արդուկել, աշակերտել, ազմել, ակնարկել, գիշերել, զլանել, դռնել, դամել, զուժել, զովազդել (Գ, 1978, 11, 60), երգել, նրաչել, դուզանակել, աղեղել, ցատումնել (ԴԳ, 4, 428), տափապել (ն. տ., 436), եզրել (ԴԳ, 10), շառվանել, հեձել, հեղինակել, նյութել, ներկել, շնչել, շեշտել, շաղախել, շեփոթել, պատերազմել, պապկերել, պատժել, պալարարել, ջրել, սուսերամարտել, սոսնձել, վիպել, վրձնել, փաստել, օղակել և այլն:

Նշված բայերի մի մասը ակտիվ կիրառություն ունի մեր կյանքի

9 Նշված բայական մասնիկները իբրև ածանցներ են քննվում միայն որոշ նպատակով՝ բացառել ինքնուրույն միավորների կերտելու հատկանիշով, սոսկ որպես բառատեղեղական միջոց: Իրապես նրանք որոշ չափով իհարկե, գոնազանվում են ածանցներից:

10 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962, գիրք Ա, էջ 70:

11 Ա. Աբրահամյան, Նշված աշխ.:

12 Բայական ածանցների բառակազմական արժեքը մանրամասնորեն քննության է առել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը (տե՛ս հեղինակի նշված աշխ.), ուստի մանրամասնությունների մեջ չենք մտնում և բավարարվում ենք մի քանի օրինակներ բերելով:

մի շարք բնագավառներում: Դրանց մեջ կան նաև նոր շրջանի կազմութիւններ, որոնք աստիճանաբար տարածում են ստանում գրական հայերենի գրավոր տարբերակում (արևել, կամարել, շեփորել, վրձնել, վիպել, փաստել և այլն):

Եւ-ով բայեր են կազմվում փոխառյալ բառերից կամ արմատներից, օրինակ՝ ասֆալտել, բետոնել, հիպնոզել, մանրել, մոնտաժել, պարկետել, պրոպագանդել, սինթեզել, ցեմենտել, ցիտել, ֆաներել և այլն:

Եւ-ը երբեմն բառակազմական դեր է կատարում վ՛ ածանցյի հետ բաղադրվելով՝ հանդես գալով վել ձևով, ուր վ-ն քերականական արժեք չունի, այսինքն՝ գոյական-ովել կաղապարով ստեղծված բայերը բառային ինքնուրույն միավորներ են գոյական-ովել կաղապարով ստեղծվածներից անկախ: Գոյական-ովել-ով կազմվածները մեծ մասամբ նորարանութիւն են, որոնք կամաց-կամաց սկսում են տարածում դառնել գեղարվեստական գրականութեան լեզվում: Նշված կաղապարով են առաջ եկել՝ բուռնցքվել, աղեղվել, ամբոխվել, կամարվել, մոնումենտվել, մանյակվել (ԴԴԷ), ցնցուղվել (ն. տ.), ակմբվել (ՊՍ, 4, 190), ալիքվել (ն. տ.), ավերակվել (ն. տ., 249), հրթիռվել (ն. տ., 9), գերեզմանվել (ն. տ., 212), ծիածանվել (ն. տ., 131), համբավվել և այլն:

2) Եւ-ը ակտիվ մասնակցութիւն ունի նաև ածականներից բայեր կերտելու մեջ: Այդ դեպքում գործում է ածական—ել կաղապարը, որով կազմված բայերը գրականում են տվյալ հատկանիշը ստանալու, նրան վերածվելու և այլ իմաստներ: Այսպես՝ սպիտակել նշանակում է «սպիտակ դույն ստանալ, սպիտակ դառնալ, սպիտակի վերածվել»:

Ածական-ովել կաղապարով ստեղծված շատ բայեր վաղուց ի վեր լայն տարածում են ձեռք բերել՝ կիրառւելով լեզվական մի շարք ոճերում: Օրինակ՝ բարակել, կանաչել, մեղմել, մանրել, կեղծել, դալարել, դեղնել, ջերմել, անիրաւել (ԴԴ, 4, 95), անախորժել (ԴԴ, 3, 47), նիհարել, դատարկել, շրկնել, հարթել, պարզել, պղտորել, կոպտել, պընդել, նեղել, հավասարել և այլն: Սրանց մի մասը ունի (ան)ալ-ով կազմված դուգահեռ ձևեր, որոնք առաջինների նկատմամբ հանդես են բերում բառիմաստային, այլև քերականական որոշ տարբերութեաններ: Այսպես՝ կոպտել նշանակում է «վիրավորել, կոպիտ խոսքեր ասել», իսկ կոպտանալ՝ «կոպիտ դառնալ, կոպիտի վերածվել», պնդել՝ «սպառնալ» որևէ տեսակետ, առաջարկութիւն, հաստատ մնալ դրանց վրա», իսկ պնդանալ՝ «պինդ դառնալ, պինդի վերածվել», կարնել՝ չեղյալ հայ-

տարարել, ոչ հիմնավոր ճանաչել», իսկ կարճաճալ՝ «կարճ դառնալ, կարճի վերածվել» և այլն¹³։ Ել-ը բավական կենսունակ է ավոր ածանց ունեցող ածականներից բայեր կազմելու մեջ։ Այս դեպքում գործում է գոյական---ավոր---ել կամ ածական (կազմված գոյականից և ավոր ածանցից)---ել։ Հիշյալ կազապարով կերտված բայերը դրսևորում են տվյալ հատկանիշը ստանալու, ձևոր բերելու, նրան վերածելու կամ ալդպիսին դարձնելու և այլ իմաստներ։ Այսպես՝ երանդավորել նշանակում է երանդավոր դարձնել, վերածել երանդ ունեցողի, հիմնավորել՝ հիմնավոր դարձնել, վերածել հիմնավորի, պատկերավորել՝ դարձնել պատկերավոր, վերածել պատկերավորի¹⁴։ Մի շարք բառերի մեջ բավական թույլ է ավոր-ի ածանցական արժևրը, այն կարծես չի էլ գիտակցվում։ Այդ է պատճառը թերևս, որ առանց ածանցի դրանք անկախարար չեն կիրառվում, իբրև բառային ինքնուրույն միավորներ և միայն ել մասնիկի հետ բաղադրվելով է, որ ձևոր են բերում ալդպիսի արժևր՝ հանդես գալով որպես բալական բառույթներ։ Դրական հայերենում լայն

13 ՏԷՍՆՆՆ. Պառնասյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1974 և Գ. Ջառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տևսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 262:

14 Ս. Էլոյանը գտնում է, որ իմաստավորել, լուսավորել, լիմնավորել և այլ բալերում ավոր ածանցը ունի ոչ թև Շորիկ բան ունեցողի», այլ Շորիկ բան տալու, օծտելու, հաղորդելու, դարձնելու՝ իմաստ («Հայաց լեզվի դարգադումը սովետական շրջանում», Ե., 1973, էջ 111): Ենատներ, որ էլված բալերի ավոր ածանցը դրսևորում է ոչ թև որիկ բան տալու, օծտելու, դարձնելու, այլ որիկ բան ունեցողի նշանակություն։ Այլ իմաստը դրսևորվում է ել ածանցով, բայց ոչ ավոր-ով։ Եվ եթև իմաստավորել, թևվավորել բալերը արտահայտում են թևավոր, իմաստավոր դարձնելու նշանակություն, ապա ոչ թև այն պատճառով, որ ունեն ավոր ածանցը, այլ ածականներից ել մասնիկով կազմված լինելու շնորհիվ։ Այստեղ ել-ի ընդհանուր իմաստով է պայմանավորված նրանով կազմված բալերի նշանակությունը։ Կարևոր դերը կատարում է ել-ը, իհարկե, ավոր ածանցի հետ միասին։ Պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը նուրը դիտողություն է անում այդ կապակցությունը։ Նա գրում է. «Երկրորդաբար հնարավոր է, որ ածականակերտ որոշ ածանցներ ստանան բալածանցների արժևր և արտահայտեն փոխարկման իմաստ։ Ալդպիսի ածանցի տիպական օրինակ է ավոր-ը. լինելով ածականակերտ ածանց՝ այն սովորաբար գոյականներից կերտում է ռավյալ բանն ունեցող» իմաստով ածականներ. դառնալով բալահիմբ և ստանալով և լծորդը՝ այն է ել-ի հետ միասին նշանակում է ռավյալ բանն ունեցող դարձնել---«օծտել»։ Սա հիմբ է տալիս գոյականներից անմիջաբար բայեր կերտել ավոր-ի միջնորդությամբ, այսինքն՝ թև---թևավոր---թևավորեն տիպի Լուսդամ շարրը փոխարինվում է ոգի---ողևորեն (ողիավորեն) տիպի երկանդամ շարրով» (Գ. Ջառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տևսության հիմունքները, 1974, էջ 262):

տարածում ու ընդգրկում ունեն գոյական—ավոր (=ածական) + ել կազմարտով կազմությունները, որոնց մի մասը նորակազմություն է: Այսպես օրինակ՝ արմատավորել, ալիքավորել, զծավորել, դործիքավորել, դիրքավորել, ելուստավորել, վրահավորել, թռչակավորել, թունավորել, լիցքավորել, խմբավորել, ծալքավորել, ծոսավորել, ծրագրավորել, կարգավորել, կահավորել, հողավորել, հրահանգավորել, հանդերձավորել, ճաճանշավորել, մասնիկավորել, չափավորել, սարքավորել, տեսակավորել, փաթեթավորել և այլն:

Նշվող ակտիվություն է հանդես բերում նաև փոխառյալ բառերից կամ արմատներից բայեր կազմելու մեջ: Օրինակ՝ ակտավորել, ատեստավորել, ատրոպինավորել, բազավորել, բալանսավորել, բուրգավորել, զազավորել, ղեկընտավորել, էկրանավորել, թեղիսավորել, իոնավորել, էմիտավորել, կանոնավորել, կողավորել, կոնսպեկտավորել, կոմպլեքսավորել, մատրիցավորել, մոդուլավորել, նորմավորել, պլատինավորել, ստաժավորել, տրակտորավորել, ցեմենտավորել, ֆինանսավորել, ֆոնդավորել և այլն: Հիշատակված բառերը, չնչին բացառությամբ (կանոնավոր, ստաժավոր, դիպլոմավոր, ֆոնդավոր և այլն), կամ գործածական չեն առանց նշվող, կամ էլ սակավադեպ են հանդիպում. այնպես որ բավական մեծանում է նշվող մասնիկի դերը նաև այդ առումով: Փոխառյալ արմատով ստեղծված բայերը իմաստային տեսակետից որոշ տարբերություն են հանդես բերում սեփական լեզվի բառերից կազմվածներին: ինչպես, որն ամենից առաջ արտահայտվում է նրանց դրսևորած իմաստային բազմազանությունում: Նրանք վերջիններիս հիմնականում բնորոշ է տվյալ հատկանիշը ստանալու, ձեռք բերելու, ներան վերածելու, ալոպիսին դարձնելու նշանակությունների դրսևորումը. ապա օտար բազմազանությամբ կերտվածները, բացի նշվածներից, արտահայտում են նաև ալ իմաստներ, հատկապես՝ մի բանով ապահովելու, օժտելու, անցկացնելու, տվյալ հատկանիշը տալու և այլն:

Հարկ է նշել, որ գոյականով և ավոր+ել-ով կազմված բայերի դեպքում գոյականը նախնական է, և առկա է գոյականի բայացում: Մի իրոք լեզվի մեջ պետք է առկա լինեն թռչակ, լուս և այլ բառեր, որպեսզի: ստեղծվեն թռչակավորել, լուսավորել բայերը: Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ գոյականը նախնական է ոչ միայն ավորել-ով, այլև անալ-ով և ացնել-ով բայերի դեպքում, ուր առկա է գոյականի բայացումը¹⁵:

15 Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 507:

3) Բայաճիմք¹⁶ եւ կաղապարով կաղմվել են մի շարք բայեր՝ նայել, վաղել, կարդալ, բերել, տանել, կրել, ածել, ուտել, մտնել, կծել, հարուցել, լսել, ցատկել և այլն: Այլ-ը կարող է զրվել նաեւ բայաճիմքերից կաղմված որոշ բարդութեանների վրտ, ինչպիսի ելեկջել (Հափշտակված բաղմութեանը շնչում է վեպի հետ, նրա հետ ելեկջում, ՊԿ, 4, 563), ելումտել (Սուրհանդակները շատ էին ելումտում մայրաքաղաք, ն. տ., 429):

Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը բայանունների՝ բայական հիմքերի հետ համընկնելու կապակցութեամբ նշում է. «Զուտ նյութական բնույթի իրերի և անձերի անունները բնականաբար ծագմամբ գոյականներ են, վիճականիշ գոյականները՝ բայաճիմքեր. հմտ. արծաթ→արծաթիլ, կընիք→կնքել և այլն, բայց ցատկել→ցատկ, խուզել→խուզել և այլն»¹⁶:

4) Այլ-ը բայեր է կերտում՝ կցվելով թվականներին կամ թվական բաղադրիչ տնեցող այլ բառերի, դերանուններին, ձայնարկութեաններին, մակբայներին, որոնք աշխարհաբարը ժառանգել է գրաբարից: Դրանք սահմանափակ են և լայն տարածում ու կիրառութեան չունեն: Այդ կաղմութեաններից են՝ երկրորդել, երրորդել, հնգապատկել, տասնապատկել, բառապատկել, այլալել, հաճախել, կանխել, հավերժել, ափսոսել, երեքնել (ՊԿ, 3, 235), վերստինել (ն. տ., 254) և այլն:

11. Ակտիվ դեր է կատարում նաեւ (ան)ալ մասնիկը կամ անանցը, և դա արտահայտում է հատկապես գոյականներից ու ածականներից բայեր կերտելու մեջ: Գոյական—(ան)ալ, ածական—(ան)ալ կաղապարով կաղմված բայերը հիմնականում բնութագրվում են մի բանի վերածվելու, փոխարկվելու, մի բան դառնալու և այլ նշանակութեաններով:

ա) Գոյական—(ան)ալ կաղապարով են կաղմված ածխանալ, արձանանալ, արմատանալ, անդնդանալ (ՊՍ, 4, 251), հարսնանալ (ն. տ., 43), մարդանալ (ն. տ., 51), անապատանալ, առասպելանալ, դադանանալ, դարունքանալ, գոլորշիանալ, եղբայրանալ, երկրորդանալ, թըշնամանալ, ծովանալ, կղզիանալ, կմախքանալ, հողանալ, մայրանալ, մահանալ, շաքարանալ, ոսկրանալ, սպիտանալ, վշտանալ, քարանալ և այլն¹⁷:

(Ան)ալ-ը հանդես է գալիս նաեւ փոխառյալ գոյականներից բայերի

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 507:

¹⁷ Որոշ բայեր արտահայտում են նաեւ իրենց կաղմութեան հիմքում ընկած գոյականի այս կամ այն հատկանիշը ձեռք բերելու իմաստ. օրինակ՝ առյուծանալ, արծառնալ, դադանանալ, բարանալ և այլն: (ՏԵՊ, Ա. Արքանամյան, նշված աշխ.):

կազմութեան մեջ. օրինակ՝ բյուրոկրատանալ, մագնիսանալ, բետոնա-
նալ, ցեմենտանալ, գազանալ և այլն: Այդ կազմութեամբ բայերը սահմա-
նափակ են, և դրանց մի մասն էլ տարածում չունի գրական լեզվում:

բ) Բայական բառույթներ են կերտվում նաև ածական + (ան)ալ
կաղապարով, որոնք լայն տարածում ունեն գրական հայերենի մի շարք
ոճերում և դարձյալ արտահայտում են վերածվելու, փոխարկվելու, մի
բան դառնալու և այլ իմաստներ. օրինակ՝ ազնւականալ նշանակում է՝ ազ-
նւի դառնալ, ամբաւալ՝ ամուր դառնալ, վերածվել ամուրի և այլն:

Ածական + (ան)ալ-ով են կազմված՝ աշխուժանալ, արթնանալ, ան-
կեղծանալ, բարդանալ, բարձրանալ, դժվարանալ, երիտասարդանալ,
զգաստանալ, զգուշանալ, դվարճանալ, թանձրանալ, խոշորանալ, կա-
յունանալ, կարճանալ, համեստանալ, մեծանալ, մտերմանալ, նրբանալ,
ուշադանալ, փոքրանալ և այլն:

(Ան)ալ-ը հրեմն մասնակցում է փոխառյալ ածականներից բայե-
ր. կազմութեանը, որոնք թեև սահմանափակ են, սակայն ակտիվ կիրա-
ռութիւն ունեն. ինչպէս՝ ակտիվանալ, պասսիվանալ, ակտուալանալ և
այլն:

դ) (Ան)ալ-ով բայեր են ստեղծվում նաև թվականներից, դերանուն-
ներից, մակբայներից և այլն, որոնց քանակը թեև բավական սահմանա-
փակ է, բայց դրանց մի մասը հաճախակի է հանդիպում և լայն տարա-
ծում ունի գրական հայերենում: Այսպէս օրինակ՝ նույնանալ, ոչնչանալ,
ամբողջանալ, երկուանալ, արագանալ, դանդաղանալ, հաւերժանալ և
այլն:

Եւ. Բառակազմական արժեքով է հտնդես դալիս նաև (ցն)ել մաս-
նիկը կամ ածանցը, ուր ցն-ը բացի իր քերականական արժեքից, որոշ
դեպքերում նաև բառակազմական դեր է կատարում՝ ել-ի հետ միասին
ձևավորելով բայական բառույթները: (Յն)ել-ով բայեր են ստեղծվում
թե՛ բուն, թե՛ փոխառյալ բառերից կամ արմատներից, որոնք բաւա-
կան մեծ կշիռ ունեն գրական հայերենի կազմում: Հայերեն բաղադրիչ-
ներից կերտված մի շարք բայեր հիմնականում զրսերում են պատճա-
ռականութեան իմաստ և այդ տեսակետից կազմում են ոչ պատճառա-
կան բայերի պատճառական զուգածեւերը, իսկ որոշ բայեր պատճառա-
կանութեան նշանակութիւն չեն արտահայտում, հետեւեալ և բառային
անկախ՝ միավորների արժեքով են հանդես գալիս: Դրանք պարզապէս
ներդրածականութեան նշանակութիւն են հաղորդում շեղոք բայերին՝

փոխելով վերջիններիս սեռային հատկանիշը՝ վերածելով ներգործակա-
նի: Այսպես՝ բարձրացնել, հասկացնել, մեծացնել, բազմացնել, հասցը-
նել, լողացնել, դառնացնել, քաղցրացնել, մոտեցնել, ուռճացնել, փը-
շացնել, խորացնել:

(ՅՖ)ել-ը բայական ինքնուրույն միավորներ է կերտում հատկապես
փոխառյալ արմատներից՝ մի դեպքում կցվելով անկախ գոյություն ու-
նեցող բառերին կամ արմատներին, իսկ երբեմն հայերենում և փոխա-
տու լեզվում անկախաբար չգործածվող արմատներին: Այսպես՝ փոխա-
տու լեզվում, այլև հայերենում անկախաբար կիրառվող արմատներից են
կազմված էկրանացնել, նորմալացնել, ավտոմատացնել, սիմվոլացնել,
կոնվեկերացնել, կոնկետիվացնել, ստանդարտացնել, հերմետիկացնել,
ինդուստրացնել, ինտենսիվացնել, ռաֆինացնել, ռացիոնալացնել, քի-
միացնել և այլն: Ոչ ինքնուրույն գործածվող արմատներից (ցն)ել-ով
կազմվածները սահմանափակ են, որոնց ստեղծման համար հիմք են
հանդիսացել զրանց անվանական (ոչ բայական) հիմքերը: Օրինակ՝ է-
վակուացնել, կոոպերացնել, լիկվիդացնել, ունիֆիկացնել և այլ բայե-
րի կազմության ժամանակ նկատի է առնվել ոչ թե էվակու, կոոպեր,
լիկվիդ, ունիֆիկ բայական հիմքերը, որոնք իբրև ինքնուրույն գործած-
վող արմատներ չեն գիտակցվում նաև օտար լեզուներում, այլ դրանցով
բաղադրված էվակուացիա, կոոպերացիա, լիկվիդացիա, ունիֆիկացիա
գոյականների նշանակությունները: Հիշատակված եղանակով ստեղծ-
ված բաղադրություններից են նաև կոորդինացնել, մոբիլիդացնել, մոլու-
վերիդացնել, յարովիդացնել և այլն: Որոշ առումով այդ կազմություն-
ների շարքը պետք է դասել նաև ռադիոֆիկացնել, կիսոֆիկացնել, գա-
զիֆիկացնել, որենց առաջին բաղադրիչները (ռադիո, կինո, գազ) ան-
կախ գործածություն ունեն փոխատու լեզվում: Այդ բայերը, անշուշտ,
կազմվել են ոչ թե նշված արմատներից, այլ վերջիններիս միջոցով
կերտված ռադիոֆիկացիա, գազիֆիկացիա բառերից: Պրոֆ. Գ. Զա-
հովյանը նկատում է, որ ացն-ել-ը հատկապես գործածական է այն օ-
տարազգի բառերի դեպքում, որոնք վերջանում են -ացիա-ով, և որոնց
աց-ը բաղադրվում է (կոնտամինացիայի է ենթարկվում, խառնվում է)
ացն-ի աց-ի հետ՝ գազիֆիկացնել, էլեկտրիֆիկացնել, մոբիլիդացնել և
այլն¹⁸: Մատնանշված բայերի մեծամասնությունը նորակազմություն է,
որոնք հիմնականում ներգործականություն իմաստ են դրսևորում, սա-

18 ՏՆՍ Գ. Զահովյան, նշված աշխ., էջ 523:

կայն ոչ պատճառականության երանգավորմամբ: Ի միջի այլոց նշենք, որ (ցն)ել-ը նշված բառերի մեջ արտահայտում է փոխառյալ *ировать*, *изировать*, *ифицировать* ածանցների նշանակությունը:

Բառապաշարի հարստացումը անվանակերտ ածանցներով

Անվանակերտ ածանցները քանակապես և այլ հատկանիշներով գերազանցում են բայակերտներին, և, գալով դարերի խորքից, այսօր էլ նրանց մեծ մասը պահպանում է բառաստեղծման իր կենսունակությունը: Սրանք ըստ բառի կազմում գրաված դիրքի բաժանվում են երկու խմբի՝ նախածանցների և վերջածանցների¹⁹:

Հայոց լեզվի նախածանցները քանակապես, այլև բառակազմական դերով ու արժեքով զգալիորեն չիջում են վերջածանցներին: Չնայած դրան, մեր լեզվի բառապաշարի մեջ որոշակի կշիռ ունեն նախածանցական կազմությունները:

Հայերենի նախածանցների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվել է հունաբան դպրոցի կողմից, իհարկե, հայերենի հիմքի վրա և անշուշտ որոշակի դեր է կատարել մեր լեզվի բառագանձի հարստացման գործում: Այդ նախածանցների մի մասը պահպանում է իր կենսունակությունը նաև այժմ: Դրանցով ստեղծվում են բառային նոր միավորներ նաև հայոց լեզվի զարգացման արդի փուլում: Նախածանցների մի մասն էլ վաղուց կորցրել է իր արդյունավետությունը և քարացած ձևով հանդես է գալիս սահմանափակ թվով բաղադրություններում: Որոշ նախածանցներ մասամբ լրացնում են այն բացը, որ ունի հայերենը նախդրավոր կազմությանմբ լեզուների նկատմամբ: Այդպիսիք են՝ առ, արտ, ներ, մակ, վեր, տրամ, փոխ և այլն, որոնք արտահայտում են օտար, հատկապես ռուսերենի համապատասխան նախդիրների նշանակությունները և հնարավորություն ընձեռում ինչպես օտար բառերի իմաստների ճիշտ թարգմանության, այնպես էլ բառային նոր միավորներ կերտելու համար:

¹⁹ Ժամանակակից հայերենի ածանցները և նրանց բառաստեղծական արժեքը հանգամանորեն ուսումնասիրված է Ս. Ա. Գալստյանի «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում», Ե., 1978, աշխատության մեջ: Կրկնություններից խուսափելու համար շատ դեպքում ստիպված ենք մանրամասների մեջ չմտնել: Հարկադրաբար քննության ենք առնելու ոչ բոլոր ածանցները: Ուշադրություն է բեռնվելու հատկապես առավել կենսունակ ածանցների բառակազմական դերի ու արժեքի գնահատման վրա:

Հայերենի նախածանցների մի մասը արտահայտում է ժխտական, ավելի ճիշտ բացառման նշանակություն՝ ցույց տալով տվյալ առարկայի կամ հատկանիշի բացակայությունը, բացառումը, առկա չլինելը, դրանք չունենալը և այլն: Այսպես՝ անատուն նշանակում է տուն չունեցող, տգեղ՝ ոչ գեղեցիկ, դժբախտ՝ բախտ չունեցող և այլն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման դործում որոշ դեր են կատարում նաև ժխտական նախածանցները, որոնք դրվելով նյութական խոսքի մասերի վրա՝ կազմում են բառային նոր միավորներ: Ակտիվ է հատկապես ան նախածանցը, որով կերտված բառերը դերադանցում են ածանցական մյուս կազմություններին: Ժխտական նախածանց + նյութական խոսքի մաս կաղապարով բաղադրված բառերի մեծ մասը ակտիվ կիրառություն ունի մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում և, անշուշտ, հարստացնում է հայոց լեզվի բառապանծը: Այդպիսիք են՝ անբախտ, աներես, անբան, անխելք, անմահ, անճաշակ, անգույն, անաղնիվ, անհարապատ, անհաստատ, անզգա, անշարժ, աներեր, անմոռաց, անտաշ, անդարձ, անթարթ, անլիտ, անխոս, անխախտ, անշեշ, անկոշ, անտես, անխափան, տգեղ, տգետ, տմարդի, տհաս, դժբախտ, դժգոյն, ասերջանիկ, ապուշ, ապօրինի, ապաբախտ, չկամ, չհաս, չտես, չխոսկան և այլն:

Ան-ը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում ածականներ է կերտում գոյականներից ու բայահիմքերից: Ժխտական նախածանցները բառաստեղծական արժեքը դրանով չի սահմանափակվում, քանի որ նրանք հանդես են գալիս նաև այնպիսի բաղադրություններում, որոնք իրենց կազմում վերջածանցներ ունեն: Այսպիսով, ստացվում է ժխտական նախածանց + նյութական խոսքի մաս + վերջածանց կաղապարը: Վերջածանցներից ակտիվ դեր ունի ուրյուն-ը, որը ածականներից գոյականներ է կերտում, իսկ նախածանցներից՝ ան-ը: Այսպես՝ անբախտություն, անսարքություն, անդորություն, անխղճություն, անմտություն, անճաշակություն, անմահություն, անհաշտություն, անաղնիվություն, անրերրություն:

Երբեմն ուրյուն-ի փոխարեն բառավերջում հանդես են գալիս որեն, բար, ելի, ավոր, ացի և այլ վերջածանցները, որոնց բառաստեղծական դերը անհամեմատ նվազ է, բացառությամբ որեն-ի, որը բավական արդյունավետ է ածականներից մակբայներ կերտելու մեջ: Օրինակ՝ անմը-

տորեն, անխելքորեն, անգթորեն, անխղճորեն, անզգուշորեն, անփութորեն, անխախտորեն, անշարժորեն, անհաշտորեն:

Ան ժխտական նախածանց-նյութական խոսքի մաս—ուձյուն կաղապարով կազմված բաղադրություններում երբեմն ուրյուն-ից առաջ հանդես են գալիս այլ ածանցներ, հատկապես ավետ, ավոր, ելի, ական և այլն, որոնցից առաջ կարող է և այլ ածանց լինել, այսինքն՝ բառը ստանում է մեկից ավելի վերջածանցներ: Այդ դեպքում գործում է ան ժխտական նախածանց-նյութական խոսքի մաս-վերջավերջածանց (բաշմավերջածանց) կաղապարը: Օրինակ՝ անշահավետություն, անհիմնավորություն, անառարկելիություն, անբուժելիություն, անհանուրժողականություն, անբարոյականություն, անզգացմունքայնություն, անգործունեություն, անարժանիություն և այլն: Սրանք հիմնականում գործածվում են գրավոր խոսքում: Պատահում են նաև նախածանցներով (որոնցից առաջինը ան ժխտականն է), նյութական խոսքի մասով և վերջածանցով (կամ վերջածանցներով) կազմված բաղադրություններ: Այդ դեպքում գործում է ան ժխտական նախածանց-նախածանց (նախածանցներ)-նյութական խոսքի մաս-վերջածանց (կամ վերջածանցներ) կաղապարը: Սրանց քանակը սահմանափակ է և լայն տարածում չունեն գրական հայերենում: Այդպիսիք են՝ անհամաձայնություն, անհամարժեքայնություն, աննախապատրաստություն, անգերազանցելիություն, անհամարժեքային, անտրամաբանական, անտրամաբանորեն, անվերադառնալիություն, աննախապատրաստվածություն, անվերաբնակություն, անվերարտադրողականություն և այլն:

Ոչ ժխտական նախածանցների բառակազմական արժեքը

Ժամանակակից հայերենում ժխտական նախածանցներից բացի բառակազմական դերով հանդես են գալիս և այլ նախածանցներ, որոնց մեծ մասը հունաբան դպրոցի ստեղծածն է, իսկ մի քանիսն էլ հատուկ է եղել մեր լեզվի ավելի հին շրջանին: Այդ նախածանցները, միանալով հոյականին, բայարմատին և ածականին՝ կազմել են բաղմաթիվ բառեր զանազան խմաստներով:

Կենսունակ են հատկապես նախածանց-գոյական և նախածանց-բայարմատ կաղապարով կազմությունները, որոնց մի մասը ակտիվ կիրառություն ունի նաև այժմ: Այդ տեսակետից աչքի են ընկնում հատկապես համ, հակ, արտ, ներ, զեր, մակ, տառ և այլն նախածանցները: Օրի-

նակ՝ համազոր, համախոհ, համաձայն, համահուն, համասեռ, համերգ, համակարգ, համադիր, համալիր, համասփյուռ, համատարած, հակագաղ, հակաթույն, հակիմաստ, հակադարձ, հակամեռ, հակագիր, արտաժամ, արտակարգ, արտահերթ, արտագաղթ, արտագնաց, արտահոս, արտամուղ, ներաշխարհ, ներհուն, ներդիր, ներհոս, ներտաշ, ներփակ, տարատեսակ, տարերանգ, տարածամ, տարօրինակ, տարազնաց, տարամեռ, տարածամ, տարամերժ, գերհանճար, գերմիտ, գերաշխարհ, գերափալ, գերափառ, գերհրաշ, գերծայն, գերմարդ, գերուրա, գերօբսիդ, գերադանց, գերակատար, գերամեծար, գերածախս, գերաշարժ, մակերես, մակալեղու, մականուն, մակաշերտ, մակբայ, մակղիր, մակաբույծ և այլն: Սրանց մի մասը համընդհանուր գործածությունն են և տարածում են ստացել մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում, իսկ շատ բառեր էլ հատկանշվում են սահմանափակ գործառույթով ու պատկերվում:

Նախածանցները որոշ չափով մասնակցում են նաև ածականներից նոր բառեր կերտելուն: Ոչ բոլոր նախածանցներն են հանդես գալիս ածականներից բաղադրված կազմություններում, բացի դրանից, այն նախածանցները, որոնք մասնակցում են ածականներից նոր բառերի կազմությանը, պակաս արդյունավետ են, բացառությամբ զեւ-ի, որի բառաստեղծական գերը բավական մեծ է: Քեւ նախածանցի բառակերտական ակտիվությունը պայմանավորվում է նրա դրսևորած ընդհանուր նշանակությամբ: Այն հիմնականում բաղադրվում է հատկանիշային իմաստ ունեցող բառերի հետ՝ ցույց տալով հատկանիշի աստիճանը կամ չափը: Քեւ-ը կարծես ձևոր է բերել գերադրականության յուրահատուկ իմաստ: Ահա թե ինչու նա հաճախադեպ է հանդես գալիս ածականներից նոր բառերի կազմության մեջ: Օրինակ՝ համախառն, համահավասար, համազոր, համապատշաճ, արտասովոր, ընդարձակ, ընդունայն, ներհմուտ, տարանջատ, տարաբժան, առձույլ, առողջ²⁰, գերազնիվ, գերհորդ, գերանուշ, գերապայծառ, գերառատ, գերարժանի, գերծանր, գերկարճ, գերհզոր, գերհսկա, գերճշգրիտ, գերնոր և այլն:

Նախածանցավոր կազմությունները վերը նշվածով չեն սահմանափակվում: Բազմաթիվ են այն բառերը, որոնք բաղադրված են նախածանց-նյութական խոսքի մաս+վերջածանց կաղապարով: Նշանակում է, որ նախածանցները բառակազմական իրենց արդյունավետությունը

²⁰ առ և ընդ նախածանցներով բառեր են կազմվում նաև մակբայներից ու գերանուններից. օրինակ՝ առայժմ, առհավետ, առմիշտ, առավել, ընդմիշտ, ընդամենը և այլն:

շարունակում են պահպանել և այլ բաղադրություններում, տվյալ դեպքում նյութական խոսքի մասով և վերջածանցով կերտված բառերի մեջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվում լայն տարածում ու գործածություն ունեն նախածանցով, նյութական խոսքի մասով և անվանակերտ վերջածանցով կերտված բաղադրությունները: Դրանց մեջ աչքի են ընկնում հատկապես նախածանցով, գոչականով և անվանակերտ վերջածանցով, այլև նախածանցով, բայարմատով ու վերջածանցով կազմությունները: Տարածվածության և գործածության հաճախականության տեսակետից առաջինները գերազանցում են վերջիններին:

Որոշ բաղադրություններ անկախ կիրառություն ունեն առանց նախածանցների՝ հետ բաղադրվելու էլ: Այդ դեպքում բաղադրյալ բառից նախածանցներով նոր բառեր են ստեղծվում իմաստային որոշակի երանգավորմամբ: Այսպես՝ ազգային, մարդկային, հասարակական և այլ բառեր գործածական են առանց նախածանցների, որոնք կցվելով նախածանցներին՝ առաջ են բերում նոր միավորներ, ինչպես՝ հակաազգային, համազգային, հակամարդկային, գերմարդկային, համամարդկային, հակահասարակական և այլն: Հանդիպում են նաև այնպիսի կազմություններ, որոնք իբրև բառային ինքնուրույն միավորներ գործածական չեն առանց նախածանցների և թվում է, թե դրանք բառային անկախ միավորի արժեք են ստանում նախածանցների շնորհիվ, սակայն իրականում այդպես չէ: Այսպես՝ շաբանյութություն, բաղնյութական, համակողմանի բառերը իրոք անկախաբար չեն գործածվում նախածանցներից առանձին վերցրած (հյուսություն, հյուսական, կողմանի), սակայն դա չի նշանակում, թե դրանք բառային արժեք են ձեռք բերում միայն նախածանցների հետ բաղադրվելով: Բանն այն է, որ շաբանյութություն, բաղնյութական բառերը կազմվել են ոչ թե ենթադրյալ հյուսություն, հյուսական բառերը շաբ, բաղ նախածանցներին կցելով, այլ շաբանյութել, բաղնյութել բառերից, որոնք արդեն նախածանց ունեն իրենց կազմում (շաբ, բաղ) և գործածական են առանց նշված նախածանցների (հյուսել), նույն ձևով էլ համակողմանի-ն կազմված է համակողմ-անի (և ոչ թե համ-կողմանի կաղապարով, որը դարձյալ անկախաբար կիրառվող բառամիավոր է): Այստեղից հղրակացվում է, որ որքան էլ թվա, թե վերը նշվածները միայն նախածանցների շնորհիվ են բառային ինքնուրույն միավոր դառնում, այնուամենայնիվ, այդ բաղադրությունները իրենց սկզբնատիպ (աննախածանց) ձևերում արդեն բառային անկախություն ստացած միավորներ են, որոնց միանալով նախածանցները՝ նոր իմաստ ու նշանակու-

թյուն են հաղորդում վերջիններին՝ Ինչպես նշվել է, լայն տարածում ու գործածություն ունեն նախածանց+գոյական (բայարմատ)՝ վերջածանց (վերջածանցներ) կաղապարով կազմությունները: Բառակերտման մեջ նախածանցներից առավել կենսունակություն են հանդես բերում հատկապես աւրտ, համ, հակ, գեւ, ենթ, տաւ, մակ և այլն, վերջածանցներից ալան, ալին, ուրյուն, ում²¹, իչ և այլն. օրինակ՝ արտադասարանային, արտադասարանական, արտադպրոցական, արտահաստիքային, արտապլանային, արտադադուլային, արտաբերություն, արտաբերական, արտաբերում, արտադրում, արտագրում, արտադնացություն, արտահանություն, արտահանիչ, արտածայքիչ, համագումարային, հահամամանակյա, համատեղելիություն, համաժամանակայնություն, համակարգություն, համակեցություն, համակարգիչ, համատոմային, հակաժողովրդական, հակակոմունիստական, հակասոցիալիստական, հակակոմունիզմ, հակասովետիզմ, հակադրություն, հակադարձություն, հականեխիչ, գերատեսչական, գերերկրային, գերձայնային, գերմարդկային, գերշահույթ, գերաշատություն, գերարտադրություն, գերզագացություն, գերարտադրում, գերակատարում, գերակշռում, գերածախսում, ենթակաղաղարային, ենթամաշկային, ենթաստամոքսային, ենթադրություն, ենթակայարան, ենթակայան, տարածայնություն, տարատեսակություն, տարաշխարհիկ, տարադնացություն, տարաբնակություն, տարաբնակեցում, տարաբաժանում, մակերեսային, մակերեսորեն, մակաբերում, մակահատում, մակատաշում, մակակերտվածք, մակաբերական, մակածական և այլն:

Նախածանցներով և բարդություններից նոր բառեր են կերտվում, որոնք իրենց հերթին կարող են բաղադրված լինել վերջածանցներից: Այս դեպքում նախածանցը առանձին կամ և՛ նախածանցը, և՛ վերջածանցը միաժամանակ կցվում են բարդ բառին՝ կազմված գոյականից և բայարմատից, գոյականից և ածականից, բայարմատից և գոյականից և այլն: Նման կազմություններում գործառում է նախածանց+բարդություն կամ նախածանց+բարդություն+վերջածանց (վերջածանցներ) կաղապարը, որը նույնպես լեզվի զարգացման նախորդ շրջաններից է գալիս և արդյունավետ է նաև այժմ: Այդպիսի բաղադրություններից են՝ հակազազու-

²¹ Որոշ դեպքերում ում և ուրյուն ածանցները փոխարինում են միմյանց, այսինքն՝ նույն կազմության մեջ հովասարապես կարող են հանդես գալ թե՛ ում-ը, թե՛ ուրյուն-ը, իհարկե իմաստային որոշ տարբերությամբ ու նրբերանգներով (հմտ. համադրում→համադրություն, հակադրում→հակադրություն, արտաբերում→արտաբերություն և այլն):

թակալական, հակազաղութակալություն, հակաերկրաշարժային, հակա-հայրենասիրական, հակահետախուզություն, հակամանկավարժական, գերադնահատում, դերգրգիռ, վերապատճենահանում, վերամրցավազք, վերաբեմադրություն, արտաբնակավայրային, արտադասակարգային, ենթահանձնաժողով, ենթագիտակցություն, ընդդիմախոսություն, ընդդիմադրություն, ընդդիմադրելիություն և այլն:

Նախածանցները բառեր են կերտում նաև բայերից: Այս դեպքում նրանք կցվում են անկախ գործածվող բայերին՝ կազմված բայահիմքից էլ, ալ(ան-ալ) մասնիկավորմամբ: Նման կազմությունների կաղապարն է՝ նախածանց + բայահիմք + բայակերտ մասնիկ կամ ավելի ճիշտ՝ նա-նածանց + բայական բառույթ: Նախածանցները, զրվելով բայական բառույթների վրա, նոր իմաստ են հաղորդում վերջիններիս՝ պայմանավորված նրանց ընդհանուր նշանակությամբ:

Նախածանց + բայ կաղապարի մեջ կտրելի է առանձնացնել երեք մասնակաղապարներ՝

- ա) նախածանց + բայահիմք + բայակերտ մասնիկ,
- բ) նախածանց + ածական + բայակերտ մասնիկ,
- գ) նախածանց + գոյական + բայակերտ մասնիկ:

Այս մասնակաղապարների մեջ ակտիվ է հատկապես առաջինը, ուսով առաջ եկած բառերի մեծ մասը լայն տարածում ունի գրական հայերենում: Այսպես՝ վերանվաճել, վերաքննել, վերանայել, վերափոխել, վերավաճառել, ընդգծել, ընդհատել, ընդգրկել, ներսողալ, ներքաշել, ներմոծել, ներխուժել, աուարկել, առդրել, արտաբերել, արտագրել, արտադրել, արտահանել, տարհամոզել, տարազատել, համադրել, մակադրել, հակասել, ենթադրել, ենթարկել, գերադանցել, գերակատարել, գերակշռել, ստորագրել, ստորաքարշանալ, բաղադրել, բաղդատել, հարաբերել, պարառել, շարահյուսել, շարադրել և այլն: Նկատենք, որ բերված կազմություններում իբրև մասնիկ հանդես է եկել ել-ը, բացառությամբ ստորափառշանալ-ի ներսողալ-ի և գերհագեցնալ-ի, ուր առկա է ալ կամ ան-ալ մասնիկը: Այս մասնակաղապարում ակտիվ դեր են կատարում հատկապես վեր, ներ, արտ, գեր նախածանցները:

Կենսունակ է նաև նախածանց + ածական + բայակերտ մասնիկ մասնակաղապարը, ուր դարձյալ գործում է նախածանց + բայ կաղապարը, և այստեղ բայը իր հերթին բաղադրություն է՝ կազմված ածականից ու բայական մասնիկից: Անցողակի նկատենք, որ երբեմն նման կազմությունների մեջ ածականն էլ է բաղադրված լինում՝ իր կազմում ունենալով հատկապես ավուր ածանցը, որը հաճախ բառային անկախ կիրառու-

թյուն է ձեռք բերում բայական մասնիկավորմամբ: Այս տիպի կազմություններում երբեմն դժվարություն է առաջանում անվանական մասի խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս, քանի որ ա) ածականը համընկնում է բայարմատի հետ կամ ավելի ճիշտ՝ միաժամանակ հանդես է գալիս իբրև բայարմատ, որից ստեղծվում են հոմապատասխան բայական բառույթներ, բ) բառի մասնիկավորման ժամանակ հնչյունափոխության հետևանքով առաջ են գալիս հնչյունափոխված ձևեր, որոնք բայական կազմություններում կարող են ըմբռնվել իբրև բայարմատ: Այս վերջին դեպքում պետք է նկատի ունենալ անհնչյունափոխ ձևերի՝ ինչ խոսքի մասի պատկանելը: Բերենք նախածանցով, ածականով և մասնիկներով բաղադրված բայերի օրինակներ, ուր ածականը երբեմն կարող է նաև բայարմատ դիտվել: Այսպես՝ գերափանսավորել, գերբեռնավորել, գերհասունանալ, գերսառեցնել, գերտաքացնել, ներհողցել, տարաբեկել, տարանջատել, շարակցել, վերատեստավորել, վերաթարմանալ, վերաթարմացնել, վերաիմաստավորել, վերահամարեցնել, վերամաքել, վերաորակավորել, վերապատրաստել, վերասարքավորել, վերատեսակավորել, ընդարձակել, ընդլայնանալ, ընդհանրացնել, ընդլայնել, ընդունանալ, առնմանել և այլն:

Որոշ տարածում ունեն նաև նախածանց + բայ կամ նախածանց + գոյական + բայական մասնիկ մասնակաղապարով կազմությունները, որոնց մի մասը ակտիվություն է հանդես բերում հատկապես գիտական ոճում: Օրինակ՝ արտաճառադայվել, արտապատկերել, արտափայլել, գերապատվել²², գերօսլույցել, հակաճառել, հակամարտել, հակաստհմանել, համագործել, համախմբել, համակերպել, համատեղել, ներանձնանալ, ստորակարգել, վերադրողմել, վերաթամբել, վերասանրել, բաղաձայնել, ընդմիջել, ընդառաջել և այլն:

22 Ածանցական բայակազմությունների մեջ հաճախ գոյականն ու բայահիմքը ձևավորվում են համընկնում են, ուստի դժվարանում է դրանց հստակ սահմանադատումը: Դրա պատճառը այն է, որ այդ բայերը կազմված են գոյականից՝ բայական մասնիկավորմամբ, ուր գոյականը միաժամանակ բայահիմք է: Այսպես՝ գերապատվել կազմված է գեր + պատիվ + ել, հակաճառել՝ հակ + ճառ + ել և այլն: Այստեղ անվանական մասը՝ պատիվ, նաև, գոյական են, որոնք նաև բայահիմք են գիտակցվում, որից մասնիկավորմամբ առաջ են եկել բայական տվյալ բառույթները: Այստեղից հետևում է, որ պատվել, ճառել բառույթները կազմված են բայահիմք + ել կամ գոյական + ել կաղապարով, ուր երկու ձևեր համընկնում են:

Ինչպես արդեն նշվել է, հայերենը ավելի հարուստ է վերջածանցներով, որով էլ հենց պայմանավորվում է վերջածանցներով կազմությունների քանակական գերազանցությունը նախածանցով կերտված բառերի նկատմամբ: Վերջածանցների թիվը 100-ից անցնում է, որոնցից ոչ բոլորն են կենսունակ: Վերջածանցների մի մասը կորցրել է իր ակտիվությունը և հանդես է գալիս քարացած ձևով մի քանի բառերում. դրանք են՝ արիմ (երիմ), եմ (իմ), եցիկ, ոտի, գար, ունդ, ուցֆ, անակ, արֆ, ածո, անդ, իֆ, ուկ, ույֆ, ուրդ, իլ, ին, անուտ, ծու, ման, ատակ, եստ, ռուտ, ինֆ, ուլկ: Որոշ վերջածանցներ իրենց կենսունակությունը պահպանում են նաև հիմա, որոնց բառակազմական դերն ավելի է ընդլայնվում անցյալի համեմատությամբ: Ժամանակակից հայերենում ակտիվ կիրառություն ունեն հատկապես՝ ուրջուն, ունի, յուն, որդ, ստան, ում, ույր, իշ, ալին, ական, ե, եղեն, յա, արան, ցի, ավետ, ավոր, ոտ, ուն, բար, ված (վածֆ), որեն և այլ վերջածանցներ: Վերջածանցները կարող են կցվել ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ բառերին՝ ստեղծելով բառային նոր միավորներ: Միևնույն բառի կազմում կարող են հանդես գալ մեկ կամ երկու (երբեմն նաև ավելի) վերջածանցներ:

Հայերենի դարգացման հին շրջանին հատուկ է եղել գոյականավերջածանց կաղապարով բառակազմությունը, որը կենսունակ է նաև այժմ: Նշված բաղադրություններում աչքի են ընկնում հատկապես ուրջուն, ական. ալին, ավոր, ավետ, ոտ, եղ, եղեն, ույր, որդ, ակ, յա, ե, բար, որեն և այլ ածանցներով կազմությունները, որոնք քանակապես փերսանցում են ածանցական մյուս բաղադրություններին:

Ուրջունով բառային նոր միավորներ են կերտվում գոյականներից. ինչպես՝ բժշկություն, գողություն, զրույցուն, դարբնություն, թշնամություն, հայություն, հյուսնություն, պետություն, վարպետություն, փորձություն և այլն:

Լայն տարածում ունեն նաև գոյականով և ածականակերտ ական, ալին, ոտ, ավոր, յա, ե և այլ վերջածանցներով կազմված բաղադրությունները. օրինակ՝ լեռնական, բնարական, ոճական, մայրական, օգային, ծովային, լուսային, փողային, ոսկրոտ, խալոտ, խանգոտ, ցավոտ, հրեշավոր, հանդիսավոր, հոտավետ, ծաղկավետ, բուրավետ, շահավետ, համեղ, ձայնեղ, վարսեղ, մարմնեղ, երկաթյա, արծաթյա, ոսկյա, կավե, հողե, բրոնզե, գիպսե, բետոնե և այլն:

Բավական մեծ է գոյականով ու գոյականակերտ որդ, արան, ցի

(Լցի, ացի), գործ, ույք, ունի, եղեն²³, ստա՛ն և այլ ածանցներով բաղադրված բառերի դերը հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում: Դրանք են՝ ճանապարհորդ, դեսպանորդ, գահուկորդ, շմշկորդ, ճամփորդ, հյուանոց, դարբնոց, մատնոց, վզնոց, ակնոց, դպրոց, հյուրանոց, լեռնագործ, հողագործ, երկրագործ, բետոնագործ, ապակեգործ, ածխագործ, հանքագործ, քիմիագործ, երգարան, կրակարան, տաղարան, խորտկարան, դասարան, սրճարան, թեյարան, հյուպատոսարան, երևանցի, քանաքեռցի, խոտլացի, գերմանացի, քաղաքացի, բերանացի, հայուհի, բժշկուհի, գնչուհի, քարտուղարուհի, տիրուհի, փարիզուհի, Սրբուհի, Ազատուհի, Վարդուհի, Հայաստան, քարաստան, վարդաստան, ծառաստան, կանաչեղեն, ոսկեղեն, արծաթեղեն, ակնեղեն, հողեղեն, մսեղեն, խմորեղեն, հրուշակեղեն, բոցեղեն, լուսեղեն, բառույթ, գրույթ, խմաստույթ, ձեռնյութ, գերձեռնյութ, ենթաձեռնյութ, շարույթ, շարահյուսույթ և այլն:

Ժամանակակից հայերենում լայն տարածում ու կիրառություն ունեն ածական-վերջածանց կաղապարով բաղադրությունները, որոնց մեջ աչքի են ընկնում հատկապես ուրյուն-ով, ապա ուրեն, բառածանցներով կերտվածները: Ուրյուն-ը ավելի շատ ածականների վրա է դրվում. քան հոլականների: Ածականով և ուրյուն, ուրեն. բառ և այլ վերջածանցներով կազմված բառերի մեծ մասը ակտիվ կիրառություն ունի հատկապես զրական լեզվի գրավոր տարբերակում: Կան նաև ընդհանուր գործածական բառեր, որոնք հանդիպում են նաև այլ ոճերում: Նրշված կաղապարով են կերտված՝ խորություն, համեստություն, խաղաղություն, արտմոթյուն, ճոխություն, աղնվություն, ազատություն, լավություն, քաջություն, քաղցրություն, դաժանորեն, ազատորեն, ազահորեն, գառնորեն, գզուշորեն, ճշտորեն, համեստորեն, աղնվաբար, արիաբար, դոժողաբար, լիտիաբար, հեղաբար, մեղմաբար, քաջաբար:

Հայերենի բառապաշարի համալրման մեջ կարևոր դեր են կատարում բայարմատ (բայահիմք) + վերջածանց կաղապարով կազմված բառերը, որոնց քանակը զնալով մեծանում է նորակազմությունների հաշվին: Ում, ույք, ուղ, աճեմ, արան, մունեմ, յուն, ոց (նոց), ված (վածեմ), իշ ածանցների մեծ մասը ավելի շատ հակվում է բայարմատներին (բայահիմքերին), քան ուրիշ խոսքի մասերի հետ բաղադրվելուն: Բայար-

²³ Որոշ ածանցներով կերտվում են մեկից ավելի խոսքի մասեր, հատկապես զրականներ ու ածականներ: Այդ դեպքում նկատի է առնվում նրա հիմնական, բնորոշ հատկանիշը:

մատ+վերջածանց կաղապարով կերտված բառերի մի մասը կիրառվում է հատկապես զրական լեզվի դրավոր տարբերակում, զիտական ուճում. օրինակ՝ անցում, անկում, բեկում, բռնկում, բուժում, գլում, գոշում, դիտում, ժխտում, լուծում, կառուցում, նկատում, որոշում, վատնում, տրոհում, տիրույթ, մրցույթ, թեքույթ, ասույթ, ելույթ, սովորույթ, դիտորդ, վարորդ, վաղորդ, ցատկորդ, անցորդ, գնորդ, հաճախորդ, հետևորդ, բաժանորդ, երգիծանք, հարգանք, աշխատանք, պարծանք, բաղձանք, երազանք, զգվանք, լողարան, ձուլարան, մրցարան. տպարան, լսարան, բզավոց, ծվլոց, հիշոց, սղոց, խարտոց, ջարդոց, սփռոց, օրորոց, թնդյուն, շառաչյուն, գոչյուն, սոսափյուն, դոփյուն, հուլմունք, բուրմունք, ասմունք, ցուցմունք, համեմունք, պաշտամունք, ղզացմունք, հիացմունք, դարձված, դիպված, հարված, հատված, գործվածք, ջարդվածք, բերծվածք, խառնվածք, ձուլվածք, դյուլիչ, լուծիչ, մղիչ, ղտիչ, կախիչ, հմայիչ, հուղիչ, քայքայիչ, կործանիչ, թուլիչ, սեղմիչ և այլն:

Նկատենք, որ յուև-ով կաղմված որոշ բառեր համանիշություն են հանդես բերում ում-ով կամ ոց-ով ստեղծվածների նկատմամբ. ինչպես բաբախյուն→բաբախում, գոչյուն→գոշում, ճարձատյուն→ճարձատում, պայթյուն→պայթում, տրոփյուն→տրոփում, դոփյուն→դոփում, կըրճրտյուն→կընտոց, վժժյուն→վժժոց, փնթփնթյուն→փնթփնթոց, բառաչյուն→բառաչոց, հոնդյուն→հոնդոց, մլավյուն→մլավոց, կոնչյուն→կոնչոց, խոնչյուն→խոնչոց, խլրտյուն→խլրտոց և այլն:

Ըստ պրոֆ. Գ. Զահուկյանի, յուև-ը և ոց-ը բայանուններ են կազմում հատկապես բնածայնական բառերից, որոնք երբեմն հանդես են գալիս զուգահեռաբար. այսպես՝ զղրդյուն—զղրդոց, խշշյուն—խշշոց, խրխնջյուն—խրխնջոց, մոնչյուն—մոնչոց, վրնջյուն—վրնջոց, քրթմընչյուն—քրթմնջոց և այլն²⁴: Ում ածանցյալ ամենակենսունակն է բայահիմքից բառային միավորներ կերտող ածանցների մեջ: Ում-ը զրվում է նաև ան(ալ) սոսկածանցալոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ կերտելով բառային նոր միավորներ, որոնք բավական ակտիվ կիրառություն ունեն ժամանակակից հայերենում: Այսպես՝ բմբոստացում, ժողվլրդականացում, թշնամացում, ստորացում, լայնացում, կարծրացում, մեկուսացում, չեղոքացում, սովեստականացում, վսեմացում, տեղայնացում, ուժեղացում, ջահեղացում, հիացում, ղզուշացում, ուռնացում և այլն:

24 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշված աշխ., էջ 508:

Ում-ը կարող է դրվել նաև փոխառյալ արմատներից ան(ալ)-ով կազմված բայերի անցյալ կատարյալի հիմքի վրա, ուր լեբրև հիմքային մասնիկ հանդես է դալիս աց-ը, կամ էլ եղած կաղապարի նմանակությամբ (աց+ում) կազմել բայանուններ: Այս դեպքում կարծես գործում է աջում բաղադրյալ ածանցը. օրինակ՝ օքսիդացում, լեզալացում, մոդեռնացում, շաբլոնացում, պոլիտեխնիկացում, հերմետիկացում, դիսպանսերացում, հոսպիտալացում, մասշնիսացում, նորմալացում, սլասսիվացում, օդոնացում, ինտենսիվացում, օպտիմալացում, ինդուստրացում, կոոպերացում, բիմիացում, ստանդարտացում, վուլկանացում, ռադիոնացում: Փոխառյալ արմատներից կազմված որոշ բարդություններում (օդոնացում, կոոպերացում, քիմիացում և այլն) աց-ը բայահիմքային մասնիկ չէ, այլ բառակազմական արժեքով հանդես եկող ածանց, որը ում-ի հետ (աց+ում) բառային նոր միավորներ է կերտում նմանակությամբ: Այդ դեպքում հիմնադրեն գործում է փոխառյալ արմատով աջում կաղապարը:

Վերջին տարիներին բայահիմքին ք ածանցի ալիլացմամբ ստեղծվեց տարածք բառը, որը փոխարինում է տարածություն-ին՝ կազմված բայահիմք-ովյուն կաղապարով: Այն բնե նոր է առաջ եկել, սակայն արդեն ունի լայն դործածություն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացմանը նպաստել են նաև րվակաւմ-վերջածանց, դերանուն-վերջածանց, մակբայ-վերջածանց կաղապարով կազմված ոչ շատ բառերը: Թվականներին հիմնականում բաղադրվում են յակ, ոց (նոց), ալի, անկ մակբայներին ու դերանուններին՝ ուրյուն, ուրեն, ուլին, ալան, ալի, պես և այլ վերջածանցներով կաղապարով են կերտված եռյակ, քառյակ, հնգյակ, տասնյակ, հատորյակ, մեկնոց (մեկանոց), երկուսնոց, երեքնոց (երեքանոց), չորսնոց (չորսանոց), վեցնոց (վեցանոց), յոթնոց (յոթանոց), տասնոց (տասանոց), հարյուրանոց, եռակի, չորսակի, հնգակի, բազմակի, հաճախակի, ինքնուրյուն, միություն, երկվություն, շատություն, քնություն, բազմություն, մշտապես, մշտական, արագորեն, խստորեն, բոլորովին, ամբողջովին, ամբողջապես: Նրանց մի մասը հիմնականում ընդհանուր գործածության բառեր են՝ դրավոր և խոսակցական լեզվում:

Վերջածանցները կարող են կցվել նաև ածանցավոր բառերին՝ ստեղծելով բառային նոր միավորներ: Այդ դեպքում գործում է նյութական խոսքի մաս+կրկնակի վերջածանց կաղապարը: Ածանցավոր բառերի վրա դրվելու տեսակետից ոչ բոլոր վերջածանցներն են միատեսակ

ակտիվություն հանդես բերում: Այլևի գործածական են ուրյուն և ում
ածանցները, որոնցով էլ պայմանավորվում է նման տիպի կազմություն-
ների մեծ մասի՝ գոյականի խոսքիմասային արժեք ունենալը: Ինչպես
արդեն նշվել է, ուրյուն-ից առաջ կարող են հանդես գալ և այլ ածանց-
ներ. առավել տարածված են ելի, ավետ, ավոր, ային, ական, արար,
ավուն, ոտ(կոտ), արար, ված և այլն: Ընդ որում, նման դեպքերում
եկի-ն հիմնականում բաղադրվում է բայարմատին՝ ստեղծելով ածական,
իսկ վերջինս էլ վերածվում է գոյականի ուրյուն վերջածանցի շնորհիվ:
Օրինակ՝ անցանելություն, բեկանելություն, զվարճալիություն, ըմ-
բռնելություն, քնկալելություն, մատչելություն, տեսանելություն և
այլն: Իսկ ավետ-ը հիմնականում բաղադրվում է գոյականին (մասամբ
նաև ածականին): Այս դեպքում ևս ուրյուն-ը հատկանշային իմաստ
ունեցող բառերը վերածում է գոյականների. օրինակ՝ արդյունավետու-
թյուն, բուրումնավետություն, հասկավետություն, լուսավետություն,
խայտավետություն, ծաղկավետություն, երջանկավետություն, ճաճան-
չավետություն, շահավետություն, սիդավետություն և այլն: Նյութա-
կան խոսքի մասով և կրկնակի վերջածանցով կազմությունները, ուր
իբրև վերջին բաղադրիչ հանդես է գալիս ուրյուն-ը, բավական շատ են
ու տարածված գրական հայերենում: Դրանց մի մասը տեքմիններ են,
մի մասը՝ համագործածական բառեր, իսկ մի շարք բառեր էլ առավել
բնորոշ են ղեղարվեստական խոսքին: Այսպես օրինակ՝ դիտավորու-
թյուն, ղգուշավորություն, թաղավորություն, լուսավորություն, խորհրդ-
դավորություն, հովանավորություն, հրեշավորություն, ճյուղավորու-
թյուն, ճղնավորություն, մեղավորություն, մերձավորություն, ուղևորու-
թյուն, հրապարակայնություն, ծավալայնություն, հնչյունայնություն,
ճարպայնություն, մաներայնություն, ջղայնություն, ռիթմայնություն,
ցեմենտայնություն, յուղայնություն, մեղեդայնություն, դադուխարարու-
թյուն, դեղծարարություն, հանձնարարություն, հուշարարություն, շի-
նարարություն, հանճարեղություն, համեղություն, թիկնեղություն, սպի-
տակավունություն, հաստավունություն, զբաղվածություն, զսպվածու-
թյուն, խճճվածություն, մաշկվածություն, դատվածություն, մասնատ-
վածություն, վախկոտություն, պահանջկոտություն, նախանձկոտու-
թյուն, ծիծաղկոտություն, զուգորդություն, ձախորդություն, բաժանոր-
դություն, ժառանգորդություն, որսորդություն, ճանապարհորդություն,
գործնականություն, գրականություն, երաժշտականություն, իդեալակա-
նություն, լիրիկականություն, հավանականություն, հերթականություն,

մազնիսականություն, պատմականություն, պատրաստականություն, վճռականություն, քաղաքականություն և այլն:

Նկատենք, որ ական ածանցից առաջ կարող են հանդես գալ և այլ ածանցներ: Այս դեպքում 2-ի փոխարեն կունենանք 3 վերջածանց. օրինակ՝ իդեալիստականություն, մատերիալիստականություն, կրավորականություն, կամավորականություն, մտավորականություն, հաշտվողականություն, դիտողականություն, վճռականություն, վճռողականություն, զավթողականություն, բնորոշականություն, ժխտողականություն, խուսափողականություն, հետևողականություն, շփողականություն, պահպանողականություն, հանդուրժողականություն, պաշտպանողականություն, ստիպողականություն: Վերջին օրինակներում առկա է ող-ը, որը ավելի շատ քերականական, քան բառակազմական արժեք ունի: Բայ-արմատին ող-ականություն ածանցների կցումով ստեղծված բառերը քանակապես գերակշռում են նյութական խոսքի մասի հետ ավոր-ականություն, արար-ականություն, որդ-ականություն, բող-ականություն ածանցների բաղադրումով կազմություններին:

Ված ածանցից առաջ կարող են հանդես գալ նաև այլ ածանցներ. տարածված են հատկապես ավոր-վածություն կաղապարով կազմությունները. օրինակ՝ մասնիկավորվածություն, հիմնավորվածություն, իմաստավորվածություն, խրամատավորվածություն, զգեստավորվածություն, երաշխավորվածություն, պայմանավորվածություն և այլն: Այս դեպքում գործում է նյութական խոսքի մաս-վերջածանց կաղապարը, ուր ուրյուն-ին նախորդում է ված-ը, սրան էլ՝ ավոր-ը:

Ժամանակակից հայերենում բառակազմական կարևոր դեր է կատարում ում վերջածանցը՝ կցվելով ածանցավոր բառերին: Այդ դեպքում գործում է նյութական խոսքի մաս-վերջածանց-վերջածանց (կրկնավերջածանց) կաղապարը, ուր իբրև երկրորդ ածանց հանդես է գալիս ում-ը, որը հիմնականում դրվում է ավոր ածանց ունեցող բաղադրությունների վրա՝ վերջիններս վերածելով գոյականի:

Նյութական խոսքի մաս-ավոր-ում կաղապարով կերտված բառերը բավական տարածված են գրական հայերենում: Դրանցից են՝ դրծավորում, գոտևորում, զործիքավորում, դիրքավորում, եղանակավորում, զգեստավորում, լիազավորում, թունավորում, խմբավորում, ծալքավորում, ծրագրավորում, կերպավորում, հանդերձավորում, հովանավորում, մասնիկավորում, նշանավորում, պատճենավորում, տիտղոսավորում, ճյուղավորում և այլն: Սրանց մեծ մասը հանդիպում է գրական

լեզվի գրավոր ու խոսակցական տարբերակներում: Տարածված են նաև լեզվաբանական հիմքով կազմությունները: Այդ դեպքում գործում է վոխառյալ գոյական+ավոր+ում կաղապարը: Այսպես՝ բաղաձորում, բրնձրում, վարդում, գաղաձորում, դափնավորում, էկրանավորում, լիմիտավորում, կոնսպեկտավորում, նորմավորում, սորտավորում, վակցինավորում, ֆինանսավորում, ֆոնդավորում և այլն: Սրանք կիրառվում են հատկապես գիտական ոճում:

Եթե նյութական խոսքի մաս+ավոր+ում, նյութական խոսքի մաս+վերջածանց+ություն կաղապարով կերտված բառերը գոյականի խոսքիմասային արժեք ունեն, ապա նյութական խոսքի մասով և կրկնակի վերջածանցներով կազմված մի շարք բառեր ածական, մակբայ կամ այլ խոսքի մաս են՝ պայմանավորված ածանցներից վերջինի համապատասխան խոսքի մաս կերտելու հանգամանքով: Դրանց մեջ աչքի են ընկնում ածականները՝ կազմված այլև, ալիս ածանցներով, որոնցից առաջ հանդես են գալիս այլ վերջածանցներ: Այսպես՝ գոյականական, ածականական, գործարարական, գործարանային, գործարքային, գործվածքային, դաստիարակչական, դեսպանորդական, դպրոցական, դորանոցային, ղզաղմունքային, զսպանակային, խորանարդային, հաղարկորդական, հաշտարարական, խուճապարարական, հուշարարական, հիվանդաճոցային, կառուցվածքային, մշակութային, շորանոցային, շորորդական, պաշտամունքային, պատգամավորական, սղոցարանային, սպանդանոցային, ժառանգորդական և այլն: Սրանց մեծ մասը մասնագիտական բառեր են և ակտիվ կիրառություն ունեն գրավոր լեզվում: Դրական հայերենում ոչ մեծ չափով հանդիպում են նաև այնպիսի բաղադրություններ, որոնց մեջ, իբրև երկրորդ (երբեմն նաև երրորդ) վերջածանց, կիրառվում են մակբայակերտ ուրեմ-ը, պես-ը և բաւ-ը: Նշված եղանակով են կերտված բանականորեն, գեղեցկորեն, գործնականորեն, դիտականորեն, հետևողականորեն, հանդուրժողկանորեն, մարսխատորեն, ղինվորականորեն, երաժշտականորեն, ձևականորեն, ֆորմալիստորեն, իդեալիստորեն, սքանչելիորեն, ունալիստորեն, քաղաքականորեն, բարոյականապես, զուգորդաբար, ժամանակավորապես, գեղեցկապես, գործնականապես, հիմնավորապես և այլն:

Նյութական խոսքի մասով և կրկնակի վերջածանցով բաղադրություններում հաճախ իբրև երկրորդ ածանց հանդես է գալիս ունի-ն: Այդպիսի կազմություններ են՝ ձևարարուհի, լողորդուհի, բամբակադործուհի, դահուկորդուհի, հրատարակչուհի, պատգամավորուհի, ստաժո-

բուհի, սցենարիստուհի, գեղջկուհի, դաստիարակչուհի, դիսերտանտուհի, ժառանգորդուհի և այլն: Սրանք հիմնականում հանդիպում են դրավոր լեզվում, այսինքն՝ ղեռնա լայն տարածում չեն ստացել, իսկ գեղջկուհի, դաստիարակչուհի և այլն, որոնք համագործածական բառեր են, հանդիպում են թե՛ դրավոր և թե՛ բանավոր լեզվում:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում կարևոր դեր է կատարում նյութական խոսքի մաս+նյութական խոսքի մաս+վերջածանց, այսինքն՝ բարդություն+վերջածանց կաղապարը: Նման բաղադրություններում ակտիվություն է հանդես բերում հատկապես ուրջուն-ը, որը գրվելով բարդ ածականների (երբեմն նաև այլ խոսքի մասերի) վրա՝ վերածում է գոյականի: Այս բառերը լայն տարածում ու կիրառություն ունեն դրական հայերենի մի շարք ոճերում: Այստեղ առանձնանում են մի քանի կաղապարներ. մասնավորապես՝ գոյական+բայարմատ+ություն, գոյական+գոյական+ություն, գոյական+ածական+ություն, ածական+գոյական+ություն, ածական+բայարմատ+ություն, թվական+նյութական խոսքի մաս+ություն, գերանուն+նյութական խոսքի մաս+ություն և այլն: Բարդ բառ+ություն կաղապարով են ստեղծվել՝ զրախոսություն, դասախոսություն, Երախոսագրություն, լուսաբուծություն, կլիմայագրություն, սրտաբուծություն, տիեզերագնացություն, սահմանամերձություն, բաղմալեզվություն, բարեկամություն, լայնախոհություն, հասարակամություն, քաղցրահամություն, գծվարամարսություն, թեթևասահություն, լավատեսություն, ճշմարտախոսություն, նրբանկատություն, ևսասիրություն, ինքնազգացողություն, ինքնասիրություն, նույնահանգություն, միատեսակություն, միօրինակություն, ևրկլեզվություն, ևրկկենտրոնություն, ևսամարտություն, ևտեսաչություն, սակավախոսություն, մեծապայծառություն, լայնարձակություն, մշտագվարթություն և այլն: Սրանց մեջ մասեր առաջիկ բնորոշ է դրավոր խոսքին և գործառում է հատկապես գեղարվեստական և գիտական գրականության մեջ, իսկ մի շարք բառեր ծավալում են ստացել նաև խոսակցական լեզվում:

Հաճախ ուրջուն-ը գրվում է այնպիսի բաղադրությունների վրա, որոնք նրանից առաջ այլ ածանց ունեն, մասնավորապես՝ այլին, ելի, վաճ և այլն: Այս դեպքում գործում է բարդություն+կրկնակի վերջածանց կամ բարդածանցավոր բառ+ություն կաղապարը, որը բավական կենսունակ է արդի փուլում: Այսպես, օրինակ՝ բաղմաթեմայություն, բազմաժանրայնություն, դասակարգայնություն, ճրարխայնություն, գծվար-

հասկանալիություն, գծվարըմբռնելիություն, դյուրընկալելիություն, դյուրհասկանալիություն, թույլատրելիություն, ձևափոխելիություն, օգտագործելիություն, ծանրաբեռնվածություն, մտադրվածություն, մըտահոգվածություն, գրգռվածություն, սահմանափակվածություն և այլն: Սրանց մեծ մասը առավել բնորոշ է գրական լեզվի գրավոր տարբերակին:

Ուրջուն-ը գրվում է այնպիսի բարդությունների վրա, որոնք բաղադրված են երկուսից ավելի բառերից կամ արմատներից, որոնցից որևէ մեկը իր հերթին կարող է ածանցավոր լինել: Նման բաղադրությունների ճնշող մասը, որ համեմատաբար նոր շրջանի կազմություն է, հիմնականում գործառում է գրավոր լեզվում և քիչ է հանդիպում խոսակցականում: Այդպիսի բաղադրություններից են՝ ատամնախտաբուժություն, բարեկամասիրություն, գրադարանագիտություն, գրադարանավարություն, ինքնաթիռաշինություն, լեզվահոգեբանություն, լուսագունանկարչություն, լուսահեռագրություն, լուսատպագրություն, հրթիռափորձարկություն, մանրալուսանկարչություն, շոգեքարշաշինություն, օդալուսանկարչություն, ուղեորաշրջանառություն, ապրանքաշրջանառություն և այլն:

Ուրջուն-ը կցվում է այնպիսի բարդությունների, որոնց բաղադրիչներից առաջինը (երբեմն նաև երկրորդը) իր հերթին ածանցավոր է: Այս դեպքում փաստորեն գործում է պարզ ածանցավոր բառ + պարզ ածանցավոր բառ կաղապարը, ուր վերջին բաղադրիչում իբրև վերջածանց կիրառվում է ուրջուն-ը. օրինակ՝ բնակարանափոխություն, գեղեցկագիտություն, գրականագիտություն, դատարանակազմություն, դպրոցաշինարարություն, դպրոցավարություն, թռիչքատարածություն, ժամանակաչափություն, իրավահավասարություն, խոստումնազանցություն, ծագումնաբանություն, հավատարմախոսություն, հեռուստաչափություն, հնչունակապակցություն, ձայնեղազրկություն, մրցանակաբաշխություն, շրջանակաձևություն: Սրանք հիմնականում մասնագիտական բառեր են, որոնցից մի քանիսը կիրառվում է նաև խոսակցական լեզվում:

Բացի ուրջուն-ից բառակազմական որոշ դեր են կատարում նաև ունի, ում, ային, ական, ուրդ, արան, իշ, անի, ուեն և այլ ածանցներ, որոնք կցվելով բարդության՝ ստեղծում են բառային նոր միավորներ:

Բարդություն + ում վերջածանց կաղապարում ում-ը կցվում է ինչպես բարդ, այնպես էլ բարդ ածանցավոր բաղադրություններին, և բարդության մեջ հնարավոր են երկուսից ավելի բառեր, որոնցից մեկը (հատ-

կապես երկրորդը) կարող է իր հերթին ածանցավոր լինել: Այդպես են կազմված՝ բաղմահամադրում, բառաբարդում, դահուկամրցում, իմաստադրկում, իմաստափոխում, ինքնաբռնկում, ինքնաբեռնաթափում, ինքնաբուցավառում, ինքնագրանցում, ինքնակողմնորոշում, ինքնակրկնում, ինքնահաստատում, ինքնամեծարում, ինքնասպասարկում, լուսաբուծում, լուսապատճենում, լուսապատճենահանում, կինոլուսանկարահանում, կրկնօրինակում, հոռուտադիտում, հոռուտակառավարում, հրթիռափորձաբեկում, մանրալուսանկարում, շղթայակցում, պողպատապատում, ռադիոունկնդրում, ռենտգենապատկերում, սուրտափորձարկում, ցավազրկում, ֆոտոպատճենահանում, տորպեդանետում և այլն: Սրանց բանակը բավական մեծ է և կիրառվում են մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում:

Ում-ից առաջ կարող են հանդես գալ նաև այլ ածանցներ, հատկապես՝ ավոր-ը. օրինակ՝ ինքնաբեղմնավորում, ինքնաթունավորում, ինքնալիցքավորում, ինքնակարգավորում, ծխաթունավորում, էլեկտրասարքավորում, էլեկտրալիցքավորում, ռենտգենալուսավորում, ծրագրավորում և այլն: Նշված բաղադրությունների մեծ մասը գրեթե դործածական չէ առանց ում-ի:

Այլն և ակա՛ն ածանցները կցվում են ինչպես բարդ, այնպես էլ բարդ ածանցավոր բառերին, և բարդությունը կարող է երկուսից ավելի բառերից կազմված լինել: Օրինակ՝ բաղմահալիկային, բաղմահաստոցային, զնդացրային, գրասենյակային, դահուկավազային, դարբնոցամամլակային, դարբնոցամոլիչային, դրամարկդային, երկաթուղային, երկբարբառային, գինակոշային, զորամասային, զորահանդեսային, ժամանակավարձային, կիսահաղորդչային, կիսաշրջանային, մերձկայարանային, օրացուցային, բանաստեղծական, գծանկարչական, գործիքաշինական, գրադարանադիտական, ինքնաթիռաշինական, լուսանկարչական, լուսատպագրական, հրատարակչական, հրթիռաշինարարական, ճանապարհաշինական, մանկաբուժական, մանրէակենսաբանական, մարդասիրական, պողպատածուլական, ջերմաէլեկտրական, ռադիոկենսաբանական, ուղղախոսական և այլն: Սրանցից մի քանիսը տարածում են գտել մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում, իսկ մյուսներին, իբրև տերմիններ, հիմնականում գործառում են գիտական ոճում:

Բարդ բառերից նոր բառեր կերտելու մեջ որոշ դեր են կատարում ռդ և աբան ածանցները, որդ-ով բաղադրված բառերի մեծ մասը սպորտային տերմիններ են և առավել բնորոշ են սովետական շրջանին, իսկ

արան-ով՝ զիտական ոճին: Այսպես, օրինակ՝ դահուկավաղորդ, դահուկացատկորդ, երկամրցորդ, լեռնադահուկորդ, խոցասուսերորդ, ձողացատկորդ, ձիավարժորդ, մարզասուսերորդ, սկավառականետորդ, փետրագնդորդ, կինոճանապարհորդ, թնդանոթագործարան, թջածուլարան, թռչնաբուծարան, թրծավառարան, կինոհանրագիտարան, հրաձգարան, պողպատածուլարան, սպասքապահարան, վուշամանարան և այլն:

Բարդուրյուն+իչ (անի, ուեն) կաղապարում ածանցներից առաջ չի բացառվում այլ ածանցների հանդես գալը, իսկ բարդությունը իր կազմում կարող է երկուսից ավելի բաղադրիչ ունենալ: Այսպես՝ գրահրատարակիչ, դարբնոցամամիչ, իմաստաղատիչ, ինքնաբեռնաթափիչ, ինքնաշարժիչ, հոսանքահաղորդիչ, հոսանքաընդունիչ, հրթիռափորձարկիչ, ծովանկարիչ, ձայնախափանիչ, նկարադարդիչ, պողպատահալիչ, ջերմահաղորդիչ, փայտափորագրիչ, երկփողանի, երկհարկանի, երկանվանի, երկվանկանի, երկփեղկանի, երեքկողմանի, երեքփողանի, հաղարաչքանի, հաղարգլխանի, բալմակողմանիորեն, գռեհկամառեն, գրագիտորեն, դասակարգչնորեն, ինքնաքննադատորեն, լայնարձակորեն, լավատեսորեն, հաստատակամորեն, շարանենդորեն, սրբապղծորեն և այլն: Սրանցից շատերը լայն տարածում են ստացել մեր կյանքի այլեայլ բնագավառներում, իսկ մի շարք բառեր, իբրև տերմիններ, առավել բնորոշ են գիտական խոսքին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց լեզուն բուռն վերելք ու զարգացում ապրեց հատկապես սովետական շրջանում՝ պայմանավորված մի կողմից հասարակական-քաղաքական կյանքի վերափոխմամբ ու ակտիվացմամբ, մյուս կողմից՝ իբրև դրա հետևանք ու արդյունք, գիտության ու տեխնիկայի, կուլտուրայի ու արվեստի նորանոր ճյուղերի ստեղծմամբ ու աննախադեպ զարգացումով: Գեղարվեստական հսկայական դրականության, մամուլի, բազմաբնույթ ու բազմապիսի մամսագրերի ու հանդեսների հրատարակությունը, բարձրագույն դպրոցների ու գիտական օջախների հիմնադրումը, բացատրական, տերմինաբանական ու այլ կարգի բառարանների հրա-

տարակումը, կինոյի, ռադիոյի, հեռուստատեսության ներթափանցումը մեր կենցաղի մեջ և այլ նախադրյալներ հիմք հանդիսացան գրական հայերենի ժողովրդականացման, այլև նրա բառապաշարի հարստացման համար: Առաջ եկան ու տարածվեցին հազարավոր բառեր ու բառակապակցություններ, արտահայտություններ ու զարծվածներ, փոխառություններ ու պատճենումներ, որոնք մեծապես նպաստեցին հայոց լեզվի բառադանձի հարստացմանն ու ճոխացմանը. Սովետական շրջանում ստեղծված բառերը կարևոր տեղ են զբաղում հայերենի բառային կազմում և հասնում են 20—30 հազարի:

Սովետական շրջանում հայոց լեզվի բառային կազմում տեղի ունեցած փոփոխություններն ուսումնասիրելու ուղղությամբ զգալի աշխատանքներ են տարվել: Նշված խնդրի լուսաբանությանն են նվիրված Գ. Սևվակի և Հ. Կուսիկյանի ուսումնասիրություններ¹, այլև «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» (Ե., 1973) կոլեկտիվ աշխատության որոշ բաժիններ², Հ. Կոստանյանի «Ակնարկներ վերջին տասնամյակի սովետահայ արձակի լեզվի և ոճի մասին» (Ե., 1957) մենագրության առաջին մասը, ինչպես նաև գիտական հանգեներում զետեղված մի երկու հոդվածներ³: Գ. Սևակը քննության է առել հատկապես հայոց լեզվի ձևը բերած նվաճումները, նրա կառուցվածքային զարգացումը և սրանց առնչվող որոշ հարցեր՝ անդրադառնալով նաև բառադանձի հարստացման ու համալրման խնդրին: Չնայած նրա աշխատանքի հրատարակումից անցել է 30 տարուց ավելի, որի ընթացքում հազարավոր բառերով համալրվել է հայոց լեզվի բառապաշարը, այդուհանդերձ հիշատակված աշխատանքները որոշ փաստեր են տրամադրում հետագա ուսումնասիրողներին և այդ առումով էլ կարևոր են հայոց լեզվի մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու տեղաշարժերը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար:

Հ. Կուսիկյանը հիմնականում քննության է ենթարկել հայերենի

1 Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի զարգացման սովետական փուլը, Ե., 1916, Նույնի՝ ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե., 1948; II. К. Кусикян, Изменение в словарном составе литературного армянского языка советского периода, М., 1964.

2 Ա. Արախամյան, Ներածություն: Ա. էրյան, Բառապաշարի հարստացումը աճանցման միջոցով, Հապավումներ: Հ. Օհանյան, Բառապաշարի հարստացումը բառաբարդման միջոցով: Ա. Խխանյան, Տերմինաշինություն: Պ. Բևիլիյան, Բառմաստի փոփոխություններ:

3 Ա. Արախամյան, Մի քանի դիտողություններ ժամանակակից հայերենի բառային նորարանությունների վերաբերյալ (Վերաբեր, 1970, № 12):

տերմինաբանության և մասնավորապես տեխնիկական տերմինաբանության մեջ տեղի ունեցած տեղաշարժերն ու տերմինների կրած իմաստային փոփոխությունները: Նրա աշխատանքը նույնպես բավարար նյութ է տրամադրում մեր լեզվի բառային փոփոխությունները ավելի հանգամանալից ու լայն ընդգրկումով ուսումնասիրելու համար: Սովետական շրջանի բառապաշարային փոփոխության հարցին է անդրադարձել նաև Հ. Կոստանյանը, որը վերևում նշված իր աշխատության մեջ այլ հարցերի վրա քննության է առել նաև նորակերտ բառերը, բերելով համապատասխան փաստեր: Բեկ հեղինակը ավելի մեծ ուշադրություն է դարձրել լեզվաօժանկան հարցերի, քան նորաբանությունների վրա, սակայն այն ևս օգտակար նյութ է ընձեռում հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Ուսումնասիրվող հարցի քննության համար աղբյուր կարող են լինել «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» աշխատության մեջ ղեկավարած որոշ հոդվածներ, առանձնապես Ս. Աբրահամյանի, Ս. էլոյանի, Պ. Բեդիրյանի, Ռ. Իշխանյանի և այլոց: Ինչպես տեսնում ենք, քիչ աշխատանքներ չեն կատարվել սովետական իշխանության տարիներին հայոց լեզվի բառային կազմում տեղի ունեցած փոփոխությունները ուսումնասիրելու ուղղությամբ: Չնայած այդ ամենին, այնուամենայնիվ զգացվում է մեր լեզվի այդ շրջանի բառադանձի մեջ երևան եկած նոր բառերի բազմակողմանի քննության ու արժեքավորման անհրաժեշտություն: Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանը աչքի է ընկնում հսկայական փոփոխություններով ու տեղաշարժերով, հաղարավոր բառերի, կապակցությունների ու արտահայտությունների երևան գալով:

Նոր բառեր ստեղծելիս լեզուն դիմում է իր ներքին միջոցներին, վերցնում առկա բառերն ու ածանցները և, բաղադրելով միմյանց, կազմում բառային նոր միավորներ՝ համապատասխան հասկացությունները արտահայտելու համար: Այսպես՝ մեր լեզվում գործածվում էին տիեզերք և դաշտ բառերը, երբ անհրաժեշտություն առաջացավ դրսևորելու այն տարածությունը կամ տեղը, ուր նախապատրաստվում և կատարվում է տիեզերանավերի թռիչքը, լեզուն ստեղծեց նոր բառ՝ տիեզերադաշտ: Նույն ձևով կազմվեցին նաև տիեզերանավ, տիեզերակայան և այլ բառեր: Այդ նշանակում է, որ բառակազմական կաղապարները, այլև բառերի բաղադրիչները հին են, իսկ ստեղծված բառերը նորաբանություն են:

Նոր հասկացությունները դրսևորելու միջոցներից մեկն էլ բառերի վերաիմաստավորումն է, երբ բառը նոր իմաստ է ստանում՝ պահպանե-

լով կամ կորցնելով նախկին նշանակութունը: Այդպիսի օրինակներով աղբաւ չէ հայերենը: Դեռևս հին հայերենում գործածվում էր տիեզերագնաց բառը, որը ածականի խոսքիմասային արժեք ուներ և նշանակում էր «ամբողջ աշխարհում տարածվող»: Երբ ստեղծվեց տիեզերանավը, հարկ եղավ արտահայտելու այն վարողի, նրանով տիեզերական թռիչք կատարող անձի իմաստը. տիեզերագնաց բառը ստացավ գոյականի խոսքիմասային արժեք, այսինքն՝ բառը վերաիմաստավորվեց, ածականից վերածվեց գոյականի, արտահայտելով բոլորովին այլ իմաստ: Նույն երևույթը առկա է նաև լուսաբծակ բառի մեջ: Լուսաբծակը հին շրջանում, իբրև ածական, նշանակում էր լույս ցայտեցնող, իսկ երբ ստեղծվեց լուսավորող հզոր սարքը, որ լուսային ճառագայթների մեծ փնջեր է արձակում զանազան ուղղություններով, այդ բառը վերաիմաստավորվեց, սկսեց գործածվել իբրև գոյական՝ անվանելով նոր պատրաստված լուսային հզոր սարքը: Նոր հասկացութուններն ու առարկաները արտահայտելու համար լեզուն կարող է բառակազմական տեսակետից անկենսունակ բաղադրիչները ակտիվացնել՝ նրանով կազմելով նորանոր բառեր: Այսպես՝ Լեռուստ բառը բառակազմական ակտիվություն ձեռք բերեց վերջին տասնամյակներում՝ հիմք հանդիսանալով մի շարք բառերի կազմության համար:

Այս ամենից բխում է, որ լեզվի բառաստեղծական հնարավորությունները բավական մեծ են և անհրաժեշտության դեպքում հիմք են հանդիսանում նորակազմությունների համար:

Սովետական շրջանում ստեղծված բոլոր բառերը նույն դերն ու արժեքը չունեն հազորդակցման մեջ և չեն կարող նորաբանություն դիտվել անխտիր: Դրանց մի մասը արդեն վերածվել է հնաբանության: Օրինակ՝ պարենհարկ, պարենիմասնատրում, մասնատրում, նէպ և այլն: Հնաբանություն են նաև մերենատրակտորային կայան, քաղղեկ, կինբաժին, կարմիր անկյուն, խրճիթ-ընթերցարան, բջիշ (կուսակցական), բոլշևիկ, մենշևիկ և այլն, որոնք այլևս տարածում չունեն գրական լեզվում: Նորաբանությունները ուղեկցում են լեզվի զարգացման ողջ ընթացքին՝ իրենց թարմությամբ ու նորությամբ հակադրվելով մի կողմից հնաբանությանը, մյուս կողմից՝ համագործածական բառերին, որ գալիս են լեզվի զարգացման ավելի վաղ շրջանից: Այդպիսիք են՝ հեռուստացույց, հեռուստակենտրոն, ռադիոկենսաբանություն, միջուկազերծ, ատոմակայան, որականիշ, խոտանողուհի, խոտանարար, ֆուտբոլիստուհի, այլև քերականական՝ շարահյուսույթ, ժամանականիշ, սեռանիշ և այլ տեր-

միևնույն ժամանակները, որ նորաբանությունների համար ժամանակային որոշակիություն սահմանելը խիստ պայմանական է: Ահա թե ինչու աստուածաբանական տարակարծությունները նորաբանության ըմբռնման մեջ: «Ժամանակակից ռուսաց լեզու» աշխատության հեղինակները⁴ նորաբանություն են համարում միայն այն բառերը, որոնք դեռևս չեն մտել կամ երբեք չեն մտել ու չեն մտնի պահանջարկի ակտիվ բառապաշարի մեջ: Նրանք այնքան են մնում նորաբանություն, քանի դեռ վերջնականապես չեն յուրացվել լեզվում ու մտել պահանջարկի ակտիվ բառապաշարի մեջ, քանի դեռ ընկալվում են իբրև թարգմանության երանգավորում, և որություն կնիք ունեցող բառեր: Երբ նրանք մտնում են ակտիվ բառապաշարի մեջ ու տարածվում, ըստ նրանց, այլևս նորաբանություն չեն: Ինչու է գալիս, որ նորաբանության համար կարևորը ոչ միայն նորաստեղծ լինելն է, այլև պատկերավոր կիրառության մեջ հանդես գալը: Լեզվաբանական գրականության մեջ առկա է սրան հակադիր մի այլ ըմբռնում, ըստ որի նորաբանություն են այն բառերը, որոնք արագ տարածվում են՝ դառնալով համագործածական բառեր: Այդպիսիք տարբերվում են այն նորաբանություններից, որոնք սահմանափակ կիրառություն ունեն և զուրս չեն գալիս համատեքստի շրջանակից⁵:

Դ. Ա. Բուդագովը «Ժամանակակից ռուսաց լեզու» աշխատության հեղինակների նման նորաբանությունների համար էական հատկանիշ է դիտում նրանց գործածության նվազ հաճախականությունը, լայն տարածում չստանալը, թեև չի անտեսում նաև ժամանակային հատկանիշը: Նա նշում է, որ նորաբանությունները այդպիսին են որոշակի ժամանակաշրջանում, ինչպես ինքեցիակ Գալիլեյի ժամանակ, ինքամյակ, օդաչու, լուսանկարչություն և այլ բառեր պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում և դրանք թափանցելով լեզվի բառային կադմբ, այնպիսի լայն տարածում են ստանում, որ արագորեն կորցնում են իրենց նորաբանությունը և սկսում են ըմբռնվել որպես վաղուց հայտնի բառեր⁶:

Մեր իրականության մեջ նորաբանության հարցին այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Գ. Սևակը, Է. Աղայանը, Ա. Սուբխասյանը և ուրիշներ:

4 Слов Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, М., 1958, стр. 77.

5 Слов Г. Н. Плотникова, О некоторых новообразованиях современного русского языка («Русский язык в школе», 1967, № 4, стр. 91—95).

6 Слов Р. А. Будагов, Введение в языкознание, М., 1965.

Գ. Սևակը ընդգծում է նորաբանության՝ արագ տարածվելու, ժողովրդրդական լայն զանգվածների սեփականությունը դառնալու հանգամանքը, որով էլ նրա տեսակետը մոտենում է Գ. Ն. Պլոտնիկովայի ըմբռնման հետ: Գ. Սևակը ևս նորաբանություն է դիտում ոչ միայն սեփական լեզվի նորակազմ բառերը, այլև փոխառությունները, որոնք, հիմնականում, սովյալ դարաշրջանի առանձնահատկությունները արտահայտող բառեր են: «Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր նոր փուլում,— գրում է նա,— նրա բառապաշարի մեջ մտնող նոր բառերը կոչվում են նորաբանություններ (նեոլոգիզմներ): Նորաբանությունները լեզվի մեջ մտնում են և՛ ինքնուրույն բառաստեղծության ճանապարհով, և՛ փոխառությունների և մեծ մասամբ հանդիսանում են դարաշրջանի առանձնահատկությունները արտահայտող բառեր, ինչպես, ասենք, սովետ, լենինյան, հարվածային, կոլտնտեսություն, տրակտոր, հերթափոխ, կոմերիտական և այլն»⁷:

Այստեղից երևում է, որ հեղինակը նորաբանություն է համարում լեզվի զարգացման նոր փուլում բառային կազմի մեջ մտած բոլոր բառերը՝ անկախ նրանց տարածում ստանալու կամ չստանալու հանգամանքից: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Նորաբանություններով առանձնապես հարուստ է մեր լեզվի զարգացման սովետական փուլը. համարյա ամեն օր մեր աճող ու ծավալվող բաղմապարփակ կյանքը առաջադրում է նորանոր բառերի պահանջ, և դրա հետևանքով լեզուն հարստանում է հարյուրավոր ու հազարավոր նորաբանություններով, ըստ որում դրանք համարյա միշտ և արագ կերպով դառնում են ժողովրդական լայն զանգվածների սեփականություն... Նույնպիսի արագությամբ մեր լեզուն իր մեջ մերեց «Սովետական Հայաստան» թերթի՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ստեղծած կամ որդեգրած հարյուրավոր նորաբանություններ, որոնցից կարելի է հիշատակել մի քանիսը. ականանետ, ղեկավարնորդ, զրահահար, վայրասպաց, տորպեդակիր, օկուպացիա, մոբիլիզացնել և այլն»⁸: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ վերապահություն չի արվում այն նորակազմ բառերի նկատմամբ, որոնք ղեկավար լայն տարածում չեն ստացել, իսկ դա նշանակում է, որ հեղինակի ըմբռնմամբ նորաստեղծ բառերը քանակապես համընկնում են նորաբանություններին, այսինքն՝ նորակազմությունները միաժամանակ նորաբանություն են, ա-

⁷ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե., 1948, էջ 238—239:

⁸ Նույն տեղում, էջ 239:

ռանց որևէ վերապահության կամ սահմանափակման: Ըստ էդ. Աղայանի նորաբանությունն են այն նորաստեղծ բառերը, որոնք դեռևս ընդհանրացում չեն ստացել: Այստեղ նորաբանության համար կարևոր են երկու հատկանիշ. բառի նորակերտությունը և տարածում չստանալը, այսինքն՝ ծավալուն գործածություն չանցնելու հանգամանքը: «Ինչպես ասացինք,— գրում է էդ. Աղայանը,— հասարակություն կյանքում առաջացած նոր երևույթները, առարկաները և այլն համապատասխանորեն առաջ են բերում նորանոր բառեր: Դեռևս ընդհանրացում չստացած նոր բառերի գործածությունը կոչվում է նորաբանություն: Այդ նոր բառերով լեզվի հարստացումը կատարվում է երկու ճանապարհով՝ ներքին և արտաքին»⁹: Այս տեսակետը հիմնականում համընկնում է ռուս լեզվաբաններ Գալկինա-Ֆեդորովի, Ռ. Բուդագովի և այլոց ըմբռնումներին: Սակայն այստեղ որոշ սահմանափակություն է մտցվում նորաբանության հասկացության մեջ, և դա արտահայտվում է նրանում, որ ոչ բոլոր նորակազմություններն են դիտվում իբրև նորաբանություն, մի բան, որ ամբողջովին չի դրսևորում նորաբանության էությունը: Դուրս է գալիս, որ նորաստեղծ բառերը, ծավալուն կիրառություն ստանալով, դադարում են նորաբանություն լինելուց:

Նորաբանությունը հիմնականում ճիշտ է պարզաբանում Ա. Սուքիասյանը. «Լեզվի բառապաշարի հարստացման հարցերում նորակազմություններին անմիջապես առնչվում են փոխառությունները: Նախ, այդ երկու կարգերը՝ նորակազմությունները և նորագույն փոխառությունները, միասնաբար կազմում են նորաբանությունների շերտը արդի հայերենի բառային կազմում»¹⁰:

Ինչպես երևում է, հեղինակը նորաբանության համար էական է համարում բառի նորակազմությունը կամ նոր շրջանում փոխառված լինելու հանգամանքը, անտեսելով, հաշվի չառնելով նրա տարածվածությունը:

Մեր կարծիքով նորաբանության համար կարևոր է բառի նորաստեղծ լինելը՝ անկախ նրա տարածում ստանալու կամ չստանալու հանգամանքից: Սակայն լեզվի նորակերտ բառը ակտիվ կիրառություն չի ստանում, ապա սկսում է հակվել դեպի հնաբանություն: Դժվար է, այսպիսով, ոչ միայն նորաբանությունների, այլև նորակազմ բառերի սահմանադատումը, առանձնացումը: Երբեմն նորակազմ լիցաները բառը դարերի խորքից

⁹ էդ. Աղայան, *Լեզվաբանության ներածություն*, Ե., 1963, էջ 290:

¹⁰ Ա. Սուքիասյան, *Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1971, էջ 186:

է գալիս, որը նախապես ակտիվութիւն չի ունեցել և նոր շրջանում հանդես է բերում կիրառութեան սովորական հաճախականութիւն: Լինում է և հակառակ երեւոյթը, երբ նորաստեղծ բառը բալական հին է թվում՝ պայմանավորված այլևայլ հանգամանքներով: Այսպիսով, շափաղանց դժվար է որոշակի հստակութեամբ ու ճշգրտութեամբ սահմանադրել նորակազմ, այդ թիւում նաև սովետական շրջանում ստեղծված բառերը, քանի որ զրա համար անհրաժեշտ նախադրյալներ ու պայմաններ չկան: Նախ՝ շուններ լեզվի զարգացման բոլոր շրջանները առանձին-առանձին ընդգրկող, այլև մեր գրողների բառապաշարը արտահայտող բառարաններ, հետո՝ չկան նաև դիտական ու մամուլի լեզվի մեջ երևան եկած բառեր: Հաշվառում ու ժամանակագրութիւն և այլն, որոնք, անտարակույս, կնպաստեն առաջադիր խնդիրը ավելի հիմնավոր ու ճշգրտութեամբ լուծելուն:

Մի շարք բառերի, հատկապես տերմինների առաջացումը որոշակի է՝ պայմանավորված այս կամ այն իրադարձութեան հետ: Մի շարք բառերի ծագումն էլ հնարավոր է պարզել մոտավոր սահմաններում: Այսպես՝ 1921 թվականի հետ է կապվում պարենհարկ, պարենմասնատրում, մասնատրում, նէպ և այլ բառերի առաջացումը, 1920 թվականին կազմելից կոմերիտական բառը, իբրև ռուսերեն КОМКОМОН-ի համարժեք: 1930-ական թվականներին գյուղատնտեսութեան մեջ տեղի ունեցած էական փոփոխութիւններ՝ անհատական մանր ու մասնատված տնտեսութիւնները փոխարինելին կոլեկտիվ տնտեսութիւններով, որը իր հետ բերեց մի շարք նորակազմ բառեր, ինչպես՝ կոլտնտեսութիւն, կոլտնտեսական, աշխօր, բրիգադավար, օդակավար և այլն: Կիրենոնետիկան իբրև տերմին առաջ եկավ 1948 թվականին, երբ Նորբերա Վինիլը պահանջեց իր գիտութիւնը «կիրենոնետիկա» անվանել: Արբանյակը, իբրև երկրի շուրջը պտտվող սարքավորման անվանում, մուտք գործեց 1954 թվականի հոկտեմբերի 4-ին, երբ աշխարհում առաջին անգամ սովետական արհեստական արբանյակը պտտվեց երկրի շուրջը: Արբանյակ-ը (արհեստական) ռուսերեն СНУТНИК տերմինի հայերեն համարժեքն է: 1950-ական թվականներին ստեղծվեց խոպանական բառը, խոպան արմատից, կապված խոպան հողերի յուրացման հետ, 1959 թվականին՝ լուսնակայան-ը, իբրև ռուսերենի ЛУННИК տերմինի թարգմանութիւն: 1961 թվականի ապրիլի 12-ին Յ. Ա. Գաղարինի «Վոստոկ» տիեզերանավով երկրագնդի շուրջը կատարած թռիչքի կապակցութեամբ հայոց լեզվի մեջ ստեղծվեցին տիեզերանավ, տիեզերագնաց, տիեզերադաշտ և այլ բառեր:

Մի շարք բառերի առաջացման ժամանակը մոտավոր ճշտությամբ կարելի է որոշել, իսկ ճնշող մեծամասնության համար այդ հնարավոր չէ: Նորակազմ բառերի քանակը հազարների է համեմատ, որոնցից շատերը մուտք են գործում ու տարածում ստանում գրեթե անսպասելի: Այնպես որ հիմնականում նորակազմ բառերի ճշգրիտ ժամանակագրությունը անհնար է որոշել և մեր համոզմամբ առավել կարևոր է դրանց վերհանումն ու արժեքավորումը, դործառական, բառակազմական և այլ հատկանիշների վերլուծությունն ու քննությունը:

Բառային կազմի զարգացում ասելով պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն նոր բառերի ստեղծումը, այլև որոշ բառերի դուրս մղվելը կամ ակտիվ գործածությունից պասսիվ կիրառության անցնելը և ընդհակառակը՝ գործածության ցածր հաճախականության մի շարք բառերի աշխուժացումը: Սովետական շրջանում հայոց լեզվի բառապաշարից դուրս եկան կամ էլ պասսիվ գործածության անցան ավանդական հին կաղզն ու հարաբերությունը, կենցաղը, պաշտոնները, առտնին գործածության առարկաները, այլև կրոնական հասկացություններ արտահայտող բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ սենեկապետ, բերդապետ, քաղապետ, նախահար, նախարարություն, ֆեոդալ, իշխան, արհմիջ, արհայամայր, արհայադուստր, մագաղաթ, նետ, լաղեղ, աշտե, նիզակ, կոնդակ, սկին, ուրար, պարեգոտ, վեղար, տիրացու, վարդապետ, պատահագ, մեռոնացու, մեռոնաման, խաչակնիւմ, խաչհամբույր, աղոթք, անկելանոց, մենաստան, կուսանոց, դպիր, դիվանական, տասնորդ, պտղի, կոռ, բեգյար, բյոխվա, զգիր, ժամհար, հոգաբարձու, երեցփոխ, բոնրանաց, բոնրախուփ, բոնրաշոր, բոնրաշուրք, բոնրածուխ, բոնրաանց և այլն: Զի բացառվում նաև հնացած, պասսիվ գործածության անցած որոշ բառերի կամ արմատների ակտիվացումը կամ աշխուժացումը լեզվի զարգացման հետագա շրջանում: Այդ երևույթը նկատվում է հատկապես պատմական բնույթի ստեղծագործություններում, ուր հեղինակը, ժամանակաշրջանի կոլորիտը պահպանելու նպատակով գործածության մեջ է դնում նման հասկացություններ արտահայտող բառեր: Այդ տեսակետից աչքի են ընկնում հատկապես Դ. Դեմիրճյանի, Ստ. Զորյանի, Ս. Խանդաճյանի և այլոց պատմական վեպերը:

Գործածությունից աստիճանաբար դուրս եկան նաև կովակ, բառրակ, միջակ բառերը՝ գյուղում սոցիալական այդ խավերի վերացման հետևանքով, հեղկոմ, բջիջ, գտում (կուսակցության) և այլ բառեր՝ դրանցով արտահայտող հասկացությունների վերացմամբ:

Բառակազմական ակտիվություն ձևեր բերնց հին հայերենի հետևում թաղը, որ նշանակում էր «հեռվից»: Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում նրանով կերտվեցին բազմաթիվ բառեր: Այսպես՝ հեռուստադիտող, հեռուստացույց, հեռուստատեսություն, հեռուստածրագիր, հեռուստակայան, հեռուստակենտրոն, հեռուստահաղորդում, հեռուստացանց, հեռուստաշափ, ռադիոհեռուստաշափային և այլն:

Սովետական շրջանի բառապաշարային փոփոխությունները մեկն էլ որոշ բառերի կապակցելիության մեծացումն է: Այդ տեսակետից աչքին ընկնում հատկապես գիտական, սպորտային, օդային, ֆաղափական, ռազմական և այլ բառեր. օրինակ՝ գիտական կոմունիզմ (կոնֆերանս, խորհուրդ, արշավ, արշավախումբ, հիմնավորում, բացատրություն, աստիճան, կոչում, աշխատանք, տեղեկագիր, հանդես, բանավեճ, կոլեկտիվ, հիմնարկ, լուծում, խումբ), Վալուային միջոցառում (խաղեր, հավաք, մրցանակ, հրապարակ, ձև, մրցում, համազգեստ, գույք, գործիք, հանդերձանք, ապրանք, հաղորդում, կառույց, օբյեկտ, արդյունք, վարպետություն, կազմակերպություն, տեղեկագիր), օդային տաղանավ (երթուղի, մարտ, պաշտպանություն, սահման, կապ, դեսանտ, հարձակում, արանսպորտ, ուղի, վաննա, բուժում, հետախուզություն, լուսանկարում), ֆաղափական ճգնաժամ (իրադրություն, կյանք, շրջաններ, կացություն, ակտիվություն, ազդեցություն, ապաստան, հեղաշրջում, խմբավորում, լուսավորություն, դպրոց, ղեկուցում, պարապմունք, լեմա, զրույց, ղեկավար, ղեկավարություն, բյուրո, բանտարկյալ, հանցագործ, զգոնություն, աստառ, դաշինք, հաղթանակ, կլիմա, հարց, աշխատանք, դրակայնություն, կամպանիա), ռազմական կյանք (բյուջե, բազա, հեղաշրջում, օդանավություն, հարձակում, ուժեր, խմբավորում, պոտենցիալ, ձանադար, կայարան, ճամբար, հանդերձանք, տեխնիկա, հաղթանակ, հզորություն, համագործակցություն, ազդեցություն):

Զգալիորեն մեծացել է նաև սոցիալիստական ու կուսակցական բառերի զուգորդելիությունը հատկապես սովետական շրջանում. օրինակ՝ սոցիալիստական պետություն (պարտավորություն, մրցություն, վերակառուցում, լագեր, երկիր, շինարարություն, իշխանություն, հեղափոխություն, հարաբերություններ, վերափոխում, ինտերնացիոնալիզմ, հայրենիք), կուսակցական կյանք (մոտեցում, վերաբերմունք, տույժ, ստաժ, հանձնարարություն, համագումար, ժողով, կոնֆերանս, ղեկավարություն, ապարատ, աշխատանք, ընտրություն, մարմին, կազմակերպություն, ամսագիր, վերահսկողություն, որոշում, ցուցում, պահանջ և այլն):

Սովետական շրջանում ճշգրտվեցին որոշ բառերի իմաստները, այսպես՝ ականանետ բառը բաղմիմաստ էր և նշանակում էր և՛ ղենքի այդ տեսակը, և՛ ղենքը գործադրող անձը: Հետագայում կազմվեց ականաձիգ բառը ականը նետող, գործածող անձի իմաստով, որով և ականանետի նշանակությունը ճշգրտվեց ու որոշակի դարձավ: Նույն ձևով էլ ճշտորոշվեց գտնվել բառի իմաստը, շարասյուն-ի ստեղծումով. այն կայունացավ զորքի կամ զորամասի շարքը նշանակողի իմաստով, իսկ շարասյուն-ը՝ տրանսպորտի, տեխնիկական միջոցների, այլև մարդկանց շարքը արտահայտելուն: Ծշգրտվեցին, ավելի ճիշտ որոշակի տարբերակում ստացան արհեստ և արվեստ բառերը, որոնք նախապես կիրառվում էին միմյանց փոխարեն, իբրև համարժեքային ձևեր: Տարբերակվեցին նաև լուսավորություն և կրթություն, կազմակերպական և կազմակերպչական, հրատարակություն և հրատարակչություն, կայան և կայաբան և այլ բառերի իմաստները:

Փոխվեց նաև միլիոնատեր բառի նշանակությունը, այն ձեռք բերեց նոր իմաստ՝ արտահայտելով ոչ միայն այն անձը, ու ունի միլիոնից ավելի դրամագլուխ, այլև այդքան եկամուտ ունեցող կոլտնտեսությունը կամ բրիգադը: Միլիոնատեր-ը կիրառվում է նաև այն անձի նկատմամբ, որի կատարած ճանապարհորդությունը օդային (նաև այլ) տրանսպորտով անցնում է միլիոն կիլոմետրից (միլիոնատեր օդաչու):

Սովետական շրջանում նոր իմաստ ձեռք բերեց օդակ բառը, որը «փոքր օդ» նշանակությունից բացի արտահայտում է նաև արտադրական ու պիտեներական կազմակերպության փոքր միավորում՝ ինչպես՝ պիտեներական օդակ. բրիգադի օդակ և այլն: Պիտեներական օդակը, իբրև հասարակական այդ կազմակերպության նվազագույն միավոր, անմիջապես մտնում է պիտեներական ջոկատի մեջ և ենթարկվում նրան, կոլտնտեսային օդակը, իբրև գյուղատնտեսական արտադրության ամենափոքր միավոր, ընդգրկվում է բրիգադի մեջ: Նույն ձևով էլ ջոկատը, իբրև զինվորական տերմին, իմաստի ընդլայնում է ստացել՝ նշանակելով պիտեներական կազմակերպության միավորումներից մեկը, որը ներառվում է դրուժինայի մեջ:

Որոշ բառեր էլ նոր երանգ են ստանում կամ վերաիմաստավորվում: Այսպես՝ դինաստիա բառը բացի «թագավորական տուն», «հարստություն» իմաստներից, ձեռք է բերել նոր նշանակություն և դրան համապատասխան լրացուցիչ կիրառություն (մանկավարժների դինաստիա, ռացիոնալիզատորների դինաստիա, հանքափորների դինաստիա): Հա-

յերենում այդ բառակապակցությունները ռուսերենի համապատասխան բառակապակցությունների թարգմանությունն են: Այդ իմաստով կիրառվում է նաև սերունդ բառը՝ ստեղծելով նոր կապակցություններ (մանկավարժների սերունդ, հանքափորների սերունդ և այլն): Վերջին տարիներին սերունդ-ը սկսել է կիրառվել նաև մեքենաների հաջորդ, ավելի կատարելագործված տեսակ արտահայտելու համար: Այսպես՝ ստեղծվեց և արտադրության մեջ ներդրվեց «Նաիրի-3» երրորդ սերնդի՝ Սովետական Միությունում առաջին էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենան (ՍՀ, 19. 2. 1976): Ներկայումս մեր կոլեկտիվը, որ երկրում առաջինը ստեղծեց երկրորդ և երրորդ սերունդների էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները, աշխատանքներ է ծավալել չորրորդ սերնդի մեքենաների ստեղծման ուղղությամբ (ՍՀ, 19. 2. 1976): Իմաստափոխություն է կրել նաև քմրկահարել բայը, որը դրսևորում է նաև մի բան անսելի, ավելորդ զուլաբանելու, փառաբանելու, տարածելու, մեծացնելու, ուճացնելու և նման նշանակություններ. օրինակ՝ երբ քմրկահարում են աննշան հաջողությունները (ՍՀ, 20. 2. 1972):

Իմաստային նրբերանգ է ձևը բերել ընտանիք բառը ևս, արտահայտելով մերենաների, զանազան սարքերի և այլն նոր տեսակը կամ խումբը, որը սերում է նախորդից կամ նախորդներից: Այսպես՝ ստեղծվեց համաշխարհային հոշակ վալկոդ «Նաիրի» էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների «ընտանիք» (ՍՀ, 12. 6. 1973): Ստեղծվում են ոչ թե առանձին մեքենաներ, այլ մեքենաների ընտանիքներ (Գիտ. տեխ., 1971, № 2, 18): «Սևանի» մականիշը կրող ժամացույցների ընտանիքը 1971 թվականին համալրվեց ևս մի նոր զարթուցիչով (Ավ., 24. 3. 1972):

Իմաստային նոր երանգներ են ստացել նաև զիծ, ցանց, հանգույց և այլ բառեր, որոնք տերմինային արժեք ունեն այլ բնագավառներում: Այսպես՝ զիծ երկրաչափական տերմինը, բացի իր հիմնական նշանակությունից, արտահայտում է կուսակցության կամ նրա ղեկավար մարմինների գործունեության հիմնական ուղղվածությունը (կուսակցության գիծը, կուսակցության բաղադրական գիծը, կուսակցության արտաքին բաղադրականության գիծը, կուսակցության 24-րդ համագումարի գիծը): Գիծ բառի մատնանշված իմաստով երբեմն կիրառվում է կուրս-ը (կուսակցության բաղադրական կուրսը, մեր երկրի արտաքին բաղադրականության կուրսը): Քաղաքական լուսավորության ցանց, էլեկտրոնային ցանց, մանկավարժական ցանց և այլ կապակցություններում ցանց-ը ձևը է բերել ասպարեզ, բնագավառ նշանակությունը: Հանգույցի լրացուցիչ իմաստը արտա-

հայտնվում է «դասակարգային հակասությունների հանգույց» կապակցության մեջ:

Իմաստային նոր երանդ են ձեռք բերել նաև հրձիգ, տնամերձ բառերը, որոնցից առաջինը նախկինում հրդեհող, հրդեհ գցող նշանակության փոխարեն հանդես է գալիս պատերազմ հրահրող, նյութող, պատերազմի պատճառներ ստեղծող իմաստով (պատերազմի հրձիգ), իսկ տնամերձ-ը ասական—գոյական փոխանցմամբ նախկինում տանը կից, մոտ իմաստի փոխարեն կայունացել է գյուղացուն, իբրև տնտեսության օժանդակ միջոց, հատկացվող հողամասի նշանակությամբ: Առաջնակարգը տնամերձի համար, ալսպիսով, ոչ թե տանը կից, մոտ լինել է, այլ տրամադրվող հողամասի իմաստի գրանորոմն է, որը կարող է տանը մոտ չլինել, գտնվել նրանից բավական հեռու:

Գատավոր-ը լրացուցիչ իմաստ է ստացել: Այն իբրև իրավաբանական տերմին նշանակում է հարուցված գործը քննող, դրա վերաբերյալ վճիռ կայացնող պաշտոնյա անձ, իսկ իբրև սպորտային տերմին արտահայտում է մրցումների կանոններին հետևող, մրցումները վարող և համարժեք է խաղավար-ին: Իհարկե, այս վերջին նշանակությունը որոշ չափով առկա է նաև նախկին իմաստի մեջ:

Կարենել բայը, պահպանելով իր նշանակությունը՝ կարճացնել, դարձնել կարճ, նոր իմաստ է ձեռք բերել նշանակելով՝ «հարուցված գործը անհետևանք թողնել, քննությունից հանել»: Վերջին նշանակությունը դրսևորվում է որպես իրավաբանական տերմին գործառելիս:

Իմաստային նոր նշանակություն է ձեռք բերում նաև սանրել-ը, որ իբրև ռազմական տերմին, նշանակում է տվյալ վայրը, տարածությունը, տեղանքը բծախնդրորեն, մանրակրկիտ հետախուզել¹¹: Գազազած ֆաշիստները սկսեցին սանրել անտառը (ՍՀ, 11. 2. 1972): Եվ գերմանացիները դուրս էին եկել սանրելու անտառակը (ՍԳ, ԿՄ, 151):

Նոր նշանակություն է ձեռք բերել սառը բառը, որը դրսևորվում է սառը պատերազմ կապակցության մեջ և արտահայտում է խիստ լարված՝ պատերազմի վտանգներով հղի իրադրություն:

Իմաստային նրբերանգներ կամ լրացուցիչ նշանակություն են ձեռք բերել հավաք և երեկա բառերը: Հավաք-ը ստացել է ժողովի իմաստ, որը որոշ չափով պահում է իր կապը նախկին նշանակության հետ (ժողովված.

¹¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Պ. Ռեդիրյան, Բառիմաստի փոփոխություններ («Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», Ե., 1973) հոդվածում:

միասին հավաքված)՝ կոլտնտեսականների հավաք, ուսանողների հավաք և այլ կապակցություններում: Երեկո-ն, բացի ժամանակային իմաստից, արտահայտում է նաև որևէ բանի նվիրված հանդես, երեկույթ՝ գրական երեկո, ժողովրդական ինքնագործունեության երեկո, գրական-երաժշտական երեկո և այլն:

Քեևե վերջին տարիներին միտում է նկատվում տարբերակելու քաղաքաշինություն և քաղաքաշինարարություն, դպրոցաշինություն և դպրոցաշինարարություն, նավաշինություն և նավաշինարարություն, թունելաշինություն և թունելաշինարարություն և նման բառերը, սակայն դրանք դեռևս գործածվում են իրար փոխարեն՝ որպես համարժեքներ, առաջ բերելով իմաստային անհստակություն և այդ բառադուլգների միջև: Նշված բառերը կազմված են երկու կաղապարով՝ ա) գոյական + բայարմատ (շին) + ություն, բ) գոյական + բայարմատ (շին) + արար + ություն:

Առաջին եղանակով կազմությունները դրսևորում են տվյալ առարկայի շինելը, պատրաստելը, կառուցելը և այլն, այսպես՝ դպրոցաշինություն նշանակում է «դպրոց շինելը, կառուցելը», նախադասաշինություն՝ «ճանապարհ պատրաստելը, շինելը, կառուցելը» և այլն, իսկ մյուս կաղապարով կազմությունները արտահայտում են լրացուցիչ իմաստ: Այսպես՝ Լավաճաշինարարություն նշանակում է ոչ միայն քաղաք կառուցելը, չորհրդակցելը, այլև քաղաքում տարվող շինարարությունը, նավաշինարարությունը նշանակում է ոչ միայն նավերի կառուցումը, այլև շինարարական այն աշխատանքները, որոնք անհրաժեշտ են նավերի պատրաստման համար, վերջինս կարող է ներառել նաև կացարանների, գործարանի, նրա մասնաշենքերի և այլ կարգի աշխատանքները, որոնք թեև անմիջապես չեն կապվում նավերի կառուցմանը, բայց անհրաժեշտ պայման են դրանց իրականացման համար:

Այդ նույն ձևով էլ պետք է տարբերակել ճանապարհաշինություն-ն ու ճանապարհաշինարարություն-ը, մեքենաշինություն-ն ու մեքենաշինարարություն-ը և այլ բառադուլգների իմաստները:

Մեր լեզվում շատ սովորական է մասնագիտությունը, ղեկավարները նշող բառերի կազմությունը արաբ ածանցով (ճանապարհաշինարար, ավտոմեքենաշինարար, հաստոցաշինարար, դաղգահաշինարար, ավտոճանապարհաշինարար), սակայն բոլոր դեպքերում չէ, որ հնարավոր է դրանցից բառային նոր միավորներ կերտել ություն ածանցով, ինչպես՝ ճանապարհաշինարարություն: Շատ հաճախ կազմվում են նոր բառեր գոյական (նաև գոյականներ) + բայարմատ + ական կաղապարով, ինչ-

պէս՝ ավտոճանապարհաշինական, հաստոցաշինական, դաղգահաշինական և այլն, որոնց իմաստները որոշակի են ու հստակ: Այս ամենից հետևում է, որ նշված բառադույզները հանդէս են գալիս իբրև որոշակի նշանակութիւնների կրողներ, որոնք և պիտք է ընկնեն դրանց կիրառութիւնների հիմքում, այսինքն՝ չպետք է շփոթել և առավել ևս միմյանց փոխարեն իբրև համարժեքային ձևեր գործածել երկու տարբեր կադասարներով ստեղծված բառադույզները: Տարբերակման միտումը պետք է ավարտին հասնի և ոչ թէ խանգարլի զանազան հանգամանքներով:

Ինչպէս տեսնում ենք, նոր շրջանում ճշգրտվել են մի շարք բառերի նշանակութիւնները, և իմաստային նոր հերանգավորում են ստացել որոշ բառեր, իսկ բառային մի քանի միավորներ էլ գտնվում են իմաստային հստակութիւն ու տարբերակում ստանալու ընթացքի մէջ: Այդպիսի փաստերը անշուշտ մեր լեզվի բառային կազմի փոփոխութիւնները ու տեղաշարժերը հավաստող երևույթներ են¹²:

1. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՅՈՒՄԸ ԲԱՌԱԲԱՐԴՄԱՆ ՄԻՋՈՅՈՎ

Սովետական շրջանում նոր բառեր են կազմվել բարդութիւն բուր տեսակներով՝ բառակրկնութեամբ, հարադրական, բաղճյոսական, կցական և իսկական բարդութիւններով, որոնց մէջ քանակապէս, ալիև որակական առումով առանձնանում են իսկական բարդութեամբ ստեղծված բառերը:

ա) ԲԱՌԱԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԸ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌՆԵՐ

Բառակրկնութիւնը որոշ դեր է կատարում բառային կազմի հարստացման մէջ: Նրանով ոչ միայն բառիմաստային նրբերանգներն են արտայայտվում, այլև բառային նոր միավորներ ևս ստեղծվում, սակայն բառակրկնութիւնը այժմ ավելի կենսունակ է իմաստային նրանգների գրսւորման, քան նոր բառերի կերտման մէջ: Գնալով նվազել է բառակրկնութիւն բառաստեղծական արժեքը, և ծավալվել բառիմաստի նրբերանգներ գրսւորելու նշանակութիւնը: Սովետական շրջանում շատ քիչ են բառակրկնութեամբ արտահայտված նորակազմութիւնները:

Ժամանակակից գրական հայերենում բառակրկնութիւն ժամանակ

¹² ՄԼՐ նպատակներից դուրս է բառերի իմաստափոխութիւն մանրամասն քննութիւնը, ուստի բավարարվում ենք վերը բերված որոշ օրինակներով:

բարդության առաջին բաղադրիչի որոշ հնչյուններ կամ վանկեր դուրս են ընկնում (կրճատվում են) կամ հնչյունափոխվում և նոր հնչյուն, հատկապես մ, ս, փ է ավելացվում առաջին եզրում (երկրորդ բաղադրիչը մնում է անփոփոխ), օրինակ՝ կաս-կարմիր, թափ-թաց, լեփ-լեցուն և այլն: Սովետական շրջանում ծավալվեցին հատկապես 1-ին եզրում փ-ի ավելացմամբ կազմված կրկնավորները. ինչպես՝ դափ-դատարկ, ձեփ-ձեքմակ, սեփ-սե, սիփ-սիպսակ, շիփ-շիտակ, ձիփ-ձիշտ, լեփ-լեցուն, կափ-կանաչ, կափ-կարմիր, կաս-կարմիր, մաս-մարուր: Բնագրային օրինակներ՝ Ահա տեսնում եմ էդիկին նոր տարվա գիշերը նորափեսայի դերում, կողքին կարապի պես հարսնացուն՝ ոտից-գլուխ նեփ-նեքմակ (ՍՀ, 3. 1. 1972): Ունի կյանքի արժանավայել ընկերուհի և նիփ-նիշտ իր նման մի դստրիկ (ՍԳ, 1965, 3, 36): Որ վառվում է հար խորանի խորքում: Անմարդարնակ դափղատարկ վանքի (ՊՍ, 4, 148): Իսկ այսօր արդեն թարթիչներն է ներկել սեփ-սե գույնով (ՍԳ, ԿՄ, 219): Ինչպես էր հաջողվել պահպանել այդ նեփ-նեքմակ վերնաշապիկը (ն. տ., 357): Կողքի բազմաթուղին շիփ-շիտակ նստած էր Հրաչյա Ներսիսյանը (Գ, 1975, 12, 68):

Կրկնավոր բարդությունները բնորոշ են բարբառներին և խոսակցական լեզվին: Ռարբառներից եկող մի շարք կրկնավոր բայեր ծավալում են ստացել զրական հայերենում, մասնավորապես գեղարվեստական խոսքում՝ դառնալով նրա բառապաշարի անբաժանելի մասը: Օրինակ՝ շուռումուռ (տալ), կեռ-մեռ (անել), խզմզել, ծալեծալ, լիուլի, հալհլել, խնդմնզալ, բամսել, բաշքշել, խզբզել, տաշտշել և այլն:

Հարադրական որոշ կրկնավորներ թեքվում են ղեպի կցականությունը: Այսպես՝ ծուռ ու մուռ, սուս ու փուս, սուտ-մուտ, լեփ-լեցուն և այլ կրկնավորներ արդեն հաճախ գրվում և արտասանվում են միասին՝ ծուռումուռ, սուտումուտ, սուսուփուս (ՍԿ, ՔՔ, 445), լեփլեցուն (ՊՍ, ԱԶ, 229), դափղատարկ (ՊՍ, 4, 148). այսինքն՝ վերածվում են կցական բարդություն: Այգալիսի միտում է հանդես բերում նաև կասկարմիր կերկնավոր բարդությունը, որից էլ վերջին տարիներին առաջ է եկել կասկարմրել բայը. օրինակ՝ Նուբարը կասկարմրեց (ՍԽ, ՄՄ, 208): Բառակաղամական տեսակներից թեև այնքան էլ հաջող չէ կասկարմրել-ը, սակայն դրանով իմաստային սաստկություն է հաղորդվում կարմրելու գործողությանը, մի բան, որ բնորոշ է կրկնավորներին և այդքանով էլ հենց արդարացվում է նրա ստեղծումը: Կցականության է վերածվում նաև կապույտ-կապույտ կրկնավորը. ինչպես՝ Դարձյալ բացվում է երկինքը

սլարդ, կապտակապուշտ (ՀՔ, ՄՏԶ, 1, 532): Սա հատկապես սովետական շրջանին հատուկ երևույթ է, որը կարող է ավելի տարածվել՝ ընդգրկելով նորանոր կրկնավոր հարադրություններ: Հայոց լեզուն զարգացման նոր փուլում այդպիսի միտումներ է հանդես բերում: Իբրև ամփոփում նշենք, որ այժմ բառակրկնությունը նվազ արդյունավետ է նոր բառեր կերտելու մեջ: Այն հիմնականում ծառայում է իմաստային նրբերանգներ զրսեորելուն:

բ) ԲԱՂՉՅՈՒՄԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌՆԵՐ

Սովետական շրջանի հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում կրկնավորների համեմատությամբ ավելի կարևոր դեր է կատարում այն բարդությունը, որի բաղադրիչները հավասարազոր են և համադասական հարաբերության մեջ են գտնվում. իսկ բարդությունը միասնաբար դրսևորում է նրանց նշանակությունը: Բառաբարդման այս եղանակը գործուն է եղել նաև նախորդ փուլում: Այսպես՝ նախորդ շերտանից են դալիս զաղափարաքաղաքական (կյանք), առևտրատնտեսական (կապեր), մասսայական-քաղաքական (սոցիալիստներ), ազգային-ազատագրական (պայքար), նախնադարյան-համայնական (կարգեր), վարչատնտեսական (ղեկավարություն) և այլ բարդություններ:

Սովետական շրջանում բավական ծավալվեցին մատնանշված բարդությունները: Առաջ եկան ու տարածվեցին այդպիսի բաղամթիվ բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառադանձը: Այսպես՝ հիմնականում նորաբանություններ են հրթիռավիացիոն, հրթիռատիկերական (տեխնիկա), հրթիռամիջուկային (ղենք), մեքենատրակտորային (կայան), բացօթյա-հրապարակային (կյանք), հաշվետու-ընտրական (ժողով), դրամաիրային (վիճակախաղ), կոլտնտեսային-սովխոզային (վարչություն), կաթնաուպրանքային (ֆերմա), զենիթահրթիռային (զորամաս), կուլտուրլուսավորական (հիմնարկներ), գիտատնտեսական (կոնֆերանս), ուսումնափորձական (տվյալներ), զաղափարազեղալվեստական, ինժեներաերկրաբանական (պայմաններ), երկրաբանակաղմբաբանական և այլն: Այս բարդությունները մեր լեզվի մեջ ստեղծվել են ռուսերենի պատճենումով՝ համապատասխան բառերի թարգմանությամբ կամ հայացումով (հմտ. отчетно-выборный→հաշվետու-ընտրական, денежно-вещевой→դրամաիրային, ракетно-космический→հրթիռատիկաերական, научнo-теоретический→գիտատնտեսական և այլն): Նշված բարդությունները կաղմվում են հարաբերական ածական + հարաբերական ածական կաղա-

պարով, ինչպես՝ քաղաքական-դաստիարակչական, կոլտնտեսային-սով-
խոզային, ղեկավարվեստական-տեխնիկական և այլն: Նկատենք, որ երկու
բաղադրիչներն էլ նույն ածանցով են կազմված: Տարածված են հատկա-
պես՝ ական և այլն ածանցներով բաղադրությունները: Հազվագեղ է, որ
բաղադրիչներից մեկի ածանցը տարբեր է մյուսներից, և դա հիմնակա-
նում պայմանավորված է այն հանդամանքով, որ տվյալ բաղադրիչը չի
կարող ստանալ երկրորդ կերի ածանցը, այդ սովորական չէ նրա համար
ընդհանրապես Այսպես՝ որն ինչ-որ տեղ համահնչյուն էր բացօթյա-
նապարակային կյանքով ապրող այդ քաղաքի թատերայնորեն խաչտա-
նկար ու ազմկալից կյանքին (ԳԹ, 25. 1. 1974): Այստեղ բացօթյա-ն չի
կառուցվում, արձնել բացօթյային (բացօթյային-հրապարակային), բանի որ
յալ ածանցը հնարավոր չէ փոխարինել այլին-ով, որից և առաջ է դաշխ
ածանցների անհամընկնում:

Նույն երևույթը տեղի է ունի էլեկտրոնային-հաշվողական, կոորդի-
նացիոն-հաշվողական, ինֆորմացիոն-հաշվողական, տեմբրային-արտա-
հայտչական բարդությունների մեջ: Էլեկտրոն, տեմբր բառերից հատկա-
ցական, վերաբերական իմաստով հարաբերական ածականներ են կազ-
մվում հիմնականում՝ ալին ածանցով, ալան-ը սովորական չէ նման
զեպերի համար: Ինչ վերաբերում է մյուս բարդություններին՝ կոորդի-
նացիոն-հաշվողական, ինֆորմացիոն-հաշվողական, ապա այստեղ փո-
խառնվող բաղադրիչները մեր լեզվում գիտակցվում են որպես պատրաստի
ածական, առանց, սակայն, հաշվենք ածանց ստանալու: Այդ պատճառով
էլ նրա եզրերի ածանցները չեն համընկնում: Բերենք մատնանշված եղա-
նակով կազմված բարդության բնագրային օրինակներ. կոշված է նստա-
տեղու առողջապահության ամենատարբեր բնագավառներում էլեկտրոնա-
յին-հաշվողական տեխնիկայի արմատավորմանը (ՆԵ, 5. 1. 1976): Առող-
ջապահության միջինստրուկտուրային սիստեմում բացված է հանրապետական
ինֆորմացիոն-հաշվողական կենտրոն (ն. տ.): Կիրովականի հանդուլա-
նում տուրիստների շրջանում տարվող կուլտուրական-մասսայական աշ-
խատանքը միօրինակ է (ՍՀ, 25. 8. 1970), Ստեղծվեց կոորդինացիոն-հաշ-
վողական կենտրոն (ՍՀ, 1. 7. 1970): Հազվագեղ հանդիպում են նաև ո-
րակական և հարաբերական ածականներից կազմված բարդություններ, որ
ածանցների համընկնում չի կարող լինել. օրինակ՝ բարի-զրացիական:

Հարաբերական ածականներից կազմված մի շարք բարդություններում
ածականակերտ ածանցի կրճատման հետևանքով առաջին բաղադրիչը
ստանում է գոյականական ձև, և թվում է, թե բարդությունը առաջ է եկել

գոյական + հարաբերական ածական կաղապարով, մինչդեռ այստեղ դարձյալ գործում է ածական + ածական կաղապարը. օրինակ՝ դրամաիրա-
լին, էլեկտրոնահաշվային, հրթիռամիջուկային, ժողովրդագրեմոկրատա-
կան, ուսումնափորձական և այլն: Հիշյալ բարդությունների երկրորդ բա-
ղադրիչի ածանցները՝ -ական, -ային հավասարապես վերաբերում են նաև
առաջին բաղադրիչներին, այսպես՝ դրամա-իրային նշանակում է «դրա-
մային (դրամական) և իրային», հրթիռա-միջուկային՝ «հրթիռային և մի-
ջուկային», ժողովրդա-գեմոկրատական՝ «ժողովրդական և գեմոկրատա-
կան», էլեկտրոնա-հաշվային՝ «էլեկտրոնային և հաշվային» և այլն: Այդ
տեսակետից դրանք էական տարբերություն չեն հանդես բերում ածանցա-
վոր բաղադրիչներից կազմվածների նկատմամբ: Հիշյալ բարդությունները
փաստորեն կազմված են հարաբերական ածականներից, թեև բարդություն-
ներից դուրս նրանց առաջին եղբոր ունի գոյականի ձև, բայց բարդության մեջ
այն ածականն է. որի խոսքի մասային իմաստը նման դեպքերում դոսևոր-
վում է երկրորդ բաղադրիչների առկայությամբ ու նրանց շնորհիվ:

Հարկ է մատենաչել, որ այդպիսի բարդություններում հանդես է գալիս
ա հոգակապը, որով մի կողմից ավելի է ընդգծվում դրանց բառային մեկ
միավոր լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից՝ նպաստում է բաղադրիչների
սերտացմանը. միացմանը, իսկական բարդության վերածմանը: Որպես
սովետական փուլին բնորոշ երևույթ պետք է նշել վերը քննված բաղա-
դրությունների իսկական բարդության վերածվելու փաստը: Եվ իսկապես.
վերջին մի քանի սոսնամյակների ընթացքում մի շարք բարդություններ
արդեն վերածվել են իսկականի: Այսպես՝ դիտա-տեխնիկական, գիտա-
շնտադրական, գիտա-աթենիսական, գիտա-փորձական, գաղափարա-
քաղաքական, ֆիզիկա-մաթեմատիկական, երկրաբանա-հետախուզական,
նյութա-տեխնիկական, ուսումնա-փորձական, մեքենա-տրակտորային,
ժողովրդա-գեմոկրատական, ակումբա-գրադարանային, բարի-դրացիա-
կան, գաղափարա-գեղարվեստական, կաթնա-անասնապահական և այլ
բարդություններ գիտական լեզվում և հատկապես մամուլում տպագրված
հոդվածներում գրվում և արտասանվում են միասին՝ ստանալով բառական
մեկ շեշտ, այսինքն՝ վերածվել են իսկական բարդության: Օրինակ՝ Որո-
շակի եզրահանգումներ կատարելով գաղափարագեղարվեստական բնույթի
այն քննադատությունից, որ արվել է նրանց (ՍՀ, 25. 12. 75)¹³: «Այս բա-

¹³ Տեղիներաբանական կոմիտեի որոշմամբ ավելորդ ու սխալ է համարված միու-
թյան գծիկի պոծածությունը այն բաղադրություններում, որոնց բաղադրիչները ալլուս
չեն պահպանում իրենց բառային ու բերականական անկախությունը, ունեն մեկ բառա-

ջին եղբրին՝ Բեռն, ուստի կստացվի բեռնատար-մարդատար բարդութիւնը, ինչպես գաղափարաբաղաքական-ը = գաղափարական-քաղաքական: Այդ եղանակով է ստեղծված նաև ապրանքամարդատար բարդութիւնը:

Հայոց լեզվի բառապաշարի մեջ մուտք գործեցին աշխիսի բարդութիւններ, որոնք կազմված են գոյական+գոյական կաղապարով և արտահայտում են չափի կամ քանակի իմաստ: Դրանք սովորաբար ունենում են թվական լրացում, առանց որի գրեթե չեն գործածվում՝ մարդ-օր, մարդ-ժամ, մեքենա-օր, կիլովատ-ժամ, լիտր-վայրկյան, ուսանող-պարտք և այլն. ուր երկրորդ բաղադրիչները մեծ մասամբ ժամանակի իմաստ արտահայտող գոյականներ են, հատկապես՝ օր, ժամ, վայրկյան: Նշված բարդութիւնները լայն տարածում են ստացել մասնավորապես մամուլի լեզվում. օրինակ՝ Բոլոր մեխանիկները միասին կատարում են 45 մարդ-ժամ զանազան նորոգման աշխատանքներ (ՄՀ, 28. 11. 1964): 100 ձվի արտադրութեան համար ծախսվում է 12 մարդ-օր (ՄՀ, 13. 3. 1964): Մեքենաների ընդհանուր պարապուրդները կազմել են 379 հազար մեքենա-ժամ (ՄՀ, 3. 11. 1964): Ծախսել ենք նախատեսվածից ավելի այսքան հազար կիլովատ-ժամ էլեկտրոէներգիա, այսքան լիտր-վայրկյան ջուր (ՄՀ, 17. 4. 1965):

Ընդգծված բարդութիւններում առաջին եղբւր հանդես է գալիս չափի, իսկ երկրորդը՝ ժամանակի միավորի դերում՝ 12 մարդ-ժամ աշխատանք նշանակում է 12 մարդու մեկ ժամում կատարածը, 10 մեքենա-օր աշխատանք նշանակում է 10 մեքենայի մեկ օրում կատարածը: Թվական որոշիչը կարող է վերաբերել նաև ժամանակի միավորներին: Այսպես՝ 12 մարդ-ժամ աշխատանք կարող է նշանակել 12 ժամում մեկ մարդու կատարածը: Այս դեպքում իբրև չափի միավոր դիտվում է ոչ թե ժամը, այլ մարդը: Երկու դեպքում էլ դրսևորվում է աշխատանքի միեւնոյն քանակութիւնը: Եվ իսկապես, մեկ ժամում 12 մարդու կատարածը հավասար է 12 ժամում մեկ մարդու կատարած աշխատանքին: Տարբերութիւնն այն է, որ մի դեպքում ընդգծվում են ժամանակի միավորները՝ ժամը, օրը և այլն, մյուս դեպքում՝ գործողութիւն կատարողների քանակը:

դ) ԿՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄՎԱՅ ԲԱՌԵՐ

Սովետական փուլում ստեղծված բառերի մեջ որոշ տեղ են գրավում կցական բարդութիւնները, որոնց զգալի մասը նորաբանութիւն է և նոր է սկսել ծավալվել: Կցականները հիմնականում կազմվում են կրկնափոխ և հարադրական բարդութիւններից՝ նրանց բաղադրատարրերի միացմամբ ու կցումով: Կրկնափոխներից առաջացած կցականների քա-

նակը սահմանափակ է, սակայն հնից եկող մի շարք բարդություններ ակտիվացել են սովետական շրջանում: Այսպես՝ ղեկավարվածության լիզվում հաճախակի են դործածվում դեմուղեմ, ծակուծուկ, շեմուղեմ, ծուռումուռ, սուտումուտ, սուսուսիս, քիչումիչ, բարձրաբերձ, եռուղեռ, ելումուտ, հիֆֆե և այլն:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, որ հատկապես վերջին տասնամյակներում հարադասական որոշ բայերից կազմվել են կցական բարդություններ արատահատված բայանուններ, այսինքն՝ ստեղծվում են կցական բարդություններ բայական հարադրությունների հիման վրա: Այդպիսի նորակազմություններ են՝ առաջմղում, առաջբաշում, դուրսբերում, դուրսքաշում, դուրսմղում, գուրահանում, գուրսզում, վերհանում, վերնետում, վերմղում, հեամղում, ետբերում, ետդասում, մեջբերում, ձեռքբերում, ձեռքսեղմում, ներսքաշում, ափհանում, լույսընծայում, լուսարձակում, ծլարձակում և այլն: Օրինակ՝ Որն ամեն օր նշանավորվում է հայրենանվեր նոր դործերով, հիանալի ձեռքբերումներով (ՄՀ, 19. 2. 76): Լըրջորեն դովեց երկրի գյուղական վայրերում ունկնդիրների համար մասնագիտական դրականության լույսընծայումը ավելացնելու հարցը (ՄՀ, 15. 2. 72): Ես կուզեմ, հատիկ, դեռ քո ճամփով, Արբենալ բեզ պես հողի տաք շնշով, Հողի շոյանքով մինչև ծլարձակում (Գ, 1975, 11, 12): Ողջունեց ձեռքի վերնետումով (ՄԳ, ԿՄ, 361): Որն ուղեկցում է մեզ տիեզերքում երկու երկրների այդ առաջին ձեռքսեղմման ճանապարհին (ՄՀ, 18. 5. 1975): Նա խոսում էր... ինչպես որ ծխում էր. կարճ, ուժեղ «ներսփառումներով» (ՄԳ, ԿՄ, 435): Ամեն ինչ անում են նոր մեքենայի կարգաբերման աշխատանքները ժամանակին ալարտելու համար (ՄՀ, 19. 2. 76): Եթե քնդունում ենք, որ տղայինը անցյալի պարզ ետբերումը չէ, առեմն (Գ, 1971, 12, 49): Որոշիչների ետադասումը գուրս է արտար՝ և ներքին հանգիստություն ստեղծելու միտվածությունից, (ԱՊ, 9ԱՔ, 116):

Գրանք հիմնականում կազմված են գոյական (մեծ մասամբ տեղի նշանակությամբ) և բայահիմքերով կաղապարով, որոնք առաջադեմ են բայական հարադրության բաղադրիչների միացմամբ դերբայական ելմասնիկը բայանունակերտ ում-ի փոխարինումով (հիմա.—ձեռք սեղմել—ձեռք սեղմում, դուրս գրել—դուրս գրում, առաջ մղել—առաջ մղում)¹⁴: Անշուշտ վերջին տասնամյակներում է տեղի ունեցել հարա-

¹⁴ Բայական հարադրությունից է առաջ եկել նաև երեսառած բառը, որ հատուկ է հատկապես խոսակցական լեզվին, որից և լատիանցել է նաև գրական լեզուն (երեսառած Փարիզում բեմին բուսնեց ու ճոճվեց տղամարդկանց պարի սյուն, ՊՍ, 4, 139):

դրական որոշ բայերի բաղադրիչների միացումը, կցումը առանց բայանունների վերածման: Այդպիսիք են վերելնել, վայրիջնել, որ առաջ են եկել վեր ելնել, վայր իջնել բայերի բաղադրիչների հիման վրա, օրինակ՝ Հրաշյա ներսիսյանի հնչերանգին հատուկ էր մերթ վերելնող, մերթ վայրիջնող մի ուրիշ, որ հիշեցնում էր շարունակական հեծկլտանք (Գ, 1975, 12, 67):

Սովետական շրջանում են կցականության վերածվել կամ իբրև այդպիսին ակտիվացել նաև անվանական որոշ հարադրություններ, հատկապես՝ խենթութիւնառ, սևումութ, հարկուպատշաճ. կուշուծիդ, առուծախ, հարցուպատասխան և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Շինհրապարակում դադար շունի մարտյան խենթութիւնառ քամին (ԳԹ, 25. 4. 1975): Մեզը... բացում խփում էր սևումութ անդունդներն ու ծործորները (ԳԴ, 3, 291): Հարկուպատշաճ պատասխանը կտրվի անշուշտ (ն. տ., 102):

Հարց ու փորձ հարադրության հիման վրա ստեղծվել է հարցութործել բայը, որ բաղադրիչների միացում և բայացում է տեղի ունեցել: Օրինակ՝ Հարցութործեց ուսանողությանս հաջորդած տարիներից (Գ, 1975, 12, 66):

Նորակերտ բառերի շարքում կարևոր տեղ են գրավում նաև այն բաղադրությունները, որոնք կազմված են համադաս բաղադրիչներից և իրենց մեջ ամփոփում, համադրում կամ խտացնում են նրանց իմաստները: Դրանք բառային մեկ միավորի արժեքով են կիրառվում և միջին դիրք են գրավում հարադրական ու կցական բարդությունների միջև՝ համատեղելով թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի որոշ հատկանիշները: Բուն կցականների համեմատությամբ սրանց բաղադրիչները արտասանական տեսակետից ավելի անկախ են ու ինքնուրույն, իսկ հարադրականների համեմատությամբ՝ ընդհակառակն՝ բաղադրիչների ինքնուրույնությունը ավելի քիչ է ու պակաս: Այդ բարդությունները կարող են քննվել մ' հարադրական, և՛ կցական բարդությունների մեջ: Նպատակահարմար ենք գտնում դրանք ուսումնասիրել կցականների մեջ:

Սովետական շրջանում լայն տարածում գտան այդ տիպի բարդությունները, որոնք քանակապես շատ են, իմաստով բազմազան ու տարաբնույթ: Դրանց երևան գալը հիմնականում պայմանավորված է նոր երևույթների ու հասկացությունների ներթափանցմամբ ու մեր կյանքում արմատավորմամբ: Այսպես՝ հիվանդանոց-պոլիկլինիկա բարդությունը ստեղծվեց այն ժամանակ, երբ երևան եկավ հիվանդությունների ախտորոշման ու բուժման նոր հիմնարկություն, որը և՛ հիվանդանոց է, և՛ պո-

լիկլինիկա, ուր կատարվում են հիվանդների ստացիոնար և ոչ ստացիոնար բուժումներ:

Նույն ձևով էլ զուցահանդես-տոնավաճառը՝ երբ ապրանքների ցուցադրման հետ կազմակերպվեց նաև դրանց վաճառքը: Նման տիպի բարդությունների առաջացումը կապված է նոր երևույթների երևան գալու հետ:

Հայոց լեզվի սովետական շրջանը աչքի է ընկնում կցական բարդությունների առատությամբ ու ակտիվացմամբ, մասնավորապես մամուլի լեզվում, ուր հաճախակի դործածվում են նորաստեղծ, որոշ շափով էլ նախասովետական շրջանից եկած ու վերջին տասնամյակներում ծավալված բարդություններ՝ խորհրդակցություն-սեմինար, տեսուչ-կազմակերպիչ, համերգ-դասախոսություն, համերգ-դրույց, հուշաթանգարան-արհեստանոց, բնակարան-արվեստանոց, տուն-հուշաթանգարան, տուն-թանգարան, բնակարան-թանգարան, թանգարան-ցուցահանդես, հյուրանոց-պանսիոնատ, ցուցահանդես-վաճառք, տոնավաճառ-ցուցահանդես, ցուցահանդես-տոնավաճառ, ծաղկանոց-ցուցահանդես, մանկապարտեզ-մանկամսուր, մսուր-մանկապարտեզ, պահարան-սառնարան, պահեստ-խանութ, սրճարան-տաղավար, սրճարան-խաշարան, բուֆետ-ճաշարան, ճաշարան-ռեստորան, դիմում-նամակ, դիմում-զանգատ, դիմում-կոչ, կոչ-նախաձեռնություն, բուժարան-հիվանդանոց, բազմոց-մահճակալ, ստուգատես-մրցույթ, աղբյուր-հուշարձան, դպրոց-ստուգիա, դպրոց-ռեստորան, սովխոլ-տեխնիկում, սովխոլ-դպրոց, գիրք-ալբոմ, ալբոմ-ուսումնասիրություն, երաժիշտ-երգահան, վերահսկիչ-վերստուգիչ, բորտմեխանիկ-հրահանգիչ, ամբարձիչ-խողովակատեղակայիչ, առակցում-միացում, վառոն-ռեստորան, վազոն-սառնարան, խանութ-սալոն, խոհանոց-խանութ, խրճիթ-ընթերցարան, գրադարան-ընթերցարան, մրցանակ-գավաթ, տիեզերագնաց-օդաչու, բանաստեղծ-մարտիկ, քննարկում-հանդիպում և այլն:

Իմաստային, ալլև կառուցվածքային տեսակետից նշված բարդությունները ունեն որոշ տարբերություններ, որոնցից ելնելով դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի՝

1. Բարդություններ, որոնց բաղադրիչները իմաստով խիստ մոտ են և մերձավոր հասկացություններ են արտահայտում: Այդպիսի բարդություններում երկու բաղադրիչները համալոր են և հավասարապես են մասնակցում կազմությանը: Օրինակ՝ խորհրդակցություն-սեմինար, տեսուչ-կազմակերպիչ, գրադարան-ընթերցարան, դիմում-նամակ, դիմում-

կոչ, կոչ-նախաձեռնություն, մրցանակ-գավաթ և այլն: Խորհրդակցություն-սեմինար բարդության մեջ համասարապես դրսևորվում են և՛ խորհրդակցության, և՛ սեմինարի իմաստները: Այդ այն հավաքն է, որն ունի թե՛ խորհրդակցության և թե՛ սեմինարի բնույթ: Նույն ձևով էլ տեսուչ-կազմակերպիչ բարդության մեջ միաժամանակ դրսևորվում են և՛ տեսուչի, և՛ կազմակերպիչի իմաստները: Տեսուչ-կազմակերպիչը այն անձն է, որը նսկում և կազմակերպում է այս կամ այն բնագավառի աշխատանքները: Այդպես էլ զբաղառան-ընթերցառան բարդության մեջ ընդգծվում են և՛ գրադարանի, և՛ ընթերցարանի նշանակությունները: Դա այն հիմնարկն է, որը ընթերցողներին սպասարկում է համապատասխան գրականությամբ և ունի ընթերցասրահներ: Մսուր-մանկապարտեզ և մանկապարտեզ-մանկամսուր բարդություններում դրսևորվում են այդ երկու հիմնարկներին բնորոշ հատկանիշներ և այլն: Այս բարդություններում բաղադրիչներից մեկը իմաստային որոշ կողմերով ներառվում է մյուսի մեջ, որի հետևանքով էլ նրանց իմաստային կապն ավելի է սերտանում: Այդպիսի բարդություններ են վերահսկիչ-վերաստուգիչ, ստուգատես-մրցույթ, բաղմոց-մահճակալ, հսկիչ-չափիչ և այլն: Օրինակներ՝ Երև. օր. Բաքվում շարունակվում էր... մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության աշխատողների խորհրդակցություն-սեմինարը (ՍՀ, 29. 3. 1964): Մենք պետք է կատարելագործենք արտագրական վարչությունների, հատկապես տեսուչ-կազմակերպիչների աշխատանքը (ՍՀ, 8. 3. 1964): Դա նիվանդանոց-պոլիկլինիկայի ապագա շենքն է (ԵՆ, 25. 3. 1964): Պարբերաբար մասնակցում է հանրապետական ստուգատես-մրցույթների (ԵՆ, 22. 12. 75): Ստորև տպագրում ենք վարչության դիմում-կտր (ԵՆ, 26. 8. 1972):

2. Բարդություններ, որոնց բաղադրիչները հեռավոր կապի մեջ են գտնվում, և առաջինը կախյալ հարաբերություն է արտահայտում՝ լրացնելով, պարզաբանելով երկրորդի նշանակությունը: Այդպիսիք են՝ վագոն-խանութ, վագոն-ռեստորան, տուն-թանգարան, դպրոց-ռեստորան, սովխոզ-տնխնիկում, հյուրանոց-ռեստորան, դպրոց-ստուդիա, բանաստեղծ-քաղաքացի, բանաստեղծ-մարտիկ, աղբյուր-հուշարձան, բնակարան-արվեստանոց և այլն: Վագոն-ռեստորան բարդության մեջ շեշտվում, ընդգծվում է ռեստորանի գաղափարը, միաժամանակ նշվում, որ այն տեղավորված է վագոնում: Տուն-թանգարան բարդության մեջ շեշտը դրվում է թանգարանի վրա, որը միաժամանակ բնակատեղի է աշխատակիցների համար: Այդպես նաև դպրոց-ռեստորան, վագոն-խա-

նութ, հյուրանոց-ռեստորան, դպրոց-ստուդիա, սովխոզ-տեխնիկում և այլ բարդություններում առաջին բաղադրիչները պարզաբանող, լրաց-նող բնույթ ունեն, իսկ երկրորդները հիմնական իմաստն են արտահայ-տում: Բնագրային օրինակներ՝ Ամեն գյուղի մեջ բարձրացավ մի սեղ Աղբյուր-հուշարձան (ՊՍ, 3, 8): Ցանկություն առաջացավ այցելել նը-կարչի բնակարան-արվեստանոցը (ՍՀ, 21. 1. 1972): Տառչանա Եվդե-նենա Լավրովան ծնվել է 1938 թվականին, վաթարել Դեմիրովիչ-Դան-չննկոյի անվան դպրոց-ստուդիան (ԵՆ, 2. 9. 1972): Իր ողջ կյանքն ապ-րեց իբրև իր մուսային հավատարիմ բանաստեղծ-մարտիկ, բանաստեղծ-ֆաղափսյի (ԳԹ, 26. 12. 1975):

3. Բարդություններ, որոնց մեջ առաջին բաղադրիչը գերադասու-թյուն է հանդես բերում երկրորդի նկատմամբ, և առաջինի իմաստը զու-գակցվում է երկրորդի դրսևորած զործողությամբ: Օրինակ՝ ցուցահան-դես-դասախոսություն, համերգ-դասախոսություն, համերգ-զրույց, ցու-ցահանդես-տոնավաճառ, ցուցահանդես-վաճառք և այլն: Մատնանշված բարդություններում իշխում է ցուցահանդեսի և համերգի իմաստը, որը զուգակցվում է դասախոսություն, վաճառք նշանակությամբ: Ցուցահան-դես-դասախոսություն նշանակում է ցուցահանդես, որի դիտումը զու-գակցվում է դասախոսությամբ, որը դիտելու ժամանակ տեղի է ունենում դասախոսություն: Համերգ-դասախոսություն նշանակում է համերգ, որը զուգակցվում է համապատասխան դասախոսությամբ, այսինքն՝ համերգ, որի ժամանակ (սկզբում կամ ընթացքում) տեղի է ունենում դասախոսու-թյուն և այլն: Այդպիսի բարդություններ են նաև պահեստ-խանութ, դիրք-ալբոմ, ալբոմ-տարեգիրք, ալբոմ-գիրք, խանութ-սալոն և այլն:

Պահեստ-խանութ բարդության մեջ իշխում է պահեստի իմաստը, ուր կատարվում է նաև ապրանքների վաճառք: Նույն ձևով էլ գիրք-ալ-բոմ-ի մեջ ընդգծվում է գրքի նշանակությունը, ուր շարադրանքը զու-գակցվում է համապատասխան նկարներով, իսկ ալբոմ-գրքի մեջ ընդ-հակառակն՝ իշխում է ալբոմի իմաստը, ուր նկարները բացատրվում, մեկնվում են համապատասխան շարադրանքով: Դա պայմանավորվում է այն հանգամանքով, որ մի դեպքում գիրքն է բարդության 1-ին բաղա-դրիչը, մյուս դեպքում՝ ալբոմը, ըստ որի էլ առաջնություն է ստանում գիրքը կամ ալբոմը: Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ՝ Ռադիո-յով և հեռուստատեսությամբ պետք է ընդլայնել համերգ-դասախոսու-թյունների ցանկը (ՍՀ, 25. 6. 1970): Առանձին համերգ-զրույցներ կը-նվիրվեն կոմպոզիտոր Ա. Խաչատրյանի և Տիխոն Խրեննիկովի ստեղծա-

դործություններին (ՄԴ, 1. 11. 1971): Գիրք-ալբոմում տեղավորված են 185 լուսանկար և հինգ սխեմա (ԵԵ, 6. 7. 1971): Որոշ շահումներ կհանձնելեն ՍՍՀՄ գեղարվեստական ֆոնդի խանութ-սալոններում (ԵԵ, 24. 12. 1971):

Այս տիպի բարդությունները մեր լեզվի մեջ մոտք են գործել հիմնականում սովետական տարիներին: Հայերենի զարգացման արդի փուլին բնորոշ է դրանց ակտիվացման ու լայն տարածում ստանալու զգալի միտում:

դ) ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌԵՐ

Սովետական փուլում ստեղծված բառերի զգալի մասը կազմված է իսկական բարդությամբ: Իսկական բարդությունը բառաբարդման այն տեսակն է, որի բաղադրիչները, որոնք արմատներ կամ բներ են, բարդության մեջ չեն պահում իրենց քերականական ինքնուրույնությունը: Բարդությունը ավելի լայն իմաստ է արտահայտում, քան նրա բաղադրիչները, այլև բարդության առաջին բաղադրիչը, իբրև կանոն, լինում է երկրորդի լրացումը: Կարճ ասած՝ բարդության բաղադրիչների միջև մթազնված է շարահյուսական կապը, և բարդության երկրորդ եղբը սովորաբար արտահայտում է հիմնական իմաստը:

Իսկական բարդությամբ կազմված բառերը կարելի է խմբավորել մի քանի եղանակով: Մի դեպքում կարելի է հիմք ընդունել բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը. օրինակ՝ ականաձիգ, ականաճեղ, տորպեդակիր, լուսնազնաց, տիեզերազնաց, գետանց, ամբարձիչավար, շմշկասառ, աղմկաչափ և այլ բարդությունները կազմված են գոյականից և բայարմատից, ինքնընթաց, ինքնաթիփ, ամենազնաց և այլ բարդությունները՝ դերանունից և բայարմատից, լայնէկրան, բարձրավոտ, բարձրակետ, հեղաժպիտ, խորաթխիթ, կարճամետրաժ, գաղտնաշշուկ, ծանրականջ և այլն՝ ածականից և գոյականից, գործընկեր, արծաթաձայն, տիեզերակայան՝ գոյական բաղադրիչներով, մրցասուպարեզ, մրցակույթ, մարզադաշտ, մարզապալատ, սահագաշտ, սահուղի բարդությունները՝ բայարմատի և գոյականի բաղադրությամբ և այլն: Մի այլ դեպքում կարելի է հիմք ընդունել բարդության խոսքիմասային պատկանելությունը, օրինակ՝ հարցազրույց, զիտաժողով, մարզաբույժ, բոցամուղ, ցուցանմուշ, արտադրամաս, երկամարտիկ, բռնցքամարտ և այլ բարդությունները գոյականի խոսքիմասային իմաստ ունեն, իսկ մեղրաշուրթ, արեահամ, արեափայլ, վիշապաձայն, հանճարալույս և այլ բարդություններ՝ ածականի:

Բարդուխնեների խմբավորում կարելի է կատարել ըստ բաղադրիչների փոխառյալ և ոչ փոխառյալ լինելու հատկանիշի: Այսպես՝ ռադիոգիր, ռադիոկենտրոն, բետոնատար, բետոնապատ, կինոհամերգ, կինովեկա, էլեկտրասողոց, էլեկտրակիր, էլեկտրադողում, էքսկավատորավար, բուլդոզորավար, սլանելակիր, բենզինատար, սեյսմակայան և այլ բառերի առաջին բաղադրիչը փոխառություն է, երկրորդը՝ հայերեն, իսկ լայնէկրան, լայնֆորմատ, պոնառեկլամ, լուսառեկլամ, լուսնամոթիլ, խոշորապանել, երկարամետրած, կենսաքիմիա, կենսաֆիզիկա, սառցակոմբինատ, ջրամեխորացիոն և այլն, բարդ բառերի մեջ, ընդհանրապես առաջին բաղադրիչն է հայերեն, երկրորդը՝ օտարազգի¹⁵:

Վերջապես՝ խմբավորումը կարելի է կատարել զործառական հատկանիշով: Այսպես՝ շմշկասահք, շմշկասահորդ, դահուկավազորդ, հնգամարտ, հնգամարտիկ, ծանրորդ և այլն բառերը, իբրև տերմիններ, հիմնականում կիրառվում են սպորտի ասպարեզում, ականանետ, ականաձիգ, ականազերծում, հրետանատանկային և այլն՝ ռազմական կյանքում, բետոնաշաղախ, բետոնալցում, սլանելակիր, կոունեկավար՝ շինարարության, էլեկտրակիթ, ճաշնդեղահավաք, եղիպտացորենահավաք՝ գյուղատնտեսության, իսկ էլեկտրատարադրություն, էլեկտրաբուժություն, էլեկտրավիրաբուժություն՝ բժշկագիտության մեջ և այլն: Խսկական բարդությանը կադմրված բառերը պատկարզվում են ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության և ըստ փոխառյալ ու ոչ փոխառյալ լինելու հատկանիշի: Դրանք չեն դասակարգվում ըստ նրանց խոսքիմասային նշանակության, բունի որ բառակազմական և այլ առումներով առանձնակի հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԸ ԸՍՏ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

Հայերենում դոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայարմատը և այլն, բաղադրվելով միմյանց կամ այլ խոսքի մասերի հետ, կազմում են բարդություններ: Մեծ տարածում ունեն հատկապես դոյական + դոյական, դոյական + բայարմատ, ածական + դոյական, ածական + ածական, ածական + բայարմատ, դերանուն + բայարմատ, դերանուն +

¹⁵ Հին շրջանում հայերենի կառարած շատ փոխառություններ, որոնք դարեր շարունակ գործածվել են պրական լեզվում, արդեն մերօրվ են նրա բնապաշարին և ժամանակակից հայերենում գիտակցվում են որպես հայերեն բառեր: Դրանց փոխառյալ լինելը կարելի է ցույց տալ մասնագիտական քննության միջոցով: Այդ պատճառով էլ աշխատության մեջ այդ բառերը դասվում են ոչ թե փոխառյալ, այլ հայերեն բառերի շարքը՝ զիտվելով ու արժեքավորվելով իբրև հայերեն:

գոյական կաղապարներով, այլև թվականով, մակբայով և մի այլ խոսքի մասով ստեղծված բառերը:

Քննենք մատնանշված կաղապարներով կազմված բառերը առանձին-առանձին:

Գոյական + գոյական կաղապարով բառերություններ

Սովետական շրջանում ստեղծված բարդ բառերի մեջ կարևոր տեղ են զբաղում գոյական բաղադրիչներով բարդությունները, որոնց մի մասը լայն տարածում ու ակտիվություն է ստանում հատկապես գրական լեզվի զրավոր տարբերակում՝ կիրառվելով մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում: Դրանք կազմվում են ինչպես պարզ (կամ այդպիսին գիտակցվող), այնպես էլ բաղադրյալ բառերից (կամ արմատներից), այսինքն՝ բաղադրիչներից մեկը (երբեմն նաև երկուսն էլ) կարող է ածանցավոր լինել, որի շնորհիվ էլ հաճախ այդ բաղադրիչը գոյականանում է, վեր է ածվում գոյականի. օրինակ՝ տիեզերակայան, ֆոտոմրցույթ, դահուկավազք և այլ բաղադրյունների երկրորդ բաղադրիչները (կայան, մրցույթ, վազք) իրենց հերթին կազմված են բայահիմքից՝ վերջածանցմամբ, այսինքն՝ գոյականացվել են ան, ույր, ֆ վերջածանցների ավելացմամբ: Իհարկե, այդպիսիների մեծ մասը առանձնացվել են՝ մտցվելով վերջածանցավոր կազմությունների շարքը: Այստեղ միայն առանձին օրինակներ են քննվում, այն էլ կաղապարի սլատկերը ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու համար:

Նկատելի է, որ լարդ բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ բայարմատը գոյականակերտ ուրջուն (նաև այլ) ածանցի հետ միանալով միշտ չէ, որ ձևք է բերում անկախ գոյություն ու գործածություն, ինչպես՝ մետաղատարություն, նյութատարություն և այլն: Նշված բարդությունները կազմված են ածական + ուրջուն կամ գոյական + բայարմատ + ուրջուն, ուր ածանցը գոյականացրել է ամբողջ բարդությունը և ոչ թե նրա բայական բաղադրիչը: Անկախ գոյություն չունի տարուրյունը և այդ պատճառով էլ այն գոյական չէ, ինչպես ասենք, լուսնագիտության մեջ գիտությունը, ազգասպանության մեջ՝ պահպանությունը և այլն: Այդպիսի բաղադրությունները քննության են առնվում հիմնականում իբրև ածանցական կազմություններ:

Գոյական + գոյական կաղապարով կերտված բառերը, ինչպես մատնանշվել է, բավական շատ են, որոնց մեծ մասը գործառում է հատկապես

դրավոր խոսքում, և բանավոր հաղորդակցման մեջ քիչ է հանդիպում: Մի
 շարք բառեր էլ կիրառվում են այլևայլ ոճերում ու բնագավառներում,
 իսկ որոշ կաղմությունների բնորոշ է դրքայնություն ու գործածության
 ցածր հաճախականություն: Դրանք հիմնականում առաջ են եկել առանձին
 հեղինակների, հրատարակչությունների աշխատակիցների կողմից տվյալ
 երևույթը, առարկան, հասկացությունը ավելի ընդգծված, պատկերավոր
 ներկայացնելու նպատակով: Այդպիսիներից շատերը կարող են ակտիվա-
 նալ և ծավալում ստանալ, իսկ մի մասը, կիրառություն չգտնելով, մնալ
 պասսիվ բառապաշարի մեջ՝ համալրելով դրքային ու հավելադեպ հանդի-
 պող բառերի ցանկը. ինչպես՝ երազաթե (ՆՁ), երկարազգեստ (ՆՁ), երկա-
 թաթե (ՆՁ), երկաթաքայլ (ԵՁ), մեղրագիշեր (ՀՇ) և այլն: Վերը նշված
 կաղապարով են կաղմված ականագոտի, ականառումբ, անվաթրթուր, աղ-
 դացուցանակ (Ավ., 18. 2. 1976), աշխարհաներթ (ՆՁ), աշխարհամարտ,
 աշխարհակառուցվածք (ՍՀ, 12. 11. 1971), ապարահատիկ, ապարանմուշ,
 արեկնաբիթ (ՀՇ), արեկնաթաղն (ՆՁ, ԱԳ, 138), արյունավերք (ՀՇ), արե-
 վահամ (ԵՁ, ԸՆ, 48), արծաթաձայն (Ն. տ., 12), արբանյականավ, արեա-
 կայան, բնանմուշ (ՍՀ, 12. 9. 1973), բնորդանկար (ՍԱ, 1975, 8, 24),
 բնատարածք, բնակտուր, բնահող, բոնցքամարտ, բոնամեքենա, բրոնզա-
 քաղուկ (ՆՁ). գլնեբուրմունք (ՊՍ, ԱՁ, 121), գիշերընկեր (Ավ., 25. 2.
 1965), գործընկեր, գովեստագիր, դաշտահանդես, դահուկակոշիկ, դահու-
 կավազք, դահուկուղի, գեղամիջոց (Առ., 1972, 1, 60), գեղանյութ (ՍՀ, 24.
 11. 1964), գերապար, գերացանկ, դիմափոշի, դրոշմաքանդակ (ՍՀ, 14.1.
 1972), դրվագարվեստ (ՍՀ, 23. 12. 1971), դրոշմակնիք (Կերամ, Աստ.,
 103), երգաշխարհ (ՍՀ, 20. 2. 1971), երգարվեստ, երգացանկ, երգապը-
 նակ, եղյամաշունչ (ՊՍ, ԱՁ, 115), երկաթագեմ (ԵՁ, ԸՆ, 194), երկաթա-
 թերթ (218), զրահագնացք, զրահամեքենա, թռիչքադաշտ, լուսագիր, լու-
 սազդ, լուսակենտրոն, լուսատախտակ, լուսնակենտրոն, լուսնամեքենա,
 լուսնանյութ, լուսնանավ, լուսնահող, լուսնածով (ՍՀ, 15. 2. 1973), լուս-
 նակայան, լուսնադաշտ, խարույկահանդես (ԳԹ, 3. 3. 1961), խրամա-
 նյութ (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 39), կարգացուցակ (Սն, ՄԳՄ, 177), կարգա-
 խումբ, կենսածով (ՆՁ), կենսահոսանք, կայծակնափայլ (ՖՎ, ՄԼ, 139),
 կենսաբույր, կենսոթեկան (ՍՀ, 25. 8. 1970), կրակահերթ, համերգաշրջան.
 համերգացանկ, հայանուն (ԲՆՀ, 1971, 2, 80), հայապատկեր (Սն, ԱՀ,
 1970), հայրենահամ (ՎԴ, ՄՄ, 30), հանդիսաճաշ, հուշաժապավեն, հու-
 շակառույց, հուշամրցանակ, հրափրոտ, հրթիռակայան, հրաժեշտախըն-
 ջույք, հաղթահանդես, հանճարալույս (ՀՇ, ՔՀ, 2, 225), հնչույթախումբ,

հրաձև (ԵԶ, ԸԵ, 167), հյուրախաղ, ձայնասկավառակ, ձյունամրրիկ, ձնա-
համ (Գ, 1972, 5, 28), ձայնայնակ, ձյունագիշեր, ձյունամշուշ (ՍԳ, ԿՄ,
361), մահուդի, մասնաշենք, մեղրատարի (ՀՇ), մեղրաշուրթ, մոմաբույր
(ՊՍ, ԵԼ, 258), մրրկահողմ, մրրկաթև (ՀՍ, ՆԴԲ, 25), նվագահանգես
(ՀԶ, 23. 2. 1972), նմուշատեսակ, շոգեսալակ, որականիշ, ոսկեհուն (ԵԶ,
ԸԵ, 240), ոսկեծայն (ն. տ., 161), շմշկավաղբ, շմշկասահք, շմշկապար,
շմշկադաշտ, պայտակրունկ (ՍԶ, ԵԺ, 344), պտուտակաթև (ՍՀ, 19. 5.
1971), պտուտամեխ, ջրապահանջ (Գիտ. տեխ., 1976, 1, 40), ջրուղի,
սահնակավաղբ, սառցուղի (ՀՖ, 7. 3. 1971), սենյակազգեստ, սիրաշրջուն
(ՀՇ), վաղորամուկ (ՀՇ), վահանդնափայլ (ԵԶ, ԱԳ), վարձութաշենք,
վարձութակետ, վաղբահերթ (Գիտ. տեխ., 1976, 1, 36), վաստակա-
գիր, տինդերադաշտ, տինդերաթուիշք, տինդերակայան, տինդերանավ,
տաղնապասիրտ (ԵԶ, ԸԵ, 248), փոշեմասնիկ (ՍՀ, 6. 4. 1973), փոշե-
մրրիկ, փորձակայան, փորձահրապարակ, փորձանմուշ, փորձաթուշ
և ալյն, և ալյն:

Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ՝ Տեղատարափ կրակի տակ
անցումներ էին բացում ականադաշտերի և լարափակոցների միջով (ՍՀ,
2. 3. 1973): Շարունակվում էին լուսնային բնահողի մեխանիկական հատ-
կությունների հետազոտման փորձերը (ՍՀ, 18. 11. 1970): Գրեթե բո-
լորին հայտնի են այնպիսի փորձված դեղամիջոցներ, ինչպիսին են պիրա-
միդոնը, ասպիրինը և այլն (Առ., 1972, 1, 60): Դափնակուլին զցվել է հա-
տուկ մեքենաներով (ՍՀ, 15. 2. 1972): Ժամանակակից մոտոհրաձգային
դիվիզիան 1939 թվականի դիվիզիային տանկերով գերազանցում է 16 ան-
գամ, զրահամեքենաներով՝ 37 անգամ (ՀԶ, 23. 2. 1972): Թնիչադաշտում
կարգվել էր ՍՍՀՄ զինված ուժերի երեք ղորատեսակների պահակախումբ
(ՍՀ, 3. 7. 1972): Ապարհավաք սարքը հորատեց լուսնահողը (ՍՀ, 24. 2.
1972): Լուսնամեքենայի մեծ հուսալիության և աշխատունակության մա-
սին է վկայում նաև նրա արդյունավետ աշխատանքը կապի վերջին սեանս-
ների ընթացքում (ՍՀ, 11. 2. 1971): Որն ընդգրկում է ավտոմատ լուսնա-
կայանների կոնստրուկցիայի և սարքավորումների նոր տարրերի կատա-
րելագործումը (ՍՀ, 12. 11. 1974): Կենսաբույր է գարունը (ԵՆ, 1. 3.
1974): Եվ փառք տվին ապա առհասարակ հայրենաճամ հողին ու արևին
(ՎԴ, ԾԾ, 30): Եղբայրն սկսում է ընկերոջ հետ ձայնասկավառակներ լսել
(ԵՆ, 4, 2. 1974): Ու սկսեց հայկական լեռնաշխարհի իսկական ձմեռը՝ իր
բուրբերով ու ձյունամրրիկներով (ՍԶ, ՊԹ, 249): Լենինյան շրջանի ձյունա-
հանդեսին մասնակցում էին ուսանողներ, դպրոցականներ (Ավ., 20. 2.

1976), Նս հաճույքով շնչեցի ձնահամ օդը (Գ, 1972, 5, 28), Տիեզերադաշտից տիեզերական առաջին ուղերթի մեկնեց մեր հայրենակից Յուրի Ալեքսեևիչ Գաղարինը (ՍՀ, 24. 4. 1971), Լուսնի տիեզերակայանների լուսնաշխարհագրական կոորդինատների չափման սխստեմ մշակելու նպատակով կիրառվեց լազերային ճառագայթման ֆոտոռեդուկտի (ՍՀ, 5. 6. 1973), Լուսինը շրջապատված է Արևի լույսը ուժգնորեն ցրող փաշեմասնիկների հուլյով (ՍՀ, 6. 4. 1973), Սակայն առաջին փորձարձիչից հետո անցած տարիների ընթացքում մասնագետները այնքան բարդ ու բազմապիսի աշխատանքներ են հանձնարարել նրան (ՍՀ, 5. 7. 1974),

Գոյական-գոյական կաղապարով ստեղծված կազմությունների մեջ առանձնանում են այն բառերը, որոնց բաղադրիչներից մեկը, հատկապես առաջինը փոխառություն է: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը տեխնիկական տերմիններ են: Օրինակ՝ ատոմակայան, ավտոքաղաք (ՊԿ, 17. 10. 1974), բարոխցիկ (Ավ., 15. 8. 1975), բետոնասալիկ, բենզինակայան, դիզելակայանք (ՍՀ, 21. 7. 1971), կրոսավաղք, հիդրոկառուցվածք, մագնիսադաշտ, մագնիսաժապավեն, մագնիսառոտ (ՍՀ, 15. 4. 1972), մագնիսասեղան, սպորտաքաղաք, սպորտահրապարակ, տանկակայան, տաքսամեքենա, տաքսավարորդ, տերմինաստեղծում, ֆոտոմրցույթ և այլն:

Այսպիսի բարդությունների բաղադրիչներից երկրորդը իր հերթին բաղադրյալ է՝ կազմված բայահիմքից և ածանցից: Այս դեպքում դարձյալ նկատվում է առնված բաղադրիչի խոսքիմասային նշանակությունը: Գրավոր լեզվում թևե ոչ հաճախ հանդիպում են նաև այնպիսի բաղադրություններ, ուր երկրորդ եզրը օտար է, առաջինը՝ հայերեն: Այդպիսիք են՝ աստղաֆիզիկա, աստղաֆիզիկոս, աստղասխստեմ, բեռնատաքսի, երկաթբետոն, զրահատրանսպորտ, լուսնառեկլամ, լուսնամոբիլ (ՍՀ, 12. 1. 1971), կենսապոլիմեր (Գիտ. տիխ., 1970, 2, 10), կենսաքիմիա, կենսաքիմիկոս, կենսաֆիզիկա, կենսաֆիզիկոս, ծավալապլաստիկ, շոգնատուրբին, նավասխստեմ, ջերմագեններատոր, ջրասպորտ, տիեզերաքիմիա, տիեզերաքիմիկոս, տիեզերաֆիզիկա, տիեզերաֆիզիկոս և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Շարք են մտել Լենինգրադի՝ ատոմակայանը, Կրիլովոչ ռոգի դոմնային վառարանը (ՍՀ, 23. 4. 1975): Սովետական աստղաֆիզիկոսներն այժմ իրենց ձեռքում ունեն արժեքավոր և բազմազան նյութեր (ՍՀ, 13. 2. 1974): Դրանցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է տասնյակ և նույնիսկ հարյուրավոր աստղասխստեմներից (ՍՀ, 13. 9. 1975), Բարոխցիկների ապարատուրան նախագծելիս հաշվի են առնվել

մի քանի հատուկ պահանջներ (Ավ., 18. 5. 1975): Գլխավոր դիզեյակայանքը զարգացնում է 12000 ձիաուժի հզորություն (ՍՀ, 21. 7. 1971): Մենք մտանք լուսառեկամներով ողողված Համար (Գ, 1975, 11, 69): Կենսապոլիմերը նույնպես օժտված է կիսահաղորդչային հատկություններով (Գիտ. տեխ., 1970, 2, 10): Եվ դառնում ՍՍՀՄ ԳԱ բույսերի ֆիզիոլոգիայի և կենսաֆիզիայի լաբորատորիայի ասպիրանտ (ՍՀ, 23. 3. 1972): Կենսաֆիզիկայի լաբորատորիան իր առջև խնդիր է դրել ուսումնասիրել գյուղատնտեսական կուլտուրաների խնայող ճառագայթների ազդեցության օրինաչափությունները (ՍՀ, 26. 1. 1971): Ստեղծված հարմարանքները երկրի մագնիսալուծ կարտանետին էլեկտրոնների հոսքեր (ՍՀ, 21. 3. 1974): Նավասխտեմների ստուգման ժամանակ կիրականացվի Երկրի հետ հոռուստատեսային կապի սեանս (ՍՀ, 4. 7. 1971): Տանկադաշտերում, պոլիգոններում ամենուրեք եռում է դինվորների լարված աշխատանքը (ՍՀ, 21. 5. 1971): Տանկակայանում գործարար եռուղն է տիրում (Ավ., 15. 3. 1972): Դրա համար վերցնում ենք 13×18 սմ չափսի ֆոտոքադանքներ կամ ռենտգենաքադանքներ (ՍԴ, 14. 8. 1975):

Գոյական + գոյական կազապարով կերտված բառերի մեջ կան անհաջող կազմություններ, որոնք հետևանք են անհետևողականության, շտապողականության, բառի իմաստային հստակության ու այլ հատկանիշների անտեսման: Այսպես՝ հաննարաշառաշ բառը, որ կազմել է Ն. Զարյանը, իմաստային հստակություն չունի, բարդությունը արհեստական է, բաղադրիչների կապը՝ անտրամաբանական: Արհեստական կազմություն են նաև բույր-ով ստեղծված վառողաբույր (ՆԶ), դիակնաբույր (ՆԶ), տիւրաբույր (ՀՇ) և այլ բարդություններ: Դիակի և բույրի, վառողի և բույրի իմաստները անհամատեղելի են: Բույր բառը հաճելի դժացողության հետ է կապվում: Հաջող չէ նաև անասնահոտ (ՍՀ, 5. 12. 1964), անասնագոմ և նման բառերի կազմությունը: Հոտը վերաբերում է անասունների խմբին, իսկ գոմը նախատեսվում է անասունների համար կամ հատկացվում է նրանց, ուստի ավելորդ է նշված բառերի ստեղծումը:

Իմաստային հստակություն ու ճշգրտություն չունեն լվացֆամիջոց և դեղամիջոց բառերը ևս, որոնք օգտագործվում են մամուլի լեզվում: Այսպես՝ Ձեռնարկությունը թողարկելու է «Խուս-71» ունիվերսալ նոր լվացֆամիջոց: Դա նախատեսված է բրդե, մետաքսե և սինթետիկ գործվածքեղենը լվանալու համար (ՍՀ, 24. 8. 1972): Այժմ հատուկ ուշադրու-

թյուն է դարձվում այն բանի պարզմանը, թե դեղամիջոցները օրգանիզմի որ բջիջների և ռեակցիաների վրա են ներգործում (ՍՀ, 22. 9. 1974):

Հաջող չէ նաև երաժշտաշրջան բառը, որը գործածվում է համերգաշրջանի իմաստով: Վերջինս իմաստային հստակություն ունի և գերադասելի է նորաթուխ երաժշտաշրջան բարդություն նկատմամբ: Ճիշտ է, այն քիչ է հանդիպում և հնարավոր է, որ տարածում չգտնի ու դուրս մղվի, սակայն, ղոբախտաբար, կան մարդիկ, որոնք հանպատրաստից բառեր են «թխում» ու շրջանառության մեջ նետում: Այսպիսի «թխովի» բառերից է նաև դիմորդանայր-ը, որը գործածում է «Գարուն» ամսագիրը (Հաջորդ սելոնում քսանից ավելի դիմորդանայրեր եկան, Գ, 1973, 8, 93): Այս դեպքում պետք է ստեղծվեն դիմորդամայր, դիմորդահեղբայր, դիմորդաքույր, դիմորդաբեռի, դիմորդընկեր և այլն: Ահա թե ուր է հասցնի բառակազմության նկատմամբ ոչ խելացի մոտեցումը: Անհաջող է բաղադրատոմս-ը, որը մի քանի անգամ գործածել է «Սովետական Հայաստան» օրաթերթը՝ Լույսը դեղանյութերը բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ պարզ դեղամիջոցներ, որոնք կազմված են մեկ բաղադրատոմսից և բարդ, որոնք կազմված են 2—3 դեղամիջոցների զուգորդումից (ՍՀ, 24. 2. 1974):

Հաջող չէ հանճարածնունդ բառի կազմությունը, որ հանդիպում է «Հայրենիքի ձայն»-ում. ինչպես՝ է, ում էլ լինի, եկ օրհանքը տանք հանճարածնունդ հայրենի հողին (ՀԶ, 17. 12. 1975): Հանճարածնունդ նշանակում է հանճարի ծնունդ, բայց ոչ հանճար ծնող, վերջին իմաստի համար ունենք հանճարածին, որը բավական ճշգրիտ դրսևորում է հանճար ծնողի իմաստը:

Անհաջող բառակերտումներ են նաև ցանցատաղավար և ցանցախանութ բառերը, որ գործածում է «Երևելոյան Երևանը»: Այսպես՝ նման ցանցատաղավարներ կարելի է տեսնել... քաղաքի կենտրոնում (ԵԵ, 6. 7. 1971): Քաղաքում սունկի նման աճում են ցանցապատ երկաթյա տաղավարներ կամ ցանցախանութներ (ն. տ.):

Գոյական բաղադրիչներով կազմված բարդությունների եզրերը միացվում են կա՛մ հոդակապով, կա՛մ առանց դրան, մի բան, որ հատուկ է հայերենի բառակազմության ավանդույթներին: Սակայն հարմար չէ միևնույն բարդության բաղադրիչները միացնել մերթ հոդակապով, մերթ առանց հոդակապի, դրանով ստեղծվում է անմիօրինակություն, որը չպետք է խրախուսվի: Այսպես՝ այրմադ (ԴԴ) և այրամադ

(ՆՁ, ԱԳ, 13), հոլովակուղի (ԵՆ, 1960, № 305) և հոլովակաուղի (ՍՁ, 1960, № 144) և այլն:

Գոյականից և բայարմատից կազմված բարդություններ

Գրական հայերենում լայն տարածում ու կիրառություն ունեն նաև գոյականով և բայարմատով բաղադրված բարդությունները, որոնց երկրորդ եզրը իսկական բարդության առանձնահատկության համաձայն, արտահայտելով բարդության հիմնական իմաստը, իրեն է ենթարկում առաջին բաղադրիչը, իբրև իր լրացումի: Այդ պատճառով էլ բարդությունը վերլուծելիս (քանդելիս) նրա սկզբի բաղադրիչը՝ գոյականը, ստանում է վերջինի (բայի) պահանջած հոլովը: Ներքին հարաբերության տեսակետից բաղադրության գոյական մասը միազնված կերպով արտահայտում է հոլովական տարբեր իմաստներ: Այսպես՝ ականանետ, ականակիր, աշխարհասասան, լուսնագնաց, տիեզերագնաց, վններագնաց, բրնձացան, հրթիռաձիգ, սրճաղաց և այլ բարդությունների գոյական բաղադրիչները ունեն հայցական հոլովի իմաստ, ամպրոպածին, արեգածին, ատոմադերժ, մանրէադերժ և այլ բարդությունների մեջ՝ բացառականի, արևազօծ, հայրենաթաթավ, զրահապատ, ականապատ, արյունամած բաղադրությունների մեջ՝ գործիականի, իսկ ջրալույծ, գիշերասույզ, մարսաբնակ և այլ բաղադրությունների մեջ՝ ներգոյականի և այլն: Նկատենք, որ հայցական հոլովի իմաստ արտահայտող բարդությունները քանակապես, այլև որակական առումով գերազանցում են մյուսներին:

Գոյական + բայարմատ կաղապարով ստեղծված բաղադրությունների մեծ մասը գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում գործառող տերմիններ են, որոնցից շատերը թափանցում են նաև այլ ոճերի մեջ, մոտենալով համագործածական բառերին: Նշված կաղապարը բավական արդյունավետորեն է գործում զրական հայերենի արդի փուլում՝ նպաստելով նրա բառագանձի հարստացմանը: Այստեղ մի կողմից առանձնանում են հայերեն բաղադրիչներով, մյուս կողմից՝ փոխառյալ ու մայրենի լեզվի բառերով կազմված բաղադրությունները, ուր քանակապես առաջինները գերազանցում են վերջիններին:

Մայրենի լեզվի բաղադրիչներով են ստեղծվել աթոռապաշտ, ալիքատար, ալրակիր, ախտակիր, ածխակիր, ականակիր, ականանետ, ականորս, ականաձիգ, ականահավաք, աղմկաշափ, աղմկահարույց, աղ-

բամուղ, ապարահավաք, արբանյակակիր, արբանյակատար, ապագայագետ (Ավ., 14. 1. 1976), ամբարձիչավար, առնաբաղձ (Պապ., 2ափ., 184), արևաբաղձ, արևանբաղ (Գ, 1975, 11, 16), բամբակատար, բամբակահավաք, բացիլակիր, բեռնիչավար, բեռնամբարձ, բոցամուղ, բեվեռախույզ (Ավ., 17. 1. 1973), դավաթակիր, գինեհարույց (ՊՍ, 4, 126), գինեմիջնորդ (ն. տ.), գնդացի, գործընթաց, դահուկացատկ, դահինեկիր, դիակաղերծ (ՀՄ, Քար., 133), եգիպտացորենահավաք, եղանակախիշ, եղանակագետ, երկնաշու (ՊՍ, 4, 268), հրկրատար, զոսյանաչափ (ԳԽ, 17. 3. 1972), զննիթահար, զինաղերծ, զրահակիր, զրահասպատ, զրահահար, զարմանքահարույց (Ավ., 24. 3. 1976), թեյահավաք, թռիչքաչափ (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 51), թնդանոթատար, թնդանոթակիր, թըշնամասաստ (ՀՍ, ՀՆՄ, 83), թափուկատար, ժապավենահիգ (Գիտ տեխ., 1976, 1, 45), ժանգախույս, ժանգամերժ, ժամանակախիշ, լեղամուղ (Առ., 1972, 2, 19), լուծույթատար, լուսաբեկ, լուծույթապահ, լուսաբաղձ (ՊՍ, Սն, 332), լուսակիր, լուսնացույց, լուսնագնաց, լուսնաղետ, լուսնընթաց, լուսնատար, խաղողահավաք, խոտահավաք, խոնավաչափ, խոպանանվաճ, ծխատար, ծխաքաշ, կարատար, կաղամբահավաք, կըրքահարույց, կենտրոնասլաց, համբերահատ (ՊՍ, ԵԼ, 16), համերգասեր, հայրամերժ (ՎՓ, ԱԼ, 160), հայրենակորույս, հարցախույզ (Գ, 1971, 12, 61), հյուսիհան, հյուսիսքամ, հրթիռակիր, հրթիռահիգ, հրթիռանետ, հրթիռացի, հրթիռաշարժ, հրթիռաքարշ, հուլուփանիշ, հովհարակիր, հայրենադարձ, ձայնահարույց (ՊՍ, Սն, 277), ձյունահավաք, ճակնդեղահավաք, մակարդականիշ (Գիտ. տեխ., 1975, 12. 40), մանրէազուրկ, մանրէաստան, մանրէակիր, մարգափոր, մարդայց (ՀՅ, 22. 7. 1971), մարսատար, մետաղահատ, մետաղատար, միջուկաշերժ, մոլորակաղնաց, մրցավար, նյութատար, նվագավար, շրջատաշ (Գիտ. տեխ., 1970, 11, 12), շնորհաբաշխ (ՎԴ, ՄՄ, 181), ողբերգախաղաց, չափացույց, սլատրանաղերծ (ՊՍ, ԵԼ, 7), սլատրահատույց, ջրանետ, ջրաղնաց, ռմբակիր, ռմբատար, սառցահատ, սիլոսահավաք, սիրասթափ (ՊՍ, 4, 253), սրհասեր, սրճափ, վարակակիր, վերելակավար, վիճահարույց, տնաքարշ, տիեզերանվաճ, ցանկահարույց, ուղետար, ուղեորատար, փոշիծուծ, բինահարույց (ՊՍ, 4, 193), օտարակուլ, օդակիր, օդամուղ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Գնդի ականանետային վաշտի հրամանատար Արամ Մանուկյանի ականահիգնեռը դարձել էին թշնամու ահ ու սարսափը (ՍՀ, 3. 2. 1973): Ըստ ամերիկյան ապագայագետ Կլարկի»

արտահերկրային քաղաքակրթության հետ հանդիպումը սպասվում է 21-րդ դարի երկրորդ կեսին (Ավ., 14. 1. 1976); Ապարանավաճ սարքը հորատեց լուսնահողը և վերցրեց ալյարի նմուշներ (ՍՀ, 24. 2. 1972); Ուրոնք ձեր շնչից ձայն են արձակում Արևաբազ այն եղեգներից... (Գ, 1975, 11, 16); Այգպիսի մարդիկ կոչվում են Բացիլակիրներ (ՍՀ, 15. 7. 1971); Ունենք անանջատ դիմանիշ և անանջատ եղանականիշ մասնիկներով միավորներ (ՌԻ, ԱՀՀԽ, 100); Եղանակագետ հերթապահները դրանց հիման վրա կազմում են եղանակի կանխատեսումների տեղեկագրեր (ՍՀ, 23. 3. 1975); 1974 թ. հոկտեմբերի 28-ին լուսնատար հետադիծ էր դուրս բերվել «Լուսին-23» ավտոմատ կայանը (ՍՀ, 12. 11. 1974); Նրա երկու աղջիկները արդար են իրենց հայրամերձ պահանջի մեջ (ՎՓ, Ա., 160); Փոշեծծիչներն ու հյուքահանները օգնում են մեզ կենցաղում (ԳԹ, 22. 3. 1974); Հրքիռաձիգները հաջողությամբ կատարեցին առաջադրված խնդիրը (ՍՀ, 13. 4. 1975); Մի մահաբաղձ պահի կախ են տալիս իրենց (ՊՍ, 3, 195); Այն օժտված լինելով մանրէասպան հատկությամբ, իր բաղադրության մեջ չունի ֆորմալին (Առ., 1972, 1, 39); Կայանները մարսատար թռիչքի հետագիծ էին դուրս բերվել անցյալ տարվա հուլիսին (ՍՀ, 14. 2. 1974); Այդ իմաստով էլ հենց «Լուսնագր-նացր» ապագա մոլորակագնացների՝ մարսագնացների, վեներագնացների և այլն, ընտանիքի առաջնեկն է (ՍՀ, 21. 11. 1970); Սիրասքավի Եղար Նոր սեր արեցիր (ՊՍ, 4, 253); Իր օտարակուլ դժոխքն էր տանում ուրիշ երկրներ (ն. տ., 251):

Փոխառյալ ու հայերեն բաղադրիչներով կազմությունները, ինչպես նշվել է վերը, քանակապես զիջում են մայրենի բառերով կերտվածներին: Պետք է նկատել, որ օտար բաղադրիչը այս դեպքում հանդես է գալիս բառասկզբում, իբրև բարդության առաջին եզրը, և բացառվում է նրա վերջադաս կիրառությունը, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորված է բայական փոխառությունների սակավությամբ ու նվազ ճյուղավորությամբ: Փոխառյալ գոյական + հայերեն բայարմատ կաղապարով ստեղծված բառերը ևս մեծ մասամբ բնորոշ են գիտական լեզվին: Նշված կաղապարով են առաջ եկել՝ ավիակիր, ապարատավար, բետոնապատ, բետոնաշաղախ, բրիզադավար, բուլդոզերավար, դափնեկիր, դիպլոմակիր, դիզելաքարշ, էլեկտրատար, էլեկտրահալ, էքսկավատորավար, մագնիսաշափ, շախմատասեր, պանելատար, պանելակիր, պարաֆինաբույծ, ռեկորդակիր, սպորտասեր, տրակտորաքարշ, ցեմենտակիր, ֆոնդահատույց և այլն: Բնագրային մի երկու օրինակներ. Բետոնապատ

թուխըրուղին շուտով դարձավ համատարած սպիտակ ժպտվեն (ՀԶ, 24. 6. 1970): Բեմի վրա են դափնեկիրներն ու դիպլոմակիրները (ՍՀ, 6. 7. 1974): Այդ տեղեկությունները կտացվեն նաև երկրի արհեստական արբանյակում տեղադրված մագնիսաչափի օդնուլյամբ (ՍՀ, 17. 2. 1973): Ավելի հասկանալի կդառնա, թե ինչու սովետատյացները չեն ուզում ասել ճշմարտությունը նրա մասին, զնահատել նրա պատմական տեղն ու նշանակությունը (ՍՀ, 22. 2. 1976): Սվաստիկայի թևակապերով ստահակները կրակում էին թիկունքից, սպառնում ու թալանում (Ավ., 9. 5. 1972): Միայն մեր հանրապետությունը 1971 թվականին ստացել է 895 տրակտորաֆաշ գութան (ՍՀ, 29. 1. 1972): Հայտնի չէ, թե որտեղից երևան եկան ցեմենտակիր մեքենաներ (ՍՀ, 16. 2. 1972): Արտադրողական կարողություններն օդտագործելու համար ֆոնդավնար է գանձվում (ՍՀ, 20. 2. 1976)¹⁶:

Գոյականով և բայարմատով բաղադրությունների մեջ նկատվում են անհաջող կազմություններ: Այսպես՝ գոմարաքախ (ՆԶՀ, 95), շարաքով (ՆԶ), ռազմարով (ՆԶ), ռոնդիր (ՔԹ) և այլն: Այնքան էլ հարմար չէ խաղողահավաք (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 58) բառի ստեղծումը, որ առաջ է եկել անշուշտ կարտոֆիլահավաք, ճակնդեղահավաք, կաղամբահավաք և այլ բառերի նմանությունը: Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ խաղողաֆաղ-ը, ինչպես ունենք տերեֆաղ, այգեֆաղ և այլն, ուր իշխում է քաղելու և ոչ թե հավաքելու նշանակությունը: Հաջող չէ նաև աղագրկել (Գիտ. տեխ., 1979, 1, 2) բառի ստեղծումը, որը գործածվում է աղաղբծելու իմաստով: Աղաղբծել, աղաղբծում և աղաղբկել, աղաղբկում բառերը ճիշտ չէ միմյանց փոխարեն կիրառելը:

Նորակերտ բարդությունների մեջ զգացվում է նաև անմիօրինակություն: Այսպես՝ «Ներկույան Նրևանը» գործածում էր չմշկասափ, իսկ «Սովետական Հայաստանը» և «Հայաստանի ֆիզիկուտուրնիկը»՝ չմշկասափ ձևը: Մեր կարծիքով, չմշկասափ-ը, որ ստեղծվել է հեծանվավազի, մրցավազի և այլ բառերի նմանակությամբ, բավական հաջող է և իմաստային առումով չի զիջում չմշկասափ-ին: Այդպես են կազմված

¹⁶ Բավական շատ են նաև այն բարդությունները, որոնք առաջ են եկել գոյական-բայարմատ-վերջածանց կաղապարով, ինչպես՝ ականապատում, ականորսիչ, արտականխիչ, աշխարհատեսություն, աստղադեպություն, արևաբուժություն, բեռնարարձիչ, լուսաբնդունիչ, պատեհապաշտություն, նյութատարություն և այլն: Սրանց մի մասը բնություն է առնվել գոյական բաղադրիչներով կազմությունների կապակցությամբ, մնացածները հանգամանորեն ուսումնասիրվում են հետագա շարադրանքում, ածանցական կազմություններին:

գուղասանի, մենասանի, ոլորասանի, չմշկավազի և այլ բառեր, որոնք մյուս թերթերն ու ամսագրերը ևս կիրառում են: Անմիօրինակություն գոյություն ունի որոշ բարդ բառերի բաղադրիչների միացման մեջ: Այսպես՝ «Առողջապահություն» ամսագիրը գործածում է թե մանրէասպանը (1972, 3, 67), թե մանրէապան (1972, 1, 39): «Գիտություն և տեխնիկան» նույն բարդությունը գործածում է առանց հոդակապի՝ մանրէապան (1971, 7, 55): «Սովետական Հայաստանը» մանրէ բաղադրիչով բարդություն է կերտում հոդակապով. ինչպես՝ մանրէագուրկ (ՍՀ, 25. 1. 1972), մանրէաջնջում (ՍՀ, 25. 1. 1972): Մանրէ բաղադրիչով բարդությունները մեծ մասամբ հոդակապով են, ինչպես՝ մանրէակիր, մանրէաբան, մանրէածին, մանրէակենսաբանություն (ՍՀ, 25. 4. 1971), մանրէակենսաբանական (ՍՀ, 8. 2. 1972), մանրէափոխանակություն (ՍՀ, 23. 10. 1973) և այլն, ուստի միօրինակությունը պահպանելու տեսակետից զերադասելի է հոդակապով ձևը:

Գոյականից և բայարմատից կամ բայահիմքից կազմված բարդությունների մեջ երբեմն առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս առանց ուրյուն ածանցի, որի պատճառով էլ թվում է, թե այն ոչ թե գոյական, այլ ածական է: Օրինակ՝ ուրախանող (ԵՍ, 1962, 298), չորադիմացկուն (ՍՀ, 5. 3. 1965), ծերաբուծություն (ԳԹ, 21. 1. 1972), ջերմաբարձ (ՍՀ, 4. 4. 1971), ջերմակիր (ՍՀ, 1. 7. 1971), տխրանույզ (և սաներին ընդունեցին տխրանույզ սիրով, ՖՎ, ՄՀ, 112) և այլ բարդությունների առաջին բաղադրիչները գոյականական իմաստ ունեն (ուրախություն, չորություն, ծերություն, տխրություն):

Գոյականով և ածականով կազմված բարդություններ

Գոյական և ածական բաղադրիչներով նորաստեղծ բարդությունները գրական հայերենում քիչ են վերը քննվածների համեմատությամբ: Թեև բառաբարդման այդ կաղապարը գործուն է եղել նաև հայերենի զարգացման մինչսովետական շրջանում, սակայն մեր լեզվի բառային կազմի մեջ, այնուամենայնիվ, սակավ են գոյականով և ածականով բաղադրված բարդությունները: Դրանք առավել հատկանշական են գիտական լեզվին: Գոյականով և ածականով կազմված բարդությունների մեջ հաճախ են գործածվում մեծ, դիմացկուն և կայուն բաղադրիչներով բառերը, որոնցից առաջինը պարզ կամ արմատական բառ է, մյուսները բաղադրություններ են՝ կազմված բայահիմք+վերջածանց կաղապարով,

և քանի որ դրանք գործածական չեն առանց ածանցի և վերջինիս շնորհիվ են նրանք ածականի խոսքի մասային արժեք ձևեր բերում, ուստի քննվում են գոյական + ածական կաղապարի տակ: Այստեղ նկատի է առնվել հրկրորդ եզրի՝ դիմացկուն, կայուն առանձին առնված խոսքի մասային իմաստը, որը տվյալ դեպքում ածական է: Իհարկե, այդպիսիք կարելի էր դիտել գոյականով, բայահիմքով (բայարմատով) և ածականակերտ վերջածանցով կազմություններ, սակայն նման մոտեցում չի ցուցաբերվում այն պարզ պատճառով, որ կուն, ուն ածանցները դրվել են ոչ թե բարդ բառերի (երաշտադիմաց + կուն, ցրտակայ + ուն), այլ միայն երկրորդ եզրի վրա, վերջինս վերածելով ածականի: Բացի դրանից, նկատի ենք առել բառակազմական կաղապարները շմանրատելու, ավելի ընդհանուր ձևով ներկայացնելու հանգամանքը: Գոյական + ածական կաղապարով են ստեղծվել աղադիմացկուն, արեգնամերձ, աստղամերձ, արեաշէկ (ՆՁ), ատոմախե (ՆՁ), բժշկակոնսուլտացիոն, բնամերձ, բեվեռամերձ (ՊՍ, ՍԱ, 346), բեռնապինդ (ՍՁ, ՊԲ, 387), բյուրատեսք (ՊՍ, ԵԼ, 5), գաղադիմացկուն, երկրամերձ, երաշտադիմացկուն, երաշտակայուն, էլեկտրազայուն (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 31), զենիթամերձ. թվադիմացկուն, թավշավառ (ՆՁ), թիմակից, լուսավարար (ՆՁ), լուսադիմացկուն, խոսքառատ (ՍԿ, ՔՔ, 76), խոնավադիմացկուն, խնդումնառատ (ՍԱ, 1975, 12, 45), կաթնաճերմակ (ԳԲ, 17. 4. 1964), հոգեզվարթ (ՊՍ, Ժ, 41), հրակայուն, հրադիմացկուն, հարվածակայուն, հարվածադիմացկուն, հուգառատ, ձյունամաքուր (Գ, 1974, 2, 7), ձիքառատ, ձյունաճերմակ (ՆՁ, ԱԳ, 92), մեքենահարմար, մոլորակամերձ, շնորհաշատ, շնորհառատ, ոճահարազատ, ոսկեխաբույս (ՆՁ), ջրադիմացկուն, վիշապաքաջ (ՆՁ, ԱԳ, 121), տնամերձ (ՆՁ), տրակտորահարմար, ցամախառն (ՆՁ), ցրտադիմացկուն և այլն:

Բնադրային օրինակներ. Բժշկական սովտացիոն հանձնաժողովները պետք է լուրջ հսկողություն սահմանեն բժիշկների աշխատանքի վրա (Առ., 1972, 3, 27): Ես վախենում եմ, Շատ եմ վախենում Բյուրատեսք ու սուտ հավատացյալից (ՊՍ, ԵԼ, 5): Սկսեցին սնկի պես աճել խոշորավանկ շենքերը (ՍՀ, 3. 4. 1976): Որը ալիքած զծերի ձևով հաճախականությունը պատկերում է էլեկտրազայուն թղթի վրա (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 21): Քո ձյունամաքուր ճակատին Հոնքերդ ուրվագծեր են Արարատների (Գ, 1974, 2, 7): Շարունակվում է Մարսի սովետական ավտոմատ արբանյակների աշխատանքը մոլորակամերձ ուղեծրում (ՍՀ, 20. 2. 1972): Նկարչական դպրոցներում սովորում են մեծ թվով շնորհաշատ երեխաներ (ՍՀ, 10. 3. 1972):

Գոյականով և ածականով բաղադրված բարդութունների մեջ **ևս** նկատվում են անհաջող կազմութուններ, որոնք չունեն իմաստային հասակություն ու ճշգրտություն. օրինակ՝ քուրֆախավար (ՊՍ, ԱԶ, 14), իմասաախոր (ՍԱ, 1957, 12, 48), շանքակայուն (ՆԶ), վարդակահաշ (ԵԵ, 6. 4. 1964), վշտագուրկ (ՀՇ), շնորհառատ¹⁷ (Գ, 1971, 11, 21), խնդումնառատ (ՍԱ, 1975, 12, 45) և այլն: Նկատենք, որ խնդումնառատի դիմաց գրական հայերենում ունենք խինդառատ, որ գերադասելի է:

Միևնույն երևույթի կամ հասկացության համար երբեմն ստեղծվում ու զուգահեռաբար կիրառվում են մեկից ավելի բառեր, որոնցից յուրաքանչյուրի կազմության հիմքում ընկնում են տարբեր հատկանիշներ: Այսպես, օրինակ՝ երաշտադիմադկուն→երաշտակայուն, խոնավադիմացկուն→խոնավակայուն, հրադիմացկուն→հրակայուն, հարվածադիմացկուն→հարվածակայուն, շորադիմացկուն→շորակայուն, ցրտադիմացկուն→ցրտակայուն և այլն: Սրանք աստիճանաբար ձեռք են բերում իմաստային նրբերանգներ՝ կիրառվելով համապատասխան ոճերում: Եվ եթե երկրորդ շարքի բառերին բնորոշ է գոքայնությունը, ապա մյուսները հակվում կամ մոտենում են խոսակցականությանը, թեև այժմ այդ միտումը դեռևս որոշակիություն չի ստացել:

Սծական և գոյական բաղադրիչներով կազմված բարդություններ

Գրական հայերենում լայն տարածում ունեն ածական և գոյական բաղադրիչներով բարդությունները, որոնց մի մասը նորաբանություն է և հանդես է գալիս գործառական տարբեր ոճերում: Հալոց լեզվի դարգացման արդի փուլը, այսպիսով, աչքի է ընկնում ոչ միայն հիշատակված կազավարով ստեղծված նորակերտումների առատությամբ, այլև աշխարհից եկող մի շարք բառերի ակտիվացմամբ: Սծականով և գոյականով առաջ եկած բարդությունները, ըստ փոխառյալ բաղադրիչի առկայության կամ բացակայության, բաժանվում են փոխառյալ բաղադրիչ ունեցողների և չունեցողների՝ իհարկե առաջինների նկատմամբ վերջիններին քանակական գերազանցությամբ:

Մայրենի լեզվի բաղադրիչներով կազմված մի շարք բառեր առավել

¹⁷ Շնորհը առատ հատկանիշով բնութագրելը հարմար չէ: Ունենք շնորհաշատ բառ, որ շնորհը բնորոշվում է շատությամբ. մի բան, որ համապատասխանում է նրա էությանը:

բնորոշ են գեղարվեստական խոսքին և քիչ են հանդիպում գիտական լեզվում՝ սլայմանավորված այդ կաղապարի ընդհանուր բնույթով, գոյականը ածականով բնութագրելու հանդամանքով և այլն:

Ածական + գոյական կաղապարով են կաղմված՝ ահագնաթափ (ՆՁ, ԱԳ, 101), ահագնահասակ (ԳԲ, 1960, № 20), ահեղաշունչ, աղնվախոհ, բարձրանուն, բարձրակետ, բարձրաձեռք (ՆՁ), բարձրախոհ (ԵՁ, ԸԵ, 269), բարձրաբանական, բարձրաշերմաստիճան, բարենպատակ (ՍՁ, ՊԲ, 274), դադունաժպիտ (ՀՇ), դադունաշշուկ (ՀՇ), գանգրագիսակ (ՆՁ), գանգրասաղարթ, գեղաբազուկ (ՆՁ, ԱԳ, 41), գեղաշմուշկ, գիտաճյուղ¹⁸ (Լր. 1971, 9, 97), գիտափորձ, գիտակարգ, գիտաժողով, գիտակայան, դժնաձայն (ԵՁ, ԷԺ, 97), երկարաժամկետ, երկարալիք, ղվարթաճիչ, թախժաժպիտ (ԳԲ, 10. 12. 1971), լիաբերք (ԵՁ, ԸԵ, 284), լիահնչյուն (180), խորաթախիժ (ԴԴՎ, 44), ծանրախոհ (231), ծանրախավար (ՆՁ), կարճաժամկետ, կապտերիզ (ԵՁ, ԸԵ, 2, 211), կլորզուլս (ԴԴՎ, 70), կապտամուր (ՆՁ), հսկայակույտ (ՆՁ), հսկայատառ, հսկայատիպ (ՀՔ, ՄՏՁ, 151), հրաշափե (ՎԴ, ՄՄ, 214), ճոխափայլ (ՍԿ, ՔՔ, 183), ճոխաղգեստ (ՆՁ), մանկաժպիտ (ԵՁ, ԸԵ, 150), մանրաժապավեն, մանրակառուցվածք, մանրակերտվածք, մանրանվագ, մանրաբանդակ, մանրուրտ, մանրօրինակ (Գ, 1975, 11, 23), մաքրափայլ, մաքրահատակ (ՊՍ, ՄՆ, 363), մանրաթել, մեծաչափ, մեծահույս, մեծաքանքար (ԵՁ, ԸԵ, 215), մեծուրտ, մեծագունդ (ՆՁ), մեծամբոխ (ՆՁ, ԱԳ, 575), մեծափաթիլ (ՆՁ), մեծահունչ (ՆՁ), մեծամայր (ՍԿ, ՅԼ, 458), մեղմամիկ (ՆՁ), մեղմաշշուկ, մերձակետ, մերձակենտրոն, մոլորաբայլ (ՊՍ, ԱՁ, 126), մուսլատես (ՆՁ, ԱԳ, 10) նենդաժպիտ (ԴԴՎ), նրբահամ, նրբահոնք, շորորաբայլ (ՍԽ, ՄՍ, 534), շրասենյակ, շրասրահ, շրեղահանդերձ, ոլորասահ, շարառիթ (ՆՁ, ԱԳ, 14), շարաժպիտ (ԴԴՎ, 70), սերճասյուն (ՆՁ, ԱԳ, 119), ջերմաշունչ, վիթխարաբայլ, վիթխարամարմին (ՖՎ, ՄԼ, 149), վիթխարածավալ (ՆՁ), տխրաբարբառ (ԵՁ, ԸԵ, 105), տխրահանդերձ (480), տրտմախոհ, տրտմաթախիժ, տրտմահանդես (ՊՍ), ուրախառիթ (ՍԿ, ՔՔ, 194), փափկաքայլ, քնքշաթե, քաղցրամեղրիկ (ՆՁՂ, 151) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Պապի հրավերը երևի բարենպատակ է (ՍՁ, ՊԲ, 274): Օրվա ընթացքում տիեզերագնացների կատարած գիտա-

¹⁸ Գիտ բաղադրիչը որոշ կաղմույթուններում հանդես է գալիս ոչ թե ածականական, այլ գոյականական արժեքով. ինչպես՝ գիտաճյուղ նշանակում է գիտության ճյուղ և ոչ թե գիտական ճյուղ:

փորձերից մեկը... (ԳԹ, 21. 1. 1972): Առաջ եկան լեզվաբանական հետազոտությունների նոր բնագավառներ, նոր լեզվաբանական գիտակարգեր ու միջգիտակարգեր (ՀԶ, 19. 9. 1973): Ու ճախրում են հրաշաքե Գաղելի տակ երգասանի (ՎԴ, ՄՄ, 214): Սովորաբար տրվում է այդ օրինակների մանրամասնությունները կամ լուսանկար-պատճեններ (Գ, 1971, 5—6, 60): Սեանսների ժամանակ մանրամասնորեն ուսումնասիրվեց լուսնի մակերևույթի մանրակառուցվածքը (ՍՀ, 11. 5. 1971): Ասլամաղյանի ժանրային մանրանվագները որոշակի ազդեցություն ունեցան այդ ճյուղի զարգացման մեջ (ԵՆ, 23. 11. 1974): Լծասարքերը, շրջազգեստները, ձիերի մաֆրափայլ գավակները շողում և պսպղում էին մայիսյան արևի տակ (Գոլս. ՖՊ, 224): Բոլոր ֆորսայթները պատյան ունեն այն փոքրիկ և չափազանց օգտակար կենդանու նման, որ իբրև նրբահամ ուտելիք է ծառայում (ն. տ., 123): Դարձրեց ավելի մեղեդային ու պատկերավոր, ջերմաշունչ ու հուզառատ (Պապ., Զափ., 162): Պառավ օրիորդի կլոր պողպատագույն աչքերը տրամախոհ հայացքով հետևում էին աղջկան (Գոլս., ՖՊ, 28): Նա կատվի նման փափկափայլ հատեց սենյակը (ն. տ., 122): Փոքրաբաշ հացի առկայությունը թույլ կտա կրճատելու կորուստները (ԵՆ, 11. 2. 1976), Այն ֆնջաքև աղավնին պահում է ճամփաս (ՀՍ, ՆԴԲ, 107):

Դրական հայերենում զուգ և մեն բաղադրիչով որոշ բարդություններ ստեղծվել և ծավալում են ստացել նոր շրջանում: Այդ բառերը հիմնականում դրսևորում են սպորտային, երաժշտական, լեզվաբանական և այլ հասկացություններ և կիրառվում գիտական ոճում: Դրանցից են՝ զուգախաղ, զուգասահճ, զուգապար, զուգամրցում, զուգերգ, զուգահրանոթ, զուգանվագ, մենաեկույթ, մենախաղ, մենահամերգ, մեներգիչ, մենանրվագ, մենասահճ, մենահնչույթ (ԷԱ, ԳԹ, 262), մենոլորտ (213) և այլն: Օրինակներ. Տղամարդկանց զուգախաղերի եզրափակիչում մրցեցին Գոմոլկով—Սախոյան և Ստրելնիկով—Սարիբեկյան զույգերը (ՍՀ, 11. 3. 1975): Աուգամրցումներում արժաթի մեդալի արժանացավ երեանցի Ֆելիքս Փիլոսյանը (ՍՀ, 2. 11. 1971): Ռուզաննա և Կարինե Լիսիցյանները հանդես եկան Բողենշացի «կրքերի մասին» զուգերգի հետաքրքիր մեկնաբանմամբ (ՍՀ, 1. 2. 1973): Սա իմ վերջին մենաեկույթն է (ՍԱ, 1975, 12, 64): Աղջիկների մենախաղերում հաղթանակ տարավ Մարիա Կասպարովան (ՍՀ, 3. 11. 1971): Տղամարդկանց մենասահմում նվրդապաշի շեմպիոնի կոչումը նվաճեց չեխ Օնդրեյ Նեպալան (Ավ., 15. 1. 1972):

Բալական շատ են բազում բաղադրիչով և գոյականով կազմությունները: Բազում ածականով և գոյականով բաղադրված բառերի մեծ մասը գիտություն ու տեխնիկայի բնագավառում զործառող տերմիններ են. օրինակ՝ բազմամարդ, բազմաբույր, բազմանդր, բազմալզ, բազմակալություն, բազմաթողովուրդ (ՀՍ, ՆԴԲ, 35), բազմաիլիկ, բազմածրագիր, բազմաձևույթ, բազմաձիրք (ՊՍ, ՍՆ, 346), բազմահաստոց, բազմահատկանիշ, բազմամետաղներ, բազմամակարդակ, բազմամրցում (ՀՖ, 22. 8. 1970), բազմանպատակ, բազմառոճ, բազմապտույտ, բազմատրամաբիծ, բազմատպաքանակ, բազմատարբերակ, բազմասպարեղ, բազմափաթեթ (ՊՍ, ՆԼ, 80) և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Վարդան Աճեմյանի ստեղծագործությունը բազմանգր է ադամանդի պես (ՍՀ, 21. 12. 1975): Եվ իվում է, թե ընկել եմ ինչ-որ աշխարհ խորհրդավոր ու բազմաբույր (ՊՍ, ՆԼ, 137): Բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգումը հնարավորություն է տալիս ճշտելու... (Լր., 1971, 5, 46), Գերակատարվել են հունվար ամսվա բազմամետաղներ, բարիատի, պղնձի խտանյութի արտադրության պլանները (ՍՀ, 5. 2. 1972): Բազմատրամազիծ սոնին մշակում էին մի քանի անգամ մեքենայի տակ դնելով (ՍՀ, 5. 12. 1973) և այլն: Որոշ չափով տարածում են ստացել նաև այն կազմությունները, որոնց բաղադրիչներն մեկը, հիմնականում երկրորդը, փոխառություն է, որը իր հերթին կարող է բաղադրյալ լինել, այսինքն՝ իր կազմում ածանց ունենալ:

Հալերեն ածականով և փոխառյալ գոյականով ստեղծված բառերը ճնշող մեծամասնությամբ գործառում են գիտական լեզվում՝ հանդես գալով իբրև տերմիններ:

Այստեղ դարձյալ ակտիվություն է հանդես բերում բազում ածականը, որոշ չափով կենսունակ են նաև լայն, խոշոր, մեծ, բարձր, ցածր և այլ բառերը՝ բազմականալ, բազմակորպուս, բազմամոտոր, բազմասերիանոց, բազմալիտամին, բազմաէկրան, բազմաֆալ, բազմատիրած. բազմապրոֆիլ, բազմապրակ, բազմապրոցես (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 25), բարձրավոլտ, երկարամետրած, լայնֆորմատ, լայնէկրան, խոշորապատկեր, կարճամետրած, մեծամասշտաբ, մեծատոննած, ցածրավոլտ, փոքրակալը, փոքրակալիբր և այլն:

Օրինակներ. Արբանյակների օգնությամբ իրագործվում է հեռավոր բազմակալ հեռախոսային և հեռագրական ռադիոկապ (ԵՆ, 9. 3. 1974): Գյուղի աշխատավորների համար կկառուցվեն բազմապրոֆիլ հիվանդանոցներ (ԵՆ, 21. 2. 1972): Առաջին լայնէկրան կինոթատրոնը

կառուցվել է 1955 թվականին, առաջին լայնֆորմատ կինոթատրոնը՝ 1954 թվականին (ՍՀ, 15. 3. 1972): Խոշորապանել տնաշինությունը մեր հանրապետությունում սկսել է զարգանալ 60-ական թվականներին (ՍՀ, 3. 4. 1976): Փոքրակադր հեռուստատեսության սիստեմը նախատեսված է հեռուստատեսային պատկերները երկիր հաղորդելու համար (ՍՀ, 9. 2. 1971):

Որոշ դեպքերում ածական-գոյական կաղապարով բարդությանը բաղադրվում են ածանցներ, հատկապես ություն, այլն, որոնցից առաջինը ածականի խոսքիմասային արժեք ունեցող բառային միավորը վերածում է գոյականի, իսկ մյուսը որակական ածականը՝ հարաբերականի: Այդպիսիներից են՝ բազմաստիճանություն, բազմահանգություն, բազմականալություն, հավասարաձևություն, նորաձևություն, բազմաէտապային, բազմաձևություն, բազմականալային, բազմածրագրային, բազմաիլիկային, բազմամետաղային, բարձրորակություն (ՍՀ, 30. 10. 74), բարձրաքանդակային և այլն: Այստեղ գործում է ածական-գոյական-վերջածանց կաղապարը¹⁹:

Բնագրային օրինակներ՝ Սպարտակիադան բնորոշ է իր բազմաստիճանությամբ (ՀՖ, 20. 3. 1971): Այս բազմահանգությամբ արդեն նոր էր հայ բանաստեղծության մեջ և չէր կարող աննկատ մնալ (ՍՀ, 15. 1. 1974): Հնարավոր դարձավ 8 և 9 տրամաշափի լուսաղբյուրների վահանների մշակման աշխատանքները կատարել բազմաիլիկային հսկա մեքենայի վրա (ՍՀ, 72. 2. 1974): Բայերի համար իբրև ընդհանուր բառակաղմական հատկանիշ նշվել է բազմաձևությունը (ՌԻ, ԱՀՀԽ, 137): Աշխատության մեջ ներկայացված են բազմամետաղային (պոլիմերալ) կապար ցինկային ֆորմացիաները (ՍՀ, 23. 2. 1973):

Ածականով և գոյականով կերտված բառերի մեջ նկատվում են արհեստական մի քանի կազմություններ: Այսպես՝ տրտմաշերտ (ՄԳ, 1964, 1, 83), փոքրաքաշ (ԵՆ, 11. 2. 1976), մոլեգնատարափ (ՆՁ, ԱԳ, 89), փափկաճաշակ (ՀՏ, ԳՓ, 219) և այլն: Նկատենք, որ ճաշակը փափկություն, տաքավոր մոլեգնության, շերտը տրտմության հետ առանձնապես չի կապվում, ավելի ճիշտ, ընդգծված գոյականները ցույց տրված հատկանիշով դրեթե չեն բնութագրվում, սովորական չեն այդ մակդիրները տվյալ գոյականների համար: Ինչ մնում է վստահաբար բառի կազմության

¹⁹ Նշված կաղապարով բարդությունները բնական են ածանցական կազմությունների մեջ:

նր, ապա այն ևս հարմար չէ, քանի որ քաղը, կշիռը հիմնականում կապվում է ծանրության հետ, և փոքրությամբ նրան բնութագրելը, անշուշտ, իմաստային անորոշություն, գուցե և աղճատում առաջ կբերի։ Սպորտային տերմինաբանության մեջ գործառուղ մի շարք բառեր, որ կապվում են քաշի, կշռի հետ, բնութագրվում են ոչ թե փոքր, այլ թեթև, ծանր բառերով, ինչպես՝ ծանրաքաշ, ծանրաքաշային, թեթևաքաշ, թեթևաքաշային, ծանր քաշի (մարզիկ), թեթև քաշի (մարզիկ), ամենաթեթև քաշում, ամենածանր քաշում և այլն։ Այդ նշանակում է, որ չի արդարացվում փոփոխաբանական կազմությունը։

Նկատվում է նաև անմիօրինակությունն որոշ բարդությունների բաղադրիչների միացման մեջ, մի բան, որ խրախուսելի չէ։ Նույն բարդության կրկնորդ մերթ կապվում են հոդակապով, մերթ առանց դրան։ Այսպես՝ «Երեկոյան երեանը» և «Ավանդարդը» գործածում են լայնփորժառ (ԵՆ, 26. 8. 1972, Ավ., 29. 1. 1972), իսկ «Սովետական Հայաստանը» և «Հայրենիքի ձայնը»՝ լայնափորժառ (ՍՀ, 15. 3. 1972, ՀԶ, 23. 2. 1972)։ Նախընտրելի է հոդակապով ձևը։

Ածականից և բայաբանության կազմված բարդություններ

Ածականով և բայաբանությամբ բաղադրված բառերը նույնպես գալիս են մեր լեզվի զարգացման նախորդ փուլերից, որոնցից շատերը ակտիվություն են հանդես բերում նաև այժմ։ Սովետական շրջանում ստեղծվեցին բազմաթիվ նոր բարդություններ։ Մի շարք նորակերտումներ առավել բնորոշ են գեղարվեստական խոսքին, որոնց մի մասը, իբրև զերթային բառեր, լայն գործածություն ու տարածում չի գտել, իսկ որոշ բառեր էլ տերմինային արժեք ունեն և կիրառվում են գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառներում։ Այսպես՝ աղատասլաց, աղատաթըռիչ, աղնվակիրթ, ամրակառույց, բարձրագույն, բարձրակիրթ, բարձրացատկ, դառնակեղ (ՆԶ), դառնաթով, դժվարամշակ, դժվարաորս, դյուրավառ, երկարանվագ, թանձրանիստ (ՆԶ), թեթևեթևաց, թեթևթուխ, ժանտահայաց, լայնակիր, ծանրահայաց (ԴԴՎ, 182), հեղասահ, հեշտասահ (ՆԶ), հեշտագրիկ (ՍԽ, ՄՍ, 291), հնաբուխ, մեծազբաղ (ՆԶ), մերձաթուխ, մերձատար, նորադարձ, նորահաստատ, նորաքանդ, վեհասլաց (ՆԶ, ԱԳ), տխրահույզ (ՖՎ, ՄԼ, 112), ցածրակիրթ, փափկասահ, քաղցրաթով (ՆԶ), քնքշածոր (Լույս) (ՖՎ, ՄԼ, 236) և այլն։ Բնագրային օրինակներ՝ բարձրագույն ճանապարհների վրա երթևեկելը դժվար է

(ՍՀ, 29. 9. 1972): Կերերը մեքենայով բաշխելու ժամանակ ՝աշվի է առ-
շըլած նաև բարձրակիթ կովերի պահանջը (ՍՀ, 24. 2. 1974): Քանձր ու
բեծարուխ համբույրներն անգամ, Ինչ արին-չարին, Շուրթերս վառել
չկարողացան (ՀՍ, ՍՔ, 88): է. Հովհաննիսյանի երաժշտական աշգրիտի
լայնալիր հավաքներում դրսևորվում է ավելի վառ ու ցայտուն (ՍԱ,
1975, 8, 2): Բայց մեծ մասամբ ընթանում-գնում էին հեգասահ ու ան-
ձայն (ՍՀ, ՊԹ, 7): Մասնակցում են մեծատար ուղիներ, բեռնիչների
բրիգադներ (Գիտ. տեխ., 1970, 11, 55): Կոչեմ ապրողաց նորադարձնե-
րին (ՊՍ, ԵԼ, 292): Նորահաստառ մի սեր և նորահանդ մի սեր (ՊՍ, 3,
196): Առանձին տնտեսություններում անհրաժեշտ աշխատանք չի տար-
վում ցեղի բարելավման ուղղությամբ, հոտում պահվում են ցածրակիթ
կովեր (ՍՀ, 9. 2. 1972): Եղեգի փափկասահ ստվերը փարվում է քո հուղ-
ված մաղերի ստվերին (Գ, 1974, 2, 2): Ածական-բայարմատ կաղա-
պարով ստեղծված բարդությունների մեջ նկատվում են անհաջող, անճա-
շակ որոշ կաղմություններ. այսպես՝ բարձրակիթ, ցածրակիթ, բեծա-
րուխ, ծանրահայաց, լայնալիր և այլն: Իմաստային անորոշության ու
անհաստատության, այլև կաղմության արհեստականության հետևանքով
նշված բառերը տարածում չեն կարող գտնել և աստիճանաբար դուրս
կմղվեն կիրառությունից:

Ածական բաղադրիչներով բարդություններ

Ածական-ածական կաղապարով ստեղծված մի շարք բարդություն-
ներ լայն տարածում են ստացել գրական հայերենում, որոնց մեջ ա-
ռանձնանում են նորակաղմությունները: Դրանց մի մասը գրքային բա-
ռեր են, որոնք առավել բնորոշ են գեղարվեստական խոսքին և այլ ոճե-
րում քիչ են հանդիպում:

Ածական բաղադրիչներով բարդությունները կարելի է բաժանել եր-
կու խմբի՝ նկատի ունենալով բաղադրիչների՝ իրար նկատմամբ ունեցած
հարաբերությունը:

1. Բարդություններ, որոնց բաղադրիչները համադասական հարա-
բերության մեջ են գտնվում:

2. Բարդություններ, որոնց բաղադրիչները ստորադասական հարա-
բերության մեջ են գտնվում:

Համադաս բաղադրիչներով բարդությունների մի մասը կազմված է
գույն ցույց տվող ածականներից, ինչպես՝ գորշկապտավուն, դեղնա-

կարմիր, կարմրադեղին, դեղնականաչավուն, դեղնասպիտակավուն և այլն: Այս դեպքում ամբողջ բարդությունը իր մեջ խտացնում է բաղադրիչների նշանակությունները: Համադասական հարաբերության մեջ են նաև հետևյալ բարդությունները՝ ահագնավիթխարի, ամրակուռ, դեղնադալուկ (ՍԳ, ԿՍ, 219), գաժանամուլ, երկարուձիղ²⁰, խառնահոծ (նՁ), ժանտադաժան, հեղաճկուն, մանրանուրբ, մանրախիտ (Գ, 1974, 2, 4), մանրանրբին, մեծադժվար (ԵԶ, ԸԵ, 473), սառնաջինջ, վիթխարահոգ, վիթխարահակա (ԵԶ, ԸԵ, 270), տխրամուգլ (ԳԹ, 1960, ԼՖ 35), տրխրուրախ (ՀՇ), տխրալալուկ (ՊՍ, ԱԶ, 211), քաղցրադառն, քնքշահեղ (ՇԹ, ՊՂ, 29), ուսումնադաստիարակչական, բարիորացիական, ժողովրդողեմոկրատական և այլն:

Նրբեմն իբրև բարդության բաղադրիչ հանդես է գալիս ոչ թն ածականը. այլ ածականական հիմքը, ուր ընկել է ածականակերտ ածանցը. օրինակ՝ հեզագեղ, քուլազեղ, պեհնագեղ և այլն, որոնք ն. Զարյանի կերտածն են:

Ստորագասական հարաբերության մեջ գտնվող ածական բաղադրիչներից առաջինը, իբրև կանոն, լրացնում է երկրորդին, որով զրսեւորվում է ամբողջ բարդության հիմնական իմաստը: Որոշ բարդություններում բաղադրիչի դերով հանդես է գալիս փոխառյալ ածականը, որը պարզաբանվում, լրացվում է մայրենի լեզվի բաղադրիչով, իսկ երբեմն էլ երկրորդ եզրը իր հերթին բաղադրյալ է լինում՝ կազմված գոյականով կամ բայահիմքով և ածականակերտ վերածանցով և հենց այդ ածանցի շնորհիվ է, որ բարդության երկրորդ բաղադրիչը ածականի խոսքիմասային արժեք է ստանում: Ինչպես՝ բարձրամուկեկուլային (Գիտ. տեխ., 1971, 3, 47), մերձմուրակային (ն. տ.), բարձրարտադրողական (ՍՀ. 19. 3. 1972), բազմածրարային և այլն²¹:

Ստորագասական հարաբերության մեջ են գտնվում նաև հետևյալ բարդությունների ածական բաղադրիչները. ահեղալուռ (ՀՇ), բարձրակիրթ (ՍՀ, 20. 5. 1964), բարձրահուսալի, բարձրաճշգրիտ, բարձրադյունավետ (ԵՆ, 2. 9. 1972), բարձրէլիպտիկ, բազմամուկեկուլյար (Գիտ.

²⁰ Սղի բաղադրիչը կարող է դիտվել թե՛ իբրև ածական, թե՛ իբրև բայահիմք՝ համապատասխանաբար նշանակելով խիզ (ոչ թույլ) և ձգված:

²¹ Նշված բարդությունները հիմնականում բնության ևն առնվում ածանցավոր կազմություններում, սակայն դրանցից մի քանիսի այս բանում բնականաբան է արդարացվում է այնքանով, որքանով դրանց երկրորդ բաղադրիչը ամբողջությամբ վերցված ածական է, անկախ նրանից ածանցը վերաբերում է միայն երկրորդ եզրին, թե՛ ամբողջ բաղադրությանը:

տելս., 1970, 1, 56), բաղմասպերացիոն, բաղմասինթետիկ, բաղմասո-
սափոուն (ՊՍ, 4, 160), բաղմաժիր (ն.ձ), դժվարհասկանալի²² (ՍԴ, 3.
4. 1964), դժվարընթեռնելի²², դյուրամատչելի, երկարօրյա, հեղահնչյուն
(ՍՁ, ՊԹ, 559), մաքրահնչյուն, մանրաստույգ (գիտող) (ԵՆ, 11. 9.
1964), մերձավորարեկյան, նորօրյա, նրբակիրթ (ՖՎ, ՄԼ, 314), տոն-
օրյա, քաջահայտ (ԱՁ, ԱԳ, 135) և այլն:

Բերենք ածական բաղադրիչներով կազմված բարդությունների մի
քանի օրինակներ՝ Պատկերացրեք բազմաօպերացիոն մի վիթխարի հաս-
տոց, որի վրա կան բյուրավոր կոճակներ (ԵՆ, 8. 7. 1972): Շահադոթ-
ման է հանձնվել ալյումինե թիթեղների գլանման բարձրարտադրողական
մեքենա (ՍՁ, 10. 3. 1972): Արբանյակը դուրս է բերվել բարձրէլիպտիկ
ուղեծիր (ՍՁ, 28. 6. 1970): Դաժանամոլ դազանների փորձությունների
ենթարկվել էին նաև կանայք (Ա.վ., 26. 1. 1976): Իսկ Քսենյան ծիծաղում
էր միայն, դեղնադալով ձեռքով աչքերը փակելով (ՍԴ, ԿՄ, 219): Դա եր-
կար, տքնաջան, ես կասեի, մանրանուրբ աշխատանք է (Բեկ-Նաղ, ՀԴ,
178): Անգլիայում է ստեղծվել մանրանրբին բարձր հատկության հեռուս-
տախցիկը (Գիտ. տեխ., 1976, 2, 17): Այդպիսին է Հայաստանը մեր
նորօրյա երգերի մեջ (ՀՍ, ՀԵՄ, 83): Սառնաչիկը, պողպատակապույտ
երկնքում պսպղում էին աստղերը (Գուլս., ՅՊ, 402): Նա հասունացրել էր
այն ֆաղցրադաճ մտապտուղը (ՊՍ, ՍՆ, 273) և այլն:

Ածական բաղադրիչներով որոշ բարդություններ, ստանալով ություն
վերջածանցը, վերածվում են գոյականի. օրինակ՝ շոալլաշատություն
(ՍԴ, ԿՄ, 133), մեծալրջություն (ն. տ.), բարեհարմարություն (Գիտ.
տեխ., 1971, 3, 21) և այլն, որոնք նույնպես նորակազմություններ են²³:

Ածական բաղադրիչով ստեղծված բարդությունների մեջ նկատվում
են նաև մի քանի անհաջող կազմություններ. ինչպես՝ մանրատոկուն,
մանրաստույգ և այլն:

Դերանունից և այլ խոսքի մասերից կազմված բարդություններ

Գրական հայերենում բավական տարածված են դերանվամբ և այլ
խոսքի մասով բաղադրված բարդությունները, որոնցից շատերը մեր

22 Նախահոկտեմբերյան շրջանում այդ բառերը հանդես են գալիս իրրե հարա-
դրություն (դժվար հասկանալի, դժվար ընթեռնելի), արդի փուլում դրանք երբեմն գոր-
ծածվում են որպես իսկական բարդություն (դժվարհասկանալի, դժվարընթեռնելի):
Մեր լեզվի մեջ այժմ նկատվում է շատ հարադրական բարդությունների՝ համադրականի
վերածվելու միտում:

23 Այդպիսի բառերը քննության են առնվում ածանցական կազմություններում:

լեզվի բառապաշարի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և ծավալում են ստացել մի շարք բնագավառներում: Դերանվամբ ու այլ խոսքի մասով առաջ եկած բարդությունների մեջ որոշ կշիռ ունեն նորակազմությունները, որոնք քանակապես զիջում են գոյականով և այլ խոսքի մասով բաղադրված բառերին:

Բառակազմական ակտիվ դերով հանդես են գալիս հատկապես ինքն, ամեն դերանունները, որոնք հիմնականում բաղադրվում են բայ-որմատներին կամ բայանուններին, ստեղծելով նորանոր բառեր: Ինչպես՝ ամենաքամ (ՊՍ, 4, 254), ամենաբուժ (ՊՍ, ԵԼ, 8), ամենակույ, ամենահաղթ, ամենազգա, ամենազնաց, ինքնազնաց, ինքնաթափ, ինքնաթուփ (Շերս., ԱԼ, 155), ինքնաթիռ, ինքնազուսպ (ԳԴՎ), ինքնալար (ՊՍ, ԵԼ, 146), ինքնապարսավ (17), ինքնընթաց, ինքնահիաց (ԵՆ, 9, 5, 1964), ինքնասույզ (ԳԲ, 1959, № 23), ինքնապաստան (ՍԿ, ՔՔ, 302), ինքնանկար²⁴ և այլն:

Նոր բառեր կերտելում ավելի կենսունակ է դերանուն-բայանուն կաղապարը, և սահմանափակ դերանվամբ ու գոյականով (ածականով, թվականով և այլն) բաղադրությունները: Դերանունով ու բայանունով կազմված բառերը, որ դերադանցում են դերանունից ու բայարմատից ստեղծված բաղադրություններին, առավել բնորոշ են գրավոր գրական լեզվին՝ հիմնականում գիտություն ու տեխնիկայի բնագավառին և հազվադեպ են գործառույթում գեղարվեստական ու խոսակցական ոճերում: Այստեղ ևս ակտիվ է ինքն դերանունը:

Դերանուն-բայանուն (գոյական, ածական և այլն)²⁵ կաղապարով են կազմված հետևյալ բառերը՝ ալալեղու, ալաճանաչում, ինքնամբարձիչ (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 65), ինքնակարգավորող, ինքնակազմակերպող, ինքնաբեռնաթափ, ինքնակարեկցանք, ինքնաբեռնաթագիր, ինքնաթմբկահարություն, ինքնազատում, ինքնաարտահայտում, ինքնաբուժում, ինքնաբաշխում, ինքնազնահատում, ինքնահուշարձան, ինքնադատապարտում, ինքնաթխում (ՖՎ, ՄԼ, 340), ինքնավերարտադրում, ինքնահրապուրանք, ինքնակարգավորում, ինքնահավատում, ինքնակրկնում (ԳԲ, 1960, № 10), ինքնարգարացում (ՍԶ, ԵԺ, 369), ինքնաար-

24 Ինքնանկար բարդության երկրորդ և՛ զրը կարող է ըմբռնվել թե՛ որպես բայարմատ և թե՛ որպես գոյական, համապատասխանաբար նշանակելով իր նկարը, իր (իրեն) նկարածը և իրեն ներկայացնող նկարը, որ նկարել է ինքը:

25 Նշված կաղապարով այն բարդությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը ածանցավոր է, ուսումնասիրվում են նաև ածանցական կազմություններում:

սորում (ՍԿ, ԳՔ, 39), ինքնահսկում (ՍՀ, 1963, № 206), ինքնամերժում, ինքնամերկացում (ՍՀ, 9. 2. 1965), ինքնասպասարկում, ինքնաստուգում, ինքնամեքենայացող, ինքնավիրահատում (ԵՆ, 1959, № 181), ինքնավիրավորում (ՇՎ. արկ., 69), ինքնաուղղում, ինքնօտարացում (ՄՓՀ, 69), ինքնավայել (ՀՍ, ՆԲԴ, 70), ինքնավերամբարձ, ինքնասեղմիչ (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 13), ինքնազգոճ (ՊՍ, ԵԼ, 17), մերօրյա և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված բարդությունների մեջ իշխում են դեռ բանուն, հատկապես ինքն+բայարմատ+ում (ացում, ավորում) կաղապարով կերտված բառերը, ուր հրկրորդ բաղադրիչը ճնշող մեծամասնությամբ բայանուն է²⁶:

Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ՝ կաղմված դերանունից ու այլ խոսքի մասից (բայարմատ, բայանուն, ածական և այլն). Որը մենք անվանում ենք ամբողջամետաղ (Գիտ. տեխ., 1970, 2, 12): Այստեղ, ուր ամենագնացը թևբվել է, երևում է նրա հետքը (ՍՀ, 21. 11. 1970): Ինքնաբուծումը կարելի է այն ժամանակ, երբ վստահ եք, որ դորժադրված միջոցները փորձված են (Առ., 1972, 3, 75): Ինքնագնահատման մի փառահեղ օրինակ է սա, միաժամանակ նաև մի ինքնանուշարձան (ՊՍ, ՍՆ, 184): Ինքնածրագրման ներդաշնակ սիստեմը և պարզեցրած մեքենայական լեզուն «Նաիրի-3-ը» իսկապես դարձրին «սեղանի» մեքենա (ՍՀ, 13. 2. 1972): Ու վերստին կանգնած եմ ես ինքս իմ դիմաց Ինքնաղժգոն, ինքնապարսավ ու խռովուն (ՊՍ, ԵԼ, 17): Սակայն բոլորն էլ հնու էին մերօրյա թատրոնի մակարդակից (ՍԱ, 1971, 3, 37): Որը փառվարի Զ-ից դորժում է ինքնակարգավորման ռեժիմով (ՍՀ, 27. 5. 1975), Բայց մեր կուսակցության համար խորթ է ինքնահրապուրանքը (ՍՀ, 6. 11. 1975): Անհրաժեշտ է կատարելագործել հիդրոսյունիկ արտադրության ինքնամեքենայացվող տեխնոլոգիան (ՍՀ, 30. 7. 1974): Կելդիշը մեծ արդյունքների է հասել ավիացիոն կոնստրուկցիաների տատանումների և ինքնատատանումների մի մեծ շարք հետադրություններում (ՍՀ, 15. 2. 1976): Պատանու մոտ թույլ է ինքնաճանաչման և այլանաճանաչման կարողությունը (Դ, 1975, 11, 47): Շատ բան այդ կերպարի մեջ «Ինքնաղիմակաբային» է (ՍՀ, 21. 1. 1972): Եվ ինչ է տվել բնությունը ինքնաբաշխումի ուրախությունը, ինքնամերժումի խիզախությունը (ՀՍ, ՍԲ, 17):

26 Դերանուն+բայանուն կաղապարով բարդությունների մասին տես նաև ավել բնածանցով կաղմությունների մեջ:

Բանաստեղծական լեզվում երբեմն բարդություններ են կերտվում՝ դերանվան սեռական հոլովաձևին բաղադրելով բայարմատ կամ ածական, որը այնքան էլ խրախուսելի չէ, քանի որ դրանց իմաստային հըստակությունը բավական թույլ է, և բարդություններն էլ դյուրըմբռնելի կամ դյուրընկալելի չեն։ Այսպես՝ Եվ քանի-քանի հայ երաժիշտներ՝ Քոչարյանից ու Բեգալյաններ... Մեր տաղ ու պարի Ռովշանքն են ցըրում (ՊՍ, 4, 226)։ Այս դեպքում թերևս բանաստեղծության միաժամանակ, այլև ենթատեքստը արդարացում են նման բառերի գործածությունները։ Հ. Սահյանը ունի ամենամիակ և ամենաեռ բառերը՝ կազմված ամեն դերանուն+ածական (դերանուն) կաղապարով, որը դարձյալ իմաստային անորոշության կնիք է կրում, և դա մասամբ նաև այն պատճառով, որ ամենամիակ-ն առաջին եզրը՝ ամեն, կարող է գիտակցվել և որպես դերադրականության իմաստ արտահայտող մասնիկ (ամենամիակ = ամենից միակը, բոլորի մեջ միակը), և նյութական նշանակություն կրող բաղադրիչ՝ ամենը (ամենքը), իսկ ամենաես-ը պարզապես անհաջող բառակերտում է, ուր ամեն-ը չի կարող դերադրականության նախածանց լինել, քանի որ մյուս բաղադրիչը ածական չէ, այլ դերանուն, իսկ դերանուն+դերանուն կաղապարը կենսունակ չէ գրական հայերենում։

Այդ բառերի ստեղծումն ու գործածությունը չեն արդարացվում նաև ենթատեքստում. այսպես՝ Շնորհակալ եմ նորից ու նորից Հորից ու մորից, բոլորից բոլորից, Որ ես ծնվել եմ այսպիսին, այսպես Ամենամիակ և ամենաես (Գ, 1974, 12, 3)։

Պարզ է, որ վերոհիշյալ բառերը տարածում չեն կարող գտնել, և կմնան միայն համատեքստում։

Թվականով և այլ խոսքի մասով կազմված բարդություններ

Սովետական շրջանում հայոց լեզվի բառային կաղմը համալրվեց նաև թվական բաղադրիչով բարդություններով, որոնցից շատերը գիտական տերմիններ են և գործառում են մեծ մասամբ զրավոր լեզվում, որոշ բառեր էլ թափանցել են նաև խոսակցական լեզվի մեջ, դառնալով նրա բառադանձի անկապտելի մասը։

Թվականով ու այլ խոսքի մասով (գոյական, ածական, բայարմատ և այլն) առաջ եկած բարդությունները տասնյակների են հասնում, և դրանցից մի քանիսը անցել են ակտիվ գործածության բառերի շարքը։

Նշված կադապարով նոր բառեր կերտելու մեջ ակտիվություն են հանդես բերում պարզ թվականները, մասնավորապես՝ մեկից մինչև տասը և հազար-ն ու միլիոն-ը: Բարդ թվական բաղադրիչով գրեթե նոր բառեր են կառմուն: Թվական + նյութական խոսքի մաս կադապարով առաջ եկած բարդությունների մեջ իշխում են թվականով ու գոյականով կազմությունները, մյուս խոսքի մասերից թվականով բաղադրվածները սահմանափակ են: Օրինակներ՝ երկծրագիր, երկկորպուս, երկհերթ, երկհամարժեքանի²⁸, երկհնչյուն, երկամարտ, երկամարտիկ, երկամարտություն, երկամրցում, երկդիրքային, երկտարեցի, երկփակ, երկվալենտություն, երկբաղաբացի, երկբաղաբացիություն, երկֆազանի, եռադրյան, եռամարտ, եռահնչյուն, եռավանկ, եռաֆազ (Գիտ. տեխ., 1971, 7. 4), եռարահարկ (Գ., 1973, 8, 82), եռերգություն, եռողակ, եռացատկորդ, եռդիրքային, հազարաբարիք, հազարաբերան, հազարաբյուր (ՊՍ, ԱԶ, 247), հազարահնար (ՍՀ, 27. 4. 1976), հազարադանձ, հազարազուլս, հազարագոչ (ՀՇ), հազարագղորդ, հազարաթև (ՆԶ), հազարածալ (ՍԿ, 1971, 12, 82), հազարականչ, հաշարածայն (ՆԶ), հազարահունչ, հազարաշառաչ, հազարասյուն (ՀՇ), հազարաշիվ, հազարերանգ, հրահամարտ, հնգամարտիկ, հնգամարտություն, հնգամյակ, միահերթ, միածեռայն, միածուլվածք (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 39), միարժեքություն, միլիոնամարտիկ, յոթնամարտ, յոթնամարտիկ, յոթնամարտություն, տասնամարտ, տասնամարտիկ, տասնամարտություն, քառահնչյութ (ԷԱ, ԳՔ, 202), քառամարտ, քառամարտիկ, քառամարտություն և այլն: Թվարկված բառերի ստեղծումը պայմանավորված է նոր հասկացությունների կամ երևույթների՝ մեր իրականության մեջ մուտք գործելով: Այսպես՝ երկհնչյութ, եռահնչյութ, քառահնչյութ, երկփակ և այլ բառերը առաջ եկան լեզվաբանական գիտության զարգացման, իսկ երկամարտ, երկամարտիկ, տասնամարտ, տասնամարտիկ, հնգամարտ, հնգամարտիկ և այլ բառերը՝ սպորտի նոր ձևերի առաջացման ու մասսայականացման հետևանքով: Այս վերջին բարդությունները ստեղծվել են ուսերեն համապատասխան բառերի պատճենումով (հմտ. дуборье→երկամարտ, дуборье→երկամարտիկ, пятиборье→հնգամարտ, пятиборье→հնգամարտիկ, десятиборье→տասնամարտ, десятиборье→տասնամարտիկ):

27 Փաստերի սակավության պատճառով շենք առանձնացնում փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող բարդությունները:

28 Այն բարդությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը ածանցավոր է, քննարկվում են նաև ածանցավոր կազմություններում:

Բնագրային օրինակներ՝ Որը երկնամարձեֆանի երկաթ է պարունակում և ընկնում հյուսվածքային շնչառության (ՍՀ, 25. 8. 1971)։ Երբ մարդը միաժամանակ երկու պետության քաղաքացի է, նրան անվանում են երկֆաղաֆայի (ՍՀ, 14. 2. 1973)։ Ապահովել անցումը կառավարման երկօղակ և եռօղակ սիստեմի (ՍՀ, 11. 4. 1971)։ Առաջին ֆաղը իրադործվում է երկֆաղանի կոմբայնային հղանակին համանման (Գիտ. տեխ., 1971, 7, 4)։ Խեղճ էր ապրում ժողովուրդն հազարաբարիք երկրի էդ (ԵԶ, ԸՆ, 257)։ Այս օրվանից հանձնում հմ քեզ Հայոց լեզուն հազարազանձ (ՍԿ, ԻԷ, 9)։ Հազարագլուխ վիշապի պես սողում էր նա դեպի Վասակի կողմը, սե ու թանձր (ԴԴՎ)։ Տրտմություններիս հեքիաթ հմ ասում Հոգնած ուղեղից իմ հազարածալ (ՍԳ, 1971, 12, 82)։ Վառում է հաղարազույն աչքերը, սկսում է իր հազարականչ ձայները, փռում է հաղարան թևերը (ԱՎ., 12. 3. 1972)։ Սրանք կարևոր են ֆիլտրերի, ներկերի և ամուր միաձուլվածֆեերի ստացման համար (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 39)։

Մակբայով և այլ խոսքի մասով բաղադրված բարդություններ

Հայոց լեզվի բառային կազմում որոշակի տեղ են դրավում մակբայով և այլ խոսքի մասով ստեղծված բարդությունները, որոնց մի մասը սովետական փուլի հետ է կապվում, իսկ մի շարք բառեր էլ գալիս են լեզվի զարգացման հին շրջանից, որոնցից շատերը ակտիվություն են հանդես բերում նաև մեր օրերում։ Մակբայի, իբրև բաղադրիչի, հետ բարդություն են կազմում գոյականը, ածականը և բայարմատը, մյուս խոսքի մասերը զրեթև մակբայի հետ չեն բաղադրվում։ Ընդ որում, մակբայ+գոյական կաղապարով կազմությունները քանակապես գերազանցում են մյուս բաղադրություններին։ Նոր բարդությունների կազմության մեջ մեծ ակտիվություն են հանդես բերում հետևյալ մակբայը և հետ արմատը, որ հետո մակբայի բառամասն է։ Որոշ չափով կենսունակ է նաև միշտ, հավերժ, հանկարծ, հաբ և այլ մակբայների բառաստեղծական դերը։

Հետևյալ մակբայով և այլ բաղադրիչով կազմված բառերը հիմնականում կապված են գիտության ու տեխնիկայի մի նոր ճյուղում ստեղծված սարքերի, մեխանիզմների, երևույթների, հասկացությունների հետ և, բնականաբար, իբրև տերմիններ, գործառում են ամենից առաջ գիտական ոճում, որտեղից էլ մի քանիսը թափանցում են համագործակցական բառերի շարքը։

Մակրայ+նյուրական խոսքի մաս (գոյական, ածական, ինչպես և բայարմատ) կաղապարով կազմված բարդությունների մի մասը առավել բնորոշ է գեղարվեստական խոսքին, իսկ մի շարք բառեր էլ, որպես տերմիններ, կիրառվում են գիտություն ու տեխնիկայի որոշ ասպարեզներում. Այստեղ բնորոշ են նաև ածանցական որոշ կազմություններ, որովհետև հաճախ այդ ածանցները շնորհիվ են բաղադրիչները ինքնուրույն խոսքիմասային արժեք ստանում: (Այդպիսիք հիմնականում քննվում են ածանցական կազմություններում): Նշված եղանակով ստեղծված բարդ բառերից են՝ արագացուցիչ, արագավազորդ, արագատաքացուցիչ, խրատադաժան (ԴԴՎ, 18), խստահամբույր (155), հանկարծագլուտ (ՆԶԶ, 351), հանկարծահայտ, հանկարծափոխություն (ՍԴ, ԿՄ, 424), հավերժադեմ, հավերժաձայն, հավերժահուն, հավերժասլուծ, հավերժահիշատակ, հարածայրտ, հարգո (ԳԹ, 25. 1. 1974), հեռուստագրություն, հեռուստադպրոց (ՍԶ, 4. 10. 1974), հեռուստակուլթ, հեռուստաընկերություն, հեռուստաընդունիչ, հեռուստակամուրջ, հեռուստակնարկ, հեռուստաշափություն, հեռուստամասագիր, հեռուստայգիկ, հեռուստակենտրոն, հեռուստատեսություն, հեռուստաժամանակ, հեռուստալուսաչափ, հեռուստակառավարում, հեռուստակայան, հեռուստածրագիր, հեռուստահաղորդում, հեռուստահսկողություն, հեռուստամեքենայացում, հեռուստամեկնաբան, հեռուստանկար, հեռուստաշափական, հեռուստապատկեր, հեռուստացուցարան, հեռուստացույց, հեռաթուղի, հեռակառավարում, հեռակենտրոն, հեռակետ, հեռահաղորդում, հեռահար, հեռահսկում, հեռահսկողություն, հեռատիպային, հեռոգալ (ՊՍ, ՍՆ, 333), մշտաթարմ, մշտառկա (ՊՍ, ԱԶ, 251), մշտահունչ (267), մշտամութ (ՊՍ, ԵԼ, 10), մշտահույզ (ՀԾ, ՔԶ, 451), մշտաթիուն (ԵԶ), մշտուրախ (ՎԱ, ՍԱ, 112), մշտամրմուռ (ՀԾ), մշտադժգոհ (ՆԶ), մշտադարձիկ (ՊՍ, ԵԼ, 196), մշտաչու, մշտաթափառ, մշտազգաստություն (Առ., (հավելված 1970, 6, 8), մշտատենիչ, սակավաղեն (ՍԶ, ՊԹ, 40), սակավապաշտ (40), վաղաճերմակ և այլն²⁹: Մշտ բաղադրիչով կազմու-

29 ձևով արմատը, որ անկենսունակ էր անցյալում, վերջին շրջանում որոշ չափով էենստանդարտացրել են որ բերեց՝ հիմք հանդիսանալով մի քանի բառերի կազմության համար (հեպաժողով, ճեպագիր, ճեպակար, ճեպուղի և այլն): Նկատենք, որ ճեպաժողովին դուրսհան գործառնում է բուցկամոզով՝ կազմված ածական+դոյական կաղապարով: Վերջինս ավելի զործածական է, քան ճեպաժողովը, որը կազմված է ուսերեն լեզուաբանական բառի հետևից փառային օրինակներ՝ բուցկամոզովի արդյունքներն ամփոփեց խմբագրի տեղակալ Շ. Ավետիսյանը (ՍԶ, 27. 9. 1973): Կես ժամ առաջ են ներկայանում հերթափոխի, թուղկամոզներում ի մի բերում նախորդ օրվա աշխատանքի ար-

թյունները հիմնականում դործածվում են գեղարվեստական ստեղծագործություններում և քիչ են հանդիպում այլ ոճերում: Բնագրային օրինակներ՝ մակբայով ու այլ խոսքի մասով: Անվանի արագավազորդների մի խումբ էր հավաքվել այստեղ (ՍՀ, 18. 5. 1975): Եվ գոյությունը իմ հավերժանում Իմաստավորվեց ակնթարթային քո կյանքով միայն (ՍԿ, ԻԵ, 147): Ինժեներներն ստեղծում են տնային տեսադրման ապարատներ, և այդպես կառաջանան հեռուստազուգրության ժապավենների հավաքածուներ (ՍՀ, 22. 11. 1972): Հեռուստաժամանակը թանկ է, և հինգ րոպեն Զեքսոնի վրա նստեց 30 հազար դոլլար (ՍՀ, 11. 3. 1975): Հայնորեն կիրառել հեռուստակառավարման և ավտոմատ կառավարման մեխանիզմները (ՍՀ, 18. 6. 1971): Սակայն ես կարծում եմ, որ հեռուստաներկայացումները երբեք չեն կարող փոխարինել թատրոնին (Գ, 1971, 12, 70): Այցելուները հիվանդին կարող են տեսնել և նրա վիճակի մասին տեղեկանալ հեռուստացուցադրումով (Ա.մ., 24. 3. 1972): Կատարված դիտափորձի նպատակն է ստուգել հեռակառավարման և լուսնադնադի տեղաշարժման մեթոդները (ՍՀ, 23. 1. 1971): — Ի՞նչ անուն եք տալիս զբրան: — Նյութի հեռահաղորդում (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 32): Վիրաբուժական պրակտիկայում հեռահսկումը կիրառվում է ծանր հիվանդների մասին անընդհատ տեղեկություններ ստանալու համար (Գ, 1972, 1, 37): Մեր մշտանունը ու մշտաբուն, Անլուիլի զանգակատուն... (ՊՍ, 4, 240): Երգ, մշտաչու մեր կոտնկի դու ապավեն թե (ԼՄ, ԵՀ, 77):

Հեռուստ մակբայը բարդություններ է կերտում նաև փոխառյալ բաղադրիչի հետ: Այդպիսիք են՝ հեռուստաժուռնալիստ, հեռուստակամերա, հեռուստակոուպերացիա, հեռուստառեպորտյոր, հեռուստաօպերատոր, հեռուստասցենարիստ, հեռուստատպարատ, հեռուստաէկրան, հեռուստալեկտրիում, հեռուստակոմունիկացիա, հեռուստամեխանիկա, հեռուստառեպորտաժ, հեռուստասիստեմ, հեռուստաստուդիա, հեռուստաֆիլմ և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Դրա շահագործումը իրականացնում է Կամերոնի միջազգային հեռուստակոմունիկացիաների ընկերությունը (ԵԵ, 10. 12. 1973): Եվ կանցկացվին հեռուստառեպորտաժներ յուրաքանչյուր տիեզերանավից (ՍՀ, 18. 5. 1975): Արբանյակում տեղադրված է նաև ՏՄ-1 հեռուստասխտեմը՝ ինֆորմացիա հաղորդող ձայնագրիչով (ՍՀ, 13. 12. 1975): Որոնք պատրաստել են «Սովետական երկրի երե-

գյունքները (ՍՀ, 17. 2. 1971): Բոլոր տեղամասերում տեղի են ունենում արտադրական նկատողվելու (ՍՀ, 16. 2. 1972): Ֆիշերի փոխարեն օլիմպիկա է ԼԿԷ նկագիրը՝ բաղկացած 803 բառից (ՍՀ, 29. 6. 1974):

խաները» վավերագրական հեռուստաֆիլմերի շարքը (ՍՀ, 28. 6. 1974): Մյուս մակբայները փոխառյալ բաղադրիչներից նոր բառերի կազմությանը գրեթե չեն մասնակցում:

Բայարմատից (նաև բայից) և այլ խոսքի մասից բաղադրված բարդություններ

Գրական հայերենի բառային կազմում որոշ կշիռ ունեն բայարմատից (նաև բայից) ու մեկ այլ բաղադրիչից կազմված բառերը, որոնց մեջ քիչ չեն նորակերտումները: Այս բարդությունները մի քանի տասնյակից անցնում են, որոնց մեծ մասը, իբրև տերմիններ, գործառում են գիտական խոսքում, իսկ մի քանիսն էլ սովորական գործածության բառեր են: Հարկ է նկատել, որ որոշ բարդություններում բայարմատը հըստակորեն չի գրսևորվում, որոշակի ու պարզորոշ չէ և կարող է համընկնել զոյականական կամ ածականական հիմքի հետ, ինչպես՝ հիշատակարժան, մրցապայքար, մրցափուլ, մրցաշար, մարզահրապարակ, մարզահագուստ, մարզագունդ, մարզասպարեզ և այլն: Եվ եթե մրց-ով կազմվածներում համեմատաբար ավելի որոշակի ու ակնհայտ է բայարմատի և նրա նշանակությունը, ապա մարզ բաղադրիչով ստեղծված բառերի մեջ մարզ-ը, որպես բայարմատ, այնքան էլ պարզորոշ չէ. այն կարող է գիտակցվել իբրև ածականական հիմք՝ արտահայտելով մարզական իմաստը (մարզահրապարակ→մարզական հրապարակ, մարզահագուստ→մարզական հագուստ): Չնայած դրան, մրց, մարզ և այլն բաղադրիչները դիտվում են նաև բայարմատ՝ ուստի և դրանցով առաջ եկած բառերը քննության են առնվում բայարմատով ու այլ բաղադրիչներով կազմությունների մեջ:

Բայարմատ (նաև բայ) + նյութական խոսքի մաս կաղապարով են կազմված հետևյալ բարդությունները՝ անցագիր, անցաթուղթ, անցատոմս, անցախոս (ՀՔ, ՄՏՁ, 1, 243), անցախուց (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 57), դիտակետ, դիտասեւեռակ, դիտահրապարակ, դիտահորիզոն, դիտաբնակ, դիտադահլիճ, դիտադիրք, երթուղի, ելանյութ, ելագիծ, երթեկամաս, ըմպելասրահ, իշխելասեր, կանգնելատեղ (ՍՎ, ՔՔ, 71), հավաքակայան, հղկանյութ, մեկնաթիռիչ, նկարեկահղանակ (ՍՍ, 1971, 3. 13), չվագիծ, չվերթ, ստուգայց, ստուգարշավ (ՊԿ, 1974, № 90), վառելագաղ, վառելախառնուրդ, վառելանյութամղիչ, տեսագիր, տեսագրում, տեսահեռախոս, տեսամագնիտոֆոն, տեսաինֆորմացիա, տեսահորի-

դոն և այլն: Սրանց մի մասը դեռևս տարածում չի ստացել գրական հայերենում: Բնագրային օրինակներ՝ Արգամբ չգիտեր օրվա անցախոսը (ՀՔ, ՄՏԶ, 1, 243): Այսօր անցկացված գիտափորձերի ժամանակ փորձարկվեց լայնանկյուն դիտասեռակը՝ մի նոր սարք, որ նախատեսված է ճիշտ կողմնորոշվելու համար (ՍՀ, 11. 6. 1971): Այստեղ կլինեն դիտանոսպարակներ (ՍՀ, 12. 21. 1971): Հարցերի հարուստ արժարժումով, դիտանորիզոնի լայնությունը և արվեստաբանության այսօրվա պահանջներին համապատասխանող լեզվով այս գիրքը արժեքավոր ներդրում է (ՍՀ, 5. 3. 1972): Լեվոն Գրիգորյան երթևեկամասեր 6—9 մետր էր (ՍՀ, 23. 11. 1970): Դրանց մի մասը հաճախ ելանյութ է դառնում նոր նյութերի համար (ՍՀ, 13. 2. 1972): Հողանմուշ վերցնելը, Լուսնից մեկնարկիչը և երկիր վերադառնալը անցան ծրագրին համապատասխան (ՍՀ, 27. 2. 1972): Օդային չվագծերի խիղախ աշխատողները միշտ էլ գտնվում են հայերենի մեծահարուստ, լիարյուն կյանքի տուալին դժում (ՍՀ, 3. 2. 1973): Առաջինը բնակչության աճի հետևանքների մասին եղած աճող գիտական տեսածիրն է (Գիտ. տեխ., 1975, 12, 37): Ինժեներներն ստեղծում են տնային տեսագրման ապարատներ (ՍՀ, 22. 11. 1972): Միանգամայն բավարար են լուսնադնդի կառավարման անհրաժեշտ օպերատիվ ամբողջ տեսաինֆորմացիայի ստացման համար (ՍՀ, 9. 2. 1971):

Ինչպես տեսնում ենք, բայրամատով (նաև բայով) ու մեկ այլ բաղադրիչով կազմված բարդությունները որոշ դեպքեր են կատարում հայոց լեզվի բառապաշարի համալրման մեջ և հանդիսանալով գիտական տերմինաբանության բաղկացուցիչ ու անկապտելի: մասը՝ նպաստում են նրա հարստացմանը:

2. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՈՒՄԸ ԱՆՍՏԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Նոր բառեր կերտելու մեջ կարևոր դեր է կատարում ածանցումը, որով ստեղծվել ու այսօր էլ շարունակում են կազմվել նորանոր բառեր՝ կապված նոր երևույթների ու հասկացությունների երևան գալու հետ³⁰: Վերջապահալու կազմությունները գերադանում են նախածանցով կազմված բարդություններին, որը պայմանավորված է ոչ միայն նախա-

³⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում» (Ե., 1973) կոլեկտիվ աշխատության մեջ Ս. էլոյանի ծավալուն հոդվածը (էջ 75—121):

ծանցների սակավութեամբ, այլև ակտիվութիւնն ու կենսունակութիւնն ձեռք բերած ածանցների մեջ վերջածանցների գերակշռութեամբ, մեծ չափով բառային միավորները ընդգրկելու լեզվական ու արտալեզվական միջարբ գործոններով³¹:

այ) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՈՒՄԸ ՆԱԽԱԾԱՆՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Նախածանցավոր կաղմութիւններում մասնավորապէս աչքի են ընկնում աւ, ապ, առ, արտ, գեր, ընդ, հալ, համ, մակ, նախ, ներ, վեր, վոխ և այլ նախածանցներ, որոնք բառակազմական միենուն արժեքն ու դերը չունեն: Մակ, նախ, ընդ և այլ ածանցները նվազ կենսունակ են, քան ենթ-ը, հալ-ը, արտ-ը, ներ-ը, առ-ը, ապ-ը, իսկ սրանց համեմատութեամբ աւ, գեր, համ նախածանցները ավելի ակտիվ ու կենսունակ են: Այնպէս որ թեև նշված ածանցները միավորվել են մի ընդհանուր խմբի մեջ, սակայն նույն դերն ու նշանակութիւնը չունեն: Քննենք այդ ածանցների բառակազմական արժեքը առանձին-առանձին:

Ան ժխտական նախածանցը հիմնականում համանշային հարաբերութեան մեջ է գտնվում ապ-ի հետ: Եթե ան-ը չափազանց կենսունակ էր նաև անցյալում, որով ստեղծված բառերը անցնում են երկու հազարից, որոնց համեմատութեամբ նորարանութիւնները սահմանափակ են, ապա ապ-ը այնքան էլ կենսունակ չէր նախորդ շրջաններում, և նրանով կերտված բառերը մի քանի տասնյակից չեն անցնում, իսկ այժմ բավական մեծացել է նրա բառակազմական կենսունակութիւնը, որը ամենից առաջ հանդես է գալիս հատկապէս փոխառյալ բառերից կամ արմատնեւորից նոր բառեր կաղմելու մեջ:

Այսպիսով, ան-ը ընդհանուր առմամբ ակտիվ է, քան ապ-ը, սակայն նորաբանութիւնների մեջ երկուսն էլ հավասարաչափ ակտիվ են ու կենսունակ: Ան նախածանցով նոր շրջանում առաջ եկած բառերը հիմնականում զիտութեան ու յեկնիկայի ասպարեզում գործառող տերմիններ են, հանդես են գալիս իրական լեզվի զրավոր տարբերակում, իսկ խոսակցական լեզվում, բացառյալ մի քանիսի, սահմանափակ կիրառութիւն ունեն: Ան-ով կազմված բառերն են՝ անդադաթափանց, անդադա-

³¹ Կրկնութիւնից խոսափելու նպատակով մենք ստորև հանդամանորեն կանգ ենք առնելու բառապաշարի հարստացման գործում առավել կարեւոր ածանցների և նրանցով ստեղծված բարդութիւնների բնութագրման վրա: Սակավ կենսունակ ածանցներին կանգ դրադառնանք միայն թուղիկ:

թափանցություն, անդասակարգայնություն³², անդդայաչափ, անդդաշափում, անէլեկտրահաղորդ, անէլեկտրահաղորդականություն, անէլեկտրահաղորդիչ, անկենտրոնություն, անկշռելիություն, անկոնֆլիկտայնություն, անհակադարձելի, անհակադարձելիություն, անհամակարգ, անհամակարգություն, անհամարժեքայնություն, անմադնիսաղագայուն, անմադնիսաղայնություն, անջերմահաղորդականություն և այլն: Ինչպէս երևում է, ան-ը հանդես է գալիս մեկ առանց վերջածանցների, մեկ նրանց հետ, որոնք կարող են նաև մեկից ավել լինել:

Այ-ը որոշ չափով համանիշ է ան-ին և երբեմն կարող է փոխարինել նրան, սակայն դրանցից ամեն մեկը ընդհանուր առմամբ ունի իր կիրառության ոլորտը, կապակցելիության և իմաստային առանձնահատկությունները և այլն, որով և զանազանվում են դրանցով կազմված բառային միավորները: Նշված նախածանցը, ինչպէս նշել ենք, ակտիվություն է ստացել նոր շրջանում՝ հանդէս գալով մի շարք բառերի կազմում. աշակես՝ ապագասակարգայնացնել, ապաղգայնանալ, ապախոշորացնել, ապախոշորացում, ապակարգավորել, ապակենտրոն, ապակենտրոնանալ, ապակենտրոնացում, ապակողավորում, ապակոմպլեկտավորում, ապակոնսերվացնել, ապահամաձայնություն, ապահերմետիկացում, ապահնշովթավորում, ապամադնիսանալ, ապամադնիսացնել, ապամագնիսացում, ապամոդուլացնել, ապամոդուլացում, ապայժմեական (ՊՍ, ՍՆ, 69), ապարդի (ն. տ.), ապամոնտաժ, ապամոնտաժել, ապամոնտաժում, ապաշնչեղացում, ապաորակավորում, ապաորակավորել, ապապետականացնել, ապապոլիմերացնել, ապապոլիմերացում, ապառազմականացնել, ապառազմականանալ, ապառազմականացում, ապասարել, ապասարքավորում, ապասեղմում, ապաստուգաբանում, ապատերմինացում, ապաբաղաբացի, ապաբաղաբացիություն, ապաբողարկիչ, ապաքաղաքականություն, ապաֆոփոխավորում և այլն:

Սրանք մեծ մասամբ դիտության զանազան բնագավառի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող տերմիններ են, ավելի շատ կերտված

32 Իրիւ բողաղրիչ միաժամանակ կարող են հանդէս գալ և՛ նախածանցներ, և՛ վերջածանցներ, ուր առաջնայինը վերջածանցավոր կազմութիւններն են, որոնց կըցվում են նախածանցները: Այդ պատճառով բառային տվյալ միավորը կարող է տեղ գտնել ինչ մէկի, ինչ մյուսի մէջ, և զոսկարմանալի ու տաշորինակ չափի ինչ, քանի որ մի դէպքում նկատի է առնվում նախածանցը՝ անտեսելով վերջածանցի առկայութիւնը, մյուս դէպքում՝ բառի վերջածանցավոր լինելը: Հնարավորին չափ ջանացել ենք խոստափել անհարկի կրկնութիւններից, սակայն որոշ դէպքերում անհրաժեշտութիւն մղումով միեւնոյն օրինակներն են բերվում տարբեր առիթներով:

փոխառույց, քան սեփական լեզվի արմատներից: Ընդ որում, որոշ բաղադրություններում միաժամանակ առկա է ում վերջածանցը, որից առաջ կարող են լինել նաև այլ ածանցների կամ ածանցական արժեք ստացած մասնիկներ, մասնավորապես՝ ալուր, աց (ալուրում, ացում) և այլն, իսկ մի շարք բառերում ալ-ը դրվում է ել, ան(ալ), ցն(ել) և այլ բայակերտ ածանցներով ստեղծված կազմությունների վրա՝ հակառակ իմաստ հաղորդելով տվյալ բայաձևին: Ալ-ով ստեղծված նորաբանությունները քանակապես չեն դիջում ան-ով կերտվածներին, բայց դա չի խանգարում, որ ան-ը ընդհանուր առմամբ ալիլի ակտիվ դիտվի, քան ալ-ը: Բերենք ալ-ով կազմված բառերի բնագրային մի երկու օրինակ՝ Մերենաները, նրանց ագրեգատներն ու մասերը կոռոզիայից, հնացումից, ալակոմ-ալլեկտավորումից պահպանելը կարեւորագույն ժողովրդատնտեսական խնդիր է (ՍՀ, 9. 1. 1973): Տիեզերագնացները կայանը ալակոնսերվաց-նելու գործողությունների մեծ մասն ավարտելուց հետո ձեռնամուխ եղան դիտական ու տեխնիկական հետազոտությունների և փորձերի կատարմանը (ՍՀ, 16. 1. 1975): Կարգավորման ժամանակ գաղատարը ալա-մոնտավում է հատուկ շենքում (ՍՀ, 16. 6. 1971): Ալաֆալաֆացիություն կարող է առաջանալ նաև այլ պատճառներով (ՍՀ, 14. 2. 1973):

Առ-ով կազմված բաղադրությունները աչքի են ընկնում գործածության ցածր հաճախականությամբ ու ոչ լայն տարածումով: Այսպես օրինակ՝ առադրություն, առաճել, առաճում, առբախում, առբերել, առբերիչ, առբերում, առբեհում, առգրավել, առգրավում, առդնել, առդիր, առդրում, առլցնել, առկցել, առձայնույթ, առձայնություն, առձգում, առձակատել, առձակատում, առմուտք, առնմանություն և այլն: Նշված բառերը առավել բնորոշ են գրավոր խոսքին: Բնագրային օրինակներ՝ Այն բաժակները, որ դեռ չեն հասցրել վաճառել, առգրավված են (ՍՀ, 15. 2. 1976): Որի շնորհիվ հնարավոր եղավ շրջադարձ կատարել առնակատումից դեպի համագործակցություն (ՍՀ, 19. 2. 1976):

Արտ ածանցը, որ հականիշ է նեւ-ին, որոշ կենսունակություն է հանդես բերում նոր բառեր ստեղծելու մեջ և հիմնականում դրվում է վերջածանցավոր կազմությունների վրա՝ առանձին դեպքերում նաև ոչ բաղադրյալ (արտակենտրոն, արտադնաց): Այս կազմությունները, իբրև տերմիններ, մեծ մասամբ բնորոշ են գրավոր խոսքին, ունեն ոչ բարձր հաճախականություն և դրանցից մի քանիսն են հանդիպում բանավոր հաղորդակցման մեջ (արտադնաց, արտահաստիքային): Արտ-ը հավասարապես դրվում է թե՛ օտար և թե՛ հայերեն բառերի վրա. օրինակ՝ ար-

տառամոմսֆերային, արտադաշտիկական, արտադասակարգային, արտազատվել, արտաժայթքիչ, արտածծիչ, արտակննտրոնություն, արտակոնկուրսային, արտահաստիքային, արտաճառադայթիչ, արտաճառագայթում, արտամակերևութային, արտամրցութային, արտապլանային, արտանկում, արտավիժում և այլն:

Գեր-ը հիմնականում զրվելով ածականների վրա՝ սաստկացնում է ժառի իմաստը՝ գերադրականության նշանակություն հաղորդելով նրանց: Որոշ դեպքերում հանդես է գալիս նաև այլ խոսքի մասերի, մասնավորապես գոյականների ու բայերի հետ, ինչպես՝ գերաստղասփյուռ (ՍՀ, 13. 12. 1975), գերհեղուկանավ (ԵՆ, 2. 4. 1976), գերոումբ (ՊՍ, 3, 83), գերտերություն (ՍՀ, 12. 3. 1974), գերբեռնավորել (ՍՀ, 18. 3. 1971): Գեր-ը կրթման կարող է զրվել նաև վերջածանցավոր բաղադրությունների վրա, այդ դեպքում բառային տվյալ միավորը նախածանցվում է (գերարդիական, գերարդիականություն, գերհնչունային, գերճառագայթում և այլն): Այլ օրինակներ՝ գերամուր, գերարազրնթաց, գերդիպուկ, գերթույլ, գերխիտ, գերխոր, գերկարճալիք, գերհաղորդիչ, գերհզոր, գերձայնային, գերճառագայթում, գերձշգրիտ, գերնոր, գերնորմատիվային, գերնուրբ, գերուժեղ, գերքաղաքակիրթ, գերօպերատիվ, գերարդիականություն, գերարագ, գերարժան, գերերկար, գերզգոն, գերժամանակակից, գերընտիր, գերլարում, գերծանր, գերկարճ, գերկայուն, գերհրակայուն, գերհնչունային, գերհնչություն, գերձեռնություն, գերձեռնություն, գերմանրադիտակային, գերմոշայիկ, գերտարողունակ, գերցածր, գերփոքրիկ, գերքննադատական և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Բացվեց «Սինթետիկ գերամուր նյութերը, դրանց կիրառումը արդյունաբերության մեջ» թեմատիկ ցուցահանդեսը (ՍՀ, 28. 2. 1971): Նրա սպանածների մեջ կա գեր-շիպուկ հրաձգության հռչակավոր մի հրաձիգ (ՍՀ, 8. 3. 1975): Լաբորատորիայում նախադժվեցին գերթույլ լուսարձակումների դրանցման սարքեր (ՍՀ, 26. 1. 1971): Գերխիտ նախաստղային վիճակից պայթյունի միջոցով անցնում է աստղային վիճակի (ՍՀ, 11. 1. 1972): Այստեղ տեղադրվելու են նաև չորս գերկարճալիք ռադիո հաղորդակներ (ՍՀ, 12. 11. 1971): Հնարավորություն են ընձեռում դրանք կիրառել որպես կիսահաղորդիչ և գերհաղորդիչ նյութեր (ՍՀ, 1. 1. 1976): Հայ ինժեներները իրենց հերթին Կիևի ձեռնարկության սլաշլեբներում գերհզորիտ հատուկ սարքեր են ստեղծում (ՍՀ, 14. 3. 1972): Գերուժեղ զրգռիչ ազդեցությունը գլխուղեղի բջիջներն ընկնում են սահմանանց արդելակման մեջ (Ավ., 23. 5. 1975):

Գեղ նախաձանցով մի շարք կազմություններ առաջ են եկել պատ-
ճենումով, ուր գեղ-ը համապատասխանում է ռուսերեն СВЕРХ և լատինե-
րեն ультра բաղադրիչներին, ինչպես՝ СВЕРХВЫСОТ-ЫЙ→գերբարձր,
сверхметный→գերդիպուկ, сверхмощный→գերզորր, ультракоротко-
волновый→գերկարճալիք և այլն:

Ներ նախաձանցը սովետական շրջանում նույնպես որոշ չափով աշ-
խարհացավ, կերտելով մի շարք նոր բառեր, որոնց մի զգալի մասը տեր-
մինային արժեք ունի գիտության ու տեխնիկայի ասպարեզում: Ներ-ով
կազմված որոշ բառեր դեռևս լայն տարածում չեն ստացել և սահմանա-
փակ են այն բառերը, որոնք սկսել են ծավալվել: Նշված նախաձանցով
են ստեղծվել՝ ենթաբազմություն, ենթաբառաձև, ենթագերատեսչական,
ենթաթեմա, ենթածծմբակ, ենթածրագիր, ենթակաղապար, ենթակապա-
լային, ենթակապալառու, ենթակենտրոն, ենթակոմիտե, ենթահամա-
կարգ, ենթահանձնաժողով, ենթահանձնախումբ, ենթահնչույթ, ենթա-
հնչութային, ենթաձևույթ, ենթամանդատային, ենթամանրագիտակային,
ենթամասնաժողով, ենթաշարահյուսույթ, ենթաշեֆ, ենթաշոշափող, են-
թասխտեմ, ենթավարձորդ, ենթատեքստ, ենթատիրույթ և այլն:

Ընդ-ը քիչ կենսունակացած նախաձանցներից է: Նրանով բաղադր-
ված բառերը սահմանափակ են և բնութագրվում են կիրառության ցածր
հաճախականությամբ: Այսպես՝ ընդգետնյա, ընդդիմախոս, ընդդիմա-
խոսություն, ընդդիմադրավել, ընդերկրյա, ընդլուսնյա, ընդծովյա, ընդ-
միջարկել, ընդմիջարկում, ընդջրյա, ընդօթյակ և այլն: Սրանք հիմնա-
կանում բնորոշ են գրավոր խոսքին (ընդդիմախոսը և ընդդիմախոսու-
թյունը հանդիպում են նաև բանավոր հաղորդակցման մեջ):

Հալ-ը անցյալի կենսունակ ածանցներից է, որը իր ակտիվությունը
չի կորցրել նաև այժմ և հանդես է գալիս մի շարք բառերի կազմում՝
«հակառակ» իմաստ հաղորդելով նրանց: Հալ նախաձանցով առաջ եկած
բառերի մեծ մասը քաղաքական, բժշկագիտական, ռազմական և այլ
տերմիններ են և հիմնականում գործառու են դրավոր լեզվում, որտեղից
էլ որոշ բառեր թափանցելով խոսակցական լեզվի մեջ, բնորոշվում են
բարձր հաճախականությամբ: Այդ նախաձանցը հանդես է գալիս ինչ-
պես օտար, այնպես էլ բնիկ բառերի կազմում, որոնք կարող են նաև
վերջաձանցավոր լինել: Այսպես օրինակ՝ հակաալկոհոլային, հակաա-
կանակիր, հակատոմ, հակատոմային, հակաբակտերային, հակագա-
ղային, հակազրգոիչ, հակազրույթ, հակաերկրաշարժային (Գ, 1974. 2.
12), հակաինքնաթիռային, հակակենտրոն, հակակենտրոնություն, հա-

կահրթիռ, հակահրթիռային (ՍՀ, 21. 5. 1971), հակաճառագայթային, հակամակարդիչ, հակամանրէ, հակամանրէային, հակամասնիկ, հակամակարդիչ, հակապրոտոն, հակասովետական, հակասովետիզմ, հակասոցիալիստական, հակատանկային, հակատարր, հակափոփոխակ, հակափոփոխակային և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Պետագետը հավաքագրվածներին ենթարկում է ուժեղ մշակման, որի հիմքը կազմում են հակակոմունիզմը և հակասովետիզմը (ՍՀ, 5. 2. 1972): Տիեզերական ճառագայթումը հնարավոր է հասցնել օրգանիզմի համար թույլատրելի սահմանի, ստեղծելով հակաճառագայթային պատյան (Գ, 1972, 1, 29): Նրա օգտակար հատկություններն անսահման են և կախված են ոչ միայն նրա հակամանրէային ակտիվությունից (Ս.Բ., 1972, 3, 67):

Համ-ը զրական հայերենի ակտիվ նախածանցներից է, որով բաղադրված բառերից շատերը գործառում են մի շարք բնագավառներում, հաճախ հանդես է գալիս վերջածանցավոր կազմություններում, որոնք նախորդում են նախածանցավոր ձևերին, այսինքն՝ վերջածանցավոր բառային միավորները բաղադրվում են համ նախածանցին, որով տվյալ բաղադրության կազմում հանդես են գալիս և՛ վերջածանցներ, և՛ նախածանցներ: Ընդ որում, վերջինները հաջորդում են վերջածանցավորներին, թեև չեն բացառվում այն դեպքերը, երբ տվյալ բառի առաջացումը տեղի է ունենում միաժամանակ և՛ նախածանցմամբ, և՛ վերջածանցմամբ:

Նոր շրջանում ստեղծված բառերն են՝ համաժողով, համակառույց, համակարգայնություն, համակարգվածություն, համայց, համանվագայնություն, համապիտանի, համաբանություն, համաբարբառ, համաբաղմասպատկիչ, համագիծ, համազնդեցի համազնորդ, համադասակարգային, համադասավորություն, համադարձություն, համադրականություն, համադրույթ, համազգեստ, համազգեստավորել, համազգեստավորում, համազորային, համաընդգրկում, համաժամանակ, համալեզվություն, համալիր, համակաղապար, համակարգ, համակարգային, համակարգայնություն, համակենտրոնություն, համակոմբակցուհի, համաձուլվածք, համանախագահ, համայցել, համաշինարարական, համաշխարհաբաղադրի, համաշխարհաբաղադրություն, համապատկեր, համասարք, համաստորադասություն, համարժեքայնություն, համաքաղաքացիություն, համիմաստ, համիմաստություն և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Վերջապես մի համայց կատարեցի բաժանմունքում (Գ, 1975, 11, 23): Ծա երկյուղ էի կրում, որ այդպիսի մեծ ֆիլմի նկարահանումների կազմակերպումը ֆիզիկապես մեծ լարում կպահանջի և այդ պատ-

ճառով որոշեցի հրավիրել համարեմադրողի (Բեկ. Նազ., 27, 304—305): Եբբ մարդը երաժշտություն է լսում, նրա ուղեղում տեղի է ունենում կենսաբանական հոսանքների ռիթմերի և հնչող երաժշտության ռիթմի համաժամանակացում (Ավ., 23. 5. 1975): Համակառույցի մեջ կմտնեն նաև եռահարկ գիտահետազոտական կորպուսը, կենդանաբանական խանութները (Ավ., 17. 3. 1972): ՏԱՍՍ-ի թղթակցին ասաց գիտաժողովի համաձայնագրով ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի և էլեկտրոմետրիայի ինստիտուտի գիրեկտոր Յու. Ե. Նեստերիխինը (ՍՀ, 13. 7. 1976) և այլն:

Մակ-ը և Նախ-ը քիչ կենսունակ ածանցներից են: Հանդիպում են սահմանափակ թվով բառերի կազմության մեջ, որոնք ճնշող մեծամասնությամբ տերմիններ են: Օրինակ՝ մականեռացում, մակազոդ, մակազոդում, մակահալում, մակահատվածք, մակատաշել, մակատաշում, մակբայացում, մակնիշ, նախադրանում, նախադրանվածք, նախագծորդ, նախաձեռնորդ, նախաստարտային, նախավարձորդ, նախաօլիմպիական, նախաքաղցկեղային և այլն:

Մակ-ով և Նախ-ով ստեղծված բաղադրությունները հիմնականում կիրառվում են զրավոր խոսքում, բացառությամբ նախաօլիմպիական, նախաքաղցկեղային, մակնիշ և այլ բառերի, որոնք զործառում են նաև խոսակցական լեզվում:

Ներ-ը ավելի կենսունակ է, քան մակ-ը և Նախ-ը: Ներ-ով կազմված բառերը մեծ մասամբ գիտության ու տեխնիկայի բնագավառի տերմիններ են, առավել բնորոշ են զրավոր լեզվին և ունեն գործածության ցածր հաճախականություն:

Ներ-ով են ստեղծվել հետևյալ բառերը՝ ներդիտել, ներդիտում, ներդիտակ, ներդնություն, ներաճ, ներատոմական, ներատոմային, ներարկել, ներարկիչ, ներարկում, ներարտադրամասային, ներբերվել (Ավ. 20. 2. 1975), ներզատիչ, ներդոդում, ներդոդել, ներկալել, ներկալում, ներկալվել (ՍՀ, 30. 12. 1975), ներկոլտնտեսային, ներկոնտինենտալային, ներկտրել, ներկտրում, ներհատիչ, ներպարուրիչ, ներպտուտակիչ, ներպտուտակում, ներտաշ, ներտաշիչ, ներտաշում, ներտաշովի, ներփակ, ներփակել, ներփակում, ներքամել, ներքամում և այլն:

Վեր-ը ևս այնքան էլ ակտիվ չէ նորակազմությունների մեջ, որով կազմված մի շարք բառեր առավել հատկանշական են զրական լեզվի զրավոր տարբերակին, հատկապես գիտական ոճին: Վեր նախածանցով են կազմվել՝ վերատեստավորել, վերատեստավորում, վերաբաղավոր-

րել, վերաբաղավորում, վերաէշակուացիա, վերաէվակուացնել, վերա-
խոյացում, վերաժապավինել, վերալցավորել, վերամոնոտաժել, վերա-
մոնտաժում, վերապատճենահանել, վերապատճենահանում և այլն:
Վեր-ը մեծ մասամբ գրվում է բայերի կամ բայանունների վրա: Ընդ ո-
րում, հաճախ հանդես է գալիս փոխառյալ արմատով կաղմված բառերի
կաղմում (վերաատեստավորել, վերաբաղավորել, վերամոնտաժում, վե-
րաէվակուացիա):

Փոխ նախածանցը այնքան էլ կենսունակ չէ, սակայն նրանով ստեղծ-
ված որոշ բառեր տարածում ստանալու ակնհայտ միտում են հանդես
բերում, և դրանցից մի երկուսը սովորական գործածության բառերի
շարքը կարելի է դասել: Դրանց մեծ մասը տերմիններ են, հանդիպում են
հատկապես գրավոր լեզվում և հիմնականում կապվում են գիտության,
սպորտի, ռադիական կյանքի հետ: Այսպես օրինակ՝ փոխայցելություն,
փոխանջատիչ, փոխանջատում, փոխաշրջել, փոխարկիչ, փոխգործողու-
թյուն, փոխգնդապետ, փոխգնդապետություն, փոխհամաձայնություն,
փոխհրաձգություն, փոխնախագահ, փոխներարկել, փոխներարկում,
փոխշահավետ, փոխորոնում (ՍՀ, 24. 4. 1971), փոխշեմպիոն, փոխշեմ-
պիոնուհի, փոխպայմանավորում, փոխպատվաստում (Գիտ. տեխ.,
1970, 1, 6), փոխմարշալ (ՆՆ, 13. 12. 1976), փոխպրեզիդենտ, փոխպրե-
զիդենտություն և այլն:

Ինչպես տեսանք, գրական հայերենի բառապաշարը ղդալի չափով
համալրվել է նախածանցավոր կաղմություններով, որոնք մեծ մասամբ
գիտության ու տեխնիկայի բնագավառի տերմիններ են, առավել բնո-
րոշ են դրավոր լեզվին, և դրանցից շատերը հատկանշվում են գործածու-
թյան ցածր հաճախականությամբ:

բ) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍԱՑՈՒՄԸ ՎԵՐՋԱՇԱՆՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Նորաբանությունների մեջ աչքի են ընկնում վերջածանցավոր կաղ-
մությունները, որոնք հիմնականում տերմիններ են և գործառում են դե-
րադանցապես գրավոր լեզվում, որտեղից էլ մի շարք բառեր լրացան-
ցում են նաև բանավոր խոսքի մեջ ու տարածվում: Վերջածանցներից ոչ
բոլորն են պահպանում իրենց կենսունակությունը՝ որոշ վերջածանցներ
կորցրել են բառաստեղծական իրենց նախկին ակտիվությունը, մի քա-
նիսը պահպանում են իրենց կենսունակությունը նաև մեր օրերում, իսկ
մի շարք ոչ գործուն վերջածանցներ բավականին ակտիվություն են հան-
դես բերում: Այնպես որ բոլոր վերջածանցները միևնույն դերն ու նշանա-

կուլթյունը շունեն ժամանակակից արևելահայերենում³³։ Առավել գործածական են ական, ալին, աբաբ, բան, գործ, ե, իշ, ող, որդ, ույր, ուրյուն, աւնի, ում անվանակերտ վերջածանցները, ել, (աւ)ալ, (ցն)ել բայական մասնիկները։ Ընդ որում, եթե ալին, ական և ե վերջածանցներով հիմնականում կերտվում են հարաբերական ածականներ, ապա անվանակերտ մյուս ածանցները մեծ մասամբ մասնակցում են զոլականների կազմությանը։

Ային-ը համարժեք է ական-ին, երկուսն էլ գրեթե նույն նշանակությունն են դրսևորում, եթե անտեսենք ոճական և այլ կարգի որոշ տարբերությունները, սակայն շատ զեպրերում ալին-ով ստեղծվածները հնարավոր չէ փոխարինել ական-ով կազմություններին, որպիսի հանգամանքը թիշ էր նկատվում անցյալում։ Ային-ը ավելի կենսունակ է, քան ական-ը։

Ային-ի բառակազմական դերը գնալով մեծացել է ի հաշիվ նաև ական-ի։ Եթե լեզվի զարգացման նախորդ փուլում նույն բառից կամ արմատից կարելի էր ածականներ կազմել թե՛ ալին և թե՛ ական վերջածանցներով, ապա այժմ բավական սահմանափակ են նման դեպքերը։ Դրանցից յուրաքանչյուրը այժմ բաղադրվում է որոշակի բառերի հետ, այնպես որ թեև դրանք նշանակությամբ գրեթե չեն զանազանվում, սակայն վերը նշված առումով տարբերակում է առաջ եկել դրանց միջև։

Ային-ը ակտիվացել է հատկապես փոխառյալ արմատներից բառային նոր միավորներ կերտելու մեջ։ Նշված ածանցը կարող է հանդես գալ թե՛ սլարդ, թե՛ բաղադրյալ հիմքերի հետ, այսինքն՝ կարող է կցվել նաև փոխառյալ կամ այլ տիպի բաղադրությունների։

Ային-ով բաղադրությունները զրսևորում են վերաբերական, հատկացական, ստացական և այլ հարաբերություններ։ Օրինակ՝ արունենտային, ատումային, անսամբլային (ԳԲ, 8. 3. 1974), ասբոցեմենտային, ավտոբուսային, ավտոգենային, բրիգադային, գազատուրբինային, գազաբալունային, գազաբենզինային, գազաբեներատորային, դիզելային, էկրանային, էքսկավատորային, լադերային, լինգաֆոնային, լյումինոցենտային, կարնավալային, միկրոէլեմենտային, մոնտաժային, մոդելային, միկրոէլեմենտային, նավթազալային, ռադիոէլեկտրոնային, ռադիոկաբելային, ռադիոռեկային, սովխոզային, սպորտային, տաքսամո-

³³ Այստեղ ուսումնասիրվելու են հատկապես առավել կենսունակ վերջածանցները։ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես ռեզյումե լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» կոնկրետ աշխատանքի մեջ տպագրված Ս. Էլոյանի նշված հոդվածը։

տորային, սպարտակիադային, ստադիոնային, տրոլեյբուսային, օրբիտային, օլիմպիադային, ֆոտոէլեկտրոնային և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ ուղեւորների բոլոր փոխադրումների 92 տոկոսը կատարել զագատուրբինային մեքենաներով (ՍՀ, 9. 2. 1973): Լագերային տեխնիկայի հնարավորութիւնները նույնիսկ այսօր են ֆանտաստիկ թվում (Սվ., 31. 1. 1973): Սկսել են արտադրանք տալ ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերութեան մի շարք ձեռնարկութիւններ (ՍՀ, 13. 2. 1971): Ֆոտոէլեկտրոնային հաշվիչը նախատեսւած է արտադրութեան մեջ հոսքային գծով անցնող արտադրանքը՝ մինչև 10 հազար հատ, հաշվելու համար (ՍՀ, 26. 6. 1970):

Ային-ը, ինչպես նշվել է, բառային նոր միավորներ է կերտում նաև բնիկ հայերեն հիմքով: Որոշ դեպքերում զրովում է իրենց կազմում նաև փոխառյալ արմատ կամ բառ ունեցող բաղադրութիւնների վրա: Այսպես՝ ականատորպեդային, ամբարձիչային, աշտարակամոնտաժային, անվանակարգային, անփոփոխակային, ակորդապարգեային, աշխօրային, ադակնպլաստիկային, արտադրամասային, բաղմաէտապային, բաղմակոնալային, բաղմածրադրային, բաղմակոմպլեկտային, բարձրավոլտային, զերատոմային, զոնառեկլամային, դարբնոցամամլակային, դարբնոցամամլիչային, էլեկտրոնաճառագայթային, երկաթբետոնային, լեռնահրաձգային, կիսահաղորդչային, հրթիռակիրային, հակաինքնաթիռային, հաշվաստեղնային, հետադժային, հիպերձայնային, հրանոթագնդացրային, հրտանագնդացրային, հրթիռամիջուկային, մագնիսոլորտային, մեկնարկային, մեներզային, միկրոծրագրային, միջատոմային, միջբրիգադային, մեքենահաշվային, մանկապարտեզային, միջուկային, շինմոնտաժային, պայմանառեֆլեքսային, ջրասպորտային, ջերմաէներգամոնտաժային, ջերմախոնավային, ջերմամիջուկային, ջերմապոմպային, ջրաէլեկտրոնային, ստուգացային, տուրբինապտուտակային, տուրբինահրթիռային, տուրբոմապալներային, տարամակնիչային, ուղեծրային, ուտրաձայնային, օտարմոլորակային, օդանավորդային և այլն: Բնագրային օրինակներ. Ականատորպեդային ավիացիոն գունդը կատարել է 1. 131 մարտական թռիչք (ՍՀ, 21. 10. 1970): Բաղմակոմպլեկտային ապարատներն ընդունում և զրանցում են երկար ու կարճ, ուժեղ կամ թուլ երկրաշարժերը (Սվ., 27. 2. 1972): Ցանկալի արդյունքն արդեն ստացվել է կիսաճալորդչային լուսափոխարկիչների օգնութեամբ (ՍՀ, 6. 11. 1974): Որը հավասարազոր կլինե՞ր համաշխարհային հրթիռամիջուկային պատերազմ սկսելուն (ՍՀ, 22. 7. 1974): Կառուցման միկրոծրա-

զրալին սկզբունքով... «Նաիրի» էլեկտրոնային շաշվիլ մեքենաների արարողները վերջերս բարձր պատվի արժանացան (ՍՀ, 17. 11. 1971): Գիտնականը առավել խոր արդյունքներ է ստացել կրող մակերեսների տուրբաժապավենային շրջահոսման տեսութայան զարգացմանը նվիրված մի շարք աշխատանքներում (ՍՀ, 15. 2. 1976): Սալբը կառուցված է ավիացիոն վեց տուրբինաների շարժիչների բաղալի վրա (ՍՀ, 29. 3. 1974):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ային-ով կազմված բաղադրությունները հիմնականում տիրմիններ են: Դրանցում կան նաև մի քանի բառեր, որոնք հանդիպում են այլ բնագավառներում և այն էլ ոչ բարձր հաճախականությամբ:

Ական-ով ստեղծված մի շարք բառեր, չնչին բացառությամբ, ծածկան են և մեծ մասամբ բնորոշ են դիտական ոճին և դեռևս ծավալում չեն ստացել: Ական-ը կցվում է ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ բնիկ բառերին, որոնք կարող են լինել նաև բաղադրյալ: Օրինակ՝ աստղանավորդական, աբստրակցիոնիստական, գրոսմայստերական, ղոզաշափական, էլեկտրաքարաշինական, էլեկտրաբուժական, լեզվաշինարարական, կենսաերկրաբանաբիմիական, կենսահեռաշափական, կիբեռնետիկական, կազմախոսական, կենսաֆիզիկական, կիսասինթետիկական, հիդրոկոսմետիկական, հիդրոմեխանիկական, հնչույթաբանական, հիպնոսաբուժական, հավաքական, հիդրոմետալուրգիական, հրթիռատեղեղերական, մանրէակենսաբանական, մարդական, մարդակազմական, մանրէաբանական, միջբուհական, միջգալակտիկական, ներատոմական, նյարդաֆիզիոլոգիական, ջրապաշտպանական, ջերմաքարաշինական, ջերմակաթուժական, ջրաերկրաբանական, ռադիոհեռաշափական, ռետինատեխնիկական, ռադիոկենսաբանական, սրտավիրաբուժական, տնարարական, տրակտորաշինական, ուռուցքաբանական, օլիմպիական և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Աստղանավորդական հանձնաժողովը դիպում շնորհեց «Ապոլոն-13» ամերիկյան տիեզերանավի անձնակազմին (ՍՀ, 16. 3. 1971): Կենսահեռաշափական մեթոդի ուղղություններից մեկն էլ էնդո-ռադիոդոնդոմն է (Գ, 1972. 1, 37): Երիտասարդ գիտաշխատողը ուսումնասիրում է խորդենու կալյուսային հյուսվածքի մանրէակենսաբանական կառուցվածքը (ՍՀ, 6. 10. 1974): Այս դեպքում մարմնի մեջ պատվաստվում են ռադիոնեոաշափական հաղորդակներ, որոնք ինֆորմացիա են տալիս օրգանիզմի վիճակի մասին (Գ, 1972, 1, 37) և այլն:

Ահա ածանցը առաջ է եկել առնեմ բայի անցյալ կատարյալի ահա

ձեկից: Դրանով նոր շրջանում կերտված բառերը հիմնականում գոյական
 են և նշում են զբաղմունք կամ մասնագիտություն: Արաբ-ը բառեր է
 կազմում մի բան անողի, ենթակալական դերբայի նշանակությամբ,
 մեծ մասամբ դրվում է բայահիմքերի, առանձին զեպրերում նաև գո-
 յականների վրա ու համանիշ է -գործ, իսկ երբեմն նաև -արդ ածանց-
 ներին: Արաբ-ը հաճախ հանդես է գալիս շին արմատին կցված, որը,
 սովորաբար, որևէ բարդության երկրորդ եզրն է. այսպես՝ էներգաշի-
 նարար, ավտոմոբիլաշինարար, կամրջաշինարար և այլն: Սրանք համա-
 նիշություն են հանդես բերում -գործ-ով ստեղծվածների նկատմամբ.
 այսպես՝ ավտոմոբիլաշինարար→ավտոմոբիլագործ, գազաշինարար→
 գազագործ, հաստոցաշինարար→հաստոցագործ, տրանսֆորմատորաշի-
 նարար→տրանսֆորմատորագործ, պարկետաշինարար→պարկետագործ
 և այլն: Առաջին զուգաձևերը ավելի լայն իմաստ են դրսևորում և նշանա-
 կում են ոչ միայն անձի մասնագիտությունը կամ զբաղմունքը, այլ տըվ-
 լալ բնագավառում աշխատող ընդհանրապես: Այդ ածանցների համանի-
 շությունը արտահայտվում է զբաղմունքը կամ մասնագիտությունը մատ-
 նանշելու մեջ, իսկ արաբ-ի լրացուցիչ իմաստը դուրս է այդ համանիշու-
 թյունից: Այսինքն՝ դրանք համանիշություն են հանդես բերում միայն
 մեկ իմաստի կամ նշանակության սահմաններում, բայց ոչ բոլոր զեպ-
 րերում: Քննարկվող ածանցով կազմված բառերը հիմնականում բնորոշ
 են զիտական լեզվին, որոնց մի մասը սկսում է ծավալում ստանալ նաև
 այլ ոլորտներում:

Արաբ-ով են ստեղծվել ավտոմոբիլաշինարար, գործիքաշինարար,
 գեներատորաշինարար, հոտանարար, էլեկտրաքարաշինարար, էլեկ-
 տրամեքենաշինարար, կոմբայնաշինարար, հրթիռաշինարար, հաստոցա-
 շինարար, մետրոշինարար, մեքենաշինարար, պլալիտաշինարար, ջեր-
 մաքարաշինարար, սարքաշինարար, վերելակաշինարար, տանկաշինա-
 րար, տուրբինաշինարար, տնաշինարար, տրանսֆորմատորաշինարար և
 այլն: Շին բաղադրիչի հետ կիրառվելիս արաբ-ը դրսևորում է անձի ոչ
 միայն կոնկրետ մասնագիտությունը, զբաղմունքը, այլև տվյալ բնագա-
 վառում աշխատելն ընդհանրապես: Այսպես՝ տանկաշինարար, հրթիռա-
 շինարար կարող են նշանակել նաև տանկերի, հրթիռների արտադրու-
 թյան մեջ աշխատող, այնտեղ որևէ աշխատանք կատարող անձ և այլն:
 Խնդրային օրինակներ՝ Շատ տեղերում կտրուկ միջոցառումներ չեն ի-
 րականացվում խոտանը կանխելու համար, պատասխանատվության չեն
 կանչվում խոտաճարարները (ՍՀ, 6. 3. 1975): Վարչության գազաշինա-
 րարները այնուամենայնիվ պատվով են կատարում իրենց առջև դրված

խնդիրներ (ՍՀ, 4. 11. 1976): Առաջադրած խնդիրների կենսագործումը յուրաքանչյուր էլեկտրամեքենաշինարար իր պատվի գործն է համարում (ՍՀ, 2, 11. 1976): Անդնահատելի ավանդ մուծեցին զրահատանկային տեխնիկայի մեր պանծալի կերտողներն ու տանկաշինարարները (ՍՀ, 9. 9. 1973) և այլն:

Բան ածանցը կազմում է անձ ցույց տվող գոյականների՝ գիտության այս կամ այն բնագավառի մասնագետի կամ տվյալ գիտությամբ զբաղվողի նշանակությամբ: Գիտության զարգացումը իր հետ բերում է նոր մասնագիտություններ ու ճյուղեր, որոնք անջատվելով ավելի ընդհանուր գիտությունից, առանձին բնագավառ են կազմում և զրանցով զբաղվողի կամ տվյալ մասնագիտությունն ունեցողի իմաստը արտահայտվում է նաև բան ածանցով: Այսպես՝ ստամոքսաբան, դարձվածաբան (ՊԲ, ԺՀ, 18), բջջաբան (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 6), դիետաբան, երկրաբան, երկրակազմաբան, էլեկտրասրտաբան, կենսաբան, կերպարվեստաբան, կինոտեսաբան, ծագումնաբան (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 6), համաճարակաբան, հիդրոերկրաբան, հիդրոօդերևութաբան, հիդրոկենսաբան, հիպնոսաբան, հոդաբան, հյուսվածքաբան, հնէաբուսաբան, հնէամարդաբան, հնչույթաբան, մանրէաբան, մանրէակենսաբան, միկրոկենսաբան, մոլորակաբան, նյարդաբան, նյարդակենսաբան, ռադիոկենսաբան, ռադիոօդերևութաբան, ռադիոտեսաբան, սառցաբան (ԵՆ, 28. 2. 1974), սովետաբան (ՍՀ, 9. 8. 1974), ուռուցքաբան և այլն: Բնադրային օրինակներ՝ Երկրակազմաբանների եզրակացության համաձայն անտառը աստիճանաբար թաղվել է գետի նստվածքների տակ (ՍՀ, 16. 3. 1971): 1973 թ. էլեկտրասրտաբանների միջազգային սիմպոզիումում ծնվեց էլեկտրասրտաբանության համամիութենական դպրոց կազմակերպելու միտքը (ՍՀ, 3. 11. 1976): Հիդրոերկրաբանները պարզել են, որ «անտեսանելի» գետերը կարևոր դեր են խաղում Բալխաշի ազգային հաշվեկշիռը կազմելու գործում (ՍՀ, 23. 7. 1972): Եղրակացնում են հնէաբուսաբանները (Գիտ. տեխ., 1971, 3, 56): Սիմպոզիումին հավաքվել էին աշխարհի նշանավոր ռադիոկենսաբանները (ՍՀ, 28. 5. 1975): Վրաստանի սառցաբանները դիտարկում են այդ սառցադաշտերի կյանքը (ԵՆ, 28. 2. 1974): Եվ որը ստիպված են խոստովանել «սովետաբանները» (ՍՀ, 9. 8. 1974):

Գործը սովետական շրջանում առաջ եկած ածանցներից է և այժմ մի շարք բաղադրություններում գրեթե չի գիտակցվում նրա նյութական, իրային իմաստը: Գործով կազմված նոր բառերը արտահայտում են որևէ զբաղմունք կամ մասնագիտություն և երբեմն համանիշություն են

Հանդես բերում առաք, որդ ածանցներով ստեղծված բաղադրությունների հետ, որոնք մեծ մասամբ նույնպես դրսևորում են անձի այս կամ այն զբաղմունքը կամ մասնագիտությունը:

Վործ-ը չափազանց կենսունակ ածանց է և հանդես է դալիս թե՛ փոխառյալ բառերի կամ արմատների հետ (այդ դեպքում առավել զգալի է նրա ածանցական արժեքը) և թե՛ կցվում է հայերեն արմատներին կամ բառերին:

Նթե գործ արմատի նյութական իմաստը առկա է ասեղնագործ, ձեռագործ բառերում, որոնք նշանակում են «ասեղով, ձեռքով գործած, ձեռքի գործ» և այլն, ապա նույնը չի կարելի ասել թունելագործ, փմիագործ, լեռնագործ և նման կազմությունների վերաբերյալ, ուր մթագնված է գործ-ի նյութական իմաստը:

Վործ ածանցով ստեղծված բառերը հիմնականում գիտության ու տեխնիկայի բնագավառի տերմիններ են, որոնց քանակը զնալով ավելանում է՝ կապված գիտության, տեխնիկայի ու արտադրության զարգացման ու նորանոր մասնագիտությունների ու զբաղմունքի երևան գալու հետ:

Վործ-ը մասնակցել է հետևյալ բառերի կազմությանը՝ ամրանագործ, ավտոդողագործ, արմատուրագործ, ականադործ, ավտոմոբիլագործ, ալյումինագործ, ասֆալտագործ, ավտոգենագործ, ավտոմատագործ, ատոմագործ, բևտոնագործ, բենտոնիտագործ, բյուրեղապակեգործ, գազագործ, գործիքագործ, գործվածքագործ, էլեկտրագործ, էլեկտրալամպագործ, լիմոնադագործ, թունելագործ, լամպագործ, կաբելագործ, կաթսյաագործ, կարբիդագործ, կաուչուկագործ, կոնյակագործ, կերամիկագործ, կոնդենսատորագործ, կոմպրեսորագործ, կահույքագործ, հրթիռագործ, հացագործ, ձուլագործ, ճակնդեղագործ, ճոպանագործ, մանրաթելագործ, մոդելագործ, նավթագործ, նմուշագործ, պարկետագործ, պլաստիկագործ, պլաստմասսայագործ, պոմպագործ, ռեակտորագործ, սառնարանագործ, սուլֆատագործ, վառարանագործ, տեքստիլագործ, տրանսֆորմատորագործ, տրիկոտաժագործ, ցեմենտագործ, քիմիագործ, ֆերիտագործ, ֆերդերագործ և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Բյուրեղապակեգործները հասել են զգալի հաջողությունների (ՍՀ, 23. 5. 1975): Էլեկտրագործ Վոյցեխ Ֆորտանյան փետրվարի 11-ին առաջին անգամ մեղալը նվաճեց (ՍՀ, 13. 2. 1972): Ներս է մտնում խոտանագործ³⁴

34 Խոտանագործ-ը անհաջող կազմություն է, ինչպես խոտանառաք-ը: Հստ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերության այն նշանակում է խոտան արտադրող, մինչդեռ խոտանագործ-ը կազմվել է խոտանը մյուսներից առանձնացնողի, անչառողի իմաստով:

Վոլոդյա Շահինյանը (ԵՆ, 1960, 16): Մի երիտասարդ կաուչուկագործ էի (ՍՀ, 31. 8. 1975): Սակայն կոնդենստորագործները մի շարք գործերում թերահամ են (ՍՀ, 21. 2. 1973): Խորհրդակցում են մոդելագործները (ԵՆ, 4, 2. 1974): Անվանի նմուշագործը ստեղծել է կանացի վարդերի մի հավաքածու (ն. տ.):

Ն վերջածանցը որոշ մասնակցություն ունի նոր բառեր կերտելու մեջ. այն հիմնականում ածականներ է կազմում նյութի անուններից և թեև նույնանիշ է յա ածանցին, սակայն միշտ չէ, որ դրանք կարող են փոխարինել միմյանց: Այսպես՝ սովորական են ցեմենտե—ցեմենտյա, բամբակե—բամբակյա, ասֆալտե—ասֆալտյա և այլ դուգաձևերի գործածությունները, սակայն նույնը չի կարելի ասել լավսանե—լավսանյա, կապրոնե—կապրոնյա, բմբուլե—բմբուլյա, բետոնե—բետոնյա և նման ձևերի մասին: Վերջին դուգաձևերը՝ լավսանյա, բետոնյա և այլն գործածական չեն գրական հայերենում: Այդ նշանակում է, որ նշված ածանցներից ամեն մեկը հակվում է որոշակի բառերի հետ բաղադրվելուն: Վերջին տասնամյակներում ավելի շատ նոր բառեր են կազմվում ե-ով, քան յա-ով՝ հատկապես փոխառյալ բառերի դեպքում: Ն վերջածանցով նորակազմությունները այնքան էլ շատ չեն և ընդհանուր առմամբ ակտիվ կիրառություն չունեն: Օրինակներ՝ ասֆալտե, ակեբաստրե, աղբեստացեմենտե, բյուրեղապակե, բետոնե, երկաթբետոնե, լավսանե, պլաստիլի-նե, պլաստիկատե, պլաստմասսայե (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 58), նեյլոնե, ցեմենտե, կապրոնե, կաուչուկե, տրիկոտաժե, տուֆաբետոնե, օնդատրե և այլն:

Իշ-ը սովետական տարիներին ակտիվացած ածանցներից է: Նրանով ստեղծված բաղադրությունների ճնշող մեծամասնությունը տեխնիկայի բնագավառում գործառող տերմիններ են, որոնցից մի քանիսը ծավալում են ստանում նաև այլ ասպարեզներում: Իշ-ը հիմնականում կերտում է իր ցույց տվող բառեր³⁵, որոնք մեքենաների, սարքերի, գործիքների, տեխնիկական զանազան միջոցների անվանումներ են: Քննարկվող ածանցը մեծ մասամբ դրվում է բայահիմքերի, առանձին դեպքերում

35 Ս. Էլոյանը նշում է, որ Իշ-ը համանիշ է ող-ին, բայց միշտ չէ, որ կարելի է փոխարինել միմյանցով (Տե՛ս «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», 1973, էջ 104): Նույն միտքն է պնդում նաև պրոֆ. Ս. Ասատրյանը (Տե՛ս նրա «Ժամանակակից հայերենի ձևարանության հարցեր», Ա.): Նկատենք, որ ընդհանուր առմամբ դրանք համանիշ չեն կարող լինել: Իշ-ը մեծ մասամբ իր, առարկա ցույց տվող բառեր է կազմում, ող-ը՝ անձ, կան առանձին բացառություններ, որոնք հիմք չեն կարող լինել համանիշության համար:

նաև գոյականի ու ածականի վրա, իսկ մյուս խոսքի մասերից բառային նոր միավորներ գրեթե չի կազմում: Իշ-ից առաջ չի բացառվում այլ ածանցների հանդես գալը, դեռ ավելին, իշ-ը կարող է դրվել նաև բարդ բառերի վրա, ուր բարդություն երկրորդ բաղադրիչը մեծավ մասամբ դարձյալ բայահիմք է լինում:

Իշ-ով կերտված բառերը անվանում են այն առարկան, գործիքը, սարքը, մեքենան և այլն, որոնցով որևէ բան է կատարվում, որոնց գործադրմամբ այս կամ այն աշխատանքը կամ գործողությունն է իրացվում: Այլ կերպ ասած՝ իշ-ը գործողություն կամ աշխատանք կատարող առարկայի նշանակություն է դրսևորում: Այն կիրառության լայն ընդգրկում է հանդես բերում՝ դրվելով բաղմամբիվ բայահիմքերի վրա, և նրանով առաջ եկած բառերի քանակը գնալով մեծանում է:

Իշ վերջածանցով կազմված բառերը մեծ կշիռ ունեն տեխնիկական (նաև ավ) սերմինաբանության մեջ: Այսպես՝ ականոսիչ, աղմկամեկուսիչ, անցքահատիչ, ապակեէլեկտրամեկուսիչ, ապակեկտրիչ, ապարբարձիչ, արագացուցիչ, անոթալայնիչ, աղմկամարիչ, ամբարձիչ, ամբարձաբեռնիչ, ավտոբեռնիչ, ավտոամբարձիչ, ատամնահղիչ, բայատարբերիչ, բեռնաբարձիչ, բեռնամբարձիչ, բետոնախառնիչ, բետոնամղիչ, զազակտրիչ, դարբնամամլիչ, զարթուցիչ, էլեկտրոնահաշվիչ, երեւիակիչ, էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրակիթիչ, էլեկտրամեկուսիչ, ինքնաբարձիչ, իոնափոխարկիչ, լուսադրանցիչ, լուսաղտիչ, լուսաընդունիչ, լուսափոխարկիչ, խողովակատեղակայիչ, խոսքակաղմիչ, կաթնաղտիչ, կիսահաղորդիչ, կեղևահանիչ, կերամիչ, հրիռաշարժիչ, համարահալարիչ, հանքահարստացուցիչ, հյուլաբամիչ, հոսանքաշափիչ, հովհարիչ (ՍԳ, 1971, 12, 103), ձյունաբարձիչ, ձայնախլացուցիչ, ձայնակլանիչ, ձայնամեկուսիչ, ճառագայթիչ, մարդիչ, նավամբարձիչ, շրջահղիչ, ոսկեղիչ, ջերմաընդունիչ, ջերմամեկուսիչ, ջերմաօդափոխիչ, ջերմաշարժիչ, ջերմատաքացուցիչ, ջրամբարձիչ, ռադիոհաղորդիչ, ռետինամամլիչ, սեռակաղմիչ (ՌԻ, ԱՀՀՆ, 157), վերահեռարձակիչ, ցավազրկիչ (ԵՆ, 7. 5. 1976), փոխակերպիչ, փոխանջատիչ, փռչիտորսիչ, բարակտրիչ (ԵՆ, 28. 11. 1970), օդակարգավորիչ (ՍՀ, 5. 7. 1974), օդամաքիչ, օդամղիչ, օդաջեռուցիչ, ֆոտոբաղմապատկիչ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Որոնք սլատրաստվել են առանց աղմկամեկուսիչ կոնստրուկցիաների (ՍՀ, 31. 7. 1974): Ելույթ ունեցան ապակեէլեկտրամեկուսիչների գործարանի դիրեկտոր Ռ. Զուհարյանը... Ս. Վարդանյանը (ՍՀ, 19. 12. 1971): Գործարանի զագակտրիչ մեքենաների տե-

դամասում է աշխատում Սերյոժա Մխիթարյանը (ՍՀ, 26. 8. 1975): Առաջին պտույտներից հետո երկրից տրված հրահանգով միացվեցին լուսագրանցիչները (ՍՀ, 13. 4. 1972): Ցանկալի արդյունքն արդեն ստացվել է կիսահաղորդչային լուսափոխարկիչների օգնությամբ (ՍՀ, 6. 11. 1974): Ստանդարտներ են մշակվել ջերմամեկուսիչ և ձայնամեկուսիչ նոր արտադրատեսակների համար (ՍՀ, 15. 1. 1976): Որի մեջ տեղադրված վերանեռաձակիչ ապարատները ապահովում են սիստեմի աշխատանքը ալիքների մեկսանտիմետրանոց դիսպազիցմով (ՍՀ, 3. 10. 1972):

Ող-ի մեջ ենթակայական դերբայի իմաստ է գերիշխում, այն հիմնականում արտահայտում է քերականական իմաստ, ձևավորելով ենթակայական դերբայը, սակայն մի շարք կազմություններում այդ ածանցը ձեռք է բերել նաև բառակազմական արժեք և նրանով ստեղծված բառերը ոչ թե դերբայ են, այլ գոյական կամ ածական, ուր միազնված է դերբայական նշանակությունը: Ող-ը դրվելով բայահիմքերի վրա՝ կերտում է գոյականներ, որոնք անձի զբաղմունքը կամ մասնագիտությունն են նշում, կամ էլ գործողի անուններ են, որոնք նույնպես աստիճանաբար ծավալվում են՝ դառնալով գործածական որոշ ոճերում: Այսպես՝ աշտարակամոնտաժող, գայլիկոնող, դրոշմող, եռակցող, ղողող, զուգող (ՍՀ, 13. 12. 1975), զուլգավորող, էլեկտրամոնտաժող, էլեկտրաեռակցող, էլեկտրագաղազող, էլեկտրագազաեռակցող, թղթագլանող, ինքնակարծրացող, ինքնադրառող, ինքնագրանցող, կաղապարող, կինոսիրող, կարգաբերող, կրկնորդող, հորատանցող, մամլաեռակալող, մամլող, մոնտաժող, նավթավերամշակող, նրբասանրող, ռադիոմոնտաժող, ռադիոսիրող, վառելիքալիցքավորող (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 71), վերջնամշակող, տեսակավորող, ֆրեզերող, ֆոտոսիրող և այլն:

Ող-ը կարող է դրվել ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ հայերեն բառերի կամ արմատների վրա, և նրանցից առաջ կարող են հանդես գալ նաև այլ ածանցներ, ինչպես՝ զուլգավորող, տեսակավորող և այլն:

Ող-ը, իբրև անձի զբաղմունքը նշող ածանց, համանիշություն է հանդես բերում ուղ-ի հետ և որոշ դեպքերում դրանք կարող են փոխարինվել միմյանցով. ինչպես՝ ֆրեզերող—ֆրեզերորդ, մոնտաժող—մոնտաժորդ, դրոշմող—դրոշմորդ և այլն: Այդ համանիշությունը, սակայն, սահմանափակվում է որոշ բառերի շրջանակներում: Այսպես՝ գնդացրող, մրճանետորդ, ոստնացատկորդ և այլ բառերը չունեն ող ածանցով համանիշներ: Նշանակում է դրանցից ամեն մեկը մեծ մասամբ որոշակի բառերի հետ է գործածվում: Բնագրային օրինակներ՝ Մարգո Հակոբյանը

աշխատում է մանվածքային ֆաբրիկայում որպես զուլգավորող (ՍՀ, 17. 9. 1974): Կայծակնային մատչ է մամլոդներին և դրոշմողներին միջև (ԳԺ, 17. 12. 1971): էլեկտրաշափիչ սարքերի Կրասնոդարի գործարանն սկսել է ինֆնագրառող շափիչ նոր սարքերի սերիական արտադրությունը (ՍՀ, 6. 5. 1972): Այստեղ յուրացվեց օրգանական ձյութերի հիման վրա ինֆնակաբծրացող խառնուրդներից լծակների պատրաստման պրոցեսը (ՍՀ, 30. 12. 1975): Հայտարարում է 1976 թ. ընդունելություն՝ Ուրալաևնողներին, հարքողներին, թևե ուրողներին, զուգողներին (ՍՀ, 13. 12. 1975):

Պետք է նկատել, որ ընդգծված բառերի մեջ գերբայական իմաստը միայն ենթադրվում է, իսկ իրականում խոսքի մասերի փոխանցմամբ նրանք վեր են ածվել գոյականի կամ ածականի: Դրան նպաստել է նաև այն, որ ող-ը բառերի խոսքի մասերի փոխանցումից անկախ, գուցե և դրան զուգահեռ կամ էլ դրանով պայմանավորված, որոշ դեպքերում ստացել է ածանցի արժեք և այդ ածանցավոր բառերի նմանակությամբ առաջ են եկել սրտը գոյականներ ու ածականներ, ուր ող-ը ոչ թև գերբայական մասնիկ է, այլ բառակազմական ածանց:

Ուղ-ը սովետական շրջանում ամենից ակտիվացած ու ծավալում ստացած ածանցներից է, որը իր կենսունակությամբ կարող է մրցել գործ-ի հետ: Ուղ-ով անընդհատ նորանոր բառեր են ստեղծվում մի բան կատարողի, տվյալ մասնագիտությունը կամ զբաղմունքը ունենալու, գործողի անվան, երբեմն էլ տվյալ հատկանիշը կրելու նշանակությամբ: Ուղ-ով կազմված բառերը, այսպիսով, ցույց են տալիս այն անձը, որը զբաղվում է որևէ գործով, կատարում է որևէ բան կամ էլ այն առարկան, որ կրում է տվյալ հատկանիշը, այսինքն՝ հանդիսանում են արհեստ, զբաղմունք ունեցողի, գործողի անուն: Այդ տեսակետից ուղ-ը, ինչպես նշվել է, համանիշություն է հանդես բերում ող-ի հետ:

Ուղ-ը մեծ մասամբ գոյականներ է կերտում բայահիմքերից, որոնք հիմնականում տերմիններ են և գործառում են հատկապես զբաղվոր խոսքում: Դրանցից մի քանիսը սկսել են թափանցել նաև այլ ոճեր և տարածվելու, ծավալվելու միտում են հանդես բերում:

Ուղ-ով են կազմված՝ ականորդ, աստղանավորդ, ատամնաֆրեզերորդ, ազդանշանորդ, բաժանորդ, բնորդ, գնդացրորդ, դիմորդ (ՍՀ, 77. 7. 1974)³⁶, դիտորդ, դրոշմորդ, դժվարահաղորդ, էլեկտրամոնտաժորդ, լը-

36 Թեև բոլորովին վերջերս է ստեղծվել դիմորդ-ը, սակայն կարճ ժամանակում լայն տարածում է ստացել:

բահաղորդ, լծորդ, կցորդ, կշռորդ, մագնիսալծորդ, մոնտաժորդ, նավա-
բեռնորդ (Լր., 1971, 8, 50), տիեզերանավորդ, ուղեկցորդ, փորձանմու-
շորդ (ՍՀ, 2. 3. 1974) և այլն:

Ուրդ-ով հատկապես կերտվում են սպորտային տերմիններ, որոնք
ցույց են տալիս սպորտի այս կամ այն ձևով զբաղվող անձ: Օրինակ՝ աշ-
տարակացատկորդ, ավտոմրցարշավորդ, արագավազորդ, բարձրացատ-
կորդ, բաղմամրցորդ, գեղասահորդ, գնդահորդ, դահուկորդ, դահուկա-
սահորդ, եռացատկորդ, դուգասահորդ, լեռնադահուկորդ, ծանրորդ, հա-
վակնորդ, հեծանվորդ, հեռավազորդ, հեռացատկորդ, ձեռնագնդորդ,
ձիասահակորդ, ձիավարորդ, ձողացատկորդ, մենասահորդ, մրցարշա-
վորդ, մոտոարշավորդ, մոտովարորդ, մրճանետորդ, նետորդ, նիզակա-
նետորդ, ոստնացատկորդ, շմշկասահորդ, շմշկավազորդ, շմշկորդ, ջրա-
գնդորդ, ջրացատկորդ, սահակորդ, սուզալողորդ, սկավառականետորդ,
վազորդ, ցատկորդ, փետրագնդորդ և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Հե-
տաքրքիր պայքար է սպասվում աշտարակացատկորդների միջև (ՀՖ, 22.
6. 1972): Ձեմպիոնների կոչումները նվաճեցին սովետական զուգասա-
հորդներ Իրինա Ռոդինյան և Ալեքսեյ Ուլանովը (Ավ., 15. 1. 1972): Մեզ
բավականին ուրախացնում է հեռացատկորդ Ռոբերտ Հարությունյանի ա-
ռաջընթացը (ՀՖ, 18. 3. 1971): Մարզադպրոցի հրապարակում հանդես
են գալիս ձեռնագնդորդներ (ՍՀ, 1. 7. 1971): Մրցարշավորդ Պեդրոն չէր
պատկերացնում իր կյանքը առանց արագավազքային ուղեծրերում ծա-
վալված մրցությունների (ՀՖ, 20. 7. 1971): Զեալոր շմշկասահորդներ
Լ. Պախոմովան և Ա. Գորշկովը մրցավարների դատին էին ներկայացնում
պարային նոր ծրագրեր (Ավ., 14. 1. 1976):

Ուրլուն ածանցը հայերենի ամենակենսունակ ածանցներից է, որն
իր ակտիվությունը պահպանում է նաև մեր օրերում, կազմելով բառային
նոր միավորներ զանազան խոսքի մասերից:

Ուրլուն-ի արդյունավետությունը հիմնականում պայմանավորված է
նրա նշանակությամբ, վերացական գոյականներ կերտելու իմաստով:
Գրեթե չկա որևէ հատկանիշ, գործողություն, եղելություն և այլն, որ հը-
նարավոր չլինի ըմբռնել իբրև առարկայացված հասկացություն, իբրև
առարկա, վեցացարկված ձևով, և դա կատարվում է որոշ ածանցների,
այդ թվում նաև ուրլուն-ի միջոցով: Ահա թե ինչու բավական մեծ է
ուրլուն ածանցի բառակազմական արժեքն ու դերը: Ուրլուն-ը առավելա-
պես դրվում է ածականների ու բայահիմքերի վրա՝ կազմելով վերացարկ-
ված հատկանիշի և առարկայացած գործողության անուններ. վերջին

նշանակությամբ համանիշ է ում-ին: Հիշատակված ածանցը դրվում է ինչպես հայերեն, այնպես էլ փոխառյալ բառերի վրա, որոնք կարող են նաև բաղադրյալ լինել:

Հայերեն բաղադրիչով և ուրյուն ածանցով կազմված բառեր են՝ ա-կումբաշինարարություն, աղտոտվածություն, անկշռելիություն, արժե-քայնություն, աստղակենսաբանություն, աստղագնացություն, ամբար-ձունակություն, ամբարձիչաշինություն, աշխարհատեսություն, ասուպա-գիտություն, արյունաբուծություն, բազմահերթայնություն, գերհաղոր-դականություն, գերհաղորդակցություն, գունալուսանկարչություն, գունա-վիմատալություն, գունավիմագրություն, գործընկերություն, դիմադուզոր-դելիություն, դասահոգեբուծություն, երկրակազմաբանություն, երկար-ժեքություն, երկարաժամկետություն, զուգերգություն, ընդդիմախոսու-թյուն, ընկալողունակություն, թղթարարություն, ինքնախոսատվանու-թյուն, ինքներգություն, ինքնագովություն, ինքնավերահսկողություն, լու-սակալունություն, լուսնագիտություն, լուսագիմացկունություն, լուսա-զգայնություն, լուսանրաժշտություն, լուսատպագրություն, լուսնագնա-ցություն, լեզվահոգեբանություն, խոնավակայունություն, կազմախոսու-թյուն, կիրարկություն, կնախտաբանություն, հերթափոխայնություն, հո-ղաբանություն, հնչույթաբանություն, հրթիռաշինություն, ձայնատեսու-թյուն, ձևույթաբանություն, մաշադիմացկունություն, մետաղատարու-թյուն, նյութատարություն, նյութատարողություն, նյարդակազմախոսու-թյուն, նյարդահոգեբանություն, շարույթաբանություն, չորագիմացկու-նություն, ջերմագիմացկունություն, ջրակլանողականություն, ջրաշինա-րարություն, սառնակայունություն (են, 6. 1. 1977), սառնաբուծություն, սրտավիրաբուծություն, տարմանիշություն, տարժամանակություն, տիե-զերատեսություն, տիեզերագիտություն, տիեզերագնացություն, ցրտագի-մացկունություն, ուռուցքաբանություն, ուռուցքաբուծություն, ուղղաթի-ռաշինություն, օդաբուծություն և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Երկար ժամանակ անկշռելիությամբ մեջ մը-նալու հարցերն ուսումնասիրվում էին 1970 թ. (Ավ., 12. 4. 1972): Երկա-րամյա գործընկերությունը Ն. Մառի հետ Ա. Վրույրին զարձրել էր մե-ծանուն գիտնականի հուսալի օգնականներից մեկը (Գ, 1975, 12, 72): Անձնակազմի անդամների իմֆնալեռանսկողությամբ արդյունքները վկա-յում են, որ... (ՍՀ, 10. 6. 1970): Մասնաճյուղը զբաղվում է նաև կաբե-լային արդյունաբերության մեջ կիրառվող լուսակայունության հարցերով (ՍՀ, 12. 11. 1972): Ավելացել են հնչույթաբանությունն ու ձևույթաբա-

նությունը, որոնց ավելանում է նաև շարույքաբանությունը (ՀԶ, 12. 9. 1973): Որոշակի հաջողությունների են հասել արտադրանքի հիմնական տեխնիկական պարամետրերի մի միավորի մետաղատառությունը իջեցնելու գործում (ԵԵ, 16. 3. 1976):

Ություն-ը կցվում է նաև օտարլեզվյան բառերին, որոնք կարող են մեկից ավելի բաղադրիչներից կազմված լինել: Քննվող ածանցը հանդիպում է նաև փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներ ունեցող կազմություններում, և այդ վերջիները քանակապես գերազանցում են միայն փոխառյալ ձևերից առաջ եկածներին:

Փոխառյալ հիմքով, այլև օտար ու հայերեն բաղադրիչներից ությունով կազմված բառերի մեծ մասը առավել բնորոշ է զրական լեզվի զրավոր տարբերակին, և քիչ թվով բառեր են, որ գործառում են նաև խոսակցական լեզվում: Նշված եղանակով են կերտված ավիաարդյունաբերություն, ավիահետախուզություն, ապոլիտիկություն, բրիգադիրություն, գաղափարախառնություն, ղեկավարություն, ղինամիկություն, դիրքորակություն (ՍՀ, 21. 11. 1973), դիվերսիանություն, դոլաչարություն, էլեկտրաստաբանություն, էներգադինամիություն, կլիմայաբուծություն, կլիմայադիտություն, կինոբրաժշտություն, կոմպրեսորաշինություն, կոմպլեքսայնություն, հերմետիկություն, հիդրոշինարություն, մագնիտակենսաբանություն, մանկությունություն, մանկայնություն, մասշտաբայնություն (ԳԽ, 18. 2. 1972), մոնոմենտալություն (Պապ., Զափ., 146), մոտոցիկլաշինություն, նավթամեքենաշինություն, պարաֆինաբուծություն, պլաստիկություն, ռադիոակտիվություն, ռադիոտեսանկիություն, ռադիոկենսաբանություն, ռեակտորաշինություն, ռեժիսսություն, ռենտգենաբանություն, ռիթմիկություն, սեյսմաակտիվություն, սինթետիկություն, վիտամինաբանություն, տրանսֆորմատորաշինություն, ֆոնդադինամիություն և այլն:

Բնադրային օրինակներ՝ Մի շարք ձեռնարկություններում բարձրացվել են բանվորների ֆոնդադինամիությունը էլեկտրո և էներգադինամիությունը (ՍՀ, 14. 1. 1972): Վերջին տարիներս վիտամինաբանության բրնադավառում կատարվող հետախուզությունները լայն ծավալ են ստացել (Առ., 1972, 3, 39): Հայկական ՍՍՀ առողջապահության մինիստրության ռեկոմենդաբանության և ուռուցքաբանության ինստիտուտը աշխատանքներ կծավալի... (ՍՀ, 5. 3. 1972): Ճապոնիայի մթնոլորտի ռադիոակտիվության զրեթե 400 անգամ ավելանալը մեծ անհանգստություն է հարուցել (ՍՀ, 14. 1. 1972): Ծնվեց էլեկտրաստաբանության համամիութենա-

կան դպրոց կազմակերպելու միտքը (ՍՀ, 3. 11. 1976): Երևանում իր աշխատանքն սկսեց ռադիոկենսաբանության հարցերին նվիրված երրորդ միջազգային սիմպոզիումը (ՍՀ, 28. 5. 1975):

Ուրջուն-ով նորակերտումները հիմնականում զիտության ու տեխնիկայի ասպարհզում գործառնող տեղմիներ են, որոնցից շատերը դեռևս ծավալում չեն ստացել և բնութագրվում են կիրառության ցածր հաճախականությամբ: Իհարկե, կան որոշ բառեր, որոնք արդեն տարածում են գտել կամ էլ ծավալվելու ակնհայտ միտում են հանդես բերում, սակայն դրանց քանակը դեռևս սահմանափակ է:

Ույր ածանցը ակտիվացավ վերջին շրջանում՝ ընդգրկելով բազմաթիվ նոր բառեր:

Ույր-ով ստեղծված բառերից մի բանիսը լայն տարածում ու կենսունակություն են ձևոր բերել՝ դրական լեզվում, նույնիսկ խոսակցական տարբերակում, իսկ որոշ բառեր՝ զիտական լեզվում, հատկապես լեզվաբանության բնագավառում: Ույր-ը բառային նոր միավորներ է կերտում հիմնականում բայահիմքերից, մասամբ նաև ածականներից ու գոյականներից, առաջին դեպքում կոնկրետացնող, թանձրացական, մյուսով՝ ընդհանրական, վերացական նշանակությամբ: Այսպիսով, այն կիրառվում է կրկնակի արժեքով՝ նայած թե ինչ խոսքի մասերի հետ է դրվում: Ույր-ը սկսել է գործածվել նաև ուրջուն ածանցի փոխարեն և անցյալում կազմված որոշ բառեր այժմ ստանում են կամ միայն ույր, կամ էլ միաժամանակ թե՛ ույր և թե՛ ուրջուն: Իհարկե, լեզվի զարգացման մինչսովետական փուլում այդպիսի երևույթներ կային, սակայն դրանք հազվագեպ էին: Ուրջուն ածանցով մի շարք բառեր տեղի են տալիս ույր-ով կազմվածներին: Դրա պատճառներից մեկն էլ թերևս բառի համառոտությունն է, այլև ույր-ի ավելի կոնկրետացնող, առարկայացնող իմաստը, որը ավելի որոշակիորեն է ընդգծվում նորակազմ բառերի մեջ: Այստեղ որոշ դեր է կատարում նաև այդ ածանցների իմաստային տարբերակումը: Այսպես՝ իմաստով տարբերվում են նորույթ—նորություն, սովորույթ—սովորություն, փոխաբերույթ—փոխաբերություն, ավանդույթ—ավանդություն, արարերույթ—պարբերություն և այլ գուրգաձևություններ³⁷:

Ույր ածանցով նորակերտ բառերն են՝ բաղաձայնույթ, բաղադրույթ, բառույթ (ԱԱ, ԲԺՀ, 43), գրույթ, գերբառույթ, գերհնչույթ, գործառույթ, դարձվածույթ, թեքույթ, իմաստույթ, խտույթ, կցույթ, հատույթ, հնչույթ, հոլովույթ (ՀԳԴ, 1970, 3—4), մրցույթ, ձևույթ, նալթագաղահանույթ,

³⁷ Ս.Յ. մասին տես նաև «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», Ե., 1973, էջ 93:

նվազում, շրջաստված, շարահյուսություն, տարիմաստություն, տիրություն, վարձույթ, ֆոտոմոնտաժ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Կոմպրեսորներից մղված խտացած օդը պարունակում էր որոշակի խոնավություն, որը դառնալով ջրային խտույթ, յուղի կաթիլների հետ թափանցում էր սարքերի ու մեխանիզմների մեջ (ՍՀ, 27. 10. 1973): Այստեղ որոշակի ազդեցություն ունի նաև հնչյունաբանություն մեջ հայտնի կցույթի երևույթը (Լր., 1971, 2, 62):

Ունի-ն այն ածանցներից է, որ գնալով տարածվում է, ընդդրկելով նորանոր բառեր: Եթե մինչսովետական շրջանում սահմանափակ էին ունի-ով կազմությունները, ապա ալթմ բավական մեծացել է նրանց քանակը, կապված նորանոր մասնագիտությունների ու զբաղմունքի մեջ կնոջ ակտիվ մասնակցության հետ: Այժմ ունի-ով բառային նոր միավորներ կարելի է կազմել արական սեռի իմաստ ունեցող գրեթե բոլոր անուններից, և դա բնական է. չկա որևէ մասնագիտություն կամ զբաղմունք, որ անմատչելի լինի կնոջ համար: Նույնիսկ տիեզերագնացների շարքում երևան եկավ կին տիեզերագնաց, որով և ստեղծվեց տիեզերագնացուհի բառը:

Ունի-ն մեծ մասամբ դրվում է անձ ցույց տվող գոյականների վրա՝ վերջինիս հաղորդելով իզական սեռի իմաստ. այլ խոսքի մասերի հետ ունի-ն քիչ է բաղադրություն կազմում: Մի քանի տասնամյակ առաջ դեռսասան, բժիշկ, ուսուցիչ, երգիչ և նման բառերը կարող էին վերաբերել թե՛ արական և թե՛ իգական սեռի անձանց: Այժմ էլ ոչ սակավադեպ կիրառվում են այդ նշանակությամբ, սակայն վերջին տարիներին սկսեց տարբերակում առաջանալ դրանց միջև, և իգական սեռի իմաստով ակտիվացավ ունի-ն:

Ունի-ից առաջ կարող են լինել և այլ ածանցներ, հատկապես՝ գործ, աբաբ, ուղ, ող և այլն, որոնք մեծ մասամբ անձի (արական սեռի) զբաղմունքը կամ մասնագիտություն են նշում. ունի-ն այդ ածանցներով բաղադրություններին իզական սեռի իմաստ է հաղորդում: Օրինակ՝ գործընկերուհի, դեղագործուհի, դիմորդուհի, դրոշմորդուհի, երգեհոնահարուհի. լաբորանտուհի (ՍՀ, 11. 8. 1973), կաբելագործուհի, կոմպրեսորավարուհի, կոմբայնավարուհի, հալոենասիրուհի, հերթապահուհի (ՀՄ, Թ, 119), ճակնդեղագործուհի, մատուցողուհի, մենապարուհի, պարտիզանուհի, ստյուարտուհի (Գ, 1971, 12, 11), տաբելավարուհի, տրակտորավարուհի, փորձարարուհի, ուղեկցորդուհի (Ավ., 22. 1. 1972), բնորդուհի, բրիգադավարուհի, գաղակտորդուհի, դեսպանուհի, ինժեներուհի, կապավորուհի, հաղորդավարուհի, մեներգչուհի, մրցակցուհի, վարորդուհի,

տիեզերադնացուհի, տեքստիլագործուհի և այլն: Առանձին դեպքերում ունի-ն զրվում է այնպիսի բառերի վրա, որոնք կարծես անձ չեն ցույց տալիս և անձի իմաստ են ձևեր բերում ածանցման շնորհիվ. օրինակ՝ բաղմամարտուհի (ՀՖ, 8. 9. 1970), կոլտնտեսուհի (ՍՀ, 8. 3. 1975), կոմերիտուհի (ն. տ.), մարզուհի (ՀՖ, 11. 6. 1970), մարմնամարզուհի, մենապարուհի և այլն: Նկատենք, սակայն, որ կոլտնտեսուհի և կոմերիտուհի բառերի մեջ ունի-ն զրվել է ական ածանցի տեղը (որ փաստորեն անձի անուն է կերտում) և ոչ թե նրանից հետո (պետք է լիներ կոլտնտեսական-ուհի, կոմերիտական-ուհի, որը երկարաշունչ է, և դա նպաստել է, որ ունի-ն հանդես գա ոչ թե բառի վերջում ական ածանցից հետո, այլ նրա տեղը. մարզունի և մարմնամարզունի բառերում ունի-ն գրավել է անձ ցույց տվող իկ ածանցի տեղը (մարզիկ→մարզուհի, մարմնամարզիկ→մարմնամարզուհի), վերջապես՝ պարունի բառում այն գրավել է ող-ի տեղը (պարող→պարուհի): Ինչպես տեսնում ենք, ունի-ն առանձին դեպքերում զրվում է ածանցավոր բառերի անածանց հիմքերի վրա և այդ պատճառով էլ թվում է, թե այն չի զրվում անձի անունների վրա, իրականում մենք գործ ունենք անձի անունների հետ, սակայն քանի որ անձ ցույց տվող ածանցները դուրս են եկել և ունի-ն գրավել է նրանց տեղը, ուստի՝ այնպիսի աստվորություն է ստեղծվում, թե այդ անածանց բառերը անձ չեն ցույց տալիս:

Ունի-ով կազմվում են նաև բաղմաթիվ սպորտային տերմիններ: Այն գրվելով սպորտի այս կամ այն ձևով զբաղվող անձների անվանումների վրա, կերտում է սպորտային տերմիններ՝ իդական սեռի նշանակությամբ: Այսպես՝ բասկետբոլիստ—բասկետբոլիստուհի, վոլեյբոլիստ—վոլեյբոլիստուհի, շախմատիստ—շախմատիստուհի և այլն: Ունի-ով կազմված սպորտային տերմիններ են նաև՝ բարձրացատկորդուհի, գեղասահորդուհի, գնդահորդուհի, դահուկասահորդուհի, դահուկորդուհի, զուգասահորդուհի, թևափայտուհի, լողորդուհի, հավակնորդուհի, հեռացատկորդուհի, ձևազանգորդուհի, ճկաստաներակրուհի, մանասահորդուհի, չեմպիոնուհի (ՍՀ, 16. 1. 1973), չմկասահորդուհի, չմկորդուհի, ջրացատկորդուհի, սկավառականատրճուհի, սպորտամենուհի, ֆուտբոլիստուհի և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Զելավյանը բռասխատունի է (ՀՖ, 22. 6. 1972): Դրա ապացույցը գնդահորդուհիների մրցույթում նոր ռեկորդ սահմանելն էր (ՀՖ, 20. 7. 1971): Արագընթաց դանուկասահորդուհիների մրցավճռում իրեն գերազանց գրսևորեց Ռոդի Միտերմայերը (ՆՆ, 10. 2. 1976): Իսկ հեռացատկորդուհիներից լավագույնը նրա հայրենակից Հեր-

բաժն էր (ՀՏ, 1. 10. 1970): 2-րդ և 3-րդ տեղերը ղբաղեցրին Դոնի Ռոստովի և Կրասնոյարսկի ձեռնագնդորդունիները (ՍՀ, 26. 2. 1975): Մըրցակիցներին երկու անգամ պարտության մատնեցին ձեռնոր չմշկասանորդունիներ Լյուդմիլա Բելաուսովան և Օլեգ Պրոտոպովը (ԵՆ, 24. 12. 1971):

Ում-ը ևս ակտիվացած ածանցներից է, որ զրվելով բայահիմքերի վրա, կերտում է բալանուններ, որոնք արտահայտում են գործողության առարկայացված հասկացություններ: Ում-ով կազմված բառերը բավական տարածված են գրական լեզվում, և նրանցից մի քանիսը ծավալվել են նաև խոսակցական լեզվում:

Ում-ը կշվում է ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ հայերեն բայարմատներին, և նրանից առաջ կարող են հանդես գալ նաև այլ ածանցներ, հատկապես՝ ալոր, արկ և այլն: Բացի այդ, ում-ը կարող է զրվել նաև բարդ բառերի վրա, ուր վերջին բաղադրիչը դարձյալ բայարմատ է: Ում-ով են ստեղծվել արյունաղեղում, արյունալրկում (ՀԼՁՍՇ, 471), աղաղերծում, ականաղերծում, ականալատում, արևաբուծում (Առ., 1973, 2, 24), աղգահավարում, բետոնալցում, բառօգտագործում (ՍԳ, 1968, 1, 141), գալվանացեխաբուծում, գալվանաղօծում, դարձվածապատճենում (ԱՍ, ՀԾ², 45), դիսպանսերում (Առ., 1972, 3, 25), դահուկամրցում, դուրսքաշում, դուրսմղում, էնգոնադիոդոնդում, էլեկտրաղոգում, էլեկտրաէռակցում, էլեկտրաձուլում, ինքնասպառում (ՊԲՀ, 1970, 3, 46), ինքնասպասարկում, ինքնաժրագրում, ինքնակառավարում, ինքնաներում, ինքնալրում (ՊՍ, ՄԱՄ, 84), ինքնամեկուսացում, ինքնատատանում, ինքնատարածում, ինքնահսկում, ինքնավերլուծում (Գիտ. տեխ., 1971, 7, 30), ինքնավիրահատում (ԵՆ, 1959, № 181), ինքնատարագրում, ինքնաբալբայում, լենինապատում, (ԳԹ, 25. 1. 1974), լուսելեէջում, լուսագիտարկում, կերպարաստեղծում, (Պապ., Չափ., 128), կենսաշերտագրում, կինոդերակատարում, կինոպրոպագանդում, կլիմայավարժեցում, կրկնօրինակում, հուշամրցում, ձեռնակառավարում, ձեռնակողմնորոշում, ճառագայթաթափանցում, մեքենափորձարկում, նմուշահանում, ռադիոդոնդում, սրտաղրում, սպեկտրալուսաչափում, տարաբաղադրում, տարրնիերցում, ուռուցքադոյացում, ուղեորափոխադրում, փորձամրցում, ֆոնդահատուցում (ՍՀ, 8. 1. 1971) և այլն: Ում-ից առաջ, ինչպես նշվել է, կարող են հանդես գալ ալոր, արկ և այլ ածանցներ, և որոշ դեպքերում առանց զրանց բառային նոր միավոր չի ստեղծվում բայահիմքերին միայն ում-ի կցումով: Նոր կազմությունների համար կարծես պարտադիր ու անհրաժեշտ են այդ ածանցները, ընդ որում, զրանք մի տեսակ

գործողության հատկանիշ են հաղորդում բառին: Այս դեպքում, իհարկե, ավոր, արկ և այլ ածանցներից հնարավոր է բայահիմքերի փոխարինում գոյականներով: Գոյական+ավոր+ում (գոյական+արկ+ում) կաղապարով կազմությունների մեջ ավոր-ից առաջ կարող են լինել թե՛ բնիկ, թե՛ փոխառյալ բառեր, իսկ արկ-ից առաջ վերջինները սահմանափակ են կիրառվում:

Ում-ով և նրան նախորդող ավոր, արկ ածանցներով են կազմված անձնադրավորում (ԵՆ, 7. 7. 1976), գաղավորում, գործիքավորում (Պապ., Զափ., 22), դիտարկում, ելեէջավորում, եռանկյունավորում, ինքնանավարկում (ՍՀ, 16. 1. 76), լողարկում, ծրագրավորում, կանոնարկում, կինոպատկերավորում, կոմպլեկտավորում, կոնստրուկտավորում, հատույթավորում, հեռուստադիտարկում, հրթիռարկում, մեքենասարքավորում, միկրոծրագրավորում, մոդելավորում, նմուշարկում, ջրարկում, պրոգնոզավորում, ռադիոգնոզավորում, ջերմակարգավորում, սուրտափորձարկում, վերախաղարկում, տարիֆավորում, տիեզերանավարկում, տնկարկում և այլն:

Բնագրային օրինակներ. Որն արտահայտվում է մաշկային ցանի, ալուուցի, քորի, արյունազեղումների ձևով (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 56), Ականազեքծման դժվարին աշխատանքը սակրավորները կատարեցին մի քանի դիշերվա ընթացքում (ՍՀ, 27. 4. 1975), Կատարելության մշակել դիտնականը զլորվող անիվի ինֆնատատանումների առաջացման տեսությունը (ՍՀ, 10. 2. 1971): Արդեն լայնորեն կիրառվում է աղեստամոքսային ուղու ռադիոգնոզումը (Գ, 1972, 1, 38): Ցերեկային հորիզոնի սպեկտրալուսաչափումը կատարվում էր երկրի լուսավորված կողմի վրայով թռչելու ժամանակ (ՍՀ, 10. 6. 1970): Վատ են տեղեկացնում իրենց գործունեության մասին, թույլ են սալիս ավելորդ կանոնարկում պլենումների և կուսակցական ժողովների անցկացման գործում (ՍՀ, 28. 2. 1975): Որ սեղանը դարձել է հրթիռարկման հրապարակ (ՊՍ, ԵԼ, 46): Ակտիվ մասնակցել է ղեկավարման սկզբունքների միկրոծրագրավորմանը (ՍՀ, 15. 11. 1972): Երկրաբանական հետախուզության մեջ խոշոր նշանակություն ունի ապարների և հանքայնացման նմուշարկումը (ՍՀ, 30. 4. 1972): Որի ընթացքում ստուգվեցին տիեզերանավարկման սկզբունքները (ՍՀ, 16. 1. 1974) և այլն:

Ում-ը կցվում է նաև ան(ալ) սոսկածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալին, որոշ դեպքերում էլ ցն(ել)-ով բաղադրված բայերին կամ էլ նրանց անվանական հիմքերին՝ կազմելով բայանուններ և այդ դեպքում

նկատվում է կատարչալի այց մասնիկի համընկնում անվանական հիմքերի այց-ի հետ (հմմտ. մոբիլիզացնել→մոբիլիզացիա→մոբիլիզացում, կոոպերացնել→կոոպերացիա→կոոպերացում)։ Այս կազմութուններում ում-ը բաղադրվում է թե՛ օտար և թե՛ հայերեն բայական կամ անվանական հիմքերի հետ, ընդ որում փոխառութունները ղերակշռում են։ Նըշված եղանակով կազմված բառերը մեծավ մասամբ բնորոշ են գիտական խոսքին։ Նկատվում է որոշ բառերի տարածվելու, այլ ոճերում ծավալվելու միտում։

Ում-ով կազմված բառեր, ուր բայական կամ անվանական հիմքերը փոխառութուն են. ավտոմատացում, ազրեզատացում, ակտիվացում, բոլշևիկացում, գալվանացում, գազիֆիկացում, դիսպանսերացում, էլեկտրականացում, էլեկտրիֆիկացում, էկրանացում, էսկալացում, ինտերնացիոնալացում (ԱՎ., 30. 5. 1976), ինտենսիֆիկացում, լեզալացում, կինոէկրանացում, կոնվեյերացում, կոորդինացում, միկրոմիխիատյուրացում (ՆՆ, 20. 10. 1970), մոդեռնացում, մոդուլացում, նորմալացում, պոլիմերացում, բացիոնալացում, ստանդարտացում, սուբյեկտիվացում (ԳԹ, 17. 3. 1972), վիտամինացում, քիմիացում, քլորացում, օքսիդացում, օպտիմալացում (ՍՀ, 15. 5. 1976) և այլն։ Այս կազմութուններում այց+ում-ը փոխարինել է փոխառյալ ИЗАЦИЯ, ФИКАЦИЯ ածանցներին, այսինքն՝ փոխառյալ ածանցավոր ձևերը հայերենում հանդես են եկել այցում-ով և որոշ դեպքերում թեև փոխառյալ բառերը նշված ածանցներ չունեն, սակայն ստացել են այց-ում, մի բան, որ տեղի է ունեցել նմանակությամբ։

Սց+ում-ը հանդես է գալիս նաև ոչ փոխառյալ բայահիմքերի, այլև օտար ու հայերեն բառերից բաղադրված կազմութունների հետ, ինչպես՝ անձրևացում, աշխարհականացում, բանաստեղծացում, գրագիտացում, երիտասարդացում, լաբամեկուսացում, հայերենացում (Լր., 1971, 6, 90), հասարակականացում, հանքայնացում, հիդրոմեկուսացում, հուզականացում (ՍՀ, 27. 4. 1976), նյութականացում, պահածոյացում, ջերմամեկուսացում, ջերմաֆիկացում (ՍՀ, 21. 12. 1975), վերխոյացում (ԳԹ, 10. 12. 1971), տարբերացում, սորտաթարմացում, փոշիացում և այլն։ Քնաչքային օրինակներ. նախատեսված է քննարկել անձրևացման եղանակով ստեղծվող հողերն քնդարձակելու հարցը (ՍՀ, 22. 9. 1974)։ Ժողովրդի հավաքական կերպարի կերտումը, նրա հայրենասիրական ձգտումների բանաստեղծացումը բնորոշում է «Արարատյան համանվագ» շարքը (ՍՀ, 14. 11. 1972)։ Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման մյուս գործոնն է բեռնափոխադրումների մեքենայացումը և կոն-

վեյերացումը (ՍՀ, 16. 1. 1972): Որը տանում է դեպի արտադրության
այնպիսի հասարակականացում, որը դուրս է գալիս ազգային պետու-
թյունների շրջանակներից (ՍՀ, 13. 2. 1977): Անբավարար են ընթանում
տարաների սահմանի հիդրոմեկուսացման, ջրահովացման կայանի շի-
նարարական աշխատանքները (ՍՀ, 24. 9. 1974): Վերլուծական մեթոդի
սուբյեկտիվացումը չէր կարող «էսթետիկական սուբյեկտիվիզմ» առաջ
չբերել քննադատության պրակտիկայում (ԳԹ, 17. 3. 1972): Գյուղա-
տնտեսության ինտենսիվացման գլխավոր ուղղություններից է նրա ֆի-
միացումը (ՍՀ, 1. 2. 1973): Նախատեսվում է 1976 թվականին ավարտել
քաղաքի մեծ մասի ջերմաֆիկացումը³⁸ (ՍՀ, 21. 12. 1975):

դ) ԲՍՌԱԳԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՅՈՒՄԷ ՈՉ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ ԱՅԱՆՑՆԵՐՈՎ³⁹

Ինչպես նշվել է, բոլոր վերջածանցները միևնույն արժեքը չունեն
նոր բառերի կազմության մեջ: Մի շարք ածանցներ ավելի ակտիվ են,
քան մյուսները, որոշ ածանցներ էլ՝ նվազ կենսունակ կամ պասսիվ: Կեղ-
վի դարգացման ընթացքում դրանցից մի քանիսը կարող են փոխել իրենց
տեղերը, ակտիվները պասսիվանալ և ընդհակառակը՝ պասսիվները՝ կեն-
սունակի վերածվել: Ոչ կենսունակ ածանցներն էլ միևնույն մակարդակի
չեն. դրանցից մի քանիսը ավելի զործուն են, և ավելի շատ բառեր են
ստեղծվում դրանցով, քան մյուսներով: Այսպես՝ իկ-ը, յակ-ը և այլն
թեև ընդհանուր առմամբ ակտիվ չեն, սակայն ավելի շատ բաղադրու-
թյուններում են հանդես գալիս, քան ւածո, ուլի, որեն ածանցները:

Այլ. ավոր. արան, արկ, իկ, յա, յակ. յան, ուլին, որեն, ուն և այլ
վերջածանցները թեև քիչ կենսունակ են, սակայն զրվելով այս կամ այն
խոսքի մասի վրա, ստեղծում են բառային նոր միավորներ, մեծ մասամբ
գոյականներ, առանձին դեպքերում՝ ածականներ ու մակբայներ: Նշված
ածանցներով կերտված ոչ քիչ թվով բառեր կա՛մ արդեն ծավալում են
ստացել, կա՛մ էլ տարածվելու միտում են հանդես բերում:

³⁸ Զերմաֆիկացում-ը կազմված է հայերեն բառ-փոխառյալ ածանց-իայերեն
վերջածանց կաղապարով:

³⁹ Ոչ կենսունակ կամ պասսիվ ածանցները բավական շատ են, և դրանց բոլորի
քննությունը մեր նպատակից դուրս է: Ստորև կանգ ենք առնելու միայն որոշ ածանց-
ների քննության վրա: Ոչ կենսունակ ածանցների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս,
«Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում» կոչկտիվ աշխատանքի մեջ տպու-
գրված Ս. Էշոյանի հոդվածը (էջ 76—108):

Ակ-ով կազմություններ՝ վարակադիտակ, բրոնխադիտակ, աղեղադիտակ, հոլովակ, հեռախոսափողակ, հեռադիտակ, ոտնակ (ՔԹՊ, 4), ռադիոհեռադիտակ (ՍՀ, 14. 8. 1970) և այլն: Ակ-ով կազմված բառերը մեծ մասամբ տեխնիկական տերմիններ են և դեռևս ծավալում չեն ստացել:

Ավոր-ով քաղադրություններ՝ հրետանավոր, ավտոմատավոր, սակ-բալիոր, մանրամասնիկավոր, տուրբինապտուտակավոր և այլն: Սրանք ցույց են տալիս մի բան ունեցող, վրան կրող, մի բանով զբաղվող անձ (նաև իր):

Արան-ով կազմություններ՝ արդուկարան, առողջարան, ատամնապրոտեզարան, ձուլարան, մրցարան, ռադիոընդունարան, սերտարան, սառնարան և այլն: Նշված բառերի մի մասը ցույց է տալիս այն տեղը, ուր գտնվում կամ տեղի է ունենում որևէ բան, իսկ մի քանիսն էլ՝ այն առարկան, որի հետ առնչվում է տեղի իմաստը:

Իկ-ը այժմ բառային նոր միավորներ է կերտում նաև ոչ նվազափաղաքշական նշանակությամբ: Այն ակտիվ է առանձնապես սպորտային տերմինների կազմության մեջ: Կցվելով հիմնականում բարդ բառերին՝ ստեղծում է անձ, որոշ դեպքերում նաև իր ցույց տվող գոյականներ: Այսպես՝ մարզիկ, մարմնամարզիկ, բռնցքամարտիկ, բազմամարտիկ, իննամարտիկ, հնդամարտիկ, սուսերամարտիկ, տասնամարտիկ⁴⁰, զորակոչիկ, հայանցիկ (Գ, 1975, 12, 63), ռադիոհեռուստամիտրիկ (ՍՀ, 12. 4. 1972), գիշերօթիկ, անձայնաթափանցիկ և այլն: Նշված տերմիններից մի քանիսը առաջ են եկել ռուսերենի համապատասխան բառերի պատճենումով (пятиборье—հնդամարտիկ, десятиборье—տասնամարտիկ և այլն), ուր իկ-ը համարժեք է ռուսերեն ец-ին:

Յա-ով կազմություններ՝ երկհերթյա, եռաբանյա, ընդերկրյա, մերօրյա (Ավ., 29. 6. 1971), նորօրյա, շուրջօրյա, շուրջլուսնյա, շուրջմարսյա, ցեմենտյա և այլն:

Յակ-ը զրվելով բարդությունների վրա՝ մեծ մասամբ կազմված կա՛մ ժամանակ ցույց տվող բառերից, կա՛մ թվականով ու ժամանակային բառերով, ստեղծում է բառային նոր միավորներ ժամանակային և այլ նշանակությամբ. ինչպես՝ հնդամյակ, շաբաթօրյակ, կիրակնօրյակ (ՍՀ, 26. 7. 1971), վաղքուղյակ, լողուղյակ (ՀՅ, 11. 3.

⁴⁰ Օրինակները բաղված են ռեալիստների ֆիզկուլտուրիկս-ի 1976 թվականի համարներից:

1968), սառցուղյակ (Ավ., 8. 3. 1972), մարտուղյակ (ՍՀ, 10. 2. 1974), աջափնյակ, բաղմահատարակ, հնգօրյակ, տասնօրյակ և այլն:

Ուն-ը կազմում է ածականներ ենթակայական և հարակատար դերբայների, իսկ երբեմն էլ այլ նշանակություններով: Այսպես՝ գունալոգյուն (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 24), լուսաղբայուն (ն. տ.), կրակուն (ՍԶ, 1, 260), հարվածակայուն, ջրակայուն, գերհրակայուն, երաշտակայուն, խոնավակայուն, չորակայուն, ջերմակայուն, ցրտակայուն և այլն:

Սուն-ով կազմություններ՝ աղաղիմացկուն, զաղաջերմաղիմացկուն, երաշտաղիմացկուն, հրադիմացկուն, ջերմաղիմացկուն, չորաղիմացկուն և այլն, ուր այն ածականներ է կերտել ենթակայական դերբայի նշանակությամբ՝ համանիշություն հանգես բերելով ող-ի հետ:

Որոշ բառեր են կազմվել նաև ածո, արկ, յառ, ովի, որեն և այլ ածանցներով. օրինակ՝ գտածո, դրածո, պեղածո, ավտուցարկ (ՍՀ, 13. 12. 1973), մեկնարկ, ջերմամիջուկյան, եռակցովի: (Գիտ. տեխ., 1970, 2, 12), կոմպլեքսայնորեն (Ավ., 21. 12. 1975) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ կազմված ոչ կենսունակ ածանցներով:

Մենք փորձեցինք «կապ գտնել» մեր կուլկասյան գտածոների և այդ աղյուսակի միջև (ՍՀ, 2. 3. 1972): Հենց որ հասանք արդուկարան... (ՀՄ, Քար., 119): Այստեղ ներկայացված են վարակադիտակներ, բրոնխադիտակներ, աղեղիտակներ և ավտոմատ կերպով ցուցադրվող այլ տեխնիկա (ՍՏ, 26. 11. 1976): Նա պիտի զգա... Իմ եռաբանյա ասքի ղողանջը (ՊՍ, 4, 325): Գիտնականները Ստրաստոֆերայում ջերմաստիճանի հանկարծակի ոստյունները կապում են Արևի մանրամասնիկավոր ճառագայթման և երկրի մագնիսական հասկությունների հետ (ՍՀ, 19. 1. 1972): Եվ շողերի համար մրցարան են մաքուր (ՎԴ, ՄԾ, 16): Որի բեմական լուծման մեջ ամենից ավելի է երևում ռեժիսորի եթև ոչ լիովին, համենայն դեպս կատարելապես նորօրյա մոտեցումը (ՍԱ, 1971, 3, 43): Շուրջօրյա գործող վիրահատման սրահներում կարելի է հիվանդին շտապօգնության մեքենայից իջեցնելուց մի քանի րոպե հետո սկսել վիրահատումը (Ավ., 24. 3. 1972): Ստեղծվում են ռադիոբեղումարաններ, որտեղ առաջ քաշված հարցերին կատասխանեն միջնորդները, կոմիտեի նախագահները (ՍՀ, 7. 5. 1976): Նոր էր սկսել տուրբինապատուտակավոր «Ի-18» ինքնաթիռներով մեծ թռիչքներ կատարել (ՍՏ, 25. 6. 1974):

Ինչպես երևում է շարադրանքից, այլև բերված օրինակներից, նորակազմությունների մեջ որոշ դեր են կատարել նաև վերևում մատնանքը-

ված ոչ կենսունակ ածանցները, հատկապես՝ ավուր-ը, արան-ը, իկ-ը, ուն-ը:

դ) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՅՈՒՄԸ ԲԱՅԱԿԵՐՏ ԱԾԱՆՑՆԵՐՈՎ

Նորաստեղծ բառերի մեջ զգալի քանակ են կազմում բայական բառույթները՝ կազմված գերբայական ել, ալ մասնիկներով:

Ել-ը, ինչպես նշվել է, ունի նաև բառակերտական արժեք, նրանով կազմված նոր բառերի ճնշող մասը բնորոշ է գեղարվեստական խոսքին և ալլ ոճերում քիչ է հանդիպում, միայն մի քանի բառույթներ են, որ նոր-նոր սկսել են ծավալվել: Ել-ը զրվում է հիմնականում նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերի, մասնավորապես գոյականի, շածականի, ինչպես և բայահիմքերի վրա և մյուսների հետ սակավադեպ է կիրառվում: Այն կարող է կրթառվել ինչպես հայերեն, այնպես էլ փոխառյալ բառերի հետ. վերջիններս քանակապես զիջում են առաջիններին: Հայերեն արմատներինց ել-ով կազմված բայեր են՝ ադամանդել, ականջել, ականել (= ալան զնել), ականապատել, ականալոծել, այլակերպել (ՍԳ, 1971, 9, 115), այլեայլել, անկյունահղկել, արծաթել, առավոտել, արցունքել, արևել, անիրավել, անախորժել, աղյուսակել, արշալուսել, բանաստեղծել (ՊՍ, ՍՆ, 128), բրզել, բանտել, բեմել, բոցել, բռնցքահարել, զրտնակել, զուսանել, հզրել (ԴԴՎ, 10), երաժշտել (ՊՍ, 4, 170), երևակել, զոգադերժել, զսպանակել (ՊՍ, 4, 324), զուգերդել, թևել, լուսապատճենել, կամբջել, կամարել, կրկնորդել, համերդել, համակարդել, հանրագումարել, ձայնել (ՀՇ), մենամկտել, շատրվանել (Ավ., 10. 9. 1975), չմշկել, սուսերամարտել, վիպել, վրձնել (ԳԹ, 28. 6. 1974), տադնապել (ԴԴ, 4, 448), տարհամոզել (Գորս. ՖՊ, 40), տողանցել, ցասումնել (ԴԴ, 4, 448), ուրազել (ՊՍ, 1, 394), փատտել և այլն:

Փոխառյալ արմատներով օրինակներ՝ ալյումինել, ատորպինել, ասֆալտել, զիագնոզել, զրեյֆել, զիֆերենցել, ինտեգրել, ինդերսել, հիպենոսել, մաներել, մոնտաժել, պարկետել, պրոյեկտել, ռեզերվել, ռեկլամել, տորպեդել, ցեմենտել, ֆաներել, ֆլյուսել, ֆրեզել և այլն:

Նշված բայերի մի զգալի մասը ղեռն տարածում չի ստացել և բընութագրվում է ցածր հաճախականությամբ, իսկ որոշ բայեր բավական կենսունակ են և ակախվություն են հանդես բերում (ասֆալտել, բետոնել, մոնտաժել, պարկետել, ցեմենտել և այլն):

Ել-ը հանդես է գալիս նաև օտար և հայերեն բաղադրիչներից կազմված որոշ բաղադրություններում. օրինակ՝ ասֆալտապատել, ականա-

պատել, բեռնապատել, ինքնառեկամել, տորպեդահարել, ցեմենտապատել և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Որ քեզ ականջեն սրտերը մարդկանց (ՍՀ, 21. 2. 1974): Որը թույլ է տալիս հուսալիորեն անկյունահղկել միանգամից մի խումբ դետալներ (ՍՀ, 5. 12. 1973): Նրա գրական քեմելը տեղի ունեցավ դարիս չորրորդ տասնամյակի վերջին (Պապ., Չափ., 167): Կոտնկները ուր քեցին (ՊՍ, 4, 74): Սնհար էր կամրջել այդ անդունդը (Գուր. ՖՊ, 223): Համեցում է մայր բնությունը (ՀՀ, 17. 3. 1976): Հանրագումարեցին համամիութենական փառաբանի արդյունքները (ԵՆ, 24. 10. 1970): Այս են վկայում ու վստահում նրա բոլոր շրջաններին լավագույն գործերը (Պապ., Չափ., 22):

Ել-ը երբեմն հանդես է գալիս վ ամանցի հետ՝ վել, ուր վ-ն զուրկ է քերականական իմաստից, և բայական ալը բառույթները կամ զործածական չեն առանց վ-ի, կամ էլ, եթե կլրատվում են, ապա նախընտրելի են վել-ով կազմվածները: Վել-ով և նյութական խոսքի մասով են կերտված հետևյալ բայերը՝ ալիբվել, ամբոխվել (ԴԴ, 4, 315), ալմբվել (ՊՍ, 4, 190), աղեղվել, գմբլվել (ՀՇ), գանդուրվել, խորանարդվել (ՊՍ, ՍՆ, 292), մոնումենտվել (ՀՇ), քառակուսվել (ՀՇ), ավերակվել (ՊՍ, 4, 349), բուռնցրվել, ծխածանվել, կամարվել, համբավվել, հանգրվել, հողվել, հոսելիալվել, հրվել (ՊՍ, 4, 9), մոնումենտվել, շխալվել, վերբնվել, տորպեդահարվել (ՍՀ, 25. 8. 1971), ցնցուղվել, փաստարկվել (ՍՀ, 18. 3. 1976), փակագծվել, բառակոտվել (ՊՍ, ՄՆ, 249) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Դրանք էլ ալիբվեցին, շարժվեցին, ձգվեցին, կարոտեցին (ՍՀ, 28. 1. 1973): Հակոբի անունը համբավվեց որպես սովխոգի առաջին ավտոմատորդի (ՍՀ, 24. 4. 1975): Օդում պատիժն էր հանգեցվում կամքը արքայազան (ԼՍ, ԿՍ, 8): Ձևական այս ջուղիչների միջոցով տողերը հղվում են իրար (Պապ., Չափ., 30): Նրանք իրավունք ունեն հոսպիտալվելու արտահերթ (Ս.Ն., 1972, 3, 30): Վերբնվելուց այդիս, դարձավ անտառ (Գ. 1975, 11, 50): Եվ պետք է խոստովանել՝ փակագծված նախադասությունը ավելի իմաստ ունի, քան երևում է առաջին նվագ (Պապ., Չափ., 274):

Ել-ից առաջ հաճախ հանդես են գալիս այլ ամանցներ, հատկապես՝ ալոր, արկ և այլն: Ալոր + ել-ով կազմված բառույթները բավական տարածված են գրավոր խոսքում: Ալոր + ել-ը կարող է զրվել թե՛ հայերեն և թե՛ փոխառյալ բառերէ կամ արմատների վրա, և ել-ից առաջ հնարավոր է վ-ի հանդես գալը, իհարկե, ոչ քերականական արժեքով:

Հայերեն բառերից կամ արմատներից ալոր + ել (նաև վել)-ով կազմված բայերից մի քանիսը տարածվելու միտում են հանդես բերում:

Վերը նշված բայական բառույթներն են՝ արեւալորել, արդյունաւորել, ականաւորել, ակնոցաւորել, աստղաւորել, ամբանաւորել, ատամնաւորել, ախտաւորել, ալիքաւորել, ահաւորել, ազուցաւորել, ակոսաւորել, անոթաւորել, անցքաւորել, բովանդակաւորել, բրզաւորել, գործիքաւորել, գերբեւնաւորել, եզերաւորել, ելուստաւորել, ղրահաւորել, ղգեստաւորել, էլեկտրալիցքաւորել, ժամկետաւորել, ժանգաւորել, ինքնակարգաւորել, լիցքաւորել, խումատաւորել, ծովաւորել (ՊՍ, 4, 257), ծրագրաւորել, կոկոնաւորել, հակաւորել, համադրեցատաւորել, հատույթաւորել, հատիկաւորել, հանդերձաւորել, հնչյունաւորել (էկրան, 1971, 8, 6), հեռախոսաւորել, (ՍՀ, 5. 6. 1976), մակետաւորել, ներդաշնակաւորել, պիտակաւորել, սզաւորել (ՊՍ, 4, 89), վերածրագրաւորել, վերաորակաւորել, տառամայրաւորել (ՍՀ, 7. 2. 1973) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Պահպանվել է, սակայն, խոսելու հնադարյան ոճը՝ բովանդակաւորվելով նորովի (Պապ., Չափ., 188): Եվ ծովաւորեց Ասպարեզ մի նոր (ՊՍ, 4, 257): Շրջանի գլուղերը հեռախոսաւորած են և ռադիոֆիկացված (ՍՀ, 5. 6. 1976): Պիտակաւորում է 10.000 շիշ շամպայն գինի (ԵՆ, 24. 4. 76): Ու եկեղեցիք սզաւորվեցին ամբողջ չորս ամիս (ՊՍ, 4, 89):

Ավոր+ել-ով բայեր են ստեղծվում նաև փոխառյալ հիմքով, որոնց մի մասը նույնպես տարածում ու ծավալում է ստանում գրական լեզվում: Այդպիսի կազմութչուններ են՝ աղոտաւորել, ազրեգատաւորել, ատեստաւորել, ասֆալտաւորել, ատրոպինաւորել, բաղաւորել, բալանսաւորել, բլոկաւորել, բրոշյուրաւորել, բրիկետաւորել (ՍՀ, 10. 6. 1976), գրիմաւորել, զաղաւորել, դոզաւորել (ՍԴ, ԿՄ, 202), դեկրետաւորել, էկրանաւորել, զագսաւորել, թեղիսաւորել, ինդեքսաւորել, իոնաւորել, լիմիտաւորել, կոնստրուկտաւորել (Ա.վ., 1. 1. 1977), կոդաւորել, կոմպլեկտաւորել, մատրիցաւորել, մոդելաւորել, մոդուլաւորել, մասշտաբաւորել (Գիտ. տեխ., 1975, 12, 41), պլատինաւորել, պրոգնոզաւորել, ստաժաւորել, սրտեմաւորել, վերաբաղաւորել, վերատեստաւորել, տարիֆաւորել, տրակտորաւորել, ցեմենտաւորել, ֆոնդաւորել, ֆորմաւորել (ՍԱ, 1975, 11, 22), քարտաւորել (ԵՆ, 12. 11. 1976) և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Կազաւորվեցին 3,5 միլիոն բնակարաններ (ՍՀ, 27. 1. 1974): Որի օգնութչամբ մոդելաւորում էին թոխլքի դինամիկական բարդացված ոեծիմները (ՍՀ, 15. 6. 1970):

Ել-ից առաջ, ինչպես նշվել է, կարող է հանդես գալ նաև արկածանցը (արկ+ել), որը, ըստ Գ. Զահուկյանի, գոյականը բայացնող լրա-

ցուցիչ ածանցական մասնիկ է⁴¹, ել-ով և արկ ածանցով ստեղծված բայական բառույթները շատ չեն և բնութագրվում են կիրառության ցածր հաճախականությամբ: Գոյականից, բայից և արկ-եյ-ով բաղադրված բայեր են՝ դանդատարկել, դիտարկել, ընդմիջարկել, թողարկել, լուսարկել, լցարկել, խնամարկել (ՄԴ, ԿՄ, 352), կանոնարկել (ՍՀ, 28. 2. 1975), հրթիռարկել (ՊՍ, ԵՀ, 46), հեռուստադիտարկել, նմուշարկել, շահարկել, որոշարկել (Գ, 1977, 9, 80), ջրարկել, վերախաղարկել, վիճարկել, տընկարկել, տիկզերանավարկել, փաստարկել (ՍՀ, 18. 3. 1976) և այլն:

Ակտիվ է նաև աճ(ալ) մասնիկը, որը մեծ մասամբ հանդես է գալիս նյութական իմաստ ունեցող բառերի, մասնավորապես գոյականների, ածականների, դերանունների, մակբայների հետ բաղադրված: Հարկ է նկատել, որ վերոհիշյալ կազմություններում, թեև ոչ շատ, հանդիպում են փոխառյալ բառեր, հատկապես գոյականներ ու ածականներ:

Աճ(ալ)-ով կազմված բառույթները բանական պահանջում են ել-ով կերտվածներին, և նրանց ձևող մեծամասնությունը դեռևս լայն ծավալում չի ստացել ու առավել բնորոշ է գրավոր խոսքին:

Աճ(ալ)-ով բայեր՝ սղոցախնալ, ահագնանալ (ՎԴ, ՄՄ, 5), ահեղանալ, անդնդանալ (ՊՍ, 4, 254), արյունանալ, անտառանալ, աղամադնիսանալ, աղաոնդախնալ, անտունանալ (ԴԴ), անբջանալ, աշտարականալ, ալիալիանալ, առասպելանալ, ակտիվանալ, ակտուալանալ, անարխիստանալ, ավտոմատանալ, բյուրոկրատանալ, բետոնանալ, բանաստեղծանալ, բրդանալ (ՊՍ, 4, 97), դաղանանալ, դործունանալ, դիականալ (ԲՀ, ՍԶ, 258), լիբերալանալ, խոսպանանալ, համերգանալ, հարսնանալ, հավերժանալ, մագնիսանալ, մայրանալ, մանկանալ, մարդանալ, մանուշականալ, պասսիվանալ, ցեմենտանալ և այլն:

Բնագրային օրինակներ. Ղողանջներն այդ անագնացան (ՎԴ, ՄՄ, 5): Աղնդաճում էր մի անհայտություն (ՊՍ, 4, 254): Խենթ սարսափներին բախվելով դարի՝ հավիտենապես առասպելացանք (ՍՀ, 4. 3. 1975): Ինչպես աղջիկն է հանկարծ հարսնաճում (ՊՍ, 4, 43): Մեր հոգին համերգանալով ամեն կողմ (136): Ամենամարդդ նոր մարդանայիր (136): Եվ լույսից, լուկ լույսից կարող է մայրանալ (ՊՍ, ԵՀ, 95): Քիչ է մնում թե մանկանալ, ելնեմ նորից, Գյաղբել դնամ (ՀՍ, ՍԲ, 49):

Բավական գործուն է նաև (ցն) — ել-ը իբրև բառակազմական ածանց կամ մասնիկ, որով ստեղծված բայերը աչքի ընկնող տեղ են գրավում գրական հայերենի բառապաշարում: Նշված ածանցը ակտիվ է հատկա-

41 Տե՛ս, Գ. Ջառուկյան, *Եզված աշխ.*, էջ 523:

պես փոխառյալ արմատներից բայական բառույթներ կերտելու մեջ: Ընդ որում, այն կցվում է ինչպես անկախ բառերին կամ արմատներին, այնպես էլ հայերենում և փոխատու լեզվում ինքնուրույնաբար շփիրառվող արմատներին: Այսպես՝ ամորտիզացնել, անոդացնել, ավտոմատացնել, դադիֆիկացնել, դիսպանսերացնել, էկրանացնել, էշեռնացնել (ՍՀ, 3. 2. 1973), էվակուացնել, իոնացնել, ինտենսիվացնել, լիկվիդացնել, կոոպերացնել, կոորդինացնել, կինոֆիկացնել, կոլեկտիվացնել, կոնվեյերացնել, հերմետիկացնել, հասարակականացնել, հոսպիտալացնել (ՍՀ, 9. 9. 1973), մոդելացնել (ԵՃ, 24. 12. 1971), մոդեռնացնել, մոբիլիզացնել, նորմալացնել, շաբլոնացնել, պոլիտեխնիկացնել, ռաֆինացնել, ռացիոնալացնել, ռադիոֆիկացնել, սովետացնել, սովետականացնել, ստանդարտացնել, վիտամինացնել, բիմիացնել, օպտիմալացնել և այլն:

Նկատելի է, որ բերված բայերը դրսևորում են փոխառյալ *пробать, изпробать, ифизпробать* ածանցներով կազմված բառույթների նշանակություն, այսինքն՝ (ցն)ել-ը իմաստային համարժեքություն է հանդես բերում նշված փոխառյալ ածանցների նկատմամբ: Մատնացույց արված բայերից մի քանիսը՝ լիկվիդացնել, կոոպերացնել, կոորդինացնել, մոբիլիզացնել և այլն ստեղծվել են նրանցով կազմված անվանական հիմքով (լիկվիդացիա, կոոպերացիա, կոորդինացիա և այլն): Որոշ բառույթներում պահպանվել է փոխառյալ ածանցը (կինոֆիկացնել, դադաֆիկացնել, ռադիոֆիկացնել)⁴²:

(Ցն)ել-ով կազմվում են բայեր հայերեն բառերից կամ արմատներից, այլև օտար ու մայրենի լեզվի բաղադրիչներից: Այսպես օրինակ՝ առարկայացնել, այժմեականացնել, արդիականացնել, բանաստեղծականացնել (Պապ., Չափ., 105), բեմականացնել, բառացնել, երաժշտականացնել, թատերականացնել, ժողովրդականացնել, ինքնամեկուսացնել, խոսկանացնել, կլիմայավարժեցնել, հեռախոսիֆիկացնել, խորհրդապաշտականացնել, մարդացնել, շամպայնացնել (ԵՃ., 29. 5. 1965), ռազմականացնել, ջերմաֆիկացնել և այլն:

Նկատենք, որ մի քանի բառերում (ցն)-ել-ից առաջ հանդես են եկել այլ ածանցներ, հատկապես՝ ական, իֆիկաց և այլն: Ական ածանցի դեպքում մենք գործ ունենք ածականի՝ բայացման հետ (հմմտ. արդիականացնել, բեմականացնել և այլն), իֆիկաց-ի դեպքում՝ անվանական հիմքի բայացման հետ. ինչպես՝ ջերմաֆիկացնել:

⁴² Այդ մասին տես Ա. Արբանյան, *Նշված աշխ.*, էջ 131—134 և «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», էջ 109—110:

Բնագրային օրինակներ՝ Անհրաժեշտություն են դարձնում կառուցելու նոր երկաթուղագծեր և արդիականացնելու եղածները (ԵՃ, 9. 2. 1974): Ալիսիա Կիրակոսյանի բանաստեղծություններն առաջինը Երաժըշտականացրել է Ռ. Ամիրխանյանը (ՍՀ, 7. 1. 1972): Նա իր ներաշխարհը ավելի խորհրդապաշտականացրել է, քան տղամարդը (Գ, 1975. 11. 48): Մենք զգուշանում ենք մարդացնել կենդանիներին (Գիտ. տեխ., 1971, 1, 52):

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՆՈՐԱԿԱՋՄ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

1. ՆՈՐԱԿԱՋՄ ԲԱՌԵՐԸ

ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ

Սովետական շրջանում ստեղծված բառերը մեր լեզվում, ինչպես սեփական, բավական շատ են: Դրանց թիվը 25—30 հազարի է հասնում և գնալով ավելի է մեծանում՝ պայմանավորված սովետահայ իրականության մեջ տեղի ունեցող հսկայական փոփոխություններով ու տեղաշարժերով, մեր կյանքի աննախընթաց դարգացումով ու առաջընթացով: Նորակերտ բառերը արտահայտում են բազմազան ու բազմաբնույթ հասկացություններ, կիրառվում մեր կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում: Դրանց մեծ մասը գիտատեխնիկական տերմիններ են և գործառու են այդ ասպարեզում, մի շարք բառեր հատկանշական են ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերին՝ արդյունաբերությանը, գյուղատնտեսությանը, շինարարությանը, տրանսպորտին և առևտրին, իսկ բազմաթիվ նորակազմություններ հանդիպում են հատկապես հասարակական-քաղաքական կյանքում, սպորտի և արվեստի ոլորտներում: Հարկ է նկատել, որ շատ բառեր բնորոշ են մեկից ավելի ասպարեզների, որը դժվարություն է ստեղծում դրանց սահմանադատման մեջ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, կարելի է խմբավորել նորակազմությունները ըստ գործածության հիմնական ոլորտների կամ բնագավառների¹:

¹ Այստեղ ներկայացվելու են առավել կարևոր բնագավառներին բնորոշ բառախումբները, ուստի ոչ բոլոր նորակազմությունները կարող են ընդգրկվել խմբավորման մեջ: Դա արվում է մի կողմից բառախմբերը ավելի լայն ու ընդհանուր ձևով ցուցադրելու, մյուս կողմից՝ կրկնություններից մասամբ խուսափելու համար:

ա) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԳՈՐԾԱՅՎՈՒՄ ԵՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Սոցիալիստական կարգերն ու հարաբերությունները, հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջ եկած նոր երևույթները, մարքսիստական փիլիսոփայության տարածումն ու մասսայականացումը նոր բառերի ու տերմինների պահանջ դրեցին, որը բավարարելու համար ստեղծվեցին շատ բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառապաշարը: Ակտիվացան նաև մինչսովետական շրջանի որոշ բառեր: Նշված բնագավառում գործածվող բառերը արտահայտում են սովետական կարգերի, սոցիալիստական հարաբերությունների, քաղաքական կյանքի, մարքսիստական փիլիսոփայության վերաբերյալ հասկացություններ: Դրանք կազմված են կա՛մ միայն հայերեն, կա՛մ էլ օտար ու մայրենի լեզվի բաղադրիչներով: Առանձին դեպքերում, իբրև բաղադրիչ, կիրառվում են հայերենի երկրորդական ձևույթները, որոնք կցվելով փոխառյալ բառերին, առաջ են բերում բառային նոր միավորներ: Առավել բնորոշ են հետևյալ նորակազմությունները՝ արտադրահարաբերություն, արտադրառուծ, ագիտկետ, ագիտարշավ, առաջաշում, աշխատատար, աշխօր, աշխօրային², բրիգադավար, բրիգադավարուհի, բրիգադային, դեսպանություն, դեսպանորդ, դեսպատատական, երկարաժամկետ, ինքնաքննադատություն, կոլտնտեսություն, կոլտնտեսային, կուսկոմիտե, կուսբյուրո, կոնգրեսական, հնդամյակ, հավատարմագիր, հասարակագիտություն, մասհանում, շաբաթօրյակ, պաշտամունքատական, սովետական, սոցիալիստական, սովխոզային, սոցմրցում, սոցպարտավորություն, սպառարժեք, վաղակետ, վարչակարգ, օղակավար, քաղխմբակ, քաղլուստուն, քաղաշխատող, քաղինֆորմատոր, ֆոնդադինվածություն, ֆոնդահատուցում և այլն:

բ) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԿԻՐԱՌՎՈՒՄ ԵՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

Սովետական իշխանության հաստատումն ու ամրապնդումը լայն հնարավորություններ ու անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեցին մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության, տրանսպորտի և առևտրի արագ վերակառուցման ու զարգացման համար: Կարճ ժամանակում առաջ եկան արդյունաբերական նոր ճյուղեր ու ձևանարկություններ, արտադրան-

² Այստեղ ընդգրկված որոշ բառեր կարող են դասվել նաև այլ խմբերում, մասնավորապես ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերին բնորոշ բառաշերտի մեջ՝ պայմանավորված զանազան հանգամանքներով:

քի նորանոր տեսակներ, տրանսպորտի նոր միջոցներ, առևտրի կազմակերպման նոր ձևեր ու եղանակներ, ստեղծվեցին արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինարարական և փոխադրական միջոցների բազմազան մեքենաներ, գործիքներ, սարքեր, ժողովրդական տնտեսության մեջ ներդրվեցին գիտության ու տեխնիկայի նվաճումներ։ Այդ ամենը իրենց հետ նոր հասկացություններ ու երևույթներ բերեցին, որոնք արտահայտելու համար կազմվեցին բազմաթիվ բառեր ու տերմիններ։

Հարկ է նկատել, որ ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերում գործածվող բառերի մի զգալի մասը գիտատեխնիկական տերմիններ են և աղատ կերպով կարող են դասվել գիտության ու տեխնիկայի ասպարեզում կիրառվող բառերի շարքը ժողովրդական տնտեսության ճյուղերին բնորոշ նորակազմությունների մեջ քանակապես աչքի են ընկնում հատկապես արդյունաբերական և գյուղատնտեսական տերմինները, մյուս ճյուղերին, մասնավորապես տրանսպորտին բնորոշ բառերը զիջում են վերը նշվածներին։

Ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերում գործածվող բառերն են՝ ագրոմիջոցառում, ագրոքաղաք, ագրոքաղաքաշինություն, ադրոդասլնթայ, ադրոսդերևութաբանություն, ամբարձիչ, ամբարձիչավար, ամբարձիչաշինություն, ավտոամբարձիչ, ավտոկոուսկ, ավտոկլուռնկավար, ավտոմոբիլաշինարար, ավտոբեռնիչ, ավտոբեռնափոխադրում, ավտոբուս, ասլարատավար, ասլարատավարուհի, ասլարբարձիչ, ավտոմատացնել, ավտոմատացում, ամրանագործ, արմատորագործ, ավիաուղևոր, անասնաշենք, արագաչափ, աշխօր, ասլամոնտաթել, ասլամոնտաժում, արտադրատեսակ, արտադրանմուշ, արտադրամաս, ասֆալտբետոն, ասլրանքաշրջանառություն, բեռնաբարձիչ, բեռնաթափ, բեռնամեքենա, բեռնատաքսի, բետոնել, բետոնագործ, բետոնապատ, բետոնապատում, բետոնաշաղախիչ, բետոնախառնիչ, բետոնամղիչ, բետոնատար, բետոնասալիկ, բետոնակերտ, բետոնապոմպ, բենզինատար, բրնձահավար, բրիգադիրություն, բրիգադավար, բրիգադավարուհի, բրիգադավարություն, բուլղոլերավար, գաղատար, գաղաշինարար, գաղաշինարարություն, գաղատուրբինաքարշ, դագգահաշինարար, դաղգահաշինություն, դաշտապաշտպան, դիվելաշինություն, երաշտակայուն, երաշտադիմացկուն, երկաթուղագիծ, երթուղի, երկաթբետոն, էլեկտրագոգում, էլեկտրաեռակցում, էլեկտրաեռակցող, էլեկտրակիր, էլեկտրասղոց, էլեկտրադաղաղողող, էլեկտրամեքենաշինարար, էլեկտրամեքենաշինություն, էլեկտրաքարշավար, էլեկտրամոնտաժորդ, էլեկտրամոն-

տաժող, էքսկավատորավար, թռիչքուղի, ինքնաթափ, ինքնաբեռնաթափ, ինքնաբեռնաթափիչ, ինքնաբարձիչ, ինքնաթիռաշինարար, ինքնաթիռաշինություն, լինոլեումապատում, խաղողահավաք, խրճահավաք, խոտանարար, կաղամբահավաք, կարտոֆիլահավաք, կաթնաղսիչ, կաբելագործ, կառուչկագործ, կաթնաապրանքային, կերամիչ, կեղեահանիչ, կերահայթայթում, կոլտնտեսություն, կոլտնտեսային, կոլտնտեսական, կոլեկտիվացում, կոլեկտիվացնել, կոմբայնաշինարար, կոմբայնաշինություն, կոունկավար, կոունկավարուհի, հաստոցաշինարար, հաստոցաշինություն, հաստոցավոր, հրթիռաշինություն, հանքահարստացուցիչ, հընգամյակ, ճակնդեղահավաք, մեքենատրակտորային, միջկոլտնտեսային, միջբրիգադային, միջարտադրամասային, մետրոշինարար, միկրոէմալապատում, մետաղահատ, ներկոլտնտեսային, ներտաշորդ, շարքացան, շարահնձիչ, շինմոնտաժային, շողերարշաշինություն, պարկետել, պարկետապատում, պարկետապատել, պարկետագործ, պարկետաշինարար, պանկակիր, պանելապատ, պանելաշինություն, սառնարանագործ, սերալսիչ, սերմնաղտիչ, սերմնաբուծություն, սիլոսահատ, սիլոսահավաք, սորտափորձարկում, վերամոնտաժել, վերամոնտաժում, վերելակավար, վերելակաշինարար, տաքսավարորդ, տաքսամեքենա, տանկաշինարար, տանկաշինարարություն, տնաշինարար, տնաքարշ, տնամեքենա, տոհմաբուծություն, տրոլեյբուս, տրակտորահավաք, տրակտորավար, տրակտորաշինարար, տրակտորաշինություն, ցեմենտագործ, ցեմենտախառնիչ, ցեմենտակիր, ցեմենտել, ցեմենտայնություն, ցուցահանդես-տոնավաճառ, ցուցահանդես-վաճառք, ցրտադիմացկուն, ուղերթ, ուղեվորասար, ուղղաթիռաշինություն, օդակավար, ֆրեզերորդ և այլն:

գ) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԿԻՐԱՌՎՈՒՄ ԵՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Գիտություն աննախընթաց զարգացման ու վերելքի, բազմաթիվ ու բազմատեսակ հայտնագործությունների ու գյուտերի, դիտության նորանոր ճյուղերի առաջացման հիման վրա ստեղծվեցին նորանոր բառեր:

Մեր Միության, այլև աշխարհի դիտական տարբեր կենտրոններում օրեցօր տեղի ունեցող հայտնագործությունները ինֆորմացիայի հսկայական միջոցների ու ձևերի շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում տարածվում են հրկրով մեկ՝ դառնալով ժողովուրդների «սեփականությունը»: Երևան եկած նոր երևույթների ու հասկացությունների մի զգալի մասը թափանցում է մեր կյանքի մեջ իր անվանումներով, որով և առաջ են գալիս փոխառյալ տերմիններ ազգային լեզուներում, իսկ շատ ու շատ

անվանումներ կիրառվում են թարգմանաբար, իհարկե, տարբեր լեզուներում տարբեր չափերով՝ հիմք հանդիսանալով մայրենի լեզուների նոր բառակերտումների համար։ Երկու դեպքում էլ համալրվում է ազգային լեզուների բառային կազմը նորանոր միավորներով։

Գիտության բնագավառում գործածվող բառերը, որոշակի կշիռ ունենալով հայերենի բառային կազմում, կարևոր դն են կատարում գիտական հաղորդակցման ու ինֆորմացիայի մեջ։ Դրանց քանակը գնալով մեծանում է՝ կապված գիտության հետագա զարգացման ու առաջընթացի հետ։ Գիտության ասպարեկում կիրառվող բառերը դարձյալ բաժանվում են հայերեն բաղադրիչներով, և օտար ու ազգային բառերով կամ արմատներով կազմվածների։ Հանդիպում են նաև այնպիսի կազմություններ, ուր փոխառյալ բառին կցվում են հայերեն ձևովյալ կամ ընդհակառակն՝ օտար ածանցը միանում է հայերեն բառին (նաև արմատին)։

Գիտական ոճի մեջ գործածվող մի շարք բառեր բնորոշ են նաև տեխնիկայի բնագավառին, մի բան, որ պայմանավորված է այդ ասպարեկների՝ միմյանց հետ սերտորեն կապված լինելով։

Գիտության բնագավառում կիրառվում են հետևյալ բառերը՝ ազդու կենսաբանություն, ասպակեթապալեն, արևակենտրոն, անրոլուսանկարահանում, աստղաֆիզիկա, աստղաֆիզիկոս, բաղմաձևույթ, բաղմածրագրալին, բյուրեղաֆիզիկա, բևտա—տրոհում, բևտա—մասնիկներ, գիտաժողով, գիտակարգ, գիտական, գիտաճյուղ, եղանակագետ, երկրաշարժագետ, եռահնչույթ, եռանկյունաչափություն, էլեկտրակապ, էլեկտրաբուժություն, էլեկտրաստադրություն, էլեկտրաստաբանություն, էլեկտրավիրահատում, էլեկտրաուղեղագիր, էլեկտրահաղորդականություն, թվաժամանականիշ, ինքնածրագրում, լուսազգանշան, լուսագիմացիւն, լուսահեռագիր, լուսապատճենահանում, լուսագիր, լուսակենտրոն, լուսնանյութ, լուսնակայան, լուսնագետ, լուծույթատար, խոնավագիմացիւն, կազմախոսություն, կենսոլորտ, կենսաքիմիա, կենսաքիմիկոս, կենսաֆիզիկա, կենսաֆիզիկոս, կիսահաղորդիչ, համայնապատկեր, հեռակետ, հեռուստակենտրոն, հեռուստապատկեր, հեռուստական, հեռուստացանց, հեռուստալուսանկար, հիդրոկենսաբան, հիդրոկենսաբանություն, հեռահսկում, հղկանյութ, հնչույթախումբ, ձեռնակառավարում, ճառագայթաբուժում, մագնիսապաշտ, մանրէազերծ, մանրէասպան, մանրէակիր, մանրէակեր, մանրէաբան, մանրէակենսաբան, մանրէակենսաբանություն, մանրակերտվածք, մերձակետ, մերձակենտրոն, միկրոլուսանկարչություն, միկրոանջատիչ, միկրոծրագրավորում, միկրոկենսա-

բանություն, միջուկազերծ, մեծուրորտ, ջերմաճնշախցիկ, ջերմաէլեկտրակայան, ջերմաէլեկտրակենտրոն, ռադիոճառագայթ, ռադիոաստղագետ, ռադիոաստղագիտություն, ռադիոկենսաբան, ռադիոկենսաբանություն, ռադիոհեռուստամետրիկ, ռադիոհեռուստակենտրոն, ռադիոսպիկտրաչափ, ռադիոօդերևութաբանություն, ռադիոլուսահեռագիր, ռադիոդճայնություն, ռադիոկառավարում, ռադիոսլաշտառություն, ռադիոտեսանելիություն, ռադիոտեղեցույց, ռենտգենալուսանկարչություն, սրտավիրաբույժ, տիեզերագիտություն, տիեզերագնացություն, տիեզերաթռիչք, տիեզերափորձ, տիեզերաքիմիա, տիեզերաքիմիկոս, տիեզերաֆիզիկա, տիեզերաֆիզիկոս, տեսագիր, տեսաինֆորմացիա, տեսաազդանշան, տեսագրել, տեսագրում, ցածրալուրտ, ուղեծրակայան, փորձանմուշ, փորձաթռիչք, քաղցկեղաբույժ, քաղցկեղաբուժություն, ֆոտոէլեկտրոնային և այլն:

դ) ԲԱՍԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԳՈՐԾԱԾՎՈՒՄ ԵՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Գնալով մեծանում է տեխնիկայի ասպարեզում կիրառվող բառերի քանակը՝ պայմանավորված մի կողմից, գիտության ընդհանուր զարգացմամբ, մյուս կողմից՝ տեխնիկային բնորոշ նոր հասկացությունների ու երևույթների առաջացմամբ ու մեր կյանքի մեջ մտաք գործումով:

Ինչպես արդեն նշվել է, տեխնիկային բնորոշ մի շարք բառեր բացի գիտության ասպարեզից, հանդիպում են նաև այլ, մասնավորապես շինարարության, գյուղատնտեսության և այլ ոլորտներում: Այսպես՝ էլեկտրազոդել, էլեկտրազոդում, էլեկտրաեռակցել, էլեկտրաեռակցում, էլեկտրադադադոդել, էլեկտրադադադոդում և այլ գործողություններն իրացվում են տեխնիկական հատուկ ապարատների ու սարքերի միջոցով, ուստի և այդ հասկացությունները արտահայտող բառերը հավասարապես վերաբերում են թե՛ տեխնիկային, և թե՛ շինարարությանը: Ընդհանրապես նշված ոլորտների միջև խստորեն սահմանազատված անջրպաններ չկան, և մի շարք դեպքերում դրանք շփման շատ եզրեր ու լեզուակցություններ են հանդես բերում:

Տեխնիկայի բնագավառին առավել հատկանշական են հետևյալ բառերը՝ ամբարձիչ, ապարաբարձիչ, ավտոբարձիչ, ավտոբեռնիչ, ավտոամբարձիչ, ավտոցեմենտատար, ավտոբետոնախառնիչ, ամենապնաց, ապակեէլեկտրամեկուսիչ, արբանյականավ, արբանյակակիր, աղմկաշափ, ատոմանավ, բամբակահավաք, բուլդոզերավար, դադակտրիչ, գաղահալիչ, գազանոսակցում, դիզելաբարշ, եգիպտացորենահավաք, էլեկտրա-

քարշ, էլեկտրասրտագրիչ, էլեկտրասրտագիր, էլեկտրանալ, էլեկտրահաղորդիչ, էլեկտրահեռակցում, էլեկտրապաշտպանություն, էլեկտրաբեռնիչ, էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրաբեռնաբարձիչ, էլեկտրասղոց, էլեկտրամասնաշաղկապ, էլեկտրասրճաղաց, էլեկտրահեռակցիչ, էլեկտրասափրիչ, էլեկտրակթիչ, էքսկավատորավար, թեյահալար, ժապավենաձիգ, ինքնագնաց, ինքնաթիռ, ինքնադրանցող, ինքնասեղմիչ, լուսահեռագրիչ, լուսամոմբիչ, լուսնադնաց, խողովակատեղակայիչ, խոնավաչափ, խրամանյութ, կարտոֆիլահալար, կաղամբահալար, կիսահաղորդիչ, կեղևահանիչ, հացահատիկամաքրիչ, հեռուստաընկալիչ, հեռուստաընդունիչ, հյութաքամ, հյութահան, հրթիռաքարշ, հրթիռակիր, հրթիռաձիգ, հրթիռացիր, հրթիռակայան, ձյունաբարձիչ, ձյունահալար, ճակնդեղահալար, մագնիսաչափ, մետաղահատ, միկրոպատճենահանիչ, մոլորակագնաց, շոգեսայլակ, շոգետուրբին, շրջատաշ, ջերմագեններատու, ջերմաօդափոխիչ, ջերմաքարշ, ջերմատարամաքրիչ, ռադիոհեռադիտակ, ռադիոհեռուստաչափ, ռադիոհեռուստացույց, ռադիոհեռախոս, ռադիոհեռադիտակ, սառցահատ, սիլոսահալար, սիլոսահատ, սեյսմադիմացկուն, վիճակագրաց, տեսահեռախոս, տեսաձայնագրել, տեսաձայնագրում, տեսաձայնագրություն, տիեզերանալ, ցեմենտակիր, ուղեորատար, օդակարգավորիչ, ֆոտոգրանցիչ և այլն:

Ե) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԿԻՐԱՌՎՈՒՄ ԵՆ
ՀԱՏԿԱՊԵՍ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայերենի բառային կազմի հարստացման գործում անուրանալի է մեր գրողների դերը: Հայ դասական հեղինակներից շատերը իրենց ոտնդժագործություններով մեծապես նպաստել են հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացմանն ու ճոխացմանը: Հաղարավոր բառեր են կերտվել, որոնց մի մասը լայն տարածում է ստացել ոչ միայն ղեղարվեստական, այլև ուրիշ ոճերում: Բավական մեծ քանակ են կազմում նորակազմությունները նաև սովետահայ գեղարվեստական արձակում ու չափածոյում: Այդ տեսակետից առանձնապես աչքի են ընկնում Ն. Զարենցի ու Ա. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի ու Ստ. Զորթյանի, Ն. Զարյանի ու Հր. Քոչարի, Հ. Շիրազի ու Հ. Սահյանի, Պ. Սևակի ու Ս. Կապուտիկյանի և այլոց ստեղծագործությունների նորաբանությունները: Գեղարվեստական ռժում գործածվող շատ բառեր ստեղծվել են մեր թարգմանիչները, գրաքննադատները, լեզվի, ամսագրերի ու հանդեսների խմբագրությունները: Սովետական շրջանում կերտած այդպիսի շատ բառեր գոր-

ծածուկյան միջին կամ սովորական հաճախականություն են ձեռք բերել, իսկ բազմաթիվ բառեր էլ խիստ գրքային են և տարածում ու կենսունակություն չունեն։ Կենսունակությունից զուրկ են նաև իրադրային բառակերտումներից շատերը, որոնց մի մասը, այսպես ասած, բանաստեղծական բառեր են և հիմնականում հատուկ են չափածո խոսքին։

Գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվող շատ ու շատ բառեր կարող են հանդես գալ այլևայլ բնագավառներում՝ պայմանավորված գրականության՝ կյանքի ավելի լայն ընդգրկմամբ, բազմազան ու բազմապիսի երևույթների, իրադարձությունների, դեպքերի, ժողովրդի կենցաղի, սովորույթների ու բարքերի նկարագրման ու արտացոլման ավելի մեծ հնարավորություններով, պատմական միջավայրի կոլորիտ ստեղծելու, հերոսների օրյակականացման և ուրիշ հանգամանքներով։ Գեղարվեստական գրականության այդ առանձնահատկության շնորհիվ նրա մեջ կարող են համատեղվել լեզվական մյուս ոճերի բառախմբերը, իհարկե, տարբեր չափերով ու աստիճանով։ Գեղարվեստական խոսքին առավել հատկանշական են հետևյալ նորակազմությունները՝ ազատաթրուիչ, ազատահաճ, ազնվախոհ, ահագնավիթխարի, ահագնաթափ, ահագնահասակ, ահեղաշունչ, առատաբուռն, արծաթաձայն, աշխարհակուլ, արյունահորդ, արյունահամ, արյունավերք, արնաբույր, արնահոտ, արնացուր, արեահամ, արեափայլ, արեազօծ, արեաերազ, արեաբաղձ, արեատենչ, արեաբույր, արեաժպիտ, արեգնաթագն, արեգնամերձ, անուշօրոր, բազմաբույր, բրոնզաբազուկ, բեռնամերձ, գաղտնաշուկ, գաղտնաժպիտ, գանգրագիսակ, գեղարազուկ, գիշերասուղղ, գինեբուրմունք, գինեհարույց, դափնեճուղ, դժնաձայն, դժվարահաճ, հրազավե, հրկաթավե, հրկաթաբայլ, հրկաթազգեստ, եղյամաշունչ, եռերգություն, թախժաժպիտ, թախժածին, թանձրաշուրթ, ժանտադաժան, ինքնահրապուրանք, ինքնակրկնում, լարաթրթիռ, լուսաբույր, լուսաչ, լուսերազ, լուսաթաթախ, լուսաժպիտ, լուսածփուն, լուսամայր, խնդումնառատ, խորաթախիծ, խստադաժան, խստահամբույր, ծանրախոհ, ծանրախավար, ծղնոտաբույր, ծովամրիկ, ծովադուստր, կայծակնափայլ, կենսաբույր, կենսահորդ, հանդիսաճաշ, հայրենահամ, հայրենաթաթավ, հանճարալույս, հազարաբարիք, հազարաբույր, հազարագանձ, հազարագլուխ, հազարազդորդ, հազարաթել, հազարաթե, հազարածալ, հազարաձայն, հազարաշառաչ, հազարաերանգ, հաճկարծագյուտ, հանկարծահայտ, հարագո, հարցախույզ, հարցումնայաց, հավերժադեմ, հավերժահուն, հեղագեղ, հեղահնչուն, հեղաժպիտ, հեղաճկուն, հեշտասահ, հորդաբուխ, հոգեզվարթ, հրաշաթե, հրաթե, հրախոհ, հրավարս, հրասիրտ, հրաբույր,

հրաշշուկ, հրեշտակագեմ, ձայնահարույց, ձյունամրրիկ, ձյունագիշեր, ձյունահանդես, ձյունամաքուր, ձյունաճրմակ, ձիրքառատ, ճոխսփայլ, ճերմակաթե, մաքրափայլ, մաքրահնչուն, մանրանուրբ, մանրանրբին, մանրախիտ, մահաբաղձ, մայրաշատ, մեծաքանքար, մեծամբոխ, մեծամայր, մեծաղծվար, մեղրաշուրթ, մեղրագիշեր, մեղմաթե, մշտահունչ, մշտամուրթ, մշտախալատանք, մշտաթափառ, մշտուրախ, մշտարթուն, մշտաթարմ, մշտահույզ, մշտամրմուռ, մշտաշու, մռայլատես, մրրկաթե, նենդաժպիտ, նրբանալուկ, շռայլաշատ, շնորհաշատ, շնորհառատ, ոսկեխարտյաշ, ոսկեհուն, պատրանազերծ, պերճասյուն, սառնաշինչ, սիրաշրջուն, սիրագող, վահագնափայլ, վարդատուն, վհասպաց, վիշապաթե, վիճահարույց, տաղնապասիրտ, տխրահույզ, տխրաբարբառ, տրոտմաթախիծ, տխրամռայլ, տխրուրախ, ցանկահարույց, փաթիլահյուս, փետրախուլ, ուրախառիթ, քաղցրաղաուն, քաղցրաթուլ, քաղցրամեղրիկ, քաջահայտ, քնքշաթե, քնքշածոր, քնքշահեղ, օտարակուլ և այլն: Այս բառերը ճնշող մեծամասնությունը կապվում են հայերենի դարձացման սովորական փուլի հետ և քիչ են այն կազմությունները, որոնք թեև դալիս են մինչևկոտեմբերյան շրջանից, սակայն ակտիվություն ու կենսունակություն են ձեռք բերել հետագայում:

Հարկ է նկատել, որ գրողների կողմից կերտված որոշ նորակազմություններ դուրս չեն դալիս այս կամ այն ստեղծագործության շրջանակներից: Դրանք խիստ արհեստական, շինծու բառակերտումներ են, որոնք արագորեն դուրս են մղվում կիրառությունից: Նման բառերից են Վ. Ալազանի ստեղծած հրաբխալողունդ, հրաբխապոեզիա, հրաբխամարշ, հրաբխահրավեր, հրաբխապարտդ, հրաբխամարտ, հրաբխագեմ, հրաբխասիրտ, հրաբխասուր, հրաբխազգեստ, հրաբխակոչ և այլն³: Այդպիսիք են նաև Գ. Աբովի կերտած սուղաշուրթ (աղջիկ), ջերմաժպիտ (ժպիտ), նյարդահուզիչ (ստինք), թիթեղաթափ (թեկեր), գիպսասիրտ (ասպետ), էլեկտրալեզու և այլն⁴: Անհաջող ու անճաշակ կազմություններ են նաև ամենակյանք (ԴԴՎ, 143), սառցացեխ (ԲԲՊ), սոսկախառն (ն. տ.), ծնոտամորուս (ն. տ.), ռադիոկայծակ (ՆՁ), հանճարաշառաչ (ՆՁ), դիակնաբույր (ՆՁ), հնչյունահատիկ (ՍՀ, 4. 12. 1965), դիմորդահայր (Գ, 1973, 8, 93), վարդականչ (ՆՆ, 6. 4. 1964), ամենամիակ (Գ, 1974, 12, 3), ամենաես (ն. տ.), մանրատոկուն և այլն⁵:

3 Վ. Ալազան, Հրաբխապոեզիա, 1923:

4 Գ. Աբով, Միայն կիներ, Թիֆլիս, 1919 և Դանակը բզին, Մոսկվա, 1923:

5 Սյո մասին տե՛ս Իսև էջ 171—179, 190:

Սովետական շրջանի բառակազմություններում որոշակի տեղ են գրավում նաև արվեստի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող բառերը, որոնց մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում կինոարվեստին ու երաժշտությանը բնորոշ բաղադրությունները: Արվեստի ասպարեզում հանդիպող բառերի մեջ հիմնականում առանձնանում են հայերեն բաղադրիչներով, այլև օտար ու մայրենի լեզվի բառերով կամ արմատներով (նաև բառակերտական ձևով) ստեղծված կազմություններ, ուր վերջինները քանակապես զգալիորեն զիջում են առաջիններին:

Արվեստի բնագավառին առաջինը բնորոշ են հետևյալ բառերը՝ բաղմէկրան, բալետախումբ, բալետախմբային, բալետմայստերական, բալետմայստերություն, բեմականացնել, բեմականացում, բնորդանկար, դեղանկար, գեղանկարիչ, գունալուսանկարիչ, գունալուսանկարչական, դերերգ, դերերգիչ, դերերգային, դերացանկ, դերացուցակ, դերատեսիլ, դերակատար, դերակատարում, դերապար, դիմալուսանկար, դրոշմաքանդակ, դիրիժորություն, երկծրագիր, երկարանվագ, երկարամետրած, երգահանդես, երգասյակ, երգաշխարհ, երգացանկ, երգախումբ, երգչախմբավար, երգեհոնահար, երգեհոնային, երգիծանկարչական, երեակել, երեակում, երաժշտականացնել, երաժիշտ-երգահան, զուգախաղ, զուգերգ, զուգերգել, զուգերգություն, զուգանվագ, զուգապար⁶, էկրանացնել, էկրանացում, էկրանավորել, էկրանավորում, ինքնանկար, ինքնադիմանկար, լայնէկրան, լայնֆորմատ, լուսանկարաբանություն, խաղացանկ, կարճամետրած, կերպարաստեղծում, կինոակնարկ, կինոփողովածու, կինոհամերգ, կինովեպ, կինոդերականություն, կինոդասախոսություն, կինոպատկերում, կինոպրոպագանդում, կինոպատկերավորում, կինոէկրանացում, կլարտետային, համերգել, համերգաշար, համերգաբաժին, համերգաշրջան, համերգավար, համերգասրահ, համերգացանկ, համերգասեր, հուշահամերգ, համերգ-դասախոսություն, համերգ-զբոսը, հուշամրցանակ, հանդիսատես, հուշաթանգարան-արհեստանոց, ձայնասկավառակ, մենաեկուլթ, մենախաղ, մենանվագ, մենանվագել, մենահամերգ, մենակատար, մենակատարում, մենապար, մեներգություն (ԵՍ, 18. 2. 1977), մեներգիչ, մանրանվագ, նվագահանդես, նվագավար, նվագացանկ, պարընկեր, ջաղային, ռադիոբեմականացում, սիմ-

⁶ Արվեստի ասպարեզում գործածվող որոշ բառեր հանդիպում են նաև սպորտի բնագավառում, ինչպես՝ զուգապար, զուգախաղ, մենապար, պարընկեր, մենաեկուլթ և այլն:

Ֆոնիալորում, վրձնել, տուն-հուշաթանգարան, փառատուն, ֆոտոժապավեն, ֆոտոսիրող և այլն:

1) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԴՈՐԾԱՆՎՈՒՄ ԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Սովետական իշխանության տարիներին մեր Միությանում ստեղծվեց ռազմական հզոր տեխնիկա, առաջ եկան ռազմական արդյունաբերության նոր ճյուղեր, նոր սարքեր, ղննքերի նորանոր տեսակներ, զինվորական այլևայլ կոշումներ, պաշտոններ, հանդերձանք, նոր հասկացություններ ու երևույթներ, որոնք արտահայտելու համար կազմվեցին բազմաթիվ բառեր ու բառակապակցություններ: Ռազմական բառապաշարի մեջ էս առանձնանում են բնիկ հայերեն, այլև օտար և հայերեն բաղադրչնություն կազմություններ: Օրինակներ՝ ականակիր, ականանետ, ականաձիգ, ականադաշտ, ականադիր, ականահամար, ականապատել, ականապատում, ականորս, ականորսիչ, ականադերձել, ականադերձում, ականահան, ականառումբ, ականակոծել, ականատորպեղալին, ավտոմատավար, ատոմադերձ, ատոմախե, սըխարհամարտ, ասպառազմականացնել, ասպառազմականացում, ավիակիր, ավիագունդ, ավիատորպեղակիր, ավիադեսանտալին, ավիադենիթալին, ավիազորամաս, ավիառումբ, ավիալրահատանկալին, ավիահետախուզություն, դադատագնալ, գետանց, գնդացիր, գնդացրորդ, ղնդացրավաշտ, գնդապետություն, դերումբ, դեմոբիլիզացում, ղրահապատ, ղրահագնացք, ղրահակիր, ղրահատրանսպորտոր, ղրահատանկալին, ղրոսպուն, ղինադերձ, ղենիթահար, ղորահանդեսալին, ղորակենտրոնացում, ղորավարժություն, ղինակոչիկ, ղինակոչություն, ղորակոչիկ, ղորակոչալին, ղորակոչություն, ղենիթահրթիռալին (զորամաս), էվակուացնել, էվակուացում, էշկոնացնել, թիկնանցնել, թիկնանցում, թեանցել, թեանցում, թնդանթաղարկ, թնդանթակիր, թնդանթաձգություն, լեռնահրաձգալին, խրամատալորում, կրակամարտ, կրակագիծ, հրթիռակիր, հրթիռատար, հրթիռաշարժ, հրթիռանետ, հրթիռարկում, հրթիռաձիգ, հրթիռաձգություն, հրթիռակոծություն, հրթիռամիջոկալին (պատերազմ), հակահրթիռ, հակատանկալին, հրետանավոր, հրետանատանկալին, հրետանագնդացրալին, հրետանաականանետալին, հրանթագնդացրալին, մարտագլխիկ, մաներացություն, մոտոշարալուն, մոտոգունդ, մոբիլիզացիա, մոբիլիզացում, ջերմամիջոկալին, ռմբակոծություն, ռմբակիր, ռմբաձիգ, ռմբատար, սպառազինվածություն, վերաբաղավորել, տանկադաշտ, տանկակալան, տանկաշարալուն, տորպեդահարել, տոր-

պեղահարում, տորպեդանետում, տորպեդակիր, տուրբինահրթիռային, օկուպացնել, օկուպացում և այլն: Ռազմական որոշ հասկացություններ արտահայտվում են բառակապակցությամբ. այսպես՝ ատոմային ռումբ, բալիստիկ հրթիռ, ջրածնային ռումբ, միջուկային զենք և այլն: Ռազմական բառերից շատերը առավել բնորոշ են զրավոր խոսքին, բացառությամբ մի քանի բառերի, որոնք գործառույթում են նաև խոսակցական լեզվում (ավիագունդ, զազատազնապ, դնդացիր, ղորասյուն, ղորավարժություն, ղինակոչիկ, թևանցել, թիկնանցում, ռմբակոծություն, օկուպացնել, ատոմային ռումբ և այլն):

բ) ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԳՈՐԾԱԾՎՈՒՄ ԵՆ ՍՊՈՐՏԻ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

Սպորտի արագ զարգացումն ու մասսայականացումը, նորանոր ձևերի արմատավորումը, սպորտային բաղմադան ու բաղմատեսակ մրցումների, խաղերի, այլևայլ միջոցառումների անցկացումը, մարզական նոր կառույցների, գույրի, հանդերձանքի, կոշտումների, պաշտոնների ներևան գալը իրենց հետ նոր երևույթներ ու հասկացություններ բերեցին, որոնց մեր իրականության մեջ մուտք գործումով հարյուրավոր նոր բառեր կազմվեցին՝ հարստացնելով հայոց լեզվի բառակազմը: Սպորտային հասկացություն արտահայտող որոշ բառեր տարածում ու ծավալում են գտել մի շարք բնագավառներում, նույնիսկ առօրյա-խոսակցական ոճում՝ մոտենալով համագործածական բառերին: Իսկ ընդհանուր առմամբ նորակերտումների մեծ մասը առավել բնորոշ է զրավոր լեզվին և հատկանշվում է կիրառության սահմանափակությամբ: Սպորտի հետ են կապվում հետևյալ բառերը՝ աշտարակացատկորդ, առագաստանավորդ, ավտոարշավորդ, ավտոմրցարշավորդ, ավտոբաղմամարտ, սվիամարզակ, ավիասպորտակումբ, բաղմամարտ, բաղմամարտիկ, բաղմամրցորդ, բռնցքամարտ, բռնցքամարտիկ, բարձրացատկ, բարձրացատկորդ, բարձրացատկորդուհի, գավաթակիր, գեղասահ, գեղասահորդ, գեղասահորդուհի, գնդահորդ, գնդահորդուհի, գրոսմայստերական, դահուկորդ, դահուկորդուհի, դահուկասահորդ, դահուկասահորդուհի, դահուկուղի, դահուկացատկ, դահուկացատկորդ, դահուկացատկորդուհի, դահուկավազք, դահուկավազորդ, դարպասասպահ, եռացատկ, եռացատկորդ, եռացատկում, երկամարտ, երկամարտիկ, երկամարտություն, գուգասահ, գուգասահորդ, ղուգասպար, ղուգաթուխք, լողուղյակ, լողորդուհի, լեռնադահուկորդ, ծանրամարտ, ծանրաձող, ծանրորդ, կիսադաշտ, կիսաբաշային, հավակնորդ, հեռավազորդ, հեռացատկորդ, հնգամարտ,

հնգամարտիկ, հնգամարտություն, ձիարշավորդ, ձեռնագնդորդ, ձևասահորդ, ձևասահորդուհի, մարդիկ, մարմնամարդիկ, մարդադահլիճ, մարդաձև, մարդահրապարակ, մարդագաշտ, մարդակումբ, մարդախումբ, մարդապայքար, մարդակոշիկ, մարդադպրոց, մարդահագուստ, մարդաշենք, մարդաշխարհ, մրցասպարհ, մրցանկույթ, մրցագորդ, մրցադահլիճ, մրցարշավորդ, մրցանիշ, մրցաշրջան, մրցաշար, մրցափուլ, մրցապայքար, մրցատեղի, մրցավար, մրցուղի, մրցուղեք, մեկնարկ, մենասահորդ, մոտոարշավորդ, մոտոսիրող, մրճանետորդ, շախմատային, շախմատիստուհի, շախմատասեր, շմշկասահորդ, շմշկորդ, շմշկավազորդ, շմպիտենուհի, ջրագնդորդ, ռաբարկու, ռեկորդակիր, սահադաշտ, սահաձև, սպորտասեր, սուլալողորդ, սկավառականետորդ, վազքադահուկ, վազքաշմուշկ, վազքահեք, վազքամրցող, վազորդ, վազքուղյակ, տասնամարտ, տասնամարտիկ, փետրագնդորդ, ֆուտբոլասեր և այլն:

2. ԲԱԶՄԱՐԱՂԱԴՐԻՉ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեր լեզվի բառային կազմում որոշակի կշիռ ունեն երկուսից ավելի բառերից կամ արմատներից ստեղծված բարդ բառերը, որոնց մեծ մասը կապվում է սովետական շրջանի հետ և հիմնականում զոդառում դիտական լեզվում՝ հարստացնելով ու ճոխացնելով հայերենի տերմինաբանությունը: Իհարկե, դրանց մեջ կան նաև այնպիսի բառեր, որոնք կիրառվում են նաև այլ ասպարեզներում՝ զործածության հաճախականությունը մոտենալով համազործածական բառերին, սակայն դրանց քանակը սահմանափակ է, և բոլոր դեպքերում պահպանվում է նրանց տերմինային արժեքն ու նշանակությունը:

Բազմաբաղադրիչ բարդությունը լայն տարածում ու ծավալում ստացավ հատկապես վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Այսպիսով, մեր լեզվի զարգացման սովետական փուլը աչքի է ընկնում երկուսից ավելի բառերից կամ արմատներից բաղադրված բարդությունների ակտիվացմամբ ու զարգացմամբ:

Տեղին է նշել, որ հնացած և ոչ ճիշտ պետք է համարել Ա. Մուրվալյանի այն տեսակետը, ըստ որի երկուսից ավելի բառերի կամ արմատների միացմամբ կազմված բարդ բառերը բնորոշ են հայերենին և շատ քիչ են պատահում⁷: Եվ եթե Ա. Մուրվալյանը իրավացի էր՝ հիմնվելով 50-ական թվականների լեզվական փաստերի վրա, ուր իրոք սակավ են

7 Տե՛ս Ա. Մուրվալյան, *հշված աշխ.*

հանդիպում բազմաբաղադրիչ բարդությունները, ապա ղրանից հետո եկող շրջանի վրա այդ տեսակետի տարածումը ակնհայտորեն անընդունելի է ու չհիմնավորված, քանի որ լեզվական փաստերը հակառակն են ապացուցում: Ի միջի այլոց նկատենք, որ պրոֆ. Հ. Կ. Կուսիկյանը ընկնում է մի այլ ծայրահեղության մեջ, գտնելով, որ մի քանի բառերի (երկու, երեք, երբեմն նաև չորս) միացումը մեկ բառի մեջ հայերենում նույնպես սովորական է, ինչպես, օրինակ, դերմաներենում: Նա միաժամանակ նշում է, որ այդ եղանակով կազմված բառերը հեշտությամբ ընկալվում են հասարակության բոլոր խավերի կողմից իբրև լիովին հասկանալի⁸:

Հարկ է նկատել, որ 4 արմատներից բաղադրված բարդությունները մեր լեզվում սահմանափակ են, իսկ երկու և ավելի բառերից ստեղծվածները այնքան կենսունակ չեն, ինչպես գերմաներենում, ուր բազմաբաղադրիչ բարդությունները շատ սովորական կազմություններ են:

Բազմաբաղադրիչ բարդությունների ակտիվացումը ամենից առաջ պայմանավորված է նոր հասկացությունների, առարկաների ու երևույթների առաջացմամբ, և քանի որ հիմնականում դիտության ասպարեզում են երևան գալիս այնպիսի բարդ սարքեր, գործողություններ, երևույթներ, հասկացություններ և այլն, որոնք հնարավոր չէ սովորական երկբաղադրիչ բարդությամբ արտահայտել, ուստի բազմաբաղադրիչ բարդությունների ստեղծումը մեծ մասամբ դիտական լեզվի հետ է կապվում: Այսպես՝ մեր լեզվում ունենք բարդությամբ արտահայտված մի շարք տերմիններ (բայեր), ինչպես՝ եռակցել, դաղազոդել, պատճենահանել, նկարահանել, լուսանկարել և այլն: Երբ անհրաժեշտ է լինում ցույց տալ, թե ինչ միջոցով կամ ինչով են իրականացվում այդ գործողությունները, այդ դեպքում նշված բայերը բաղադրվում են նոր բառերի հետ. օրինակ՝ եռակցել→էլեկտրաեռակցել, դաղազոդել→էլեկտրագաղազոդել, պատճենահանել→միկրոպատճենահանել, լուսանկարել→ռադիոլուսանկարել և այլն, որոնցից արդեն հեշտությամբ առաջ են գալիս ինչպես բայանուններ (էլեկտրաեռակցում, միկրոպատճենահանում, ռադիոլուսանկարում), այնպես էլ ածանցական այլևայլ բարդություններ (էլեկտրաեռակցող, էլեկտրաեռակցություն, էլեկտրագաղազոդող, էլեկտրագաղազոդիչ, ռադիոլուսանկարող, միկրոպատճենահանիչ, միկրոպատճենահանող և այլն):

⁸ См. И. К. Кусикьян, Изменение в словарном составе литературного армянского языка советского периода, М., 1964, стр. 34.

Բացի այդ, լեզվում գործածվող մի շարք բայանուններ, վերացական (նաև այլ) նշանակությամբ գոյականներ կամ այլ խոսքի մասեր, որ կազմված են իսկական բարդությամբ (պողպատածուլում, բռնափոխադրում, էմալապատում, սրտադրություն, բռնաթափ, հեռագրիչ, հեռախոս և այլն) նույնպես բաղադրվում են համապատասխան բառերի հետ, ցույց տալով, թե ինչով է կատարվում բայանունով արտահայտված գործողությունը, ինչպիսին է կամ ինչով է բնութագրվում սովյալ առարկան. օրինակ՝ պողպատածուլում→էլեկտրապողպատածուլում, էմալապատում→միկրոէմալապատում, սրտադրություն→էլեկտրասրտադրություն, հեռախոս→ռադիոհեռախոս, տեսահեռախոս, հեռագրիչ→ռադիոհեռագրիչ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բաղմաբաղադրիչ բարդությունները երևան են գալիս ավելի բարդ հասկացությունները, տեխնիկան, բարդ սարքերն ու միջոցները զրահորհելու համար, և քանի որ գիտության ու տեխնիկայի զարգացմանն ղուգընթաց այդպիսի նորանոր մեխանիզմներ ու սարքավորումներ կատարվեն, ուստի գնալով կավելանա նշված բարդությունների քանակը:

Բաղմաբաղադրիչ բարդությունները փաստորեն ունեն երկու եղր, ինչպես երկու բառերից կազմված բարդությունները, և եթե որոշ բարդությունների մեջ երկրորդ եղրն է երկու բառերից կամ արմատներից կազմված լինում, որը իր հերթին կարող է բաժանվել բաղադրիչների, ապա մյուսներում առաջին եղրն է երկբաղադրիչ բարդություն լինում՝ նայած թե ինչպիսի հասկացություն է զրահորվում բարդության եզրերից յուրաքանչյուրով: Այսպես՝ փորձանկարահանում, ինքնաբեռնաթափ, ինքնակարգապահություն, ռադիոհեռախոս, ռադիոսպեկտրագիր, տեսահեռախոս, միկրոէմալապատում, միկրոպատճենահանում, ավտոբենզինատար, ավտոլրանք, ռենտգենալուսանկարչություն, աստղասպեկտրագիր, էլեկտրասրտադրություն, էլեկտրաեռակցում, էլեկտրազազարդում, էլեկտրափողեծիչ, էլեկտրալուսաչափ, էլեկտրամասաղաց, էլեկտրաժամացույց, ֆոտոթղթակցություն, ֆոտոհեռագիր, ֆոտոցուցարում և այլն բարդությունների առաջին եղրը պարզ է, երկրորդը՝ բաղադրյալ: (Փորձ-նկարահանում, ինքն-բեռնաթափ, ինքն-կարգապահու-

9 Ա. Մուրվալանը գտնում է, որ երկուսից ավելի բաղադրիչներ ունեցող բարդությունների առաջին եղրը սովորաբար բաղադրյալ է լինում, երկրորդը՝ պարզ (տե՛ս Ա. Մուրվալան, Նշված աշխ., էջ 216): Այդ տեսակետը պետք է անսպաժան վերապահությամբ ընդունել, որովհետև, ինչպես ցույց տրվեց վերը, հաճախեղպ են այն բարդությունները, որոնց առաջին եղրը պարզ է, երկրորդը՝ բաղադրյալ:

թյուն, ռադիո-հեռախոս, ռադիո-սպեկտրադիր, տես-հեռախոս, ավտո-վրաներթ, ռենտգեն-լուսանկարչություն, էլեկտր(ա)-սրտագրություն, էլեկտր(ա)-փոշեծծիչ, էլեկտր(ա)-հուսկցում, էլեկտր(ա)-լուսաշափ, էլեկտր(ա)-մսաղաց, ֆոտո-թղթակցություն և այլն): Հետևյալ բարդություններում առաջին եզրն է բաղադրյալ, իսկ երկրորդը պարզ է: էլեկտրաքարշավար, էլեկտրաքարշաշինարար, ջրագնդակախաղ, եգիպտացորենահավաք, երթուղանիշ, ուղղաթիռակիր, ուղղաթիռակայան, ուղեծրուկայան, ջերմաքարշավար, ջերմաքարշաշինարար, ցուցադրամուշ, ջրատարափոր, ջրատարամաքրիչ, հետախուզակենտրոն, հետախուզածառայություն, խոսքարվեստագիտություն, հրթիռաքարշ, բաղցկեղաստեղծ և այլն (էլեկտրաքարշ-վար, էլեկտրաքարշ-շինարար, հրթիռաքարշ, ջրագնդակ-խաղ, երթուղի-նիշ, ուղղաթիռ-կիր, ուղեծիր-կայան, ջերմաքարշ-վար, ջրատար-փոր, հետախուզ-ծառայություն և այլն)¹⁰:

Պետք է նկատել, որ էլեկտրա, ֆոտո, ռադիո, միկրո, ավտո և այլն փոխառյալ բաղադրիչներով բարդությունների առաջին եզրը մեծ մասամբ պարզ է լինում, երկրորդը՝ բաղադրյալ: Այստեղ, իհարկե, որոշակի դեր է կատարում նաև առաջին բաղադրիչի կամ բառաձևի առանձին հասկացություն արտահայտելու հանգամանքը: Ընդհանրապես, եթե բարդության երկրորդ և երրորդ բաղադրիչները միասին մեկ հասկացություն են արտահայտում, ապա առաջին եզրը պարզ է լինում, իսկ եթե առաջին և երկրորդ բաղադրիչներն են միասին մեկ հասկացություն արտահայտում, ապա երկրորդ եզրն է պարզ լինում: Այսպես՝ միկրոէմալսպատում, էլեկտրաազդանշան, էլեկտրաժամացույց, ֆոտոփաստաթույլ, ռադիոհեռախոս, լուսանկարչի, ինֆնաբեռնաքափ, տեսաազդանշան և այլ բարդությունների երկրորդ եզրը բարդ է, քանի որ այդ եզրի բաղադրիչները միասին մեկ հասկացություն են արտահայտում (էմալսպատում, ազդանշան, ժամացույց, հեռախոս, հեռագիր և այլն), իսկ տիեզերանավակայան, ուղեծրակայան, ուղղաթիռակայան, ավտոմոբիլամբարձիչ, աստղադիտակաշինություն, հեռուստաալիս բարդությունների առաջին եզրն է բարդ, որովհետև նրա առաջին և երկրորդ բաղադրիչները միասին են մեկ հասկացություն դրսևորում (տիեզերանավ, ուղղաթիռ, ուղեծիր, ավտոմոբիլ, աստղադիտակ, հուլովադաս): Բարդության կազմում չորս բաղադրիչների առկայության դեպքում հնարավոր

¹⁰ Պարզ բաղադրիչ ենք դիտել նաև ածանցավոր բառերը ի հակադրություն բարդերի, թեև դրանք ըստ էության այդպիսին չեն: Պարզապես դա արվել է բարդ և ոչ բարդ եզրերը ընդգծելու համար:

է, որ առաջին բաղադրիչը գիտակցվի որպէս առանձին եզր, ի տարբերություն մյուս եզրի, որ եռաբաղադրիչ է: Այդ ժամանակ սովորաբար առաջին եզրը պարզ է լինում, երկրորդը բաղադրյալ, այսպէս՝ ֆոտոէլեկտրափորազրուծյուն, խողովակաէլեկտրահաղակում, խողովակաէլեկտրահաղակող, խողովակաէլեկտրահաղակացան, խողովակաէլեկտրազազագող, օդալուսանկարահանում, կինոլուսանկարահանում, հեռուստալուսահամայնապատկեր, բոնձահացահատիկահավաք, ցիանաջրածնաթթու և այլ բաղադրյուններում խողովակ, օդ, ֆոտո, հեռուստ, բրինձ, ցիանա բաղադրիչները հանդես են եկել որպէս առանձին եզր, ուստի և պարզ են, իսկ մյուսները միասին կազմում են երկրորդ եզրը և բնականաբար բարդ են՝ կազմված երեք բառերից կամ արմատներից, որոնցից վերջինը իր հերթին ածանցավոր է (ֆոտո-էլեկտրափորազրուծյուն, խողովակ-էլեկտրահաղակում, խողովակ-էլեկտրահաղակող, օդ-լուսանկարահանում, կինո-լուսանկարահանում, հեռուստ-լուսահամայնապատկեր, բրինձ-հացահատիկահավաք, ցիան-ջրածնաթթու և այլն):

Զի բացառւում նաև քառաբաղադրիչ բարդության՝ երկու եզրերի միաժամանակ բարդ լինելը: Այդ դեպքում թե՛ մեկ, թե՛ մյուս եզրում հանդես եկող բարդ բառերը առանձին վերջրած ինքնուրույն, անկախ հասկացություն են արտահայտում: Այդպիսի կազմությունները խիստ սահմանափակ են (հարադրաբայականական = հարադիր + բայականական, լրագրավաճառատուն = լրագիր + վաճառատուն և այլն): Բնագրային օրինակ՝ Մեր քաղաքը կարելի է և պետք է ապահովել առայժմ գոնե մեկ կենտրոնական լրագրավաճառատնով (ԵՅ, 13. 4. 1974): Տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող հարադիրները ևս հարադրաբայականական նույն արժեքը չունեն (ԱՄ, ՀՀԲ, 144):

Վերջապես, թեև հազվագեղ, սակայն հանդիպում են նաև այնպիսի բարդություններ, որոնց վերջին պարզ բաղադրիչը գիտակցվում է որպէս առանձին եզր, ի տարբերություն առաջին եզրի, որ բարդ է՝ կազմված երեք բառերից կամ արմատներից. (դիմաթվաժամանականիշ = դիմաթրվաժամանակ → իշ). օրինակ՝ Գիտենք, որ հայերենում դիմավոր բայերը ոչ բայերից տարբերվում են իրենց դիմաթվաժամանականիշ մասնիկներով (ՌԻ, ԱՀՀԵ, 137):

Բաղադրաբաղադրիչ բարդությունները միատարր չեն թե՛ ըստ կազմության, թե՛ ըստ խոսքիմասային պատկանելության, և թե՛ բաղադրիչների փոխառյալ ու ոչ փոխառյալ լինելու տեսակետից: Նշված բարդ բառերը

մեծ մասամբ գոյականի խոսքի մասային արժեք ունեն, որոնց համեմատությամբ սահմանափակ են ածականներն ու բայերը: Չափազանց հազվադեպ են պատահում նաև այլ խոսքի մասային իմաստ կամ նշանակություն ունեցող բառերը, և դա բոլորովին էլ պատահական չէ:

Բազմաբաղադրիչ բարդությունները ստեղծվում են ամենից առաջ բարդ առարկաները, նրանց հատկությունները կամ գործողությունները արտահայտելու համար, և քանի որ ավելի շատ առարկաներ են մուտք գործում իրականության մեջ, քան գործողություններ ու հատկանիշներ, ուստի և նրանց անվանումները գերազանցում են մյուսներին: Ահա թե ինչու լեզվում գերիշխում են առարկաների անվանումները, որից հետո գալիս են ածականներն ու բայերը: Բազմաբաղադրիչ բարդությամբ արտահայտված այլ խոսքի մասեր գրեթե չեն հանդիպում, և եղած մի բանի օրինակներն էլ հատկապես հայերենի զարգացման սովետական փուլի հետ չեն կապվում:

Բազմաբաղադրիչ բարդությունները կազմվում են երկու կերպ.

ա) հայերեն բաղադրիչներով.

բ) փոխառյալ և հայերեն բառերի կամ արմատների կցումով: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձևով ստեղծված բարդությունները կարող են լինել թե՛ ածանցավոր և թե՛ ոչ ածանցավոր:

Բազմաբաղադրիչ բարդությունների մեջ առանձնանում են հայերեն բաղադրիչներով կերտված բառերը, որոնք քանակապես բավական շատ են և ծավալվել ու տարածում են ձևեր բերել զրական հայերենի զրավոր տարրերակում ու մասնավորապես գիտական լեզվում: Դրանք, իբրև տիրմիներ, մեծ մասամբ գործառու են գիտության ու տեխնիկայի (մասնավորապես՝ բժշկագիտության, տիեզերագիտության, լեզվաբանություն), սպորտի, ռազմական կյանքի և այլ բնագավառներում: Մատնանշված բառերի մեջ հանդիպում են նաև վերջածանցավոր կազմություններ, այսինքն՝ բարդությունը ստեղծվում է երեք (հազվադեպ նաև չորս) բառերից կամ արմատներից և վերջածանցներից (հատկապես՝ ուրջում, ում, ալին, ական և այլն): Վերջածանցներից առավել ակտիվորեն է գործում ուրջում-ը՝ պայմանավորված նրա բառակերտական մեծ կարողությամբ ու ընդհանուր իմաստով: Այսպիսով, նորաստեղծ բազմաբաղադրիչ բարդությունները լինում են ածանցավոր և ոչ ածանցավոր, և վերջիններս քանակապես չեն զիջում ածանցական կազմություններին: Օրինակներ՝ ազդանշանատեսակավորում, խիստորոշագիտություն, այգեպողարախարաբուծական, այգեպողարախարաբուծություն, սուտղա-

կողմնորոշում, աստղագիտական շինություն, աստղալուսաչափ, բաղմա-
շրջանառու, բարձրաջերմ աստիճան, գիտարշավախումբ, դեգրիսառսինց-
քակալ, գունալուսանկարչական, գունալուսանկարչություն, գունասրբա-
դրում, դիմաթվաժամանականիշ, դիմաթվաժամանականիշային, դիմա-
թվաժամանականիշություն, դիմաթվաժամանականիշություն, եգիպտա-
ցորենահալաք, երկրաժամանակագրություն, երկրաշարժաբանություն,
երկրաշարժագետ, երկրաշարժագիտական, երկրաշարժագիտություն,
երկրաշարժաչափ, երկրաժամակետ, զինանիշագիտություն, զուգաշմբշ-
կասահք, զերաշարասյուն, թատերախաղացանկ, թատերահանդիսատես,
թթվածնաբուժություն, թվադասանիշ, թմրագեղամուլ, թմրագեղավաճառ,
լեզվաժամանակագրություն, լեռնաարևաբուժում, լեռնահորատանցում,
լողամրցածե, լուսնահրթիռ, խողովակատեղակայիչ, խառատապտուտա-
կահան, խոսքարվեստագիտություն, կաբելահեռագիր, կաթնախողովա-
կաշար, կարմրաստղակիր, կիսակրափակիչ, կիսախողովակաշար,
կրծքանշանակիր, կրծքավիրաբուժություն, հանքաջրաբուժություն, հաս-
տոցագործիքաշինական, հացահատիկազտիչ, հացահատիկահալաք,
հացահատիկամաքրիչ, հեռուստախտորոշում, հեռագրագիծ, հեռագի-
տակաշինություն, հեռալուսանկարչություն, հեռախոսակայան, հետա-
խազածառայություն, հետախուզակենտրոն, հողաժայռափորում, հրթի-
ռարար, հուշագրերգմանատուն, հուշամետաղագրամ, հուշամրցանակա-
կիր, ձայնագրամեկուսիչ, ձայնափաստաթուղթ, ձյունաճահագնաց,
մանրէազերծում, մանրէակենսաբանական, մանրէակենսաբանություն,
մեքենափորձարարական, միջարտագրամասային, միջհեռուստատեսու-
թյուն, միջմայրցամաքային, մրցուղերթ, նավթամթերքամուղ, ջերմա-
բարշաշինարար, ջերմաբարշաշինություն, ջերմաբարշավար, ջրակղանա-
կակարգավորիչ, ջրածնաթթվային, ջրատարամաքրիչ, սահնակավայրէջք,
սրտավիրաբույժ, սրտավիրաբուժություն, տպավիճագրություն, վայր-
էջքուղի, ցեխաջրաբուժություն, ցուցադրամուշ, ցուցադրանյութ, ցու-
ցադրասեղան, ուղեծրակայան, ուղեծրահատված, ուղղաթիռակայան,
ուղղաթիռակիր, փոշեօդափոխիչ, բաղցկեղածին, բաղցկեղաբուժություն,
օդալուսանկարչական, օդալուսանկարչություն, օդանավասանդուղք, օ-
ւսարամոլորակաբնակ և այլն: Մատնանշված բառերը գործառում են
հատկապես մամուլի լեզվում, որտեղից էլ աստիճանաբար տարածում
են ստանում այլևայլ բնագավառներում: Բերենք բնագրային մի քանի
օրինակներ. Այս դեպքում հիվանդների հոսպիտալացումը նախատես-
վում է, այսպես կոչված՝ ազդանշանատեսակավորման նշանների հիման

վրա (Առ., 1972, 2, 10): նրանում ղետեղված դիտական ապարատուրաների սիստեմում աշխատում է էլեկտրոնային անոսայնյակ հեռագիտակը՝ աստղալուսաչափը, որը պատրաստվել է ՍՍՀՄ ԳԱ Ղրիմի աստղագիտաբանում (ՍՀ, 6. 4. 1973): Այնուհետև դիմանիշ բառը գործածելու ենք դիմաքվածամանականիշ իմաստով (ՌԻ, ԱՀՀԽ, 55): Իսկ երկրաչափագետների վերջին հետազոտությունների հաշվառմամբ կառուցված շենքերը կգիմանան նույնիսկ ինը բալանոց երկրաշարժին (ՍՀ, 21. 6. 1972): Դիտնականները ստացան բազմահազար աստղերի հիանալի լուսապատկերագրեր (ՍՀ, 8. 8. 1974): Ազամյանին են պատկանում լուսահեռագրի և ժամանակակից տեսամալնիտաֆոնի նախատիպի գյուտերը (Ավ., 5. 3. 1975): — Ազդանշան կա... Ապարատը լուսահեռքիով անջատվեց (ՍՀ, 27. 2. 1972): Դրանք կարելի է կիրառել թեթևների, ձայնագրամեկուսիչների ստացման համար և այլն (ՍՀ, 25. 10. 1975): Մանրէակենսաբանության ինստիտուտի լաբորատորիայում մշակվում են հողի պարարտացման բակտերիալ նոր նյութի՝ չոր նիտրագինի ստացման եղանակները (ՍՀ, 26. 6. 1970): Կարպատների անտառները հիմնականում դառնալու են ջրահանակակարգավորիչներ (ԵՆ, 28. 1. 1974): Դեպի Կամբոջայի ծովափ են մեկնել ԱՄՆ-ի երկու ուղղաթիռակիրներ (ՍՀ, 22. 1. 1971): Փոշեօղակովիչ լաբորատորիայում աշխատանքներ են կատարվում հանքահորերի և արտադրական այլ օբյեկտների օդափոխման և փոշեզրկման ուղղությամբ (ՍՀ, 6. 5. 1972):

Բազմաբաղադրիչ բարդությունների կերտման մեջ ակտիվություն են հանդես բերում լուս, հեռուստ, տես, ինֆն և այլ բաղադրիչներ, որոնցով ստեղծված բառերը մեծ մասամբ գիտության նոր ճյուղերի առաջացման հետ են կապվում, օրինակ՝ լուսազդանշան, լուսազդագիր, լուսաբեկաչափ, լուսահեռաչափ, լուսահեռագիր, լուսահեռագրական, լուսահեռադրային, լուսահեռադրվել, լուսահեռադրություն, լուսահեռադրիչ, լուսահրթիռ, լուսապատկերահանում, լուսապատկերագիր, լուսապատկերացույց, լուսապատճենահանում, լուսապատճենահանիչ, լուսապատճենահանող, լուսապատճենահան, լուսապագրություն, լուսավավերագրական, լուսափայտագրություն, լուսափայտադրություն, լուսափորագրություն, հեռուստալուսաչափիչ, հեռուստալուսախցիկ, հեռուստալուսանկար, հեռուստալուսանկարչական, հեռուստանկարահանում, հեռուստանկարահանվել, հեռուստալուսաչափական, հեռուստահաղորդագրություն, հեռուստահարցադրույց, տեսազդանշան, տեսահեռախոս, տեսաձայնագրել, տեսաձայնագրություն, տեսաձայնագրում, ինքնաթիռա-

շինարար, ինքնաթիռաշինություն, ինքնաթիռաթիռաշինարարություն, ինքնաթիռաթիռիչ, ինքնաշղթայակցում, ինքնատեղաշարժում և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Մի խոշոր գոմար տրամագրովեց կոմիտեի շենքի ճակատի վրա էլեկտրական լուսազղաղիւ տեղադրելու համար (ՍՀ, 19. 2. 1974): Պարաշյուտավոր լուսահրթիռների օդնությանը նրան հաջողվեց մի շարք տեղերում խափանել գետանցը (ՍՀ, 27. 4. 1975): Հեռուտալուսաշափիչ սարքերի միջոցով շրջադնովեց տեղանքը (ՍՀ, 19. 2. 1971): Այդ նույն ամսագրացումները հեռուստանկարահանվում էին «Մետեոր» արբանյակի միջոցով (ՍՀ, 16. 6. 1971): Մարսի մակերևույթից բնորոշման տեսագրանշանները երկարատև չէին և միանգամից չբանում էին (ՍՀ, 8. 12. 1971): 1971—72 թվականներին առաջին անգամ հեռախոսները կտեղադրվեն Նյու-Յորքում, Վաշինգտոնում... (ՍՀ, 14. 3. 1971): Գյուղատնտեսական շարժական ագրեգատները էներգիայի զգալի մասը ծախսում են ինժեներաշարժման վրա (Գիտ. տեխ., 1971, 7, 2):

Գրական հայերենում զգալի կշիռ ունեն նաև օտար բաղադրիչներով կազմությունները, որոնց մեջ գերիշխում են այն բարդությունները, ուր փոխառյալ բառը (արմատը) հանդես է գալիս որպես առաջին բաղադրիչ: Որոշ կազմություններում փոխառություն են առաջին և երկրորդ (ավտոմոտոսիրող, ավտոբեռնիչատար), հաղվադեպ առաջին և վերջին (էլեկտրամետաղակերամիկա) բաղադրիչները: Հանդիսվում են նաև այնպիսի բարդություններ, ուր փոխառյալ են միայն վերջին կամ վերջին երկու (տեսամագնիսաֆոն), այլև միայն մեջտեղի (ապակեէլեկտրամեկուսիչ, խողովակաէլեկտրահաղացում, խողովակաէլեկտրահաղացող) բաղադրիչները, մյուսը կամ մյուսները հայերեն բառեր կամ արմատներ են, որոնք կարող են իրենց հերթին ամանցավոր կամ բարդ լինել: Բազմաբաղադրիչ բարդությունների կերտման մեջ ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես ավտո, էլեկտր(ա), ռադիո, միկրո, կինո փոխառյալ բաղադրիչները, որոնցով ստեղծված բարդություններն են՝ ավտոկոռնկավար, ավտոհամալքակալան, ավտոուղեգիր, ավտոբետոնախառնիչ, ավտոմոտովիճակախաղ, ավտոկցաթափ, ավտոկցասալակ, ավտոճանապարհաշինարար, ավտոմայրուղի, ավտոմեքենաշինարար, ավտոմեքենաշինություն, ավտոմեքենավար, ավտոհամալքակալան, ավտոմիլաերթ, ավտոլեռնաշրջիկ, ավտոերթեկող, ավտոերթուղի, էլեկտրաարձագաղաց, էլեկտրասրտագիր, էլեկտրասրտադրություն, էլեկտրասրտագրում, էլեկտրալարանցում, էլեկտրահեռախոսություն, էլեկտրալուսաշափ, էլեկտրալուսազդանշան.

էլեկտրամիլիարբույժ, էլեկտրամիլիարբուժութիւն, էլեկտրաուղեգիր, էլեկտրաուժաչափ, էլեկտրափողնժծի, էլեկտրաեռակցող, էլեկտրանաւիցի, էլեկտրաբոցավառիչ, էլեկտրամշակում, էլեկտրամեքենագետ, էլեկտրամեքենագիտութիւն, էլեկտրամեքենաշինարար, էլեկտրալուսանկարել, էլեկտրալուսանկարիչ, էլեկտրալուսանկարչութիւն, էլեկտրաբեռնչափար, էլեկտրահեծանիւ, էլեկտրաժամացույց, էլեկտրամսաղաց, էլեկտրասրճաղաց, էլեկտրալուսարձակ, էլեկտրապողպատածուլում, էլեկտրապողպատածուլութիւն, էլեկտրաարագանոիչ, էլեկտրաարտադրամաս, էլեկտրաքարշափար, ռադիոալգանշան, ռադիոաստղագիտութիւն, ռադիոաստղագետ, ռադիոաստղաբաշխութիւն, ռադիոօդերևութաբանութիւն, ռադիոբանակցութիւն, ռադիոբարձրաչափ, ռադիոբարձրաչափիչ, ռադիոլրադրող, ռադիոլրտեսութիւն, ռադիոհեռուստացույց, ռադիոհեռուստասարք, ռադիոհեռուստակառավարում, ռադիոհեռուստաչափութիւն, ռադիոհեռագիտակ, ռադիոհեռախոս, ռադիոլուսահեռգիր, ռադիոլուսահեռգրութիւն, ռադիոծածկագիր, ռադիոնովագնացութիւն, ռադիոարդյունաբերութիւն, ռադիոամսագիր, միկրոծրագիր, միկրոհաղորդալար, միկրոհեռուստացույց, միկրոպատճենահանում, միկրոպատճենահանիչ, միկրոլուսապատճեն, միկրոլուսանկար, միկրոլուսանկարչութիւն, միկրոպաբարտանյութ, միկրոդասախոսութիւն, միկրոթաղամաս, միկրոշրջանառութիւն, կինոհրապարակախոսութիւն, կինոլուսանկարահանում, կինոմրցանակաբաշխութիւն, կինոփաստաթուղթ, կինոփաստագրութիւն, կինովավերագրութիւն, կինովավերագրող, կինոկատակերգութիւն, կինոդերանկ, կինոժամանակագրութիւն, կինոհաշվետվութիւն, կինոհանդիսատես, կինոլուսանկարահանում, կինոօրացույց և այլն:

Բազմաբաղադրիչ բարդութիւններէ ստեղծման մեջ որոշ դեր են կատարում նաև անհո, ավիա, գագ, էներգ(ա), մոտո, ռեւոլյուցիոն և այլ բաղադրիչները, որոնք վերը մատնանշվածների համեմատութեամբ նման արդյունաբեր են: Այդ բաղադրիչներով են առաջ եկել անոնկարահանում, անբողբեռութեամբանական, ավիաերթուղի, ավիա-դրծակալութիւն, գագասալիկակիր, գագաեռակցող, էներգամեքենաշինութիւն, մոտոշարասիւն, մոտոուղեկալ, մոտոգրոսաշրջիկ, մոտոծլունահանահանագնաց, մոտոհրաձիգ, մոտոհրաձգային, ռենտգենահեռուստատեսութիւն, ռենտգենալուսանկարչութիւն, ֆոտոփաստաթուղթ, ֆոտոհեռուստատեսային, ֆոտոհեռագիր, ֆոտոթղթակցութիւն, ֆոտոբազմապատկիչ, ֆոտոցուցադրում և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Խոսքը վե-

րաբերում է ավտոգրոսաշրջիկներին (ՀՖ, 21. 12. 1971): Գեոֆիզիկոսների առաջարկած էլեկտրաֆիզիկական խոլերոգի միջոցով 1974 թ. հետազոտվեց 20 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն (Ավ., 12. 3. 1975): «էլեմո» աշխատ է կոչվում ումինական արտադրության առաջին էլեկտրաֆիզիկական (ՍՀ, 21. 10. 1975): Չեն ենթարկվում կարգավորող էլեկտրալուսազդաններին և ավտոտեստներին (ՍՀ, 19. 12. 1971): էլեկտրաժամացույցներ... «էլեկտրաքարշման փոխադրած» օդաճնշական ժամացույցներ են (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 24): «Սոյուզ» տիեզերանավում կա երկրային կետերի հետ կապի ռադիոֆիզիկական սխեմա (ՍՀ, 18. 7. 1975): Անգլիայի ռադիոաստղագետ Հյուշի և իր գործընկերների կողմից հայտնաբերվեցին ժամանակակից աստղաֆիզիկայի առավել օբյեկտներից մեկը՝ բաբախիչները (Ավ., 14. 1. 1976): Խաղիոքարճալակիչը «որսացել է» Լուսինը (ՍՀ, 24. 2. 1972): մադիո-ազդաններ երկիր—Լուսին—երկիր շվաբիծն անցնում է մոտ 2,6 վայրկյանում (ՍՀ, 9. 2. 1971): Պենտագոնը Բրիտանական կղզիներում ստեղծում է ռադիոլուսնության մի նոր կենտրոն (ՍՀ, 9. 1. 1973): Սպեկտրալ վերլուծության կիրառությունը լուսատուների նկատմամբ և ռադիոաստղագիտության հանդես գալը (20-րդ դարում) բավականին ընդարձակեցին մեր աստղագիտական գիտելիքները (ՄՖԴ., 1972, 1, 25): էլեկտրոնային տեխնիկայի զարգացումը հնարավորություն տվեց ստեղծել աշխարհի: Ֆոտոգրավապատկիչներ և ուժեղացնող սարքեր, որոնցով հնարավոր է գրանցել այդ ճառագայթումները (ՍՀ, 26. 1. 1971): Նրա անմիջական ղեկավարությամբ մշակվել է «Մինսկ-22»-ի միկրոճառագային էմուլսատորը... (ՍՀ, 15. 11. 1972): Պատշաճ զարգացում չի ստացել գեղարվեստական կինոհրապարակաստությունը (ՍՀ, 22. 8. 1972): Կիրականացնեն կիսոլուսանկարահանումները և կանցկացնեն հեռուստառևոյություններ յուրաքանչյուր տիեզերանավից (ՍՀ, 18. 5. 1975) և այլն:

Որոշ բարդություններում փոխառյալ են առաջին և երկրորդ (հազվադեպ և երրորդ) բաղադրիչները, մյուսը (մյուսները) հայերեն են: Այստեղ որպես առաջին բաղադրիչ մեծ մասամբ կիրառվում են ավտո, միկրո, գազ, ֆոտո. կինո, աերո, ռադիո և այլ բաղադրիչները, որոնք կրցվում են որպես երկրորդ բաղադրիչ հանդես եկող էլեկտր, ռադիո, աուրբին, մոտո, սպեկտր և այլ բառերի կամ արմատների, օբյեկտի ավտոգրեյքերավար, ավտոմոտոխումբ, ավտոմոտոմրցում, ավտոմոտոներթ, ավտոմոտոսիրող, ավտոմոտոակումբ, ավտոմոբիլսամբարձիչ, ավտոկոունկավար, ավտոբենզինատար, ավտոցեմենտատար, ավտոռադիոընդունիչ, ավտոմոտոէլեկտրասարքավորում, ակումագնիսաշափ, գազաէ-

լեկտրալողում, գաղաձեկտրազոդող, գաղաձեկտրանեռակցում, գաղաձեկտրանեռակցող, գաղանավթահանույթ, գաղատուրբաղնաց, գաղատուրբաթարշ, գաղատուրբատար, գաղատուրբակիր, գաղատուրբինարարշ, գաղատուրբինաշինույթուն, էլեկտրաապարատաշինարար, էլեկտրասպարատավար, էլեկտրագաղազողող, էլեկտրանեռակցող, կինոֆոտոնկարահանում, միկրոէլեկտրաշարժիչ, միկրոցեմենտակիր, միկրոռադիոալիք, միկրոռադիոընդունիչ, միկրոէմալապատում, ռադիոսպեկտրագիր, ֆոտոէլեկտրափորագրույթուն, ֆոտոէլեկտրափորագրում և այլն: Սրանք հիմնականում սովետական շրջանում ստեղծված բարդություններ են, որոնց մեջ միավորվել են նաև նախորդ շրջանից եկող մի երկու բառեր:

Բնագրային օրինակներ՝ Ավտոմոտոսիբոդների կամավոր ընկերություններ (ՍՀ, 17. 1. 1974): Թույլատրված է 1970 թվականին կոլտնտեսությունների և սովխոզների աշխատանքի առավել լարված ժամանակամիջոցներում հիմնարկներից ու կադմակերպություններից ներգրավել տրակտորներ և ավտոբեքինատորներ (ՍՀ, 25. 6. 1970): Նրանց տրամադրության տակ կան ավելի քան 400 արագագործ ավտոմոբիլաւմբարձիչներ, որոնք մի քանի ռուպեում բեռնաթափում են ավտոմեքենան (ՍՀ, 14. 9. 1972): Մրցուղերի էր դուրս եկել ավտոմոտոփումբը (Ավ., 10. 2. 1972): Ներկայումս գործնականում մշակված է ֆոտոէլեկտրափորագրումով պղնձյա գլանների վրա խոր տպագրական ձևեր ստանալու եղանակը (Դիտ. տեխ., 1970, 5, 25): Ստեղծված են նաև աերոմագնիսաչափեր, որոնք թույլ են տալիս չափումներ կատարել թռչող ինքնաթիռից (Ի. տ., էջ 2): Մոտ 2500 մարդ այստեղ պարապում է հանրավայրերի շահագործման գազանավթաքանույթի նախադժման մասնագիտությունների գծով (ՍՀ, 14. 1. 1972): 40 հազար սարք կալտրաստի կալուզայի «Ավտոմոտոէլեկտրասարգավորումներ» գործարանի կոլեկտիվը (ՍՀ, 14. 3. 1972): Ավտոկոունկավարների դասընթացներում ընդունվում են վարորդական իրավունք ունեցողները (ՍՀ, 20. 1. 1972): Նա լեռնահանքային գծով էլեկտրագազեռակցող է (ՍՀ, 3. 2. 1972): Հյուրերը հղան էլեկտրագազեռակցման, էլեկտրատեխնիկայի գծագրման և միշարք այլ կարիներներում (Ավ., 14. 4. 1972):

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց լեզվի բառապաշարի հարստացման մեջ կարևոր դեր են կատարում նաև օտար բառերը կամ արմատները, որոնք, կցվելով հայերեն բառերին (նաև արմատներին)¹ առաջ են բերում նաև բաղմաբաղադրիչ բարդություններ՝ հարստացնելով մեր լեզվի տերմինաբանությունը, դառնալով նրա բաղկացուցիչ ու անկապտելի մասը:

3. ՕՏԱՐ ԲԱՂՏԴՐԻՋՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դրական հայերենի բառապաշարում քիչ տեղ չեն զբաղում փոխառյալ բաղադրիչներով բառերը. լայն տարածում ունեն հատկապես այն բարդությունները, ուր օտար բառը որպես առաջին բաղադրիչ է կիրառվում: Փոխառյալ բառ + հայերեն բառ կաղապարով ստեղծված շատ բարդություններ քննվել են վերևում, այս կամ այն առիթով: Այստեղ ուսումնասիրվելու են միայն այն փոխառությունները, որոնք բառակազմական դերը բավական մեծ է: Բառակերտական ակտիվություն են հանդես բերում առանձնապես ագրո, ավիա, ավտո, գազ, էլեկտր, էներգ(ա), կինո, միկրո, մոտո, ռադիո, ֆոտո, սպորտ, սեյսմ(իկ), տրակտոր, տուրբին և այլ բառերը կամ արմատները, որոնք հիմնականում հունա-լատինական ծագում ունեն և արդեն մերվել են մեր լեզվին, դարձել նրա հարազատ սարքը: Քննենք այդ բաղադրիչներով ստեղծված բարդություններն առանձին-առանձին:

Ագրո բաղադրիչով կազմված բարդությունները ճեշող մեծամասնությամբ գյուղատնտեսական հասկացություն արտահայտող տերմիններ են, որոնք հիմնականում բնութագրվում են դործածության ոչ բարձր հաճախականությամբ, և զբաղեցրել են ծավալում ու տարածում ստացել դրական լեզվում: Օրինակներ՝ ագրոարդյունաբերական (ՍՀ, 2. 6. 1976)¹¹, ալրոնդանակ, ագրոմակնո, ագրոկանոն, ագրոկենսաբանական, ալրոմիջոցառում, ագրոդոուսուցում, ագրոտնտառամեխիորատիվ, ագրոտնտառամեխիորացիա, ագրոդիտություն, ագրոտեղամաս, ագրոդասընթաց, ագրոդասընթացավար, ագրոկենսաբան, ագրոկենսաբանություն, ագրոձեռնարկում, ագրոխմբակավար, ագրոհամալիք, ագրոդրջան, ագրոբաղաբ, ագրոբաղաբաբանակ, ագրոբաղաբաբանակիչ, ագրոբաղաբաշեն, ագրոօդերևութաբանական, ագրոօդերևութաբանություն և այլն: Նկատենք, որ մի քանի բաղմաբաղադրիչ բարդություններում փոխառյալ են ոչ թե մեկ, այլ երկու բառեր կամ արմատներ, որոնցից մեկը՝ ագրո-ն, հանդես է դալիս բառի սկզբում, մյուսը՝ վերջում (ագրոտնտառամեխիորատիվ, ագրոտնտառամեխիորացիա և այլն), հազվագեղ հանդիպում է նաև այնպիսի բարդություն, ուր միայն վերջին բաղադրիչն է բնիկ հայերեն, մյուս երկու բաղադրիչները փոխառություն են, ինչպես՝ ագրոդոուսուցում և այլն:

¹¹ Ագրոարդյունաբերական-ը ուսերենում դործածվող агропромышленный բառի բառացի թարգմանությունն է և համարժեք է նրան:

Ավիա.—Հատիներենից ռուսերենի միջոցով անցած այս բաղադրիչով կազմված բառերը հիմնականում կապվում են օդադնացության ու ռազմական տեխնիկայի զարգացման և մեր իրականության մեջ նրանց արմատավորման հետ, և եթե դրանց մի մասը աչքի է ընկնում լայն կիրառության ու տարածվածության, ապա շատ բառեր էլ ունեն սահմանափակ գործածություն ու ոչ մեծ ընդգրկում:

Ավիա-ով ստեղծված բառերի մեջ առանձնանում են ռազմական և սպորտային որոշ տերմիններ, ինչպես՝ ավիացիոնային, ավիադորամաս, ավիագունդ, ավիամիավորում, ավիառումբ, ավիառմբակիր, ավիատորպեդակիր, ավիադրահատանկային, ավիահետախույզ, ավիահետախուզություն, ավիաակումբ, ավիախմբակ, ավիամարզիկ ավիամարզիկ, ավիամոտոսկումբ, ավիասպորտակումբ և այլն: Այս բաղադրիչով բառերի մեծ մասը, իբրև տերմիններ, առավել բնորոշ են զիտական լեզվին և խոսակցական ոճի մեջ քիչ են հանդիպում, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք կիրառվում են նաև այլ բնագավառներում ու ոճերում: Ավիա-ով կերտված բառերը մի քանի տասնյակի են հասնում՝ ավիաաշխատող, ավիաարդյունաբերություն, ավիադպրոց, ավիաընկերություն, ավիակիր, ավիաձեռնարկություն, ավիանորոգում, ավիաուղեվոր, ավիափոխադրում, ավիափոշոտում, ավիափոստ, ավիաօդակ, ավիաաղանջան, ավիադնացք, ավիահավաքակայան, ավիահրահանգիչ, ավիամոտորաշինություն, ավիանկարահանում, ավիանկարահանություն, ավիաշինարար, ավիաշարժիչ, ավիաջոկատ, ավիավարչություն, ավիափարոս, ավիաուղի և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Արդեն առաջին հընգամյակում մեկ մոտ ստեղծվեց ավիաարդյունաբերություն (ՄՀ, 3. 2. 1970): Սկսել է գործել Երևանը խարկովի հետ կապող ավիագիծը (ՄՀ, 5. 4. 1974): Օդային երթևեկությունը անվտանգ կազմակերպելու նշանաբանով են աշխատում ավիաձեռնարկության մարզիկ (ԵՅ, 18. 12. 1973): Հայաստանի ավիամարզիկները այսուհետև իրենց բարձր վարպետությամբ կճախրեն ավիելի հեռուն (ՀՅ, 11. 2. 1971): Մեծանում է ավիափոխադրումների ծավալը (ՄՀ, 27. 2. 1971):

Մի քանի բարդություններում ավիա-ի փոխարեն հանդես է գալիս օդ բաղադրիչը, որոնք գործածվում են զուգահեռաբար. ինչպես՝

ավիահետախուզություն—օդահետախուզություն,

ավիանկարահանում—օդանկարահանում,

ավիափոխադրում—օդափոխադրում

ավիաուղի—օդաուղի

ավիաաղանջան—օդաաղանջան և այլն:

Ավտո.—Հունարենից մեր լեզվին անցած արմատը բավական կենսունակ է, և նրանով ստեղծված բարդությունները տերմինային արժեք ունեն ու կիրառվում են մասնավորապես գիտությունն ու տեխնիկայի և սպորտի ասպարեզում: Նշված բաղադրիչով շատ բառեր արդեն ծավալում են ստացել, իսկ մի քանիսն էլ տարածվելու ակնհայտ միտում են հանդես բերում:

Ավտո-ով կազմված բարդությունների մեջ այդ բաղադրիչը մեծ մասամբ կիրառվում է ավտոմեքենա, ավտոմոբիլ, ավտոմոբիլային նշանակություններով, իսկ մյուս իմաստներով՝ ավտոմատիկ, ինֆնա-շարժ, ինֆնազնաց. սևիակառն, իր, ինֆն և այլ բարդություններ քիչ են հանդիպում:

Ավտո բաղադրիչով կազմված բարդություններն են՝ ավտոամբարձիչ¹², ավտոարդյունաբերություն, ավտոբաղամարտ, ավտոբեռնիչ, ավտոբարձիչ, ավտոգնացք, ավտոգրասենյակ, ավտոհանգուկ, ավտոգոդ¹³, ավտոգոդագործ, ավտոերթ, ավտոերթեկություն, ավտոընկերություն, ավտոմեքենա, ավտոլամպ, ավտոլցարի, ավտոխանութ, ավտոկենսորոն, ավտոկանգառ, ավտոկանգավայր, ավտոկողոպուտ, ավտոկոռնկավար, ավտոկրպակ, ավտոկցորդ, ավտոհանգրվան¹⁴ (ՍԳ, 1. 11. 1973), ավտոհավաքակայան, ավտոհավաքող, ավտոհսկա, ավտոձեռնարկություն, ավտոմխոց, ավտոմոտորերթ, ավտոշարասյուն, ավտոշուկա, ավտոջոկատ, ավտովարորդ, ավտովթարայնություն, ավտոտաղավար, ավտոտեխնոլոգիայում, ավտոտնտեսություն, ավտոտեղեկիր, ավտոուղի, ավտոփականագործ, ավտոփոխադրում, ավտոսկումբ, ավտոբեռնատար, ավտոբեռնաբաշխիչ, ավտոբեռնախառնիչ, ավտոբոսաշրջագայություն, ավտոբոսաշրջիկ, ավտոբրահմաս, ավտոկայարան, ավտոկշեռք, ավտոհավաքիչ, ավտոմայրուղի, ավտոմատակիր, ավտոմատավար, ավտոմատաձիգ, ավտոմոբիլաշինարար, ավտոմարդաձև,

12 Ավտո. գազ, էլեկտր(ա). կենդ(ա). կինո, միկրո, մոտո, ռադիո, ֆոտո և այլ բառերով կամ արմատներով կազմությունների մասին տե՛ս է՝ ան բաղամբաղադրիչ բարդություններ» բաժնում:

13 Նույն հասկացության համար շերտային երևանք-ը դործածում է թե՛ ավտոգոդ և թե՛ անվաղող բառերը, մի բան, որ խրախուսելի չէ, մանավանդ երբ դրանք կիրառվում են միևնույն հոգվածում: Լեզվում առաջ է գալիս բառային նույնանիշություն, որից պետք է խուսափել:

14 Վտոկետական դպրոց-ում նույն հոգվածում հանդիպում է նաև ավտոգաբաժ, իսկ շերտային երևանք-ը գարածի իմաստով սկսել է գործածել ավտոտնակ (ՇՆ, 19. 2. 1974):

ավտոմեքենաշինարար, ավտոմոտոակումբ, ավտոմոտովիճակախաղ, ավտոշինարարություն, ավտոպահեստամաս, ավտոշրջան, ավտոսիրող, ավտոփորձակայան, ավտոփորձարկում, ավտոքարշ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ 14 հեկտար կգբաղեցնի Երևանի ավտոբեռնիչների նոր գործարանը (ԾՆ, 17. 4. 1974): Ֆրանսիացի վաճառական Պյեռ Մայարը ստեղծել է այսպիսի ջրային «ավտոդանոկներ»: Դրանց առավելությունն այն է, որ դրանցով նույնպես հեշտությամբ կարելի է տեղաշարժվել ջրի վրա, ինչպես և ցամաքում (Ավ., 6. 9. 1972): Միրդոյանի սաները վերջերս նրա ղեկավարությամբ ավտոբեռ կատարեցին (ՍՀ, 23. 2. 1972): Մեր երկրում ստեղծվելու է վոլգյան ավտոմոբիլի գործարանի 33 տիպային ավտոկենտրոն (ՍՀ, 24. 8. 1971): Ստեղծվել է տուրիստների սպասարկման ավտոնավաճակայան (ՍՀ, 25. 8. 1970): Նախատեսվում են արագացնել ավտոնկայի կառուցման ժամկետները (ՍՀ, 16. 2. 1972): Ավտոշարասյան պետի առանձնասենյակի պատին կախված է մետաքսյա մի դրոշ (Ավ. 15. 1. 1972):

Գազ-ով կազմված բառերը հիմնականում կապվում են մեր իրականության մեջ դադի մուտք գործելու ու նրա լայն գործածության հետ և մեծ մասամբ դիտության ու տեխնիկայի բնագավառի տերմիններ են: Գազի կիրառությունը դուրս է գալիս կենցաղային սահմաններից՝ ընդգրկելով արդյունաբերության, շինարարության, ռադմական կյանքի, տրանսպորտի և այլ բնագավառներ, առաջ են գալիս նոր երևույթներ ու սարքեր՝ պատճառ հանդիսանալով նոր բառերի կազմության: Գազ-ով ստեղծված բարդ բառերի մի մասը տարածում է դտել զրական լեզվում և բնութագրվում է գործածության միջին կամ սովորական հաճախականությամբ, մի շարք բառեր էլ աստիճանաբար սկսում են ակտիվություն ձեռք բերել, որոշ բառեր էլ ընդհանրապես հանդես չեն բերում կենսունակություն ու ծավալվելու միտում:

Դազ բաղադրիչով կերտված բարդություններն են՝ գազաբաշխիչ, գազաբաշխում, գազահագեցուցիչ, գազատար, գազարդյունաբերություն, գազափոխանակում, գազաթափանցելիություն, գազաբաժանում, գազաբեր, գազագոյացում, գաղագործարան, դաղագրոհ, գազասարքավորում, գազավերամշակում, գազամատակարարում, գազաէլեկտրաղոցում, գազաէլեկտրաղոցող, գազաէլեկտրաեռակցում, գազադիմացկուն, գազազերծ, գազազերծիչ, գազազերծում, գազաղողում, գազագտիչ, գազաթափանց, գազաթափանցիկ, գազաթափանցում, գազաթողարկիչ, գազաթունավորում, գազալցում, գազալիցք, գազալույս, գազալուսավորում,

դադախառնիչ, գաղսխառնում, գաղախողովակ, գաղախողովակաշար, գաղախցան, գաղախցանիչ, գաղախցանում, գաղախցիկ, գաղաժավալաշափ, գաղաժին, գաղաժծիչ, գաղակայան, գաղակարգավորիչ, գաղակարգավորում, գաղակիր, գաղակտրում, գաղակտրող, գաղակլանիչ, գաղակլանում, գաղահագեցում, գաղահալիչ, գաղահալում, գաղահան, գաղահանույթ, գաղահաշվիչ, գաղահեղուկային, գաղամայրուղի, գաղամատակարարում, գաղամարրիչ, գաղամաքրում, գաղամբար, գաղամուղ, գաղաշահագործում, գաղաշիկացում, գաղաշինարար, գաղաորսիչ, գաղաշափ, գաղաշափիչ, գաղապաշտպան, գաղապահաստարան (ՍՀ, 30. 8. 1972)¹⁵, գաղապարագա, գաղապարատ, գաղապարսիչ, գաղաջնուցիչ, գաղաջնուցում, գաղաջնմաղիմացկուն, գաղառումբ, գաղասաք, գաղալթար, գաղատաղնապ, գաղատար, գաղացանց, գաղափոխանակություն, գաղափրկիչ, գաղաօղային և այլն:

Վերջին տասնամյակներում զազ արմատով կազմվեցին բաղմբաղադրիչ որոշ բարդություններ: Դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնց առաջին և երկրորդ բաղադրիչները փոխառյալ են, վերջինը՝ հայերեն. օրինակ՝ գաղատուրբինաքարշ (ՍՀ, 1959, № 242) և այլն:

Սխալ է ա հոգակապի փոխարեն ու-ի գործածությունը այդպիսի բարդություններում, ինչպես՝ գաղատուրբաքարշը հզոր ջերմոցային քարշիչով գաղային տուրբինով լոկոմոտիվ է (Ա.վ., 1960, № 5):

Երբ փոխառյալ բաղադրիչով բարդություն է ստեղծվում հայերեն բառերի կամ արմատների հետ, և վերջիններս ունեն անկախ կիրառություն լեզվի մեջ, պետք է գործածել ա հոգակապը, որը հարավատ է մեր լեզվի բառակազմությանը:

Էլեկտր.— Այս բաղադրիչով կազմված բառերը մեծ կշիռ ունեն դրական լեզվի բառապաշարում, որոնք հիմնականում կապվում են գիտության ու տեխնիկայի, այլև արդյունաբերության, դյուղատնտեսության, շինարարության ու մեր կենցաղի մեջ էլեկտրականության մուտք գործելու ու լայն գործածություն ստանալու հետ: Իհարկե, էլեկտրականությունը մեզ մոտ սկսել է կիրառվել դեռևս մինչև սովետական շրջանում, ուստի այդ արմատով ստեղծված որոշ բառեր գալիս են այդ ժամանակից, սակայն էլեկտրականությունը լայնորեն թափանցեց մեր իրականության գրեթե բոլոր բնագավառները հատկապես Հայաստանում սովետական

¹⁵ Դադապահեստարան կազմությունում ավելորդ է առան վերջածանցը, քանի որ պահեստը արդեն իր մեջ ունի տեղի նշանակություն:

կարգեր հաստատվելուց հետո Այդ կապակցությամբ բաղմաթիվ բառեր կերտվեցին՝ համալրելով հայերենի բառային կազմը, մասնավորապես՝ տերմինաբանությունը: Գործածության հաճախականության տեսակետից դրանք միևնույն մակարդակի վրա չեն, և որոշ բառերի համար բնութագրականը ոչ հաճախադեպ կիրառությունն է: Համեմատաբար ակտիվություն են հանդես բերում՝ էլեկտրագնացք, էլեկտրագործարան, էլեկտրաղանգ, էլեկտրակայան, էլեկտրալուսավորություն, էլեկտրաձողորդիչ, էլեկտրահաշիվիչ, էլեկտրահոսանք, էլեկտրամեքենա, էլեկտրասյուն, էլեկտրացանց, էլեկտրաքարշ և այլն, իսկ պասսիվ գործածությունը առավել հատկանշական է էլեկտրաարդուկ, էլեկտրաբեր, էլեկտրաբռնիչ, էլեկտրազաղանակցում, էլեկտրազաղանակցող, էլեկտրաեռք, էլեկտրածին, էլեկտրակենցաղային, էլեկտրաշաղափ, էլեկտրաշեղք, էլեկտրապաշտպան, էլեկտրավախություն, էլեկտրատիպ, էլեկտրափոստ և այլ բառերին: Իհարկե, նշված բառերի կիրառությունը ակտիվություն և պասսիվություն վերագրելը որոշ առումով պայմանական է, և ժամանակի ընթացքում դրանց մի մասը կառող է իր տեղը փոխել:

Էլեկտր բաղադրիչը, որ հիմնականում նշանակում է «էլեկտրական», չափազանց կենսունակ է նոր բառեր կերտելու մեջ: Էլեկտր(ա)-ով ստեղծված բարդությունների մի մասը գործառում է նաև առանձին խոսակցության մեջ՝ պայմանավորված դրանցով արտահայտվող առարկաների, իրերի, այլև գործողությունների հետ մարդկանց հաճախակի շփվելու, գործ ունենալու, դրանք գործադրելու և այլ հանգամանքներով:

Մասնանշված արմատով կերտված բառերն են էլեկտրաազդանքշան, էլեկտրաարդյունաբերություն, էլեկտրագազազողող, էլեկտրագազազողում, էլեկտրաեռակցում, էլեկտրազինվածություն, էլեկտրաընկերություն, էլեկտրաթնդանոթ (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 26), էլեկտրաժամացույց (ՍՀ, 25. 2. 1965), էլեկտրալուծում (Առ., 1971, 2, 15), էլեկտրալիզավար, էլեկտրախթանում, էլեկտրախույզ, էլեկտրաժառանգություն, էլեկտրակենտրոն, էլեկտրահալ, էլեկտրահաղորդում, էլեկտրահաղորդականություն, էլեկտրահաղորդակ, էլեկտրահետախուզություն, էլեկտրահոսանքահաղորդիչ, էլեկտրահրակայուն, էլեկտրածուլող, էլեկտրածուլարան, էլեկտրաձայնային, էլեկտրաճշգրիտ, էլեկտրամատակարարում, էլեկտրամեկուսիչ, էլեկտրամետաղակերամիկա, էլեկտրամեքենայացում, էլեկտրամեքենաշինարար, էլեկտրամոբիլաշինություն, էլեկտրաշահագործում, էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրաշափիչ, էլեկտրապոտտակային, էլեկտրապաշտպան, էլեկտրաշերմային, էլեկտրաշենուցիչ, էլեկտրառա-

դիտարտադրամաս, էլեկտրասարքավորում, էլեկտրասառնարան, էլեկտրասնուցում, էլեկտրավերանորոգում, էլեկտրատեղակայում, էլեկտրացուցանակ, էլեկտրափոստ (Գիտ. տեխ., 1971, 2, 25), էլեկտրափոխակերպիչ, էլեկտրափականագործ, էլեկտրաբարշավար, էլեկտրաբաշխիչ, էլեկտրաբաշխում, էլեկտրաբեռնաբարձիչ, էլեկտրաբոցավառիչ, էլեկտրադաշիկոնում, էլեկտրադիտակ, էլեկտրազոդարան, էլեկտրաթորիչ, էլեկտրախինթնաշարժ, էլեկտրալամպագործարան, էլեկտրալուսաշափահան, էլեկտրալուսանկարում, էլեկտրահաշիվեկշիռ, էլեկտրահամարանք, էլեկտրահրահան, էլեկտրահորատիչ, էլեկտրաձուլող, էլեկտրամեքենայացում, էլեկտրամետաղագործ, էլեկտրանալ, էլեկտրաշինարար, էլեկտրաշափ, էլեկտրասնում, էլեկտրասնուցում, էլեկտրավահան, էլեկտրատատանում, էլեկտրատարողութուն, էլեկտրացույց, էլեկտրաուժականութուն, էլեկտրափոխանցում, էլեկտրաքամահար, էլեկտրադաց (ՊՍ, 3, 9), էլեկտրազոդում, էլեկտրազոդիչ, էլեկտրազոդել, էլեկտրազաիչ, էլեկտրաթորում, էլեկտրախուզ, էլեկտրակիր, էլեկտրահալում, էլեկտրահովհար, էլեկտրաձուլում, էլեկտրաստիբիչ, էլեկտրասղոց, էլեկտրասղոցարան, էլեկտրավառարան, էլեկտրագուլման, էլեկտրահեռակցիչ, էլեկտրախուզում, էլեկտրակալսում, էլեկտրակտրում, էլեկտրահատում, էլեկտրահերկ, էլեկտրահերկում, էլեկտրահղկում, էլեկտրահղկել, էլեկտրամխել, էլեկտրամուրճ, էլեկտրավար, էլեկտրափայլեցում, էլեկտրատաքացուցիչ, էլեկտրաքամ, էլեկտրաքամիչ և այլն:

Էլեկտրականութունն ու էլեկտրական սարքերը սկսեցին կիրառվել նաև բժշկության մեջ ու այլ բնագավառներում, որի շնորհիվ առաջ եկան նոր բուռեր: Օրինակ՝ էլեկտրաբուլժ, էլեկտրաբուժարան, էլեկտրաբուժություն, էլեկտրասրտաբան (ՍՀ, 27. 9. 1973), էլեկտրասրտաբանություն (ԵՍ, 22. 9. 1973), էլեկտրասրտագիր, էլեկտրասրտագրում, էլեկտրասրտագրիչ, էլեկտրասրտազրուկություն, էլեկտրավիրաբուժություն (ԵՍ, 1964, № 13), էլեկտրաքուն (Սվ., 21. 1. 1973), էլեկտրաախտորոշում, էլեկտրամակարդում, էլեկտրացեխաբուժություն, էլեկտրավիրահատում, էլեկտրաուղեղագիր, էլեկտրաուղեղագրություն և այլն:

Վերջին տարիներին ստեղծվեցին եռակցում և եռակցող բուռերը, որոնց հետ էլեկտր արմատի միացմամբ առաջ եկան էլեկտրաեռակցում և էլեկտրաեռակցող ձևերը: Մամուլում դրանց ղուգահեռ գործածվում են նաև էլեկտրագոգում և էլեկտրագոգող բուռերը ճիշտ նույն նշանակությամբ, որով անհստակություն է ստեղծվում նշված բուռերի իմաստների մեջ, մի բան, որ սկետք է ճշտորոշվի: Էլեկտրաեռակցում և էլեկտրաեռա-

կցող բառերը, որ հիմնականում գործածում է «Երեկոյան Երևանը», իմաստային տեսակետից որոշ տարբերություն է հանդես բերում էլեկտրագոդում և էլեկտրագոդող բառույթների նկատմամբ, որ մեծ մասամբ հանդիպում են «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում, և դա արտահայտվում է նրանում, որ այդ բառազույգերից յուրաքանչյուրով միևնույն գործողությունը տարբեր ձևով է իրացվում, այսինքն՝ ենթադրվում է տարբեր միջոցների ու եղանակների գործադրում տվյալ գործողության կատարման համար։ Ընդ որում, եթե եռակցումը *сварка*-ի, ապա զոդումը *пайка*-ի համարժեքն է։ Այստեղից էլ ունենք եռակցում—*сварка*, եռակցող—*сварщик* և զոդում—*пайка*, զոդող—*паяльщик* նույնանիշները, որից և առաջ են եկել էլեկտրաեռակցում—*электросварка*, էլեկտրազոդում—*электропайка* և այլ համարժեք ձևերը։ Այս ամենից հետևում է, որ նշված բառերի գործածությունների մեջ որոշակիություն ու ճշգրտություն պետք է մացվի, դրանով իսկ նպաստելով դրանց ղուղահեռ կիրառությունների վերացմանը խոսքային մակարդակում։

Էներգ(ա).—դրական հայերենում քիչ չեն էներգ(ա) արմատով բարդությունները, որոնք հիմնականում կապվում են էլեկտրականության, էլեկտրական էներգիայի հետ. այդ բաղադրիչով ստեղծված բարդություններում մեծ մասամբ էներգ(ա)-ն կարող է հանդես գալ նաև որպես էլեկտրական էներգիա բառակապակցության համարժեք։ Էներգ(ա)-ի տակ մի շարք դեպքերում նկատի է առնվում նաև «էլեկտրական էներգիա» նշանակությունը. դեռ ավելին, էներգ(ա) բաղադրիչը հաճախ համարժեքային ձև է կազմում էլեկտր արմատի հետ և դրանցով կազմված բառերը կարող են գործածվել ղուղահեռաբար, իբրև նույնանիշներ։ Այսպես՝ էներգասպառում-ը կարելի է փոխարինել էլեկտրասպառում-ով, էներգատեսչություն-ը՝ էլեկտրատեսչությամբ և այլն։ Ընդ որում, էներգասպառում, էներգատեսչություն, էներգալիմվածություն և այլ բառեր կարող են նշանակել ոչ միայն «էներգիայի սպառում», «էներգիայով ղինվածություն», «էներգիայի օգտագործումը կարգավորող տեսչություն», այլ նաև «էլեկտրական էներգիայի սպառում», «էլեկտրական էներգիայով ղինվածություն» և այլն, այս վերջին իմաստները անշուշտ ենթադրվում կամ ենթադրելի են։ Էներգ(ա) բաղադրիչով առաջ եկած բառերը ընդհանուր առմամբ գործառում են գիտական լեզվում և հազվադեպ են հանդիպում այլ ոճերում, բացառությամբ մի քանիսի, որ նոր-նոր սկսում են ծավալում ստանալ նաև այլ բնագավառներում։

Էներգ(ա)-ն հանդես է գալիս հետևյալ բարդություններում՝ էներ-

գաղինվածություն, էներգածախսում, էներգածառայություն, էներգակառույց, էներգահամակարգ¹⁶ (Սովետական էներգետիկները շարունակում են աշխատել երկրի միացյալ էներգահամակարգի ստեղծման վրա (Ավ., 18. 2. 1972), էներգահիմնարկ, էներգահզորություն, էներգաճգնաժամ, էներգամատակարարում, էներգամեքենաշինական, էներգամիավորում, էներգաշինարար, էներգատեսչություն, էներգատնտեսություն, էներգացանց, էներգասնում, էներգասնուցում, էներգասպառում, էներգակլանում, էներգակարողություն, էներգամատակարար, էներգահսկա, էներգաշինարարություն, էներգատարողություն, էներգատար, էներգատարություն և այլն: Բնադրային օրինակներ՝ Շայաստանում առաջին խոշոր էներգակառույցները հանդիսացան Շիրակի ջրանցքը... (ԵՆ, 22. 12. 1975): Յուրաքանչյուր 100 հեկտար վարելահողին ընկնում էր 380 ձիաուժի էներգաճորուրյուն (ՍՀ, 1. 2. 1973): Այդ դեպքում խիստ իջնում է սպառողների էներգամատակարարման հուսալիությունը (ՍՀ, 5. 2. 1971): Անդրկովկասյան էներգամիավորումից ստացվող էներգիայի քանակը շարունակ ավելացվել է (ՍՀ, 5. 2. 1971): Այդպիսին են Հայաստանի էներգետիկների և էներգաշինարարների նվաճումները հնգամյակի առաջին տարում (ՍՀ, 15. 2. 1972):

Էներգ(ա) բաղադրիչը երբեմն հայերեն բառերի հետ միացվում է ոչ թև ա, այլ ո կամ ե հոդակապով, որով առաջ է գալիս անմիօրինակություն: Այսպես, օրինակ՝ էներգացանց (ԵՆ, 27. 6. 1964), էներգաշինարար (ԵՆ, 21. 2. 1972), էներգահիմնարկ (ԵՆ, 21. 2. 1972), էներգաղինվածություն (ՍՀ, 1. 2. 1973), էներգեսնուցում (ՍՀ, 1959, 243) և այլն: Դա, անշուշտ, անհետևողականության արդյունք է, որից հարկավոր է խուսափել: Էներգ արմատը հայերեն բաղադրիչի հետ պետք է միացնել ա հոդակապով: Այդ է պահանջում հայերենի բառակազմական օրինաչափությունը:

Կի՞նո բաղադրիչով ստեղծված բառերը բավական շատ են գրական հայերենի բառային կաղմում, որոնցից շատերը կապվում են մի կողմից կինոարվեստի զարգացման ու տարածման, մյուս կողմից՝ կինոյի մասսայականացման, այլև գիտության մի նոր ճյուղի երևան գալու հետ:

¹⁶ էներգահամակարգը ռուսերենի энергосистема-ի պատճենումն է, սակայն միշտ չէ, որ система-ին համարժեք է համակարգը, և բոլոր դեպքերում չէ, որ դրանք կարող են փոխարինվել միմյանցով, այնպես որ энергосистем-ի թարգմանարար գործածությունը այնքան էլ նպատակահարմար չէ:

Կինո Բաղադրիչով նոր շրջանում ստեղծվեցին՝ կինոակնարկ, կինոաշխատող, կինոաստղ, կինոարտադրություն, կինոարվեստ, կինոարվեստագետ, կինոարտահայտչություն (Գ, 1971, 12, 43), կինոբեմադրություն, կինոգրադարան, կինոգործիչ, կինոդարան (ՍՀ, 16. 6. 1970), կինոդասընթաց, կինոդեր, կինոդիտող, կինոդերասան, կինոդերասանուհի, կինոդյուցազներգություն, կինոեկույթ, կինոերկ, կինոերկացանկ, կինոերաժշտություն, կինոեներգություն, կինոընկերություն, կինոընկալում, կինոժապավեն, կինոժողովածու, կինոխցիկ, կինոկատակերգություն, կինոկենտրոն, կինոհամաժողով, կինոհամալսարան, կինոհամայնապատկեր, կինոհամաբժեք, կինոհանդես, կինոհասկացություն, կինոհրապարակախոսություն, կինոմասնադետ, կինոմիավորում, կինոմրցանակաբաշխություն, կինոմտածողություն (ՍՀ, 19. 12. 1976), կինոշարադրանք (ն. տ.), կինոշուկա, կինոտե, կինոպատան (Գ, 1975, 12, 63), կինոպատում, կինոպատմվածք, կինոպատմություն, կինոսիրող, կինոսպասարկում, կինոստեղծագործություն, կինոստուգատես, կինովարպետ, կինովարժույթ, կինովավերագրող, կինոտարբերակ (էկրան, 1971, 8), կինոտեսաբան, կինոտուն, կինոտնօրեն, կինոփառատոն, կինոփաստաթուղթ, կինոփաստագրող, կինոքննադատ, կինոքննադատություն, կինոազդ, կինոամսագիր, կինոգիտություն, կինոդերակատար, կինոերկխոսություն, կինոլուսանկարահանում, կինոկայանք, կինոկալմակերպություն, կինոհամերգ, կինոհաճախորդ, կինոհանրագիտարան, կինոհանդես, կինոհերոս, կինոհերոսուհի, կինոճանապարհորդ, կինոճանապարհորդություն, կինոմամուլ, կինոներկայացում, կինոնկարահանում, կինոնյութ, կինոսկս, կինոսկսակ, կինոտարեգրություն, կինոցուցադրում և այլն :

Բնագրային օրինակներ՝ Որոնց էլ պետք է վստահվի բանվոր դասակարգին նվիրված կինոակնադիվերսի ստեղծումը (ՍՀ, 13. 3. 1975): Ձեզ երբեք չի՞ հուլել, ասենք, Նոյիլուդը՝ հսկա, ոչ ոքի չխնայող կինոարդյունաբերության այդ մայրաքաղաքը (ԳԹ, 21. 1. 1972): Թե ռեժիսորը ինչ չափով է կարողանում օգտվել կինոարտահայտչության միջոցներից (Գ, 1971, 12, 43): Այժմ մնում է, որ այդ խոսքը շարունակեն գրողներն ու կինոարվեստագետները (ԵՆ, 24. 12. 1971): Դրա ամենաաչքառու վկայությունը նրա ճոխ կինոգրադարանն է, որին կարող է իրավամբ նախանձել ցանկացած գրադարանը (Ավ., 12. 3. 1972): Հայ կինոարվեստի զարգացման արդի էտապի երրորդ բնորոշ գիծը ժամանակակից կինոլեզվի, արդիական մտածողության ու ոճի հաջող յուրացումն է (Գ, 1971,

12, 41): Այլև դրա շրջանակներում բացվել է միջազգային կինոշուկա (ՍՀ, 21. 7. 1971): Մի շարք ֆիլմեր նկատելիորեն ետ են մնում ժամանակակից կինոնրապարակախոսության մակարդակից (ԵՆ, 10. 2. 1976): Ուժեղացնել կինոստուդիաների, կինոձեռնարկությունների, կինոֆիլագիայի և կինովարձույթի մարմինների գաղափարա-ստեղծագործական և արտադրական ղեկավարումը (ՍՀ, 22. 8. 1972):

Նկատենք, որ կինո բաղադրիչով կերտված բառերի մեջ սահմանափակ են պատկերվում գործածության բառերը, իսկ գործածության սովորական կամ միջին հաճախականություն ունեցողները մեծամասնություն են կազմում:

Վերջին տարիների մեր մամուլում ստեղծվեց կինոտարի բարդությունը, որը արհեստական է և անընդունելի («Հանրագումարի կերպի են նցած կինոտարվա արդյունքները»): Բարեբախտաբար ժամանակին դիտակցվեց այդ բառի ավելորդությունը և հանվեց գործածությունից: Հաջող չէ նաև կինոփրականություն բառը, որ գործածել է «Երեկոյան երեկվանը» (Հանրապետությունում կինոփրականության ամենակենսական հարցերից մեկը կադրերի պատրաստման հարցն է: ԵՆ, 13. 2. 1976): Սա ևս հավանաբար իսխորդի ճակատագիրը կունենա:

Հիդրո բաղադրիչը, թեև ոչ նախորդների չափ, կենսունակություն է հանդես բերում բարդ բառերի կազմության մեջ, սրտք հիմնականում տերմիններ են և կապվում են ջրային տնտեսության ու նրա զարգացման, այլև գիտության նոր ճյուղերի առաջացման հետ: Հիդրո-ով ստեղծված տերմիններից մի բանիսը մոռենում են համագործածական բառերին՝ կիրառվելով տարբեր ոճերում, իսկ մյուսները մեծ մասամբ հանդիպում են գիտական լեզվում, այն էլ ոչ բարձր հաճախականությամբ:

Հիդրո բաղադրիչով են կերտված հիդրոերկրաբան (ՍՀ, 28. 9. 1972), հիդրոերկրաբանական (ն. տ.), հիդրոերկրաբանություն (ն. տ.), հիդրոէներգաշինարար, հիդրոինքնաթիռ (ԵՆ, 12. 4. 1974), հիդրոկենսաբան, հիդրոկենսաբանական, հիդրոկենսաբանություն, հիդրոմեկուսացում, հիդրոշինարար, հիդրոփակաղակ, հիդրոփական, հիդրոօգերեվություն, հիդրոարգելակիչ, հիդրոարգելակում, հիդրավիակիր, հիդրոկոտակիչ, հիդրոհանգույց, հիդրամալիչ, հիդրոմարտկոց, հիդրոպատճենահանում, հիդրոսարքավորում, հիդրովերամբարձիչ, հիդրոտեղակայություն, հիդրոտուրբինաշինություն, հիդրոտեղացուցիչ, հիդրոփորում, հիդրոփոխարկիչ և այլն:

Նկատելի է, որ նշված բարդություններից մի քանիսին զուգահեռ գործածվում են նաև հայերեն բաղադրիչներով ստեղծված բառերը, այ-

սինքն՝ ճիշդ բառը փոխարինվում է ջր(ա) բաղադրիչով, ինչպես՝ հիդ-
րոշինարար→ջրաշինարար, հիդրոերկրաբանություն→ջրաներկրաբանու-
թյուն, հիդրոկենսաբան→ջրակենսաբան, հիդրոհանգույց→ջրահանգույց
և այլն: Գրական լեզվում առաջին ձևերը ավելի հաճախակի են հանդի-
պում, քան վերջինները, և լեզվի զարգացման հետագա ընթացքը կվճռի
դրանց ճակատագիրը, ամենայն հավանականությամբ՝ հօգուտ հայերեն
կազմությունների:

Միկրո.— Գրական հայերենի բառային համակարգում, հատկապես
գիտական տերմինաբանության մեջ, կարևոր տեղ են գրավում միկրո-ով
կազմված բառերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կապվում են գիտության
ու տեխնիկայի նոր ճյուղերի առաջացման ու զարգացման հետ, առավել
շափով բնորոշ են գիտական ոճին և սակավ են հանդիպում բանավոր
հաղորդակցման մեջ: Դրանց մի մասը լայն գործածություն է ստացել
մասնավորապես վերջին տասնամյակներում, իհարկե, գրական լեզվի
գրավոր տարբերակում, առանձնապես մամուլում, որտեղից էլ որոշ
բառեր սկսում են թափանցել նաև այլ ոճեր: Միկրո-ով կազմվածների
մեջ համեմատաբար ավելի տարածված են՝ միկրոալիք, միկրոալիքային,
միկրոանջատիչ, միկրոաշխարհ, միկրոաստղ, միկրոբաժանմունք, միկ-
րոբերան (վՊ, ԴԱ, 65), միկրոդրամ⁷ (ն. տ.), միկրոեղանակ, միկրո-
զանգված, միկրոէլեկտրաշարժիչ, միկրոէմալապատում, միկրոժապա-
վեն, միկրոլար, միկրոլուսանկար, միկրոլուսանկարչություն, միկրո-
խառնարան, միկրոծրագրավորում, միկրոծրագիր, միկրոծրագրային,
միկրոկենսաբան, միկրոկենսաբանություն, միկրոհաղորդակ, միկրոհա-
մակարդ, միկրոհրաշք (Ավ., 19. 11. 1975), միկրոճեղք, միկրոշրջան,
միկրոշրջանցում, միկրոմթնոլորտ, միկրոմասնիկ, միկրոմիջավայր,
միկրոշափիչ, միկրոպարարտանյութ, միկրոպատճենահանում, միկրո-
փոշի, միկրոքաղաք, միկրոերևույթ, միկրոկառուցվածք, միկրոկարծրու-
թյուն, միկրոհեռախոս, միկրոնկար, միկրոշարժիչ, միկրոպայթյուն,
միկրոպարպում, միկրոռադիոալիք և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Միկրոաշխարհի ներկայացուցիչները վերա-
տում են նաև ծովերի, օվկիանոսների, լճերի և գետերի ջրերում (ՄՀ, 14.
3. 1972): Արբանյակում տեղադրված են միկրոաստղների հոսանքների
հայտնաբերման գիտական ապարատներ (ՄՀ, 13. 12. 1975): Պետական
կենտրոնական արխիվ է մուտք եղել 16.000 կադր միկրոմապավեն (ԾԾ,
25. 11. 1974): Միկրոխառնարաններ է առաջացնում առավել խոշորների

գողալնորության մեջ (ՍՀ, 17. 11. 1971): Ոմանք հոմանիշները համարում են լեզվա-իմաստային ընդհանուր համակարգի ենթահամակարգեր կամ միկրոնամակարգեր (ԱՍ, ՀԺՀ, 48): Որի ձևերով ստեղծվել են այդ միկրոաշխարհի միկրոհրաշխները (Ավ., 19. 11. 1975): Լուսնի ապարատի առանձին նմուշներ նույնպես ծածկված են մեծ արագությունը ընկած միկրոմասնիկներով (ՍՀ, 28. 8. 1970): Մարդը ոչ միայն միջավայրի, այլև միկրոմիջավայրի արդյունք է (ՍՀ, 27. 11. 1973): Զեռնարկության կոլեկտիվը յուրացրել է արմատի փոշիների և միկրոփոշիների արտադրությունը (ՍՀ, 28. 2. 1971) և այլն:

Մոտո-ով կերտված բառերը մեծ մասամբ տերմիններ են, և դրանցից միայն մի քանիսն են, որ սկսել են ծավալում ստանալ: Նշված արմատով առաջ եկած բարդությունները ընդհանուր առմամբ կապվում են շարժիչային մեխանիզմի ու սարքավորման հետ, որոնց առաջին կողմը դրսևորվում են «շարժիչային», «մոտորացված» իմաստները: Մոտո բաղադրիչով ստեղծված մի շարք բառեր հաճախադեպ կիրառություն ստացան հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, որոնց մի մասը, իբրև ռազմական կյանքի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող տերմիններ, պահպանում է կենսունակությունը նաև այժմ: Այդ բարդություններից մի քանիսը կապվում են ռազմական կյանքի, մի մասը՝ սպորտի, իսկ որոշ բառեր էլ՝ շարժիչային տեխնիկայի ու գիտության այդ ճյուղի առաջացման ու զարգացման հետ և այլն: Դրանք են՝ մոտոարշավ, մոտոարշավորդ, մոտոբազմամարտ, մոտոբազմամարտիկ, մոտոդասակ, մոտոհեծանիվ, մոտոհետևակ, մոտոհրաձիգ, մոտոհրաձգային, մոտոմեքենայացում, մոտոմղիչ, մոտոնավակ, մոտոշարասյուն, մոտոսայլակ, մոտոսիրող, մոտովալը, մոտովարորդ, մոտովարում, մոտոբարշ, մոտոգունդ, մոտոդիացք, մոտոհեծանավակ, մոտոմշակույթ, մոտոմրցավազք, մոտոմրցում, մոտոսզող և այլն:

Բերենք մոտո բաղադրիչով կազմված բառերի մի երկու օրինակներ՝ համապատասխան վկայություններով: Եթե սկսեմ մեքենայով երթեկեկ, ապա կկորցնեմ մարզավիճակս և ստիպված կլինեմ վերադարձվելով ռդպես մոտոարշավորդ (ՀՖ, 4. 11. 1972): Ազիտացիոն ավտոմոտոբի են դուրս գալիս ավտոմոբիլների և մոտոդասակների շարասյունները (ՍՀ, 17. 10. 1974): Առջևում կոմերիտական Գեղամ Գևորգյանի մոտոհրաձիգներն էին (Ավ., 9. 5. 1974): Հարվածներ էին հասցնում մոտոմեքենայացված ուժերին (ԵՃ, 25. 6. 1974): Այդ բախտին են արժանացել 10 բենզոշարժիչներ, չորս տարբեր մակնիշի մոտոմղիչներ (ՍՀ, 17. 4. 1975):

Ռադիո.—Մեր լեզվի տերմինաբանության հարստացման մեջ ակտիվ դեր է կատարում լատիներեն ռադիո բաղադրիչը, որ նշանակում է ռադիոյին, ռադիոակտիվությանը վերաբերող, նրանց հետ կապված և այլն: Ռադիո-ով ստեղծված բարդություններից շատերը արդեն լայն տարածում ու գործածություն են ստացել ոչ միայն գիտական, այլև ուրիշ ոճերում, իսկ որոշ բառեր էլ նույնիսկ համագործածական բառաշերտի մեջ են անցել:

Ռադիո-ով բարդված բառերը հիմնականում տերմիններ են, որոնց մի մասը անմիջապես կապվում է ռադիոյի, իբրև մարդկային հաղորդակցման ու ինֆորմացիայի միջոցի, մյուսները՝ գիտության որոշ ճյուղերի, մասնավորապես ռադիոգիտության առաջացման ու զարգացման հետ¹⁸, Մասսաչուսեթս ինֆորմացիայի ձևերից մեկը՝ ռադիոն, մեր իրականության մեջ մտավ ու լայն գործածություն ստացավ հատկապես սովետական իշխանության տարիներին, որով և պայմանավորվեց մի շարք բառերի հանդես գալն ու մոտքը հայտը լեզվի մեջ: Այսպես օրինակ՝ ռադիոաղդակաշ, ռադիոակումբ, ռադիոակադեմիա, ռադիոբարձրախոս, ռադիոբեմադրություն, ռադիոբեմականացում, ռադիոգիր, ռադիոգործարան, ռադիոգասարան (ՀՖ, 29. 8. 1970), ռադիոգասախոսություն, ռադիոլրալարտիչ (ԵՆ, 24. 8. 1972), ռադիոէլեկտրակապ, ռադիոընկերություն, ռադիոժամ (Գ, 1975, 11, 75), ռադիոլսող, ռադիոխանգարում (Գ, 1972, 10), ռադիոխումբ, ռադիոկայան, ռադիոկազմակերպություն, ռադիոկենտրոն, ռադիոհաղորդավար, ռադիոհաղորդիչ, ռադիոհաղորդում, ռադիոհաղորդաշար, ռադիոհամալսարան (ՍՀ, 4. 4. 1965), ռադիոհրահանգ, ռադիոհրաման, ռադիոմաս, ռադիոմեկնաբան, ռադիոմեկնաբանություն, ռադիոնշանաբան, ռադիոսարքավորում, ռադիոսիրող, ռադիոցուցահանդես, ռադիոունկնդիր, ռադիոաղդանշան, ռադիոակնարկ, ռադիոաղմուկ, ռադիոգերասան, ռադիոերաժշտություն, ռադիոերգիչ, ռադիոընդունիչ, ռադիոընդունում, ռադիոթղթակից, ռադիոթղթակցություն, ռադիոլրագիր, ռադիոլսափող, ռադիոխոսակցություն, ռադիոծառայություն, ռադիոհաղորդագրություն, ռադիոհաղորդակայան, ռադիո-

18 Բառերի այդ բաժանումը պայմանական է, քանի որ ռադիոյի, իբրև հաղորդակցման միջոցներից մեկի, ստեղծումը ինքնին կապվում է գիտության մի նոր ճյուղի՝ ռադիոհաղորդման ընդհանուր տեսության ու նրա պրակտիկ կիրառության հետ: Այնպես որ չի կարելի ենթադրել, թե ռադիո բաղադրիչով կազմված ոչ բոլոր բառերն են կապվում ռադիոգիտության հետ: Այդ խմբավորումը կատարվել է ռադիոհաղորդակցմանը անմիջապես առնչվող բառերը մյուսներից տարբերակելու նպատակով:

բավականին ընդարձակեցին մեր աստղագիտական դիտելիքները (ՄՅԴ, 1972, 1, 23): Տիեզերագնացները սովետական մարդկանց հղեցին ռադիոգիր (ՍՀ, 15. 6. 1970): Այդ տարրը սինթեզվել է 1970 թվականին ԱՄՆ-ի ռադիոգիտության լաբորատորիայում (ՍՀ, 3. 8. 1974): Օրգանիզմների ռադիոդիմացկունության վերջին տարիների հետազոտություններում մեծ նշանակություն է տրվում... (ՍՀ, 26. 1. 1971): Արագ աճող բույսերը ռադիոզգայուն են, համեմատաբար դանդաղ աճողները՝ ռադիոդիմացկուն (ն. տ.): Սիմպոզիումին հավաքվել էին աշխարհի նշանավոր ռադիոկենսաբաններ (ՍՀ, 28. 5. 1975): Խաղիկ կենսաբանությունը կարևոր և արագ զարգացող գիտություն է (Առ., 1972, 12, 40):

Ֆոտո.—Այս արմատը հանդես գալով որպես բարդության առաջին բաղադրիչ, արտահայտում է լույսի, լուսային ալիքների ազդեցությամբ կատարվող, տեղի ունեցող և այլ նշանակություններ: Ֆոտո-ով բաղադրված բառերը հիմնականում կապվում են լուսանկարչական առարկաների ու երևույթների, այլև գիտության զարգացման հետ: Այդ բաղադրիչով ստեղծված որոշ բարդություններ թեև բնորոշ են նախասովետական շրջանին, սակայն տարածում են ստացել մեր օրերում՝ պայմանավորված լուսանկարչական արվեստի զարգացմամբ ու մեր կենցաղում ունեցած նրա դերի զգալի բարձրացմամբ և այլ հանգամանքով:

Ֆոտո բաղադրիչով նոր շրջանում կալմված կամ ակտիվացած բարդություններ են՝ ֆոտոակնարկ, ֆոտոբալմապատկիչ, ֆոտոգործակալություն, ֆոտոգրանցիչ, ֆոտոդիմագրություն, ֆոտոթիթթ, ֆոտոթիթթակից, ֆոտոթիթթ, ֆոտոթապավեն, ֆոտոխցիկ, ֆոտոհատակադիթ, ֆոտոհեռագիր, ֆոտոհեռագրիչ, ֆոտոհեռագրություն, ֆոտոհեռագրատուն, ֆոտոմեդադրանք, ֆոտոմեջբերում, ֆոտովերարտագրություն, ֆոտոտաղավար, ֆոտոցուցահանդես, ֆոտոցուցափեղկ, ֆոտոփաստաթուղթ, ֆոտոբնանկար, ֆոտոդիմագրիչ, ֆոտոէլեկտրաշարժիչ, ֆոտոընդունիչ, ֆոտոընդօրինակում, ֆոտոլրագրող, ֆոտոլուսաբանում, ֆոտոլուսարձակում, ֆոտոհամայնապատկեր, ֆոտոհետախուզություն, ֆոտոմեկնաբանում, ֆոտոմեկնաբանություն, ֆոտոմրցույթ, ֆոտոնկարազարդում, ֆոտոշարվածք, ֆոտոշարվածքային, ֆոտոպատճեն, ֆոտոպատճենահանում, ֆոտոհամադրում, ֆոտոսիրող, ֆոտովարպետ, ֆոտովիմագրական, ֆոտովիմագրություն և այլն: Նշված բառերի մի մասը առավել բնորոշ է գիտական լեզվին և հատկանշվում է գործածության ցածր հաճախականությամբ, և դրանցից մի քանիսն են, որ հանդիպում են նաև այլ ոճերում և քիչ թև շատ ծավալում են ստացել. օրինակ՝ ֆոտոհեռա-

դիր, ֆոտոտաղավար, ֆոտոցուցահանդես, ֆոտոսպառճեն, ֆոտոպատճենահանում, ֆոտոսիրող և այլն:

Ֆոտո-ով կազմված որոշ բարդություններին զուգահեռ գործածվում են հայերեն բաղադրիչներով ստեղծված բառերը. ինչպես՝ ֆոտոհեռագիր—լուսահեռագիր, ֆոտոհեռագրիչ—լուսահեռագրիչ, ֆոտոպատճեն—լուսապատճեն, ֆոտոպատճենահանում—լուսապատճենահանում և այլն, ուր լույս արմատը փոխարինել է ֆոտո-ին: Որոշ դեպքերում ֆոտո-ով առաջ եկած բարդության իմաստը հայերենում արտահայտվում է բառակապակցությամբ, ինչպես՝ ֆոտոժապավեն—լուսանկարչական ժապավեն, ֆոտոթուղթ—լուսանկարչական թուղթ, ֆոտոխցիկ—լուսանկարչական խցիկ, ֆոտոտաղավար—լուսանկարչական տաղավար և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, ֆոտո-ի իմաստը հայերենում դրսևորվում է լուսանկարչական բառով, այդ դեպքում նրանք համարժեքային ձևեր են: Բնագրային օրինակներ՝ Կարող են գալակտիկաներն ու աստղերը բաղմակողմանիորեն հետազոտել ժամանակակից լուսնդռնիչ ապարատների՝ սպեկտրադիրների, ֆոտոբազմապատկիչների օգնությամբ (ԵՃ, 27. 2. 1976): «Ինտերկոսմոս 6-ում» աշխատում էին մասնիկների հետազոծի կոորդինատների ֆոտոգրանցիչ ճշգրիտ սարքեր (ՍՀ, 22. 4. 1972): Նա երեք ժամ շարունակ խեղդել է աղջկան: Ներկայացված են ֆոտոմեթրերումները (ԳԹ, 20. 4. 1973): Գունավոր ֆոտովերաբուղբության կարևորագույն հարցը գունաբաժանման հարցն է (Գիտ. տեխ., 1970, 5, 24): Առանձնահատուկ հետաքրքրություն էին առաջացրել այն ֆոտոփաստաթղթեր... (ՍՀ, 24. 5. 1975) և այլն:

Հայերենի բառապաշարի, հատկապես դիտական տերմինաբանության հարստացման մեջ որոշ դեր են կատարում նաև սպորտ, սեյսմ(իկ), տեակտոս, տուրբ(ին) և այլ բառեր կամ արմատներ, որոնց հետ հայերեն բաղադրիչների միացմամբ առաջ են եկել մի շարք բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառապանծը: Նրանց մի մասը ծավալում է ստացել նաև այլ ոճերում, նույնիսկ խոսակցական լեզվում՝ կիրառական հաճախականությամբ մոտենալով համագործածական բառաշերտին (սպորտասեր, սպորտընկերություն, սպորտխորհուրդ, տրակտորաշինություն, տրակտորավար և այլն): Մատնացույց արված բաղադրիչներով կազմված բարդությունները, իբրև տերմիններ, հիմնականում գիտության ու տեխնիկայի, այլև սպորտի վերաբերյալ հասկացություններ են արտահայտում:

Սեյսմ բաղադրիչով ստեղծված բարդություններն են՝ սեյսմագիտություն, սեյսմադիմացկուն (ՍՀ, 14. 4. 1971), սեյսմադիմացկունություն,

սեյսմաընդունիչ, սեյսմակայուն, սեյսմակայունություն, սեյսմաօջախ, սեյսմապայթյունաշին, սեյսմագիր, սեյսմակայան, սեյսմահետախույզ, սեյսմահետախուզություն, սեյսմահետախուզական, սեյսմաչափ, սեյսմասրտագրություն և այլն:

Այսպսով կազմված որոշ բարդություններին ղուգահեռ գործածվում են հայերեն բաղադրիչներով բառեր. օրինակ՝ սեյսմագիր→երկրաշարժագիր, սեյսմակայուն→երկրաշարժակայուն, սեյսմաչափ→երկրաշարժաչափ, շարժաչափ, սեյսմահետախուզություն→երկրաշարժահետախուզություն և այլն, որոնց արտասանությունը որոշ դժվարություն է հարուցում երկարաշունչ լինելու պատճառով:

Ապուրտ-ով են բաղադրված հետևյալ կազմությունները՝ սպորտակումբ, սպորտառողջարանային (Ավ., 15. 1. 1972), սպորտգույք, սպորտընկերություն, սպորտխորհուրդ, սպորտհրահանգիչ, սպորտաձև, սպորտաշրջան, սպորտասեր, սպորտապրանք, սպորտգահլիճ, սպորտդպրոց, սպորտախաղ, սպորտխանութ, սպորտհրապարակ, սպորտմիություն, սպորտմրցություն, սպորտանալ, սպորտասրահ և այլն: Որոշ բարդություններում սպուրտ արմատը փոխարինվում է հայերեն մաբզ համարժեքային ձևով. ինչպես՝ սպորտասեր—մարզասեր, սպորտգահլիճ—մարզադահլիճ, սպորտդպրոց¹⁹—մարզադպրոց, սպորտգույք—մարզագույք, սպորտհագուստ—մարզահագուստ, սպորտալատ—մարզալատ և այլն: Վերջիններս ղուգահեռաբար կիրառվում են փոխառյալ արմատով ստեղծված բարդությունների հետ և, հավանաբար, տիրապետող կդառնան, որով և աստիճանաբար կսահմանափակվեն սպուրտ-ով կազմված

19 Ս. էլոյանը բառային հապավումների շարքում թվարկում է նաև սպորտակումբ, սպորտընկերություն, սպորտդպրոց, սպորտապրանք, սպորտհրապարակ և սպորտմիություն բառերը՝ տարբեր ձևահատություններ տալով նրանց: Մեկ զրանք համարվում են հապավումներ, մեկ՝ իսկական բարդություններ, մեկ զրանց միջև ընկած միջին օղակ է մեկ էլ միաժամանակ թե՛ իսկական բարդություններ և թե՛ հապավումներ (սպորտակումբ, սպորտապրանք, սպորտդպրոց): Նա գրում է. «Բառային հապավումներից են սպորտակումբ, սպորտընկերություն, սպորտդպրոց, սպորտապրանք, սպորտհրապարակ, սպորտմիություն և այլն: Նվ կարելի է ասել, թե սրանք ընկած են իսկական բարդությունների և հապավումների միջին օղակում: Նրանցից մի քանիսը, ինչպես՝ սպուրտակումբ, սպորտապրանք, սպորտդպրոց և այլն, առաջանալով հապավման հիմքի վրա, արդեն վերածվել են իսկական բարդության և հավասարապես կարող են դիտվել և՛ իբրև իսկական բարդություն, և՛ իբրև հապավում» (սչայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում, 1973, էջ 137): Անշուշտ, ճիշտ մոտեցում չի ցուցաբերվում նշված բառերի գնահատման հարցում:

բառային միավորների գործածությունները: Այդպիսին է մեր լեզվի զարգացման միտումը արդի փուլում:

Տուրք(ին) բաղադրիչով բարդությունները քանակապես այնքան էլ շատ չեն և ծավալում չեն ստացել զրական հայերենում: Դրանք դարձյալ տերմիններ են և բնորոշ են հատկապես գիտական լեզվին: Այդ արմատով են ստեղծվել տուրքինահրթիռային, տուրքինաշինարար, տուրքինապլատուտակավոր, տուրքինապտուտակային, տուրքինագործություն, տուրքինանավ, տուրքինաօդափոխիչ, տուրքինաօդափոխական, տուրքազընացք, տուրքահորատիչ, տուրքաճնշակ, տուրքաշինություն, տուրքապոմպ, տուրքաքարշ և այլն:

Տրակտոր-ով կերտված բառերը կապվում են տեխնիկայի զարգացման հետ և սովետական շրջանի կազմություններ են. օր.²⁰ տրակտորադաշտավարական, տրակտորահարմար, տրակտորահավար, տրակտորաշինարար, տրակտորավարուհի, տրակտորագութան, տրակտորահերկ, տրակտորաշինություն, տրակտորաշինական, տրակտորավար²⁰, տրակտորավարձ, տրակտորավարորդ, տրակտորավարություն, տրակտորավարում, տրակտորաքարշ և այլն:

Հարկ է նկատել, որ երբեմն օտար բաղադրիչը հայերեն բառի հետ միացվում է ո հոգակապով փոխանակ ա-ի, որը անհետևողականության արդյունք է և պետք է վերացվի, քանի որ առաջ է բերում անմիօրինակություն ու խախտումներ բարդ բառերի ստեղծման համակարգում. այսպես՝ տուրքաշինություն (ՍՀ, 21. 1. 1972), տուրքապտուտակային (Ավ., 19. 3. 1972), սկյամոլոնիդենիչ (ՍՀ, 28. 9. 1972) և այլն: Բոլոր դեպքերում օտար բառը հայերեն բաղադրիչի հետ պետք է միացնել ա հոգակապով, որը հարադատ է մեր լեզվին:

Բառակազմական որոշ ակտիվություն ու կենսունակություն են հանդես բերում նաև անհո, ասֆալտ, ատոմ, բետոն և այլ փոխառյալ բառերը կամ արմատները, որոնցով կերտված բարդությունները թեև մեծ քանակ չեն կազմում, սակայն դրանցից շատերը կարևոր դեր են կատարում ոչ միայն գիտական, այլև խոսակցական լեզվում՝ աստիճանաբար տարածում ու ծավալում գտնելով այլևայլ բնագավառներում: Նշված բաղադրիչներով կազմված բառերը գործածվյալմբ ու խաղացած դերով հավասարաթեք չեն և եթե անհո արմատով ստեղծված բարդությունները

²⁰ Տրակտորավար-ը կարող է երկու իմաստով ըմբռնվել. մեկ նշանակելով տրակտորի վարը՝ հերկը, մեկ էլ «տրակտոր վարելը», որը գրեթե համարժեք է տրակտորավարորդին կամ տրակտորիստին:

հիմնականում գիտական լեզվում են հանդիպում և այն էլ ոչ այնքան հաճախադեպ, ապա մյուսներով առաջ եկած մի շարք բառեր գործառույթում են տարբեր ոճերում և ունեն կիրառության ոչ ցածր հաճախականություն:

Մասնացույց արված բաղադրիչներով ստեղծված բառերն են՝ անբոսկումբ, անբողնացք, անբոբերկրաբանական, անբոլոսանկարահանում, անբոլոսանկարահանություն, անբոնկարահանում, անբոնկարահանություն, անբոշարժիչ, անբոսահնակ (Ռակ., ԶՊ, 158), անբոցանքս, անբոփարոս, անբոփոստ, անբոֆոտոնկարահանում, անբոֆոտոնկարահանություն, անֆալտագործարան, ասֆալտածածկ, ասֆալտածածկում, ասֆալտակերպ, ասֆալտաշաղախ, ասֆալտաշեն, ասֆալտաշինական, ասֆալտապատ, ասֆալտապատում, ասֆալտատաքացուցիչ, ասֆալտափոշի, ասֆալտեփիչ, ասֆալտուղի, ասֆալտահարդար, ատոմադեռ, ատոմագիտություն, ատոմագնաց, ատոմագործություն, ատոմադերժ, ատոմադերժիչ, ատոմադերժում, ատոմակայան, ատոմակշիռ, ատոմահանում, ատոմամուկ, ատոմամրրիկ (ՄՀ, 8. 8. 1974), ատոմանալ, ատոմաջրածին, ատոմաքարշ, բետոնադործություն, բետոնակիր, բետոնալիցք, բետոնալցում, բետոնալսառն, բետոնալսառնիչ, բետոնալսառնորդ, բետոնամղիչ, բետոնաշաղախում, բետոնապատ, բետոնապատում, բետոնատար, բետոնուղի, բետոնաքար և այլն:

4. ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՆԴԵՍ ԲԵՐՈՂ ԲԱՂԱԴՐԻՋՆԵՐ

Նոր բարդություններ կերտելու մեջ ոչ բոլոր բառերն ու արմատներն են միատեսակ ակտիվություն հանդես բերում: Որոշ բաղադրիչներ ավելի մեծ կենսունակություն են հանդես բերում, քան մյուսները: Նկատելի է և այն, որ մի շարք բառերի բառաստեղծական ակտիվությունը երևան է գալիս հատկապես այն դեպքում, երբ դրվում են բարդության սկզբում, իբրև առաջին եզր, վերջադաս կիրառության ժամանակ զրկվում են կենսունակությունից, այսինքն՝ դրանց բառակազմական արդյունավետությունը սահմանափակվում է բարդության մեջ զրաված առաջադաս դիրքով, որից դուրս փոքրանում է այդ ակտիվությունը և ընդհակառակն՝ որոշ բառեր էլ կենսունակություն են հանդես բերում վերջադաս կիրառությամբ և անարդյունավետ են առաջադասությամբ:

Նոր բառերի ստեղծման գործում բավական ակտիվ դեր են կատարում առև, արյուն (առն), լեռ, լույս, նեռ (նեռու, նեռուստ), հուշ, հուր,

մարդ, մրց և այլ բառերը կամ արմատները առաջադասությունում, իսկ վերջադաս կիրառությունում կենսունակություն են հանդես բերում հատկապես զերծ, կայուն, կիր, մերձ, նիշ, շինարար, վար, տար և այլ բառեր կամ արմատներ:

Քննենք առաջադասությունում ակտիվություն հանդես բերող բաղադրիչներով կազմությունները:

Արև բաղադրիչով առաջ եկած բարդությունների մի մասը հիմնականում բնորոշ է գեղարվեստական ոճին, շատ բառեր էլ մեծ մասամբ կիրառվում են գիտական լեզվում և քիչ են հանդիպում այլ բնագավառներում: Արև-ով են կազմված՝ արևահամ²¹, արևադոծ, արևադոծում²², արևանիստ, արևառստ, արևափայլ, արևատենչ, արևակարոտ, արևակենտրոն, արևակենտրոնություն, արևամիբձ, արևաշափություն, արևաքար, արևաբուժություն, արևաբուժական, արևաբուժում, արևաբույր (ՍՀ, 7. 12. 1976), արևադիտակ, արևադիրտություն, արևաժպիտ, արևապակտրագիր, արևափոշի և այլն:

Արյուն(արն)-ը հանդես է եկել հետևյալ կազմություններում՝ արյունատենչ, արյունաբույր, արյունավառ, արյունաբուժում, արյունաբուժություն, արյունաբուժական, արյունավառ, արնաբուժում, արնաբուժական, արնածարավ, արնակարմիր, արնակարոտ, արնահոտ, արնանիստ, արնավառ, արնացույց, արյունակցուհի (ՀՄ, Քար., 137), արյունաքամիչ, արյունաղտում, արյունաբեր, արյունադիտակ, արյունահամ, արյունամիբձ և այլն: Հիշյալ բառերից մի քանիսը լայն տարածում ունեն հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ (արյունաբույր, արնացույց, արյունավառ, արնահոտ, արնավառ, արնակարոտ): Իսկ մի շարք բառեր էլ, իբրև տերմիններ, հիմնականում դործառում են գիտության բնագավառում (արյունաբուժում, արյունաբուժություն, արյունաբուժական, արյունաղտում, արյունաղտիչ, արյունաքամիչ, արյունադիտակ, արյունասակավ և այլն):

Ին առմատով են բաղադրված՝ լեռնահետադուտական, լեռնահետադուտություն, լեռնաքիմիական, լեռնադաշուկորություն, լեռնարևա-

21 Արև, արյուն(արն) բաղադրիչով կազմված բարդությունների մի մասը քաղված է Ա. Մարությանի «Ներքին Չարհեցի շափածո ստեղծագործությունների ընթերցանք» (Երևան, 1965) անտիպ աշխատությունից:

22 Այստեղ բերվում են նաև այն ածանցական կազմությունները, որոնք առաջ են եկել բարդ բառի ածանցմամբ, այսինքն՝ նյութական խոսքի մաս + նյութական խոսքի մաս + վերջածանց կաղապարով:

բուժում, լեռնահով, լեռնաբյուրեղ, լեռնարդյունաբերություն, լեռնաշինարարական, լեռնամարգագետին, լեռնահայաստան, լեռնաղանգված, լեռնադահուկ (ՍՀ, 13. 10. 1964), լեռնադահուկային (ՀՖ, 16. 2. 1971), լեռնադահուկորդ (ն. տ.), լեռնակաղմական (Գիտ. տեխ., 1970, 1, 38), լեռնահետախուզական (ՍՀ, 16. 2. 1974), լեռնաբավիղ (ԴԴՎ) և այլն: Նշված բառերի մի զգալի մասը գիտական տերմիններ են, իսկ մի քանիսն էլ կապում են սպորտի հետ:

Լույս բաղադրիչով կաղմված բարդությունների մի զգալի մասը առավել հատկանշական է գեղարվեստական խոսքին, իսկ որոշ բառեր էլ՝ գիտական լեզվին: Լույս-ով են կերտված՝ լուսաթաթախ (ՊՍ, ԱԶ, 42), լուսայգ (ն. տ., 9), լուսաժպիտ (ԳԹ, 29. 1. 1962), լուսամայր (ՆԶ, ԱԳ, 19), լուսերազ (ՆԶ), լուսավարար (ՆԶ), լուսառեկլամ, լուսապատճեն, լուսապատճենահանում, լուսապերճ (Սրմ., 203), լուսաշ (ՅՅ, 16. 5. 1964), լուսամոփոխապահարան (Տնար., 1962), լուսամուտափակոց, լուսահեռագիր, լուսահեռուտատեսային, լուսահամադրություն, լուսածրփուն, լուսաղբյուր (ՀՇ, Բ, 93), լուսաբույր (Իս.), լուսաթոր, լուսաբուժություն, լուսաբուժական, լուսաբուժարան, լուսաբուժում, լուսաղդանշան, լուսադիտում, լուսամետ, լուսաքողարկում, լուսագաղ, լուսագաղային, լուսագովաղդ, լուսակայուն, լուսադիմացկուն, լուսակայունություն, լուսադիմացկունություն, լուսաղգայուն, լուսաղգանիշ, լուսաղդանշան, լուսաթաթավ, լուսահեռագրական, լուսահեռագրային, լուսահեռագրություն, լուսահրթիռ, լուսապատկերահանում, լուսնացույց, լուսատիպ, լուսատպություն, լուսատպագրություն, լուսափայտատպություն և այլն:

Հեռ(նեռու, նեռուտ) բաղադրիչով կաղմված նորակերտումները կապվում են մի կողմից հեռախոսի ու հեռուստացույցի երևան գալու ու մեր կյանքի մեջ արմատավորման, մյուս կողմից՝ գիտության ու տեխնիկայի զարգացման հետ: Մատնացույց արված բաղադրիչով են ստեղծվել՝ հեռախոսապարտ, հեռախոսափող, հեռախոսակայան, հեռախոսացանց, հեռախոսատեխնիկա, հեռախոսագիր, հեռախոսախցիկ, հեռագրատուն, հեռաթուխք, հեռահաղորդում, հեռահսկում, հեռավարում, հեռացատկորդ, հեռավազորդ, հեռուստալուսաչափիչ, հեռուստալուսանրկար, հեռուստահաղորդագրություն, հեռուստատես, հեռուստադիտող, հեռուստատեսություն, հեռուստամեքենայացում, հեռուստագրություն, հեռուստաաշտարակ, հեռուստակենտրոն, հեռուստաղեկավարում, հե-

ռուստաներկայացում, հեռուստասփռել (ծծ, 26. 8. 1972), հեռուստաբե-
մադրություն և այլն²³;

Ակտիվություն է հանդես բերում նաև հուլ-ը, որով կերտված բառե-
րից շատերը աստիճանաբար ծավալում են ստանում գրական լեզվի զը-
րավոր տարբերակում, որտեղից և սկսում են մուտք գործել նաև խո-
սակցական ոճի մեջ: Հուլ-ով առաջ եկած բառերը մեծ մասամբ տերմի-
նալին արժեք ունեն և կապվում են գիտություն ու արվեստի հետ: Այս-
պես՝ հուշակոթող, հուշաթերթիկ, հուշաթանգարան, հուշագրոշ, հուշա-
համալիր, հուշագիր, հուշանվեր, հուշամեդալ, հուշամրցանակակիր, հու-
շասյուն, հուշագրերգմանոց, հուշապատում (ԳԹ, 22. 2. 1974), հուշա-
պատել (ն. տ.), հուշակերտվածք (ՍՀ, 9. 2. 1974), հուշասրահ, հուշա-
տաճար (Կերամ, Ա, 183), հուշավիմպել, հուշավայր, հուշաքար, հուշա-
ժապավեն, հուշաբլոկ, հուշահամակառույց, հուշալգի, հուշակոմպլեքս,
հուշամակագրություն, հուշատախտակ, հուշալբոմ, հուշահամերգ, հու-
շամրցում, հուշանիշ, հուշանմուշ, հուշասալ, հուշարձանախումբ, հուշա-
ցուցադրում և այլն:

Հուլ(հր) բաղադրիչով կազմությունների մի մասը առավել բնորոշ
է գեղարվեստական գրականության լեզվին, որոնցից մի քանիսը գրեթե
լինելու հետեանքով ծավալում չեն ստացել և բնութագրվում են գոր-
ծածության ցածր կամ նվազ հաճախականությամբ, իսկ մի շարք բառեր
էլ տերմինալին արժեքով են հանդես գալիս հատկապես ռազմական
կյանքում ու սպորտի մեջ: Նշված բաղադրիչով ստեղծված բառերից են՝
հրաբոսոր, հրաչ, հրական, հրաշշուկ, հրավարս, հրաբանքար, հրահզոր,
հրաբույր, հրադեմ, հրասիրտ, հրադեն, հրազինանյութ, հրածածկոց, հը-
րակայուն, հրակայունություն, հրակարմիր, հրավառություն, հրատագ-
նապ, հրաբխադետ, հրաբխագիտություն, հրաձգավարժություն, հրաձը-
գարան, հրանոթածիգ, հրանոթածգություն, հրանոթագործություն, հրա-
ցանակալ, հրացանակիր և այլն: Իհարկե, սրանց մեջ կան նախասովե-
տական որոշ կազմություններ, որոնք ծավալվել են սովետական շրջա-
նում, ուստի և տեղ են գտել նորակազմությունների շարքում:

Մաքր բաղադրիչով կազմությունների գերակշռող մասը սպորտա-
լին տերմիններ են, որոնցից շատերը լայն կիրառություն են գտել գրա-
կան հայերենում, իսկ մի քանիսն էլ մուտք են գործել նաև բանավոր

²³ Նշված բաղադրիչով շատ նորակերտումներ բերվել են մակրայով ու այլ խոսքի
մասով ստեղծված բարդությունների շարքում, ուստի, կրկնություններից խուսափելու
նպատակով, այստեղ բավարարվում ենք միայն մի քանի օրինակներով:

խոսքի մեջ՝ դառնալով առտնին զործածության բառապաշարի բաղկացուցիչ մասը:

Մարզ-ով կերտված բարդություններ են՝ մայրաղաղություն²⁴, մարզագորգ, մարզագունդ, մարզադահլիճ, մարզադաշտ, մարզադպրոց, մարզարենկերություն, մարզընկեր, մարզախումբ, մարզախանութ, մարզակոշիկ, մարզակառույց, մարզակյանք, մարզակումբ, մարզակայան, մարզահագուստ, մարզահամալիր, մարզահրապարակ, մարզահանդես, մարզաշխարհ, մարզածե, մարզաճամբար, մարզապալատ, մարզապատվիրակ, մարզապարպմունք, մարզապայքար, մարզասարք, մարզասեր, մարզասրահ (Ավ., 11. 1. 1976)²⁵, մարզասպարեզ, մարզսկան և այլն:

Մրց-ով կերտված բարդությունները, որ լայն տարածում ու ծավալում են ստացել գրական հայերենում, մեծ մասամբ տեղիներ են և կապվում են սպորտի հետ: Այսպես՝ մրցաբեմ²⁶, մրցագորգ, մրցադահլիճ, մրցանություն, մրցախաղ, մրցակարգ, մրցահրթիկ, մրցահանդես, մրցահերթ, մրցահրավեր, մրցածե, մրցամարտ, մրցամաս, մրցաշարք (Շխմ., 1974, 12, 2), մրցաշար, մրցաշրջան, մրցապայքար, մրցասրահ, մրցասպարեզ, մրցավարություն, մրցավեճ, մրցատարածություն, մրցատեղի, մրցարշավ, մրցուղերթ, մրցուղի, մրցափուլ և այլն:

Մրց-ով կազմված որոշ բարդություններ իմաստով բավական մոտ են մարզ բաղադրիչով ստեղծված բարդություններին, որը մի կողմից պայմանավորված է մրց և մարզ բաղադրիչների իմաստային միեմունքի դաշտին պատկանելու, մյուս կողմից՝ բարդության երկրորդ եղբերի նույնության հանդամանքով: Օրինակ՝ մրցագորգ—մարզագորգ, մրցադահլիճ—մարզադահլիճ, մրցահանդես—մարզահանդես, մրցավայր—մարզավայր, մրցածե—մարզածե, մրցապայքար—մարզապայքար, մրցասրահ—մարզասրահ, մրցասպարեզ—մարզասպարեզ և այլն:

Ինչպես նշվել է, որոշ բառեր ու արմատներ բառակազմական կենսունակություն են հանդես բերում վերջադաս կիրառությամբ: Այդպիսին է զերծ-ը, որով առաջ եկած բառերի դերակշիռ մասը տեղիներ են և կապվում են հատկապես գիտության հետ: Այսպես՝ ակնանդերծ, ատոմավերծ, ախտադերծ, աղադերծ, գազադերծ, դիակազերծ, թմրազերծ,

24 Մարզ բաղադրիչով բարդությունների մասին տե՛ս նաև 244 էջում:

25 «Ժրենկայան Երևանը» մարզասրահի փոխարեն գործածում է մարզապալատ:

26 Մրց-ով ստեղծված բաղադրությունների մասին տե՛ս նաև էջ 244:

ղինազերծ, լուսազերծ, խոնավազերծ, կապազերծ, հողազերծ, հրթիռազերծ, ձայնազերծ, մազազերծ, մանրէազերծ, միջուկազերծ, պատրանազերծ, սանձազերծ, վնասազերծ, վարտկազերծ, ցավազերծ, օդազերծ և այլն: Նշված բառերից մի քանիսը առավել գործածական են ածանցմամբ, հատկապես ում-ով, նլ-ով և այլն, ինչպես՝ ականազերծում, ականազերծել, ախտազերծում, ախտազերծել, թմրազերծում, թմրազերծել, ձայնազերծում, ձայնազերծել, ձայնազերծիչ, մազազերծում, մազազերծել, սանձազերծում, սանձազերծել, վնասազերծում, վնասազերծել, ցավազերծում, ցավազերծել, մանրէազերծում և այլն:

Կիր-ը նույնպես կենսունակություն ունեցող բաղադրիչ է, որով կազմելով բառերը մեծ մասամբ տերմիններ են և, իբրև այդպիսին, հանդիպում են հատկապես գիտության ու տեխնիկայի ասպարեզում: Դրանցից մի քանիսը թափանցելով նաև բանավոր խոսքի մեջ, ծավալվելու ակրնհայտ միտում են հանդես բերում: Նշված բաղադրիչով են առաջ եկել՝ ականակիր, ածխակիր, ալրակիր, ախտակիր, ավիատորպեզակիր, ատրոճանակակիր, արբանյակակիր, բացիլակիր, բենզինակիր, բետոնակիր, գազակիր, գավաթակիր, գինեթթվակիր, զմբեթակիր, դիպլոմակիր, դափնեկիր, դյուրակիր (Նորույթներից մեկը սրտի զործունեության դյուրակիր սարքի է: ԵՆ, 7. 5. 1976), էլեկտրակիր, զրահակիր, թնդանոթակիր, իմաստակիր, լուսակիր, խողովակակիր, կոծքանշանակիր, հովհարակիր, հրթիռակիր, հանքաքարակիր, հուշամրցանակակիր, մակնիշակիր, մեղալակիր, մրցանակակիր, մանրէակիր, նավթակիր, շքանշանակիր, ոսկեմեդալակիր, պաշարակիր, պանելակիր, ռմբակիր, ռեկորդակիր, վարակակիր, վիրուսակիր, վիբրոնակիր (Առ., 1972, Ձ. 10), սվաստիկակիր (Ավ., 9. 5. 1972), տիտղոսակիր, տորպեդակիր, ցեմենտակիր, օդակիր և այլն:

Նիշ-ով կազմությունները հիմնականում տերմինային արժեքով են կիրառվում լեզվաբանության մեջ և դեռևս լայն ծավալում չեն ստացել: Օրինակ՝ ախտանիշ, անձնանիշ, անցումնանիշ, առարկայանիշ, դասանիշ, դասահոլովանիշ, դիմանիշ, դրոշմանիշ, եղանականիշ, թվանիշ, թվադասանիշ, ժամանականիշ, կերպանիշ, հոգնանիշ, հոլովանիշ, հոլովադասանիշ, հուշանիշ, ձայնանիշ, մակարդականիշ, որականիշ, շափուքանականիշ, պարագայանիշ, պայմանանիշ, սեռանիշ, վիճականիշ, տեղանիշ, քերականիշ և այլն:

Տառ բաղադրիչով ստեղծված տերմինների ճնշող մասը առավել բընորոշ է տեխնիկային: Նշված կազմությամբ որոշ բառեր մուտք են գոր-

ժել նաև այլ ասպարեզներ, նույնիսկ խոսակցական ոճի մեջ ու ծավալվել՝ բնորոշվելով գործածության միջին հաճախականություններ: Տար-ով են կերտված՝ արյունատար, աշխատատար, առաջատար, ապրանքատար, ալիքատար, աղբատար, անասնատար, արբանյակատար, ավտոբենզինատար, բենզինատար, բետոնատար, բեռնատար, բամբակատար, գարեջրատար, գազատար, գոլորշատար, երկրատար, էլեկտրատար, էլեկտրաբացատար (Թունելախորշից ապարը դուրս հանելու համար նախատեսված էր անցկացնել վազոնիկներ, ըստ նախագծի՝ էլեկտրաբացատարներ: ՍՀ, 20. 4. 1976), էներգատար, թափուկատար, թղթատար, թնդանոթատար, լուծույթատար, լուսնատար, խողովակատար, ծխատար, կաթատար, հոսանքատար, հրթիռատար, մարդատար, մարսատար, մետաղատար, մեքենատար, նավթատար, նյութատար, պանելատար, ջրատար, ռմբատար, ցրտատար, ցեմենտատար, ուղեորատար և այլն: Նկատենք, որ տառ և կիր բաղադրիչներով կազմված որոշ բառեր մոտենում են համանիշության՝ դրսևորելով մոտ կամ մերձավոր նշանակություն՝ պայմանավորված բարդության առաջին եզրի նույնանունությամբ և տառ արմատի իմաստներից մեկի՝ կիր բաղադրիչի նշանակության հետ համընկնումով: Այսպես, օրինակ՝ բենզինատար—բենզինակիր, պանելատար—պանելակիր, հրթիռատար—հրթիռակիր, աղբատար—աղբակիր, ռմբատար—ռմբակիր, ցեմենտատար—ցեմենտակիր և այլն:

Բավական կենսունակ է նաև վառ արմատը՝ ետադաս կիրառություններ, որով բաղադրված բառերը հիմնականում նշում են ղեկավարում կամ պաշտոն. օրինակներ՝ ապարատավար, ամբարձիչավար, ասպար-բարձիչավար, ավտոկոունկավար, ավտոամբարձիչավար, ականամբեր-նավար, բրիգադավար, բուլդոզերավար, բեռնիչավար, գրեյդերավար, դաշտավար, էլեկտրալիզավար, էլեկտրաուսլակավար, էլեկտրաքարշավար, էքսկուրսավար, էքսկավատորավար, լինոտիպավար, խմբավար, խաղավար, խողովակամոնտաժավար, կոմբայնավար, կոունկավար, հակազդիչավար (Մանր ու դժվար է հակազդիչավար բանվորի աշխատանքը: ՀԱ, 1970, 5, 22), հնձիչավար (Ավ., 6. 5. 1973), հաստոցավար, հեռագրավար, նվազավար, մոդելավար, մրցավար, մեքենավար, ռադիո-հաղորդավար, ռադիոհանգույցավար, վերելակավար, սեմինարավար, սկրեյավար, ուղեհարդարավար և այլն:

Մերձ արմատը թեև ոչ նախորդների չափ, սակայն որոշ ակտիվություն է հանդես բերում նոր բառերի ստեղծման մեջ: Այսպես օրինակ՝ արևամերձ, արյունամերձ, արեգնամերձ, աստղամերձ, երկնամերձ,

լուսնամերձ, երկրամերձ, մարսամերձ, սահմանամերձ, տիամերձ և այլն:

Սրանք, ինչպես տեսնում ենք, շնչին բացառությամբ ածականի խոսքիմասային նշանակություն ունեն և հիմնականում հանդիպում են դիտական լեզվում, իսկ մի քանիսն էլ նաև բանավոր խոսքի մեջ (տրնամերձ, սահմանամերձ և այլն):

Որոշ ակտիվություն ունի նաև կայուն բաղադրիչը. այսպես՝ երաշտակայուն, էլեկտրահրակայուն, էլեկտրակայուն, թթվակայուն, խոնավակայուն, հրակայուն, շորակայուն, ջերմակայուն, ջրակայուն, ռադիոակայուն, սեյսմակայուն, ցրտակայուն և այլն: Մատնանշված բարդություններն մեծ մասը տերմիններ են և գործառում են հատկապես դիտական ոճում, դրանցից շատերը զուգահեռաբար գործածվում են դիվացկուն բաղադրիչով ստեղծված բառերի հետ: Ինչպես՝ երաշտակայուն—երաշտադիմացկուն, ջերմակայուն—ջերմադիմացկուն, ցրտակայուն—ցրտադիմացկուն, ջրակայուն—ջրադիմացկուն, ռադիոակայուն—ռադիոդիմացկուն և այլն:

Ակտիվություն է հանդես բերում նաև շինարար (կաղմված բայարմատից և վերջածանցից) բաղադրիչը, որով ստեղծված բառերը հիմնականում արտահայտում են անձի ղեաղմունքը, մասնագիտությունը և այլն: Այսպես, օրինակ՝ ավտոմոբիլաշինարար, ավտոբուսաշինարար, ավտոճանապարհաշինարար, ավտոամբարձիչաշինարար, վերելակաշինարար, տանկաշինարար, ինքնաթիռաշինարար, էլեկտրամեքենաշինարար, զաղաշինարար, տրակտորաշինարար, կոմբայնաշինարար, հրթիռաշինարար, էլեկտրաշինարար, էլեկտրամեքենաշինարար և այլն:

Իբրև ամփոփում նշենք, որ նոր բառեր կերտելու մեջ աչքի են ընկնում որոշ բառեր կամ արմատներ, մասնավորապես՝ արև, արյուն (արն), լույս, ֆեռ (ֆեռուստ), հուշ, մարզ, մրց առաջադաս կիրառությամբ, զեբծ, կիր, տար, վար՝ նտադասություններ:

Գ Լ Ո Ւ Ն Զ Ո Ր Ո Ր Դ

ՆՈՐ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց լեզվի բառագանձի հարստացման մեջ որոշ դեբ են կատարում նաև բառակապակցությունները, որոնք կապված են նոր առաջ եկած երևույթների հետ և պայմանավորվում դրանց հասկացությունները:

արտահայտելու անհրաժեշտությունը: Այդ բառակապակցությունների բնորոշ հատկանիշն այն է, որ դրանք կազմվում են հրկու և ավելի բառերից, հիմնականում հարադրության ձև ունեն, բաղադրիչները անդես են գալիս անջատաբար, սակայն հիմնականում մեկ իմաստ են արտահայտում:

Բառակապակցությունների ստեղծումը, որ բնորոշ էր նաև հայերենին նախորդ շրջաններում, մեծ չափերի հասավ սովետական տարիներին՝ պայմանավորված մեր կյանքում առաջ եկած նորանոր հրեղյալների ու հասկացությունների դրսևորմամբ:

Նոր բառակապակցություններ ստեղծելու մեջ որոշակի դեր են կատարում մի շարք բառեր, մասնավորապես՝ սովետական, սոցիալիստական, կոմունիստական, կառմիր, լենինյան և այլն, որոնք կապակցվելով այլ բառերի հետ և հանդես գալով որոշիչ դերով, լրացյալին հաղորդում են նոր բովանդակություն²⁷: Օրինակ՝ սովետական իշխանություն, սովետական պետություն, Սովետական Միություն, սովետական կառավարություն, սովետական կարգեր, սովետական հասարակարգ. սովետական քաղաքացի, սովետական բանակ, սովետական արդարադատություն, սովետական դատարան, սովետական ապարատ, սովետական դեմոկրատիա, սովետական հայրենասիրություն, սովետական հանրապետություն, սոցիալիստական պետություն, սոցիալիստական հայրենիք, սոցիալիստական իշխանություն, սոցիալիստական լուսեր, սոցիալիստական դեմոկրատիա, սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմ, սոցիալիստական երկիր, սոցիալիստական պարտավորություն, սոցիալիստական մրցություն, սոցիալիստական ինդուստրիա, սոցիալիստական գյուղատնտեսություն, կոմունիստական շաբաթօրյակ, կոմունիստական շինարարություն, կոմունիստական կուսակցություն, կոմունիստական վերաբերմունք, կոմունիստական աշխարհայացք, կարմիր անկյուն, կարմիր շաբաթօրյակ (Արդեն այժմ նրանք նախապատրաստվում են կարմիր շաբաթօրյակին, ՄՀ, 23. 2. 1975), կարմիր հետախույզ (Ավ., 6. 1. 1972), կարմիր հարսանիք, կարմիր տախտակ, կարմիր բանակ, լենինյան անկյուն, լենինյան շաբաթօրյակ, լենինյան մրցանակ, լենինյան ազգային քաղաքականություն, լենինյան կոոպերատիվ պլան, լենինյան ստուգարք, լենինյան կուրս, լենինյան քաղաքականություն, լենինյան պլան:

²⁷ Այդ մասին տես S. Հառոյությունյան, Սովետական շրջանում հայոց լեզվի մեջ առաջացած բառակապակցությունների մասին (Պետհամալսարանի դիտ. աշխ., հ. 34, 1951),

լենինյան կուսակցություն, լենինյան կոմերիտմիություն, լենինյան ընթերցումներ, լենինյան դասեր, լենինյան սկզբունքայնություն և այլն: Սրանք հիմնականում կապվում են սովետական կարգերի հաստատման, սոցիալիստական հարաբերությունների ամրապնդման և մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի գործունեության հետ:

Մեր լեզվի մեջ մուտք գործեցին ու տարածում ստացան մի շարք բառակապակցություններ՝ կապված փիլիսոփայության, քաղաքատնտեսության և այլ գիտաճյուղերի հասկացությունների արտահայտման հետ. այսպես՝ սպառողական արժեք, հավելյալ արժեք, արտադրանքի ինքնարժեք, ապրանքային ֆեռտիլիզմ, արտադրողական ուժեր, արտադրական հարաբերություններ, դիալեկտիկական մեթոդ, դիալեկտիկական մատերիալիզմ, սլատմական մատերիալիզմ, մարքսիստական փիլիսոփայություն, դասակարգային սպաքար, քաղաքական իրադրություն, քաղաքական ուսուցում, պրոլետարիատի հեղեմոնիա, համաժողովրդական պետություն և այլն, որոնք ակտիվ կիրառություն ձեռք բերեցին հիմնականում սովետական շրջանում:

Մարքսիստական գրականության տարածմամբ հայոց լեզուն համարվեց նոր արտահայտություններով ու բառակապակցություններով: Այսպես՝ 20—30-ական թվականներին մեր լեզվի մեջ մտան համատարած էլեկտրիֆիկացում, համատարած կոլեկտիվացում, աջ թևում, ձախ թևում, հնգամյա պլան, պլանային տնտեսություն, մեքենատրակտորային կայան, բանվորա-գյուղացիական տեսչություն, ռազմական կոմունիզմ, մեծ բեկման տարի, կոլեկտիվացման կուրս և այլն, որոնց մի մասը այժմ հնաբանություն է: Այդ շրջանում ակտիվացան մի շարք բառակապակցություններ, որոնցից կարելի է նշել քաղաքական ղգոնություն, քաղաքական հոտառություն, քաղաքական կուրություն, քաղաքական հեռախոսություն և այլն:

Ընտրական սիստեմի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները, նրա դեմոկրատացումն ու մասսայականացումը իրենց հետ բերեցին նոր հասկացություններ, որոնց դրսևորման համար առաջ եկան նոր բառակապակցություններ: Այդպիսիք են՝ ընտրական հանձնաժողով, ընտրական տեղամաս, ընտրական օկրուգ, ընտրական կամպանիա, տեղամասային ընտրական հանձնաժողով, օկրուգային հանձնաժողով, նախընտրական ժողով, նախընտրական կամպանիա, դեպուտատության թեկնածու, վստահված անձ, փակ զաղտնի քվեարկություն, կոմունիստների ու անկուսակցականների բլոկ և այլն: Կուլտուրական արժեքների փոխա-

նակման ու ցուցադրման ճանապարհով սովետական ժողովուրդների փոխադարձ մերձեցումը հիանալի սովորույթ է դարձել, վերածվելով օրինաչափության: Այդ կապակցությամբ երևան են եկել նոր բառակապակցություններ՝ երաժշտության տասնօրյակ (Հայաստանի արվեստասերներին սպասում է մեծ ու բերկրալի իրադարձություն՝ ռուսական սովետական երաժշտության տասնօրյակը: ՍՀ, 11. 4. 1965), երաժշտական գառուն (Հետաքրքրական կլինի նաև անդրկովկասյան երաժշտական գառունը: ՍՀ, 11. 4. 1965), ռուսնողական գառուն (Արդեն տասը տարուց ավելի է, ինչ ամեն զարնան անց է կացվում «ռուսնողական գառուն» փառատոնը: ՀՀ, 28. 4. 1967), մշակույթի շաբաթ (Մեծ հաջողությամբ է անցնում սովետական մշակույթի շաբաթը՝ նվիրված ՍՍՀՄ կաղմավորման 50-ամյակին: Ա.վ., 14. 4. 1972), ժողովուրդների հետ համերաշխության շաբաթ (Ա.վ., 24. 3. 1972), հայ արվեստի շաբաթ, էստոնացի շաբաթ, երիտասարդ կատարողների շաբաթ, զբֆի շաբաթ, կինոնկարի շաբաթ, արվեստի շաբաթ, գառնանային փառատոն, արվեստի տասնօրյակ և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, իբրև լրացյալ հիմնականում հանդես է եկել շաբաթ գոյականը, մասամբ էլ տասնօրյակը և գառունը, որոնք ժամանակի նշանակություն են արտահայտում:

Գրեթե նույն նպատակով են ստեղծվել պոլշկինյան օրեր (Նրևանում), թումանյանական օրեր (Թբիլիսիում) և այլն:

Վերը նշված հիմնավորումով են առաջ եկել նաև Հայաստանի արվեստի օրեր Ուկրաինայում, մոլդավական երաժշտության օրեր Հայաստանում, վրացական կինոների շաբաթ Ադրբեջանում, Լատվիայի գրականության օրեր Ղազախստանում, Հայաստանի գրքերի շաբաթ էստոնիայում, գրականության օր (Ա.վ., 20. 1. 1972), երաժշտության օր (ն. տ.), կինոյի օր (ն. տ.), նախադասության օր (ն. տ.):

Ինչպես Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում վերջին տասնամյակներին հատուկ նշվում է ոլորտ մասնագիտությունների և զբաղմունքների օրը, և այդ կապակցությամբ առաջ եկան մի շարք բառակապակցություններ. ինչպես՝ բժշկի օր, ուսուցչի օր, էներգետիկի օր, հանգստի օր, երկաթուղայինի օր, երկրաբանների օր, մեքենաշինարարների օր, ֆիմիագործների օր, ալյումինագործների օր, հիդրոշինարարների օր, լանդսկապների օր, գյուղատնտեսության աշխատողների օր, ապագա մասնագետի օր (ՍՀ, 30. 4. 1971), զինակոչիկի օր, գիտության օր և այլն: Իմաստով սրանց մոտ են բարեկամության օր, համե-

բաշխության օր, շեփական աշխատանքի օր, հաղորդների շաբաթ (ՍՀ, 5. 3. 1972) և այլն:

Հասարակական կյանքի այս կամ այն բնագավառում տեղ գտած թերությունները վերացնելու, աշխատանքները բարելավելու նպատակով կազմակերպվում են միամասյակներ (նաև այլ միջոցառումներ): Այդ կապակցությամբ ստեղծվել են՝ անվտանգ երթևեկության միամսյակ, սանիտարական միամսյակ, սանիտարական շաբաթ, սանիտարական օր, պրքի միամսյակ, կուլտուր-շեփական ձևերնարկումների միամսյակ և այլն:

Նոր բառակապակցություններ են նաև համաժողովրդական կառույց, հաշվաձային կառույց և այլն:

Ժողովրդական տնտեսության զարգացման ու առաջընթացի մեջ մեծ է մրցության դերը: Այդ երևույթը հիմք է հանդիսացել նոր բառակապակցությունների առաջացման. օրինակ՝ սոցիալիստական մրցություն, նախատոնական մրցություն, նախամայիսյան մրցություն, նախահամագումարյան մրցություն, նախընտրական մրցություն և այլն: Վերջիններքը կապվում են առավել կարևոր իրադարձությունների ու երևույթների՝ համագումարի, տոնի, ընտրությունների հետ: Այդպիսի բառակապակցությունների շարքը կարելի է դասել հոկտեմբերյան կոչեր, մայիսյան կոչեր բառակապակցությունները: Մրցության մեջ հաղթողներին խրախուսելու նպատակով ստեղծվեցին կարմիր տախտակ, պատվո տախտակ, փոխանցիկ դրոշ, պատվո դիրք, դրամական մրցանակ: Այստեղից էլ առաջ եկան բաբճաճալ կարմիր տախտակին, բաբճաճալ պատվո տախտակին արտահայտությունները:

Առանձին անհատների, այլև աշխատավորական կոլեկտիվների հասարակությանը մատուցած խոշոր ծառայությունների համար շնորհվում են պատվավոր զանազան կոչումներ, որոնց մի մասը արտահայտվում է բառակապակցություններով. օրինակ՝ ժողովրդական դրոշ, ժողովրդական արտիստ, ժողովրդական նկարիչ, գիտության վաստակավոր գործիչ, արվեստի վաստակավոր գործիչ, վաստակավոր բժիշկ, վաստակավոր ուսուցիչ, վաստակավոր արտիստ, վաստակավոր իրավաբան, վաստակավոր երկրաբան, վաստակավոր հաշվապահ, կապի վաստակավոր աշխատող, վաստակավոր ինժեներ, պետական մրցանակի դափնեկիր, լենինյան մրցանակի դափնեկիր, հերոսուհի մայր, բաղադրական մայր, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Սովետական Միության հերոս, Սովետական Միության մարշալ, սոցիալիստական մրցության հաղթող, կոմունիստական աշխատանքի հարվածային, տասներորդ

հնգամյակի հարվածային, սոցիալիստական աշխատանքի ձեռնարկություն, գիտությունների ակադեմիայի անդամ, կոմունիստական աշխատանքի բրիգադ, կոմերիտական երիտասարդական բրիգադ և այլն: Այդպիսի կոչումների անվանումներ են նաև պետական մրցանակ, լենինյան մրցանակ, խաղաղության մրցանակ և այլն:

Աշխատավորների ձմեռային հանգիստը ավելի հետաքրքիր դարձնելու նպատակով վերջին տարիներին մեր հանրապետության մի շարք շրջաններում կազմակերպվեցին ղանգվածային մարզական-սպորտային տոնահանդեսներ, որով և առաջ եկան հայաստանյան ձմեռ (ՄՀ, 20. 2. 1973), Շիրակի ձմեռ (ն. տ.), Լոռվա ձմեռ (Կկազմակերպվեն «Լոռվա ձմեռ», «Շիրակի ձմեռ» և ղանգվածային մարզական այլ տոնահանդեսներ: ՄՀ, 26. 1. 1977), Դիլիջանյան ձմեռ (Քաղաքային կոմիտեի աշխատողները ձեռնամուխ եղան «Դիլիջանյան ձմեռ» մարզահանդեսի նախապատրաստմանը: Ավ., 19. 2. 1972), Երևանյան ձմեռ (Օրջոնիկիձևի շրջանում շարունակվում է «Երևանյան ձմեռը: Ավ., 10. 2. 1972) և այլ բառակապակցություններ:

Գիտության, արվեստի ու գրականության հասարակական համալսարանների կազմակերպումով ստեղծվեցին՝ ժողովուրդների բարեկամության համալսարան, կուլտուրայի համալսարան, ագրոֆիմիայի ժողովրդական համալսարան, կոմունիստական շինարարության ու պրակտիկայի համալսարան, մաթեմատիկա-լեհիմիզմի համալսարան և այլ նորարանություններ: Երևան եկան նաև կուլտուրայի տուն, կուլտուրայի պալատ, մշակույթի տուն (Ավ., 1. 2. 1972), մշակույթի պալատ (ՄՀ, 2. 3. 1972), աշխատանքի կուլտուրա (Աշխատանքի կուլտուրան միայն անձնական գործ չէ: ԳԹ, 5. 2. 1974), Երբեկության կուլտուրա (Սա մի խեղդի է, որի ճիշտ լուծումը կնպաստի և վարորդների, և հետիոտների երբեկության կուլտուրան բարձրացնելուն: ՄՀ, 1. 3. 1972), արտադրության կուլտուրա, կուլտուրական հեղափոխություն, կուլտուրական երբեկություն, երաժշտանքի ակումբ և այլն: Հասարակական կարգով տարվող աշխատանքները մեր կյանքում արմատավորելու արտահայտություններից մեկն է հասարակական ասպիրանտուրա (ՄՀ, 30. 12. 1964) բառակապակցությունը:

Մարդկանց մտահորիզոնի ընդլայնմանը, գիտելիքների հարստացմանը, ինտերնացիոնալիստական դաստիարակությանը նպաստելու և կարևոր իրադարձություններին հաղորդակից դարձնելու համար տարբեր բնույթի միջոցառումներ են կազմակերպում: Այդ կապակցությամբ երե-

վան են դալիս նոր բառակապակցություններ: Այդպիսիք են՝ հորը ու պատասխանի երեկո, ընթերցողների կոնֆերանս, գաղարինյան ընթերցումներ, մանկավարժական ընթերցումներ, լինինյան ընթերցումներ, պոեզիայի երեկո, բարեկամության երեկո, ինտերնացիոնալ բարեկամության ակումբ, ժողովրդական ինքնագործունեության ստուգատես և այլն:

Ընդամենը մի երկու տասնամյակի պատմություն ունեն տիեզերական թուխները, որոնց նախապատրաստման ու իրականացման հետ են կապվում մի շարք բառակապակցություններ. օրինակ՝ տիեզերական ապարատ (ՍՀ, 13. 4. 1972), տիեզերական աստղադիտարան, տիեզերական բժիշկ (Ավ., 25. 3. 1965), տիեզերական դարաշրջան (ԵՍ, 12. 4. 1974), տիեզերական երթ (ՍՀ, 11. 4. 1965), տիեզերական եղբայրներ (ՍՀ, 23. 3. 1965), տիեզերական երկրաբանություն (դրա շնորհիվ երևան են եկել գիտական նոր ուղղություններ՝ տիեզերական հողագիտություն, տիեզերական երկրաբանություն, տիեզերական գեոդեզիա, ՍՀ, 27. 5. 1972), տիեզերական կենսաբանություն (Գաղարինի թռչնից տարիներ առաջ արդեն ստեղծվել էր տիեզերական կենսաբանությունը: Գ, 1972, 1, 26), տիեզերական կինո (կարելի է խոսել տիեզերական կինոյի ստեղծման մասին: ԵՍ, 27. 5. 1976), տիեզերական հանրագիտարան (ՍՀ, 20. 1. 1971), տիեզերական հրթիռ (ՍՀ, 8. 11. 1970), տիեզերական հաղթանակ (ՍՀ, 11. 4. 1965), տիեզերական հոգեբանություն (ԵՍ, 27. 5. 1976), տիեզերքի հերոսներ (ՍՀ, 11. 4. 1965), տիեզերական մեկնարկիչ, ՍՀ, 24. 4. 1971), տիեզերական նավակայան (Գիտ. տեխ., 2, 29), տիեզերական պիոներ (ԵՍ, 12. 4. 1974), տիեզերական սերունդ (ՍՀ, 1. 5. 1971), տիեզերական տեխնիկա (ՍՀ, 21. 3. 1965), օդաչուավոր տիեզերանավ (ՍՀ, 20. 6. 1970), աստղային եղբայրներ (ՍՀ, 23. 3. 1965), աստղային ուղերք (ՍՀ, 24. 3. 1965), միջմոլորակային կայան (ՍՀ, 28. 3. 1965), երկնային եղբայրներ (ՍՀ, 11. 4. 1965), երկնային դյուցազուններ, ավտոմատ տիեզերակայան (ԵՍ, 2. 5. 1970) և այլն:

Վերջին տասնամյակներում առաջ եկան հարուստ հեկտար (ՍՀ, 5. 3. 1961), հարուստ ֆերմա (ՍՀ, 14. 6. 1964) բառակապակցությունները, որոնցով շեշտվում է հողի բերքատվության ու անասունների եկամրտաբերության բարձրացումը: Քիմիայի բնագավառում ձևոր բերած առաջընթացը որակելու և նրա հետագա զարգացումն ու կյանքում հսկայական դերը բնութագրելու համար ստեղծվեց մեծ Բիմիա բառակապակցությունը: Իրենց առաջացման հիմքով սրանց նման են մեծ համերգ

(ՍՄ, 23. 4. 1975), և Վեժ ֆուտբոլ (ԵՆ, 24. 12. 1967) բառակապակցությունները, որոնք նոր են սկսել կիրառվել և ռուսերեն *большой хоккей*, *большой футбол* կապակցությունների բառացի թարգմանությունն են:

Նոր պաշտոնների, մարմինների, այլև հիմնարկների, կազմակերպությունների ու կառույցների առաջացման հետ են կապվում թաղային լիազոր, թաղային կոմիտե, թաղային տեսուչ, տեղամասային լիազոր, ընկերական դատարան, ժողովրդական դատարան, ժողովրդական դրուժինա, ժողովրդական աստենակալ, մանկական սենյակ, ներքին գործերի բաժին, հասուակ բաժին, միջկոլտնտեսային վարչություն, կոմունիզմի մեծ կառուցումներ, խոշորացված կոլտնտեսություն, դաշտապաշտպան անասնաբեր, կոմերիտական լուսարձակ, մասնագիտացված խանութ, մեկնողական խորհուրդ, մանկավարժական խորհուրդ, գիտական խորհուրդ, գիտական կոշում, գիտական աստիճան և այլ բառակապակցություններ: Սովետական շրջանում երևան եկան նաև ստախանովյան շարժում, ստախանովյան հերթափոխ, արտագրության նորարար, արտադրության առաջավոր, ռացիոնալիզատորական առաջարկ, բանվորական վերահսկողություն, ժողովրդական վերահսկողություն, կուսակցական և պետական վերահսկողություն, որակի նշան, պետական որակա-նիշ և այլն: Սրանց հետ առնչվում են աշտարակային կոունկ, վերամբարձ կոունկ և այլ տեխնիկական տերմիններ կամ անվանումներ:

Նոր բառակապակցություններից են նաև կուսակցական կյանք, կուսակցական կյանքի լենինյան սկզբունքներ, կուսակցական կյանքի լենինյան նորմաներ, կոլեկտիվ ղեկավարության սկզբունք, կազրերի հոսունություն, կոմունիզմ կառուցողի բարոյական կոդեքս, խաղաղ գոյակցություն, համաշխարհային սոցիալիստական սխտեմ, սառը պատերազմ, խաղաղ գոյակցություն, սպառազինությունների մրցավազք, միջազգային լաբիլիտություն, իմպերիալիստական ագրեսիա, Հայրենական պատերազմի վեներան և այլն:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ տարածվեցին սրբազան պատերազմ, սովետական հայրենասերներ, հայրենիքի դավաճան, ուխտագրուժ թշնամի, մարտական տեխնիկա, մարտական առաջադրանք, մարտական քռիչք և այլն, որոնց մի մասը բնորոշ էր նաև նախորդ փուլին:

Սովետական տարիներին ստեղծվեցին մի շարք կայուն բառակապակցություններ. օրինակ՝ Միավորված ազգերի կազմակերպություն, Խաղաղության համաշխարհային խորհուրդ, Խաղաղության պաշտպա-

նության կոմիտե, Անվտանգության խորհուրդ, Գլխավոր ասամբլեա, Սովետական Միութիւն, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւն, Գլխաւոր սովետ, Մինիստրներ խորհուրդ, Գերագույն դատարան, Սովետական Միութեան կոմունիստական կուսակցութիւն, Ժողովրդական տնտեսութեան խորհուրդ և այլն:

Հայոց լեզվի վարդաշման սովետական փուլում ստեղծվեցին նաև բայական ու այլ արտահայտութիւններ. օրինակ՝ Ով շի աշխատում, նա շի ուտում, լայն ճակատով պալար ծավալել, կուկաթափ անել, դիմակալեր ծ անել, դեմքը քողարկել, դեպտատատը ժողովրդի ծառան է, աշխատեի առանց խոտանի, կյանքի ուղեգիր տալ, կյանքի ուղեգիր ստանալ, բարձրացնել սպասարկման կուլտուրան, խոսքին պետք է հետեի դրծը, այսօր աշխատել ավելի լավ, քան՝ երեկ, շափանիշը արտադրութեան արդիւնավետութիւնն է, տալ ավելի շատ, ավելի լավորակ արտադրանք, ավելի քիչ ծախսումներով (ՍՀ, 16. 2. 1974), սովորել, աշխատել և ապրել կոմունիստաբար (ՍՀ, 5. 11. 1974), կոմունիստաբար աշխատել և ապրել (ն. տ.), արժանանալ կոմունիստական աշխատանքի բրիգադի կոշման և այլն:

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ ընդգրկվել են թե՛ բայական հարադրութիւններ, թե՛ անդամ ու դիմաւոր նախադասութիւններ, թե՛ դարձվածային միավորներ և այլն: Այդ կոշերն ու արտահայտութիւնները, որ բխում են սոցիալիստական հասարակարդի բուն էութիւնից, գնալով ավելի լայն տարածում ու ծավալում են ստանում:

Հայոց լեզվի մէջ մտան ոչ բայական արտահայտութիւններ ու կոշեր, որոնք նույնպէս կապվում են մեր հասարակարդի ու նրա բնորոշ առանձնահատկութիւնների հետ. այսպէս՝ ավելի լայն թափ սոցիալիստական մրցութեանը, բոլոր մեկի և մեկը բոլորի համար, այսօր ավելի լավ, քան երեկ, հնգօրյակը չորս օրում, հնգամյակը՝ չորս տարում, շաբաթը՝ չորս օրում, հնգամյակին հաջող ավարտ, ամեն ինչ աշխատանքային հաղթանակի համար, արտադրանքի որակին կոմերիտական հրակողութիւն, մեր շարքերում ոչ մի ետ մնացող, ամեն ինչ մարդու բարօրութեան համար, երիտասարդութեան ուժն ու նուանդը հայրենիքին, պատասխանատւութեան բարձր զգացում, խոսքի և գործի սերտ միասնութիւն, պատրաստ աշխատանքի և ՍՍՀՄ պաշտպանութեանը, բանվորական երաշխիք որակի հնգամյակին (ՍՀ, 28. 1. 1977) և այլն:

Հայրենական պատերազմի շրջանում ստեղծվեցին՝ ամեն ինչ ռազմաճակատին, մեր գործը արդար է, հաղթանակը մերը կլինի, ամրացնել

թիկունքը, մաքրիվագցնել բոլոր ուժերը, մահ գերմանական զավթիչներին, մինչև աստամները զինված թշնամի և ալյն:

Ինչպես տեսնում ենք, սովետական շրջանում ստեղծված բառակապակցություններն ու արտահայտությունները բավական շատ են մեր լեզվում: Նրանց մեծ մասը ակտիվ գործածություն ունի մեր կյանքի տարբեր բնագավառներում: Սակայն որոշ բառակապակցություններ էլ աստիճանաբար դուրս են եկել կիրառությունից կամ էլ դարձել սակավ գործածական. օրինակ՝ կարմիր կնունք, կարմիր անկյուն, համատարած կոլեկտիվացում, կոլեկտիվ անել, նոր տնտեսական քաղաքականություն, ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ, ստախանովական շարժում և ալյն: Սրանց գործածությունից դուրս դալը կամ պասսիվ կիրառության անցնելը հիմնականում պայմանավորված է նրանցով արտահայտվող հասկացությունների վերացմամբ ու անհետացմամբ, ուրիշ հասկացությամբ փոխարինվելով և ալյն: Գնալով կմեծանա նոր բառակապակցություններն ու արտահայտություններն քանակը հայոց լեզվում՝ պայմանավորված մեր իրականության մեջ նորանոր երևույթների, հասկացությունների ներթափանցմամբ ու տարածում ստանալու հանգամանքով: Դրանք, անշուշտ, կնպաստեն հայերենի բառազանձի հարստացման ու զարգացման գործին:

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՈՒՄԸ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՅՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, փոխառությունը լեզուների բառային կազմի հարստացման միջոցներից մեկն է, արտաքին միջոցը: Աշխարհի բոլոր լեզուներն էլ այս կամ այն չափով բառեր են վերցնում հարևան ու հեռավոր ժողովուրդների լեզուներից: Օտար բառերի ընդունումը անխուսափելի երևույթ է լեզուների համար և թերևս չի կարելի մատնանիշ անել որևէ լեզու, որի բառապաշարի մեջ օտար բառեր չլինեն: Եվ դա ինքնըստինքյան հասկանալի է: Զե՞ որ ժողովուրդները գտնվում են ղանաղան կապերի ու փոխհարաբերությունների մեջ, որոնց շնորհիվ էլ տարբեր բնազավառներում որևէ ժողովրդի նվաճումները անմիջաբար կամ միջնորդավորված անցնում են մյուս ժողովուրդներին, որոնք նոր հասկացություններ ու երևույթների հետ հաճախ ընդունում են նաև դրանց անվանումները՝ առաջ բերելով փոխառյալ բառեր իրենց լեզուներին բառային կազմի մեջ:

Բոլոր լեզուների համար, սակայն, փոխառությունը միևնույն դերն ու կարևորությունը չունի, և դրանք հավասարաչափ չեն օգտվում այդ միջոցից: Կան լեզուներ, որոնց բառապաշարի մի ղզալի մասը փոխառություն է, իսկ որոշ լեզուների մեջ փոխառյալ բառերը համեմատաբար քիչ են: Այստեղ դեր են խաղում մի շարք գործոններ ու հանգամանքներ, հատկապես տվյալ լեզվի զարգացման աստիճանը, բառակազմական ավանդույթներն ու հնարավորությունները, լեզուն կրող ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական դիրքը և վիճակը, երբեմն նաև միջազգային կյանքում խաղացած դերը, իշխող մտայնությունը և այլն: Ահա թե ինչու մի լեզվի բառապաշարի համակարգում փոխառությունը ավելի մեծ չափերի կարող է հասնել, քան մյուսներում: Նկատենք նաև, որ փոխառյալ բառերը տարբեր ընդգրկում ու զրսևորում կարող են ունենալ նաև միևնույն լեզվի տարբեր փուլերում՝ պայմանավորված մի շարք հանգա-

մանքներով: Փոխառությունները մուտք են գործել լեզուների մեջ գեռեւ-
ներանց զարգացման հին շրջաններում, երբ ժողովուրդների միջև եղած
կապերն ու շփումները այնքան էլ սերտ, հաստատուն, մշտական կա-
նոններով չէին: Ներկա փուլում, երբ տարբեր երկրների ու ժողովուրդ-
ների միջև ստեղծվել են կոլտուրական, գիտական, տնտեսական բազ-
մաբնույթ ու բազմաոճակ կապեր, երբ սովորական են դարձել փոխա-
դարձ այցելություններն ու շփումները, միջազգային մասշտաբով ձեռ-
նարկվող միջոցառումներն ու համագործակցությունը, նյութական ու հո-
ղևոր արժեքների փոխանցումները, առևտրական ու քաղաքական կա-
պերը և այլն. բնականաբար դրանք ավելի մեծ չափերով են համալրում
լեզուների բառապաշարը: Հայոց լեզվի համար փոխառությունը եղել
և մնում է նրա բառադանձի հարստացման աղբյուրներից մեկը, որը ու-
ղեկցել է նրա զարգացման ողջ ընթացքին: Փոխառություններն ավելի
ակտիվանում են արդի փուլում, որը պայմանավորված է գիտության ու
տեխնիկայի, մշակույթի ու արվեստի, արտադրության ու հասարակական
կյանքի բնագավառներում անընդհատ տեղի ունեցող փոփոխությունե-
րով ու տեղաշարժերով, դրանց զարգացմամբ ու վերելքով:

Փոխառության ամեն մի առանձին դեպքում պետք է կոնկրետ մոտե-
ցում ցուցաբերել, կշռադատել տարբեր հանգամանքներ, նոր միայն ու-
րոշել փոխառյալ կամ ազգային ձևի քաղաքացիության իրավունքը: Իրա-
կանում հենց այդպես էլ կատարվել է: Տարբեր ժամանակներում տար-
բեր մոտեցումներ են եղել, որոնք կա՛մ մերժվել են, կա՛մ ընդունվել,
կա՛մ էլ աստիճանաբար ճշգրտվել:

Ինչ փոխառության վերաբերյալ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին
առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն մշակել է միասնական սկզբունք-
ներ, սակայն դեռևս գոյություն ունեն տարակարծություններ դրանց կի-
րառման մեջ: Այդ պատճառով էլ փոխառության վերաբերյալ գիտական
ու գրական մասնույժ էջերում բացված բանավեճերը, ինչպես նաև ոչ բա-
նավիճային հոդվածներն ու այլ կարգի հրապարակումներն առայժմ
վերջնականապես չեն լուծել առաջադիր խնդիրը: Չնայած դրան, առաջա-
դրված ու գիտականորեն հիմնավորված մի շարք հարցադրումներ, բա-
ցատրություններ ու նկատառումներ, այնուամենայնիվ, ղգալի չափով
նպաստեցին հարցի նկատմամբ հիմնականում ընդունելի կողմնորոշմա-
նը և փոխառությունների հետ առնչվող բազմաթիվ մանրամասների ճշ-
գրրիտ մշակմանը:

Փոխառության վերաբերյալ առաջ են քաշվել տարբեր տեսակետ-

ներ ու տեսություններ¹, որոնց քննությունից կարելի է անել մի քանի հզրակացություններ:

Արեւելահայ իրականության մեջ փոխառության հարցում միատեսակ մոտեցում չի ցուցաբերվել: Առաջ են քաշվել հիմնականում երկու տեսակետներ, որոնցից մեկը ճիշտ է և ընդունելի, համապատասխանում է տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներին, իսկ մյուսը սխալ է ու չհիմնավորված և անտեսում է այդ որոշումները: Առաջին տեսակետը պաշտպանողները իրավացիորեն դեմ են անհարկի փոխառություններին, գտնելով, որ փոխառության պետք է դիմել միայն անհրաժեշտության դեպքում, երբ լեզվի ներքին միջոցներով հնարավոր չէ արտահայտել փոխառյալ բառի իմաստն ու նշանակությունը: Սա միանգամայն իրավացի պահանջ է, բխում է մեր լեզվի մաքրության շահերից և հաշվի է առնում հայերենի ավանդույթներն ու բառակազմական առանձնահատկությունները:

Մյուս տեսակետի կողմնակիցները ողջունում են բոլոր կարգի փոխառությունների մուտքը հայերեն՝ վերջինիս դռները լայնորեն բացելով օտար բառերի առջև: Այստեղ ոտնահարվում են մայրենի լեզվի մաքրության շահերը, նրա դարավոր ավանդույթներն ու բառատեղծական հնարավորությունները և, միաժամանակ, անտեսվում են տերմինաբանական կոմիտեի որոշումները:

Լեզվի մաքրության որոշ ջատագույններ, հիմնականում պաշտպանելով ճիշտ և ընդունելի սկզբունքներ և առաջարկելով բաղմամբիվ հաջող թարգմանություններ, երբեմն ընկնում են որոշ ծայրահեղությունների մեջ՝ պահանջելով նաև օտար այնպիսի բառերի թարգմանություններ, որոնք լիովին հասկանալի են հայի համար, վաղուց արմատավորվել են մեր լեզվում, դարձել նրա հարադատ տարրը, և իմաստ չունի դրանց հայերեն համարժեքով փոխարինումը:

Փոխառության և լեզվի մաքրության վերաբերյալ մի շարք հոգվածներ, առաջարկություններ կարևոր դեր կատարեցին՝ տեսական ճիշտ կողմնորոշում տալով հրատարակչություններին, թերթերի, ամսագրերի խմբագրություններին, թարգմանչական գործով զբաղվողներին, որոնց ջանքերով վերջին տարիներին կատարվեցին ոչ քիչ թվով բառերի հաջող թարգմանություններ, առաջ հկան նոր բառակերտումներ: Դրանցից շատերը լայն տարածում ու ծավալում ստանալու ակնհայտ միտում են

¹ Հ. Օհանյանը քննության է առել փոխառության վերաբերյալ տեսություններն ու տեսակետները: Աշխատանքը գտնվում է սպաղրության ընթացքում:

հանդես բերում գրական հայերենում: Նկատելի է, որ արհեստական, շինծու, ոչ ճիշտ բաղմամբիվ թարգմանություններ ժամանակի ընթացքում արտամղվում են լեզվից: Այդպիսի ճակատագիր են ունենում նաև անհարկի, ոչ տեղին, ոչ անհրաժեշտաբար կատարված շատ փոխառություններ: Հին շրջանում հայերենի մեջ ներմուծվել են բաղմամբիվ բառեր՝ դանազան լեզուներից, որոնց մի պատկառելի քանակություն վաղուց կայունացել և դարձել է նրա բառապաշարի անկապտելի մասը, իսկ մի շարք փոխառություններ էլ ժամանակի ընթացքում իրենց տեղը զիջել են հայերեն համարժեքներին կամ անցել պասսիվ գործածության բառերի շարքը՝ լեզվի բառային կազմում մնալու անհրաժեշտ տվյալներ չունենալով կամ ավելի ճիշտ՝ նրանից արտամղվելու գործոններ երևան գալու պատճառով: Փոխառյալ բառերը, ինչպես նշվել է, ավելի մեծ ինտենսիվությամբ են մուտք գործում հայոց լեզվի մեջ արդի փուլում՝ պայմանավորված մի կողմից՝ գիտության ու տեխնիկայի, կուլտուրայի ու արվեստի աննախընթաց զարգացմամբ ու վերելքով, մյուս կողմից՝ հայ և ուս ժողովուրդների միջև ստեղծված քաղաքական, տրեսակաժողովուրդական և այլ կապերի, փոխհարաբերությունների, համագործակցությունների ընդլայնմամբ ու մեծացմամբ, ամրապնդմամբ²:

Փոխառյալ բառերը հիմնականում ներմուծվում են ուսերենի միջոցով, երբեմն էլ հենց ուսերենից, ուստի ուսաց լեզուն հանդես է դալիս ոչ միայն որպես փոխառու, այլև միջնորդ լեզու: Ռուսերենն օտար-լեզվյան բառերը ենթարկում է իր հնչյունական, ձևաբանական, բառակազմական օրենքներին, հաճախ էլ որոշակիություն և ճշգրտություն մտցնում դրանց իմաստների մեջ և գործածության մեջ դնում: Հայերենը դրանք ընդունում է ուսերենից արդեն որպես պատրաստի ձևեր, որոնք այլևս դրեթե կարիք չեն զգում էական փոփոխությունների: Օտար բառերը, այսպիսով, մուտք են գործում հայոց լեզվի մեջ ուսերենում համապատասխան ձևավորում ստանալուց հետո, և այդ ուղղությամբ աշխատանք տանելու անհրաժեշտությունը զգալիորեն նվազում է³:

² Հայոց լեզվի հին շրջանի փոխառությունները ներկայացվել են պրոֆ. Հր. Աճառյանի, մասամբ նաև պրոֆ. Ս. Ղազարյանի կողմից (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Ե., 1940, մաս 2, 1951, Ս. Ղազարյան, Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսերենի դերը նրա հարստացման ու զարգացման մեջ, Ե., 1955): Այստեղ հիմնականում ուսումնասիրվելու են սովետական տարիներին ներմուծված կամ այդ շրջանում կայունացած ու ակտիվացած փոխառությունները:

³ Անհրաժեշտության դեպքերում, իհարկե, համապատասխան մարմինները և մասնավորապես ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տեղմիներանական կոմիտեն իրենց

Օտար բառերի մուտքն ու դործածությունը հայերենում վաղուց է օգտագործվել, տակաջն այն ավելի զանգվածային ձևով է դրսևորվել XX դարի առաջին տասնամյակներում: Այդ շրջանում թարգմանաբար հրատարակվում ու տարածվում են մարքսիզմի կլասիկների երկերը, քաղաքական, փիլիսոփայական, տնտեսագիտական բնույթի բազմաթիվ աշխատություններ և այլն, որոնց շնորհիվ հայերենի մեջ առաջ են գալիս նորակազմություններ ու փոխառյալ բառեր: Օտար բառերի ներմուծման ու տարածման դործում զգալի դեր են կատարում Ստ. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի և այլոց աշխատանքների տպագրությունը, «Կապիտալի», Վ. Ի. Լենինի Երկերի թարգմանությունները, ՌՄԳԳ-ի համագումարների, Կոնֆերանսների նյութերի, զանազան կոչերի, հրապարակախոսական հոգվածների հրապարակումը և այլն:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին հայոց լեզվում սովորական դործածության բառեր դարձան ավանդարդ, բյուրո, բյուրոկրատ, բուլճերիկ, բուլճերիզմ, էլեկտրիֆիկացիա, լենինիզմ, լենինիստ, կապիտալ, կապիտալիզմ, կոոպերացիա, մարքսիզմ, մարքսիստ, մարքսիզմ-լենինիզմ, մանիֆեստ, մենշևիկ, մենշևիզմ⁴, միլիտարիզմ, միտինգ, պրոպագանդա, սոցիալիզմ, սոցիալիստ, օպորտունիզմ, օպորտունիստ և նման կարգի բազմաթիվ բառեր: Այդ բառերի մեծ մասը մերվել է մեր լեզվին և դարձել նրա հարազատ տարրը:

Արևմտահայ գրական լեզվում չափազանց սահմանափակ են փոխառությունները, իսկ գրական արևելահայերենում օտար բառերը անցնում են մի քանի տասնյակ հազարից:

Արևմտահայ գրական լեզուն զգալիորեն տարբեր է ժամանակակից արևելահայերենից փոխառության հարցում: Եթե գրական արևելահայերենը միշտ դիմել է ու դիմում է փոխառությունների, ապա արևմտահայերենը խուսափում է օտար բառերի ներմուծումից ու թարգմանում միջազգային ճանաչում գտած շատ ու շատ բառեր ու տերմիններ, ստեղծելով հայերեն տերմիններ:

Այսպես՝ արևմտահայ գրական լեզվում հիմնականում թարգմանաբար են կիրառվում կամ էլ սլահանջվում է այդպես դործածել ագիտացիա, սոցիալիստ, գաղափար, դեմոկրատիա, դեմոկրատիա, դիա-

որոշմաներով նպաստում են օտար բառերի դրույման, արտասանության ճշգրտությանը և հստակություն ու որոշակիություն մասնում դրանց իմաստների ու կիրառությունների մեջ:

⁴ Մենշևիկ, մենշևիզմ բառերը արդեն հնաբանություն են և հազվագյուտ են հանդիպում, այն էլ բազմաբան բնույթի աշխատանքներում՝ հիմնականում պատմական առումով:

լեկտիկա, դիվիզիա, դոցենտ, ժյուրի, ինդուստրիա, լեյտենանտ, կապիտալ, մաթեմատիկա, շեմպոն, ռադիո, սենատ, տանկ, ցեմենտ, քիմիա, ֆիզիկա և այլ օտար բառեր, որոնցից շատերը հանդես են գալիս եվրոպական մի շարք լեզուներում և ձեռք են բերել, այսպես ասած, միջազգային նշանակություն ու գործածություն: Օտարազգի բառերի նկատմամբ այդպիսի մոտեցում ցուցաբերվում է նաև այժմ, և դա, իհարկե, ունի իր պատճառները: Արևմտահայության համար քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմանները, այլ ժողովուրդների հետ ձուլվելու վտանգի առկայությունը, ինքնուրույն պետականության բացակայությունը, մի խոսքով՝ ստեղծված պատմական անմխիթար վիճակն ու դրա զիսակցումը ստիպում էին արևմտահայերենին խուսափել սմեն տեսակ փոխառություններից, լեզուն անջրպետել նրա անաղարտությանը՝ վնասող ամեն ինչից, ամեն ղեռով պաշտպանել մայրենի լեզուն՝ ժողովրդի ազգային կերպարանքի հիմնական հատկանիշը և նրա մաքրությունն ու անաղարտ վիճակը:

Արևելահայ գրական լեզուն իր բառապաշարը համալրել և այսօր էլ հարստացնում է փոխառություններով, և դա բնական է ու օրինալի:

Հարկ է նկատել, որ օտարազգի բառերը ոչ միշտ են նույն ինտենսիվությամբ դրսևորվել մեր լեզվում, նայած թե ինչ մտայնություն է իշխել, ինչպիսի հանգամանքներ են առաջ եկել: Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին, այլև սովետական իշխանության հաստատման առաջին տասնամյակում օտար բառերի մուտքը մեծ չափերի հասավ, և տեղին ու անհրաժեշտ փոխառությունների հետ մեկտեղ հայոց լեզվի մեջ թափանցեցին շատ ու շատ օտարազգի բառեր, և փոխառյալ անհարկի բառերի գործածությունը կարծես սովորական երևույթ դարձավ: Այդ միտումը շարունակվեց երեք տասնամյակից ավելի, որի պատճառով այդ շրջանում օտար բառերով խճողվեց հայոց լեզուն:

Այսպես՝ 20-ական թվականների մամուլում, մասնավորապես «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, հաճախակի գործածությամբ են հանդես գալիս հետևյալ փոխառությունները՝ ագենտ, ադմինիստրատ, ամնիստիա, գարնիզոն, դեկգատ, դեֆիկտ, դիագնոզ, դիպլոմատիա, դիսցիպլինա, դոկումենտ, զավոդ, էքսպեդիցիա, թեորիա, իդեոլոգ, իդիոտ, ինդիվիդուալ, ինիցիատիվա, ինստիտուտ, ինստրուկցիա, ինֆորմացիա, լակեյ, կանդիդատ, կասսա, կլինետ, կոմիսիա, կոնյուկտուրա, կոնսուլ, կոնստրուկտ, կրիզիս, կվալիֆիկացիա, նարյադ, շեկ, պախմեկիցիա, պանիկա, պերիոդ, պերիֆերիա, պրեզիդիում,

պրեստիժ, պրիոմ, պրիմիտիվ, պրինցիպ, պրոդուկցիա, պրովինցիա, ռեսպերտուար, ռեիդիա, սապոն, սեսիա, սկանդալ, սպեցիֆիկ, սոբես, ստատիստիկա, վեբշոկ, տրագիցիա, օբլիգացիա, օպոնենտ, օֆիցեր, ֆորմա, ֆրոնտ և՛ այլն, և՛ այլն⁵։ Այդ շրջանի գեղարվեստական զբաղանության մեջ, մասնավորապես բանաստեղծական խոսքում կիրառվող անհարկի փոխառություններից են՝ գաղեթ (ՎԱԱ, 60), ղավոդ (ՎԱՀ, 21), էլեկտրապաժար (23), մուժիկ (ՎԱԱ, 8), պարավոդ (44), պոշչադ (Աբով, ԴԲ, 40), պրոժեկտոր (24), ռաբոչի (ՎԱՀ, 10), անտրակտ, աֆիշ, բավար, դարանտիա, գուդոկ, ինտելիգենտ, լոդր, կլոբնիկա, մասկարադ, պլանետ, պրասպեկտ, պրիբոր, պսպիրոս, պորոման, ռելս, ռեցեպտ, սպիշկա, ստրելոչնիկ, վարենի, վերստ, վերբոկվա, տելեֆոն, ուժին և այլն։ Վ. Տերյանը գործածում էր գալոշ, պեշ, պալտո, վեդրո և այլ բառերը, իսկ Ե. Ջարենցի ստեղծագործություններում հանդիպում են բոշկա, էտաժ, կանալ, մաշինա, պլանետ և այլ բառեր, որոնք ոչ այնքան հեղինակի լեզվական ճաշակի արդյունք էին, որքան ժամանակաշրջանի մտայնության։ Դա մի շրջան էր, երբ անցյալից եկող ամեն ինչ ոչնչացնելու և նորը ստեղծելու պայքարը սովորական երևույթ էր դարձել, երբ դրդվում և նույնիսկ խրախուսվում էր զրական բոլոր կարգի ժառանգությունների դեմ պայքարը։ Դա ռադիկալանության արտահայտությունն էր գրականության ու արվեստի բնագավառում, որի հետևանքներից մեկն էլ այն եղավ, որ շատ հեղինակներ, հրաժարվելով աղբյուրի լեզվի բառերի ու ոճերի գործածությունից, ստեղծում էին արհեստական, շինծու, թխովի բառեր կամ էլ դիմում փոխառությունների։

Օտար բառերի մուտքին որոշ չափով նպաստեց նաև այն ժամանակ բառարանների պոկասը։

Մայրենի ուրազ ու հասկանալի բառերը օտար բառերով փոխարինելու միտում նկատվում էր հատկապես Վ. Ալազանի, Գ. Աբովի, Ա. Վրշտունու և այլոց մոտ, որը ընդօրինակվում էր նաև ուրիշների կողմից։ Այդ շրջանում կիրառված անհարկի փոխառությունների ու նորաթուխ բառերի մեծ մասը հետագայում դուրս մղվեց գործածությունից և սկսեց սահմանափակվել նաև ոչ տեղին փոխառությունների մուտքը զրական արևելահայերենի մեջ։ Այդ առողջ ու ողջունելի երևույթը սկսվեց 40-ական թվականների երկրորդ կեսից և ծավալում ստացավ 50-ական թվականների սկզբից։

⁵ Օրինակները քաղված են «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1920—1922 թթ. համարներից։

Անհարկի փոխառությունները շէն նպաստում լեզվի բառապաշարի հարստացմանը, ընդհակառակը, փշացնում են լեզուն, դարձնում անհասկանալի, խաթարում նրա անաղարտությունն ու անարատությունը: Վ. Ի. Լենինը դատապարտում էր օտար բառերի անտեղի գործածությունը: Նա 1919 թվականին «Ռուսաց լեզուն մաքրելու մասին» հոդվածում գրել է. «Ռուսաց լեզուն մենք փշացնում ենք: Օտար բառերը գործ ենք ածում առանց անհրաժեշտության: Այդ բառերը սխալ ենք գործածում: Ինչի՞ համար ասել «դեֆեկտներ», երբ կարելի է ասել թերություններ կամ պակասություններ կամ բացեր: ...Արդյոք ժամանակը չէ՞, որ մենք պատերազմ հայտարարենք օտար բառերի առանց անհրաժեշտության գործածությանը»:

Փոխառության հարցում ուղեցույց պետք է ընդունել լենինյան սկզբունքը և եթե ժամանակին կիրառվեր այն, հայոց լեզվի բառային կազմը չէր խճողվի օտարազգի անհարկի բառերով ու տերմիններով, և ոչ էլ մեր ժողովրդին հասկանալի նոր կամ հին շրջանում ստեղծված բազմաթիվ բառեր կփոխարինվեին օտար համարժեքներով:

Հեղափոխության նախօրյակին հայերենի մեջ ներմուծվեցին փոխառյալ բազմաթիվ բառեր, որոնց մի դգալի մասը ակտիվ գործածության մեջ մտցրին հեղափոխական գործիչները, հատկապես Ստ. Շահումյանը, որն իր բանավոր ու գրավոր խոսքով մասսայականացրեց քաղաքական, փիլիսոփայական և այլ կարգի մի շարք տերմիններ ու արտահայտություններ. օրինակ՝ անտագոնիզմ, սեպարատիզմ, սովերեն, մետաֆիզիկ, դիալեկտիկ, դիալեկտիկական մեթոդ, ադմինիստրացիա, բյուրոկրատիա և այլն: Սովետական իշխանության տարիներին մեր լեզվի մեջ մուծվեցին նոր փոխառություններ, այլև ակտիվ կիրառություն ստացան մինչ այդ կատարված բազմաթիվ փոխառություններ, որոնք կապվում են սոցիալիստական նոր հարաբերությունների և գիտության ու տեխնիկայի զանազան հասկացությունների դրսևորման հետ. օրինակ՝ ադրեզատ, ավտոբազա, ավտոտրանսպորտ, դադիֆիկացիա, դեներատոր, էլեկտրիֆիկացիա, էլեատոր, կոմբայն, կինեմատոգրաֆիա, կինոֆիլմ, կինոօպերատոր, չեմպիոն, ռադիոգրաֆիա, ռեկորդ, սոցիալիզմ, սովխոզ, ստանդարտ, տանկ, տորպեդ և այլն:

Տեղին, անհրաժեշտաբար ներմուծված օտարլեզվյան բառերը բավական շատ են մեր լեզվում: Այդպիսին է, օրինակ, սովետ բառը, որը լայն տարածում է ստացել:

Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ սովետ բառը ամենատարածված բառերից մեկն է։ Այն անգամ մյուս լեզուներում չի թարգմանվում, այլ ամենուրեք արտասանվում է ռուսերեն⁷։

Տարածում ստացած փոխառություններից են նաև զագ, ֆուարու, ռադիո, կինո, գեներալ, ցեմենտ, բետոն և այլ բառեր, որոնք գործածության սովորական (կամ միջին) հաճախականություն ունեն և ծավալում են ստացել մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում։ Դրանց մի մասը ակտիվ դեր է կատարում նաև հայերենի բառակազմության մեջ՝ հանդես գալով որպես բարդության բաղադրիչ (զաղօջախ, գաղսասալիկ, քաղամատակարարում, ֆուտբոլասեր, ֆուտբոլախաղ, ռադիոհաղորդում, ռադիոբեմականացում, կինոդերասան, կինոցանց, կինոդահլիճ, կինոփառատոն, բրիգադավար, միջբրիգադային և այլն)⁸։

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Փոխառյալ բառերի դասակարգումը կարելի է կատարել մի քանի հղանակներով՝ 1. հիմք ընդունելով նրանց գործածության հիմնական բնագավառները, 2. ակտիվությունն ու տարածվածությունը, 3. ազդային համարժեքների առկայությունը կամ բացակայությունը և այլն։ Այս խմբավորումները հնարավորություն կտան ավելի հստակ ու որոշակի ցուցադրել օտար բառերի պատկերը ժամանակակից հայերենում և համակողմանիորեն ներկայացնել նրանց դերն ու նշանակությունը, այլև կարեորությունը մեր լեզվի բառապաշարի համակարգում։

1. ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ՐՈՍ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՆԱԴԱՎԱՌՆԵՐԻ

Օտար բառերը բավական տարածում ունեն գրական արեևլահայերենում, որոնք հանդես են գալիս մեր իրականության տարբեր բնագավառներում՝ գիտության ու տեխնիկայի, արդյունաբերության ու դյուղատնտեսության, արվեստի ու գրականության, քաղաքականության ու գաղափարախոսության, այլև սպորտի, ղիվանագիտության, հասարակագիտության, ռազմական կյանքի և այլն։

⁷ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 30, 1951, էջ 534։

⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս էջ 259—275։

Հարկ է նկատել, սակայն, որ վերոհիշյալ բաժանումը որոշ չափով պայմանական է, քանի որ թվարկված բնագավառները սերտորեն կապված են միմյանց հետ և բազմաթիվ հասկացություններ ընդհանուր են մեկից ավելի ասպարեզների համար: Այսպես՝ տեխնիկայի բնագավառին բնորոշ և այդ ասպարեզում հանդիպող բազմաթիվ բառեր հավասարապես հանդես են գալիս գյուղատնտեսության, շինարարության, տրանսպորտի և այլ բնագավառներում: Այսպես՝ տրակտոր-ը, կոմբայն-ը և այլ բառեր գործածվում են տեխնիկայի, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում, հետևաբար ազատ կերպով կարող են վերաբերել թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ասպարեզներին: Շինարարական բազմաթիվ աշխատանքներ իրականացվում են տեխնիկական դանդան միջոցների գործադրմամբ, ուստի այդ հասկացությունների անվանումները կա՛մ ընդհանուր են, կա՛մ էլ շփման ելրեր ունեն միմյանց հետ: Այսպես՝ բավղազեռ, էֆկավատոր տեխնիկական տերմինները բնորոշ են նաև շինարարությանը և հանդես են գալիս երկու ասպարեզներում էլ, իհարկե, ոչ միատեսակ հաճախականությամբ ու տարածվածությամբ: Նույն ձևով էլ տրակտոր, կոմբայն, կուլտիվատոր, էլեկտրամոբիլ, գազաբալոն, գազամագիստրալ, գազապարատ, գազատուրբինաքարշ և այլն: Կարելի է օրինակների քանակը ավելացնել, սակայն եղածն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ մի խմբի մեջ ընդգրկված որոշ բառեր կարող են հանդես գալ նաև այլ խմբերում:

Հիմք ընդունելով փոխառյալ բառերի կիրառության հիմնական բռնագավառները, դրանք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

ա) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են փիլիսոփայական ուսմունք, բանվորական շարժում, հասարակական-քաղաքական կյանքն ու հոսանքներ, սովետական կարգերը, սոցիալիստական հարաբերությունները, կառավարման սխեմներ և սրանց հետ կապված հասկացություններ:

Փիլիսոփայական ուսմունքի տարածումը, սովետական կարգերի ու սոցիալիստական հարաբերությունների հաղթանակն ու ամրապնդումը, հասարակական-քաղաքական նոր կյանքի ու հոսանքների երևան գալն ու աշխուժացումը մեր երկրում բազմաթիվ նոր հասկացություններ բերեցին, որոնց մի մասը ընդունվեց իր անվանումներով, որով և առաջ

եկան փոխառություններ, Նշված բնագավառի բառերը կարևոր տեղ են գրավում հայոց լեզվի բառադանձի մեջ՝ նպաստելով նրա հարստացմանը, և նրանցից շատերը գործածության հաճախականությամբ բավականակտիվ են (կոմունիզմ, կոմունիստ, սոցիալիզմ, ագիտացիա, պրոպագանդա, ավանգարդ, կոմիտե, բրիգադ, մինիստր, բյուրո և այլն): Ուրոշ փոխառություններ բնութագրվում են կիրառության ցածր հաճախականությամբ և առավել բնորոշ են զրավոր խոսքին (էմպրիոկրիտիցիզմ, կոմունար, հեգեմոն, հեգեմոնիա, օպորտունիզմ, անտագոնիզմ և այլն):

Փիլիսոփայական ուսմունքի, բանվորական շարժման, հասարակական-քաղաքական կյանքի ու հոսանքների, սոցիալիստական հարաբերությունների ու սովետական կարգերի, կառավարման սիստեմի վերաբերյալ հասկացությունն են արտահայտում՝ ագիտատոր, ագիտվագոն, ագիտկամսոնիա, ագիտբրիգադ, ագիտկոլեկտիվ, ագիտացիա, ագրեսիա, ագրեսոր, ագրեսիվ, ակտիվ, ակտիվիստ, անտագոնիզմ, անարխիզմ, ավանգարդ, ապոլիտիկ, ապոլիտիզմ, ավանտյուրիզմ, ասամբլեա, բազիս, բիլենսմեն, բլոկադ, բյուրո, բյուրոկրատ, բյուրոկրատիզմ, բյուշե, բրիգադ, բրիգադիր, բունդեստագ, դեկզատ, դեմոկրատ, դեմոկրատիա, դեմոկրատիզմ, դեսպոտիզմ, դիալեկտիկա, դիկտատուրա, դիրեկտիվ, դիվերսիա, դիվերսանտ, դոկտրինա, դրոժինա, դրոժիննիկ, էմպրիզմ, էմպրիոկրիտիցիզմ, էվոլյուցիա, էվոլյուցիոնիզմ, էքսպանսիոնիզմ, էքսպանսիոնիստ, էքսպրոպրիացիա, էքսպրոպրիատոր, իդեոլոգիա, իմպերիալիզմ, իմպերիալիստ, ինտերնացիոնալիզմ, ինտերնացիոնալիստ, լենինիզմ, լեյբորիստ, լիկվիդատոր, լիզա, կանցեր, կապիտուլյանտ, կոմունիզմ, կոմունիստ, կոմիտե, կոմունար, կոմիսար, կոմիսարիատ, կոոպերացիա, կոսմոպոլիտիզմ, կոնգրես, կոնգրեսմեն, կոնֆերանս, կոալիցիա, կոալիցիոն, կոնսպիրանտ, կոնսպիրատիվ, կոնստիտուցիոնալիզմ, կոնստիտուցիոնալիստ, հեգեմոն, հեգեմոնիա, հեգեմոնիստ, մանիֆեստ, մանիֆեստացիա, մատերիալիզմ, մատերալիստ, մարքսիզմ-լենինիզմ, մենշևիզմ, միլիտարիզմ, միլիցիա, միլիցիոներ, մինիստր, ՆԱՏՕ, նացիզմ, նացիոնալիզմ, նեոֆաշիստ, նէպ, պակտ, պառլամենտ, պիոներ, պլենար, պլենում, պրեմիեր մինիստր, պրոպագանդա, պրոպագանդիստ, ռասիզմ, ռասիստ, ռայխստագ, ռեֆորմիստ, ռեկվիոնիստ, ռեկվիոնիզմ, ռեանշիզմ, ՍԵՆՏՐՈ, սեպարատիստ, սեպարատիզմ, սենատոր, սոցիալիստ, սոցիալիզմ, սոցիոլոգ, սոցիոլոգիա, սո-

ցիալ-դեմոկրատ, սոցիալ-դեմոկրատիա, սոցիալ-իմպերիալիզմ, սոցիալ-շոկնիզմ, սոցիալ-շովինիստ, սոցիալ-ֆաշիստ, վետո, վիզա, տրանս-պաֆանտ, տրոցկիզմ, տրոցկիստ, ցենտրալիզմ, ուլտրաիմպերիալիզմ, օպորտունիզմ, օպորտունիստ, ֆաշիզմ, ֆեդերալիզմ, ֆեդերացիա, ֆեդերատիվ, ֆրակցիոններ և այլ փոխառված բառեր:

Ստալի բառերից մի քանիսին զուգահեռ ռուսագործվում են ազգային համարժեքներ. ինչպես՝ սովխոզ—պետական տնտեսություն, դեկզատ—պատգամավոր, պատվիրակ, դեկզացիա—պատվիրակություն, իդեոլոգիա—գաղափարախոսություն, սոցիոլոգիա—հասարակագիտություն և այլն, որոնք միեկնույն աստիճանի ու մակարդակի չեն: Գաղափարախոսություն—ը իշխում է օտար բառի նկատմամբ, պետական տնտեսությունը դեռ նոր է սկսել տարածվել, հետևաբար ավելի քիչ է հանդիպում, քան սովխոզը, իսկ մյուս զուգահեռությունները գրեթե հավասարաչափ են հանդես գալիս: Այս իմբի բառերի մի զգալի մասը սովետական շրջանի փոխառություն է, իսկ մի շարք բառերի կալույնացումն ու ակտիվացումը տեղի է ունեցել մեր օրերում:

Բերենք մատնանշված թնազավառին բնորոշ բառերի բնագրային մի քանի օրինակներ՝ Կիևում և մի շարք ուրիշ քաղաքներում կառավարչական ադենտները ագլիտացիա են մղում հօգուտ մահվան պատժի (ՄՇ, 1, 197): Էջմիածնի շրջանի Շահումյան գյուղի ակումբն էին հավաքվել ագլիտալեկտիվի դեկավարներ (ՄՇ, 1959, № 265): Կուսակցական ակտիվիստը զրույց ունեցավ մյուս արտագրամատների պետերի հետ (ԵՆ, 28. 13. 1974): Մերկացրին այն հակադիր նյութական շահերը, որոնք դառնում են ամեն մի դասակարգային հասարակության անտագոնիզմի հիմքում (ՄՓՀ, 73): Առաջին անգամն էր նա հանդիպում նմանօրինակ բյուրոկրատի (ՍԽ, 2, 598): Նրան առավոտյան կանչել էին դիվիզիայի շտաբ՝ լենինդրադից եկած կանանց դեկզացիայի պատվին կազմակերպված բանկետում նվագելու համար (ՍԽ, ՄԳՄ, 237): Կուսակցությունն ու կառավարությունը մեծ նշանակություն են տալիս վարչական մարմինների աջթևայիններ համարվող դոմինանթների աշխատանքի կազմակերպմանը (ԱՎ., 17. 10. 1976): Նրանք այժմ սնում են նեոֆաշիզմը (ՀՁ, 1970, № 18): Դա այն ժամանակն էր, երբ մեր պարտիան դեռ չէր դուրս եկել սլոնյակադայի շրջանից (ՄՇ, 1, 153): Լենինը մեծ ավանդ է մուծել մարքսիստական սոցիոլոգիայի, պատմական մատերիալիզմի թեորիայի զարգացման մեջ (ՄՓՀ, 79):

բ) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են ժողովրդական տրեմտեսության հիմնական նյութերի վերաբերյալ հասկացություններ:

Հայոց լեզվի մեջ մուտք գործեցին նաև ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, շինարարության, տրանսպորտի և այլնի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող փոխառություններ⁹: Այդ բառերի ներմուծումը պայմանավորված է նոր առարկաների, երևույթների, մեխանիզմների, հասկացությունների ընդունման, տարածման ու կիրառման հետ: Նշված բնագավառներում գործածվող մի շարք բառեր ծալալուծում ու տարածում են ստացել գրավոր և բանավոր հաղորդակցման մեջ, հանդիպում են մեր կյանքի այլևայլ բնագավառներում, ունեն կիրառության սովորական կամ միջին հաճախականություն, որոշ փոխառություններ էլ հասունկ են բանավոր լեզվին, գրավոր խոսքում սակավադեպ են հանդիպում և, այսպիսով, մոտենում են պասսիվ կիրառության բառերին: Փոխառություններով հարուստ է հատկապես գյուղատնտեսական, տրանսպորտային ու արդյունաբերական տերմինաբանությունը, որոնց համեմատությամբ սակավաթիվ են շինարարության ասպարեզում հանդիպող օտար բառերը:

Գյուղատնտեսական կյանքի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտար բառերը լայն տարածում ստացան հատկապես 30-ական թվականներից սկսած, երբ մեծ տեղաշարժեր ու փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղատնտեսության ասպարեզում: Երևան եկան նոր հարաբերություններ, աշխատանքի կազմակերպման ու ղեկավարման նոր եղանակներ ու մարմիններ, ներդրվեցին ու արմատավորվեցին զանազան սարքավորումներ, մեխանիզմներ և այլն: Այդ ամենը իրենց հետ բերեցին համապատասխան հասկացություններ, որոնց մի մասը մեր ժողովուրդը ընդունեց իրենց անվանումներով: Գյուղատնտեսական կյանքը արտացոլող փոխառություններից են՝ ագրոբազա, ագրոդոտեխնիկա, ագրոկոմպլեքս, ագրոկուրս, ագրոտեխնիկ, ագրոտեխնիկա, ագրոնոմ, ագրոմաքսիմում, ագրոմիխիմում, ագրոմեխիորատիվ, ագրոմեխիորացիա, ագրոմետեոլոգիա, ագրոպրոպագանդա, բրիգադ, զոտեխնիկ, ինկուբատոր, կոլխոզ, կոմբայն, կոլտիվատոր, կոլտիվացիա, հիդրոպոնիկա, մեխանիզատոր, տրակտոր, տրակտորիստ, սորտ, սով-

⁹ Նկատի են առնվում միայն ժողովրդական տնտեսության արտադրական հիմնական ճյուղերը:

խող¹⁰ և այլն: Մատնանշվածներից մի քանիսին ղուգահեռ գործածվում են աղբային համարժեքներ: Այսպես՝ կոլխող—կոլտնտեսություն, ագրոնոմ—գյուղատնտես, զոոտեխնիկ—անասնաբույժ և այլն: Այժմ մեր լեզվի մեջ կայունացել են մայրենի լեզվի ձևերը, թեև որոշ դեպքերում, հատկապես խոսակցական լեզվում, դեռևս հանդիպում են փոխառված բառերը: Գյուղատնտեսական կյանքի վերաբերյալ որոշ փոխառություններ կարելի է համագործածական բառերի շարքը դասել՝ նկատի ունենալով նրանց տարածումն ու կիրառության հաճախականությունը (սովխող, տրակտոր, բրիդադ և այլն): Մյուսները հիմնականում սահմանափակ կիրառություն ունեն և զրեթե ծավալում չեն ստացել այլ բնագավառներում¹¹:

Ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերից է նաև տրանսպորտը: Հայերենը հարուստ է մասնավորապես ավտոմոբիլային ու օդային տրանսպորտին վերաբերող փոխառություններով: Տրանսպորտի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտար բառերից են անոսալոն, անրոակուստիկա, անդոբուս, անրոֆլոտ, ավիաբաշա, ավիացիս, ավիացիոն, ավիաբենզին, ավիապարկ, ավիամեխանիկ, ավիատեխնիկ, ավիատեխնիկա, ավիալեռնատրուկտոր, ավիամոտոր, ավիատրանսպորտ, ավտոբուս, ավտոբադա, ավտոբենդին, ավտոգարաժ, ավտոէքսպրեսս, ավտոկոմբինատ, ավտոտրանսպորտ, ավտոմոտոտրանսպորտ, ավտոպարկ, ավտոստրադա, ավտոմոբիլ, ավտոմագիստրալ, ավտոցիստերն, բադաժ, բորո-ինժեներ, բորո-ուղիստ, բորո-մեխանիկ, բորո-տեխնիկ, գարաժ, դիրիժաբլ, դիդել, դինամո, դեսլո, էլեատոր, էլեկտրամոբիլ, էլեկտրատրանսպորտ, էսկադրիլիա, էքսպրես, կոնտեյներ, հիդրոտրանսպորտ, մարշրուտ, մագիստրալ, մեխանիկ, մեխանիզմ, միկրոավտոբուս, միկրոավտոմոբիլ, մոտոցիկլետ, մոտոցիկլիստ, պրո-

¹⁰ Ինչպես նշվել է, որոշ տերմիններ ընդհանուր են մի քանի բնագավառների հաշար, հետևաբար և կարող են հանդես գալ մեկից ավելի խմբերում: Այդպիսիք են նաև կոլխող, սովխող և այլ բառեր:

¹¹ Նկատենք նաև, որ ռուսերեն բրիգադա բառը հայոց լեզվում կայունացել է առանց ա վերջնահնչյունի՝ բրիգադ ձևով, որը նպատակահարմար է թե՛ արտասանության, թե՛ գրության տեսակետից: Նախ՝ կարճ ձևը հնչո է արտասանվում ու գրվում, ապա՝ խնայվում է մեկ վանկ թեքման ժամանակ (հմտ. բրիգադ—բրիգադա, բրիգադի—բրիգադայի, բրիգադից—բրիգադայից և այլ ձևերը): Պետք է նշել, որ ա-ով վերջավորվող օտարլեզվյան որոշ բառեր հայերենում կայունացել կամ կայունանում են առանց այդ վերջնահնչյունի: Օրինակ՝ սիստեմա—սիստեմ, աֆիշա—աֆիշ, պիսա—պիես, բալլադա—բալլադ, լեգենդա—լեգենդ և այլն: Սրանց մի մասի կրճատ ձևերը կայունացել են սովետական տարիներին:

սիւլլեր, ռեդուկտոր, լյուպն, արանսպորտ, տրանսպորտոր, տաքսի, տաքսամետր, տրանզիտ, տրամվայ, տրոլեյբուս և այլն:

Օտարլեզվյալն բառերից մի քանիսին զուգահեռ կիրառվում են մայրենի լեզվի համարժեքներ. ինչպես՝ էքսպրես—ճեպալեւծաց, մարշրուտ—երթուղի, էսկադրիլիա—օդանավախումբ, բազա—ուղեբեռ, ավտոստրադա—ավտոպողոտա, ավտոմայրուղի և այլն, որոնք թեև նույն են տարածում ու ծավալում ստանում, սակայն կասկած չի հարուցում նրանց ակտիվացումը, հետևաբար և կայունացումը հետադաշում: Տրանսպորտային փոխառություններից մի քանիսը (ավտոբուս, տրոլեյբուս, տրամվայ, հարած, արանսպորտ և այլն) կարելի է համագործածական բառերը շարքը դասել: Այս խմբի շատ բառերի մուտքը մեր լեզվի մեջ տեղի է ունեցել սովետական շրջանում, իսկ մի զգալի մասն էլ ակտիվացել է մեր օրերում:

Շինարարության վերաբերյալ փոխառությունների մի զգալի մասը դեռ ծավալում չի ստացել, սահմանափակ կիրառությամբ է հանդես գալիս, սակայն որոշ բառեր արդեն տարածում են գտել գրական լեզվի երկու տարբերակներում էլ և զործածվում են նաև այլևայլ ոճերում:

Շինարարական կյանքը արտացոլող օտարլեզվյալն բառերից են ալբեստիտ, ադբեստոնիտ, ալբեստացեմենտ, ալբեստաշիֆեր, արմատուրա, ավտոգրեյդեր, ավտոգրեյդերիստ, ասֆալտիտ, ասֆալտ, ասֆալտբետոն, բետոն, բետոնաբլոկ, բուլդոզեր, գրեյդեր, դուդրոն, դեկորացեմենտ, դեմոնտաժ, էլեկտրամոնտաժ, էքսկավատոր, լինոլեում, կաֆիլ, կոնստրուկցիա, մոնտաժ, շիֆեր, շլիֆովկա, պանել, պարկետ, պլիտա, պլեմպրեկ, պլաստմասսա, պոլիրովկա, պլաստիկատ, սիլիկատաբետոն. տրեստ, ցեմենտ, ցիկլովկա, ցեմենտբետոն և այլն: Մատնուցույց արված բոլոր բառերը միևնույն դերն ու նշանակությունը չունեն հաղորդակցման մեջ, և եթե որոշ բառեր բնութագրվում են պասսիվ կիրառությամբ, ապա մի շարք բառերի բնորոշ է զործածության ակտիվությունն ու տարածվածություն:

Օտար բառերից մի քանիսը ունեն ազգային համարժեքներ, որոնք գործածվում են զուգահեռաբար՝ շլիֆովկա—հղկում, պլիտա—սալաքար, սալիկ, պոլիրովկա—կոկում, ողորկում և այլն: Խոսակցական լեզվում այժմ իշխում են փոխառյալ ձևերը, իսկ գրավոր խոսքում երկուսն էլ գրեթե հավասարաչափ են հանդիպում:

Լինելով ամենալայն ու ամենածավալուն բնագավառը, արդյունաբերությունը բնականաբար ունի մեծաքանակ տերմինաբանություն, որ

քիչ չեն նաև փոխառությունները: Արդյունաբերության վերաբերյալ օտար բառերից շատերը լայն տարածում են ստացել հատկապես գրական լեզվի գրավոր տարբերակում, որտեղից նրանց մի մասը թափանցում է նաև այլ ոճեր: Արդյունաբերության ասպարեզում կիրառվող փոխառությունները կապված են արտադրության բուն պրոցեսի, արտադրության մեջ ներդրվող մեխանիզմների, սարքավորումների, առարկաների հետ, իսկ բազմաթիվ փոխառություններ էլ վերաբերում են տարբեր մասնագիտությունների ու ղեկավարների, արդյունաբերության զանազան ճյուղերին, արտադրանքի տեսակներին և նրանց առնչվող հասկացություններին:

Արդյունաբերական կյանքը արտացոլող փոխառությունների մի զգալի մասը նոր շրջանում է մուտք գործել մեր լեզուն, իսկ անցյալից եկող մի շարք բառեր էլ ակտիվացել են:

Արդյունաբերության բնագավառում կիրառվող օտարլեզվյան բառերից են՝ ադրեզատ, ապարատ, ամինոպլաստ, ամբոտիզատոր, ալուստոլատոր, բրիգադ, ռադապարատ, դադատուրբին, դադատուրբոգեննրատոր, դեներատոր, գալվանակլիշե, գալվանաստերեոտիպ, էլեկտրատրանսֆորմատոր, էլեկտրագրեգատ, էլեկտրագեններատոր, էլեկտրալիդ, էլեկտրալիտ, ինժեներ, ինդուստրիա, ինդուստրալիզացիա, կոնվեյն, կոնցեսիա, կաուչուկ, կոմպրեսոր, հիդրոագրեգատ, հիդրոգեններատոր, հիդրոտուրբին, մեխանիկ, մետալուրգ, մետալուրգիա, մոնտաժ. պոլիմերներ, պոլիէթիլեն, պոլիդրաֆիստ, պոլիվինիլացետատ, ռոտոպրինտ, ռոտատոր, ռացիոնալիզատոր, ռացիոնալիզացիա, վինիլպլաստ, վուկանիզացիա, տեխնիկ, տեխնոլոգիա, տարիֆ, տրանսֆորմատոր, ցելոֆան, ցելյուլոզ, քիմիկատ և այլն:

Արդյունաբերական տերմինների մի զգալի մասը վերաբերում է նաև տեխնիկային և հավասարաչափ կիրառվում է այդ բնագավառում: Դրա պատճառն այն է, որ տեխնիկան ու արդյունաբերությունը սերտորեն կապված են միմյանց հետ, ուստի և շատ տերմիններ ընդհանուր են այդ երկուսի համար էլ:

Օտար մի քանի բառերին դուգահեռ կիրառվում են հայերեն համարժեքներ՝ մեխանիկ—մեքենագետ, էլեկտրամեխանիկ—էլեկտրամեքենագետ, մետալուրգ—մետաղագործ, ինդուստրիա—արդյունաբերություն և այլն:

Հայերեն բառերից մի երկուսը կայունացել են կամ էլ այդ ուղու վրա են:

Օտար բառերով մի քանի բնադրային օրինակներ՝ Այժմ ծնվում է հինգերորդ օվկիանոսի նոր հսկան՝ 350 տեղանոց ԻԼ-86 անոթուսը (ՄՀ, 3. 4. 1974): Մշտական աշխատանքի է հրավիրում բուլղոզերավարներին... զբեյդերիստներին (ՄՀ, 18. 4. 1974): Այդ գաղամուղը մտնում է «Հյուսիսափայլ» հայտնի գազամագիստրալի սիստեմի մեջ (ՄՀ, 30. 8. 1972): Կառուցվածքը բաղկացած է ճոսյաններից, արմատուրայից և լուսամուտային պանելներից (Գիտ. տեխ., 1977, 1, 54): Շինարարության մեջ լալնորեն կիրառվում են դեկորացեմենտը, ապակին, պլաստիկատները (ՄՀ, 27. 11. 1975): Էլեկտրագեներատորները ուղարկվում են արտասահմանյան շուրջ 40 երկրներ (ՄՀ, 8. 27. 1972): Էլեկտրալիզի արտադրամասը գործարանի սիրտն է (ՄՀ, 14. 5. 1972): Էլեկտրամոբիլը դարգացնում է ժամում 60 կիլոմետր արագություն (ՄՀ, 29. 1. 1971): Էսպես տարբերվում է այնպիսի էլեկտրալիզներից, ինչպիսիք, ասենք ստեղծվում են նովո-վորոնիստում (ՄՀ, 24. 12. 1976): Առաջինների դարգացումը կապված է հզոր տուրբինային հիդրոգեներատորների ստեղծման հետ (ՄՀ, 6. 11. 1974): Պոլիէթիլենից պատրաստվում են մանկական զանազան խաղալիքներ (ՄՀ, 11. 3. 1972):

դ) փոխառություններ, որոնք արտահայտում են գիտական հասկացություններ:

Գիտության ասպարեզում անընդհատ տեղի ունեցող դժուտորն ու հայտնագործությունները, գիտահետազոտական հիմնարկների ընդլայնումն ու մեծացումը, գիտական նոր պրոբլեմների մշակումը և ուսումնասիրությունը, գիտության նորանոր ճյուղերի ու բնագավառների առաջացումն ու զարգացումը, գիտության նվաճումների արժատավորումն ու կիրառումը կյանքի մեջ նոր հասկացություններ են բերում, որոնց մի մասը յուրացվում և ընդունվում է փոխատու լեզվի անվանումներով՝ պայմանավորելով օտարլեզյան գիտական տերմինների ներմուծումը հայոց լեզվի մեջ: Սովետական շրջանի հետ են կապվում ինչպես գիտական մի շարք տերմինների ներմուծումը, այնպես էլ անցյալից հեռու բառերի ակտիվանալն ու հաճախագեպ կիրառությունը:

Գիտական հասկացություններ արտահայտող փոխառությունները ընդհանուր առմամբ առավել բնորոշ են գրավոր խոսքին և բանավոր հաղորդակցման մեջ սահմանափակ գործածությամբ են հանդես գալիս, բացառություն կարող են կազմել որոշ տերմիններ, որոնք տարածում ու

ժալիսլում են ստանում զրական լեզվի այլևայլ ոճերում: Գիտական տերմիններից շատերը, այսպիսով, դեռևս հատկանշվում են կիրառության սահմանափակությամբ, թեև զնալով ավելի է մեծանում ակտիվանալու, ծավալվելու միտում հանդես բերող տերմինների քանակը:

Գիտական տերմինների մի զգալի մասը նորաբանություն է, հատկապես՝ էլեկտրոնիկայի, կիբեռնետիկայի, ռադիոտեխնիկայի վերաբերյալ փոխառությունները գրեթե անխտիր, քիմիայի, կենսաբանության, էլեկտրականության, բժշկագիտության¹² տերմինների մի զգալի մասը և այլն:

Սովետական շրջանում փոխառված կամ ակտիվացած գիտական հասկացություններ զրսևորող օտարլեզվյան բառեր են՝ անրդինամիկ¹³, ալգորիթմ, ամորտիզացիա, ապոգեյ, սսիստենտ, ասպիրանտ, արբիտրաժ, աստրոֆիզիկա, ավտոմատիկա, ավտոռեֆերատ, ատեստացիա, բենտոնիտ, բիոսինթեզ, գաղադինամիկա, գալակտիկա, գեոմորֆոլոգիա, գեոքիմիա, գեոֆիզիկա, դեմպինգ, դիսերտացիա, դոկտորանտուրա, լոռքիմիա, էզոցենտրիկ, էլեկտրաէներգիա, էլեկտրակարդիոգրամա, էլեկտրառեակտիվ, էլեկտրառադիոտեխնիկա¹⁴, էլեկտրահիդրավլիկ, էլեկտրաստատիկա, էլեկտրատորֆ, էլեկտրավակուում, էլեկտրաքիմիա, էլեկտրաֆիզիկա, էլեկտրաֆիզիոլոգիա, էլեկտրաֆիլտր, էլեկտրաֆորեզ, էլեկտրոն, էլեկտրոլիտիկ, էլեկտրոնավոլտ, էկզոբիոլոգիա, էկզոսոցիոլոգիա, իզոմորֆիզմ, ինֆորմատիկա, ինտեգրացիա, ինտոնացիա, ինվարիանտ, ինֆորմատ, իոնոսֆերա, կարբոնիզացիա, կալկուլյացիա, կիբեռնետիկա, կիլովատ, կիլովոլտամպեր, կոնֆիգուրացիա, կոսինուս, կոսինուսոիդ, կրիմինալիստիկա, հելիոցենտրիկ, հերմետիկ, հիդրավլիկ, հիդրոէներգետիկ, հիդրոէներգետիկա, հիդրոմելիորատիվ, հիդրոմետալուրգիա (Գիս. տեխ., 1971, 2, 4), հիդրոռեժիմ, հիդրոսիստեմ,

¹² Բժշկագիտական տերմինները ընկնում են առանձին:

¹³ Գիտության բնագավառները շատ են, և հնարավոր չէ ընդգրկել այն բոլոր փոխառությունները, որ բնորոշ են գիտության ասպարեզին: Այստեղ խստոր կերպով ներկայացվում են գիտության միայն մի քանի բնագավառների վերաբերյալ որոշ փոխառյալ բառեր:

¹⁴ Գիտական տերմինների մի մասը ընդհանուր է նաև այլ ասպարեզների համար: Գիտությունը սևրտրեն կապված է տեխնիկայի ու արտադրության հետ: Այդ սլատնուռով էլ գիտական տերմինաբանության մեջ կարող են մտնել նաև այլ բնագավառներին բնորոշ բառեր և ընդհակառակն՝ գիտական որոշ տերմիններ աղատորեն կարող են հանդես գալ ուրիշ ասպարեզներում, հատկապես՝ տեխնիկայի, ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի և այլ ոլորտներում:

հիպոթիզիկա, մազնիսոսֆերա, մակրոմոլեկուլ (Գիտ. տեխ., 1971, 1, 29), մակրոսկոպիկ, մետալուրգիա, միկրոամպեր, միկրոանալիզ, միկրոսոդոլոգրամա, միկրոէլեկտրոնիկա, միկրոէլեմենտ, միկրոէլեկտրոֆիլիոլոգիա (ՆՆ, 15. 12. 78), միկրոլիտրաժ, միկրոկլիմա, միկրոպոլիկլինիկա (Գ, 1973, 8, 95), միկրոմոլեկուլյար, միկրոպրոցես, միկրոսխեմա, միկրոօբյեկտ, միկրոօրգանիզմ, միկրոֆիլմ, միկրոֆոտոլաբորատորիա, միկրոֆլորա, նեյտրոն, նեյտրոֆիլիոլոգիա, պրոտոն, պոլիպրոն, պսիխոլինգվիստիկա, պլանետարի, ռադիոէլեկտրոնիկա, ռադիոինժեներ, ռադիոմեթոդ, ռենտգենակինեմատոգրաֆիա, ռենտգենոլոգիա, ռեոստատ, ռադիոքիմիա, ռադիոֆիզիկա, սեյսմիկ, սեյսմոլոգ, սեյսմոլոգիա, սեյսմոգրաֆիա, սեյսմոգրամ, սեյսմոակտիվ, սինթետիկ, սպեկտրոլոգրամ, սցենոգրաֆիա, վոլտ, վոլտաժ, տեկտոնիկա, տետրանեյտրոն, տուրբա-ռեակտիվ, օպտոէլեկտրոնիկա, ֆիզիկաքիմիա, ֆոտոսինթեզ, ֆոտոէլեմենտ, ֆոտոէֆեկտ և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Նա անմիջականորեն մասնակցեց կենտրոնական աերոնավորողինամիկ ինստիտուտի կազմակերպմանը (ՍՀ, 3. 2. 1975): Էլեկտրոնեակտիվ շարժիչները տիեզերքում առաջին անգամ փորձարկվել են 1971 թվականի դեկտեմբերի 29-ին (ՍՀ, 27. 5. 1972): Թվում էր, թե ոչ մի ընդհանրություն չի կարող լինել հոգերում բասհեղուկի արտադատման և էլեկտրաֆիմիայի միջև (ՆՆ, 7. 9. 1977): Այդպիսի ճյուղերից մեկն էլ հանդիսանում է էկզոբիոլոգիան. բառը ծագել է հունական եկզո՝ արտաքին և բիոլոգիա՝ կենսաբանություն բառերի միակցությունից (Ավ., 14. 1. 1976): Մ. Վ. Կելգիշը հիդրոդինամիկայի և աերոդինամիկայի տեսության ժամանակակից շատ ուղղությունների հիմնադիրն է (ՍՀ, 17. 2. 1976): Խնտեգրացիայի զարգացման բոլոր վերոհիշյալ պատճառները միատեսակ են և՛ կապիտալիստական, և՛ սոցիալիստական աշխարհում (ՍՀ, 13. 2. 1977): Գիտափորձի ընթացքում մեծածավալ տվյալներ ստացվեցին երկրի մագնիտոսֆերայում և իոնոսֆերայում կատարվող պրոցեսների մասին (ՍՀ, 19. 2. 1975): Մեծ դեր ունի կատարելու միկրոդինամիկան (Ավ., 19. 11. 1975): Մեքենան պատրաստված է ինտեգրալ հիբրիդային միկրոսխեմաների հիման վրա (ՍՀ, 13. 2. 1972): Որը նկարագրում է միկրոօբյեկտների հատկությունները (ՄՖԻ, 1972, թ. 17): Մորիս Ռուան ռեակտիվ, տուրբոռեակտիվ և գազատուրբինային շարժիչների ստեղծման տեսական հետազոտությունների հեղինակն է (ՍՀ, 15. 2. 1976): Օպտոէլեկտրոնիկան իր առաջին քայլերն է անում (ՍՀ, 7. 8. 1974): Ուժեղ երկրաշարժների սեյսմոգրամներով այդ

քանն ուսումնասիրելու գործում գիտնականներին օգնում են էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները (ՍՀ. 25. 5. 1972):

դ) Փոխառություններ, շրջանառության մեջ տեխնիկայի վերաբերյալ հասկացություններ

Տեխնիկայի վերելքն ու բուռն զարգացումը, տեխնիկական դանազան մեխանիզմների, սարքերի ու սարքավորումների, ապարատների կրկան զալը, կյանքի մեջ դրանք արմատավորելն ու գործածելը իրենց հետ նորանոր հասկացություններ են բերում, որոնց մի նկատի մասը թափանցում է մեր իրականության մեջ օտարլիզվյալ անվանումներով՝ առաջ բերելով փոխառյալ բառեր հայերենի տերմինաբանության մեջ: Տեխնիկական հասկացություն արտահայտող որոշ բառեր, ինչպես նշվել է, ընդհանուր են գիտության ու այլ ասպարեզների, մասնավորապես՝ ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի համար:

Տեխնիկական հասկացություններ են արտահայտում օտարլիզվյալ հետևյալ բառերը՝ ակումուլյատոր¹⁵, ամորտիզատոր, ավտոմատ, ավտոդրեյվեր, ավտոտրանսֆորմատոր, բուլդոզեր, բունկեր, բլոկիռատոր, գազագեներատոր, գազատուրբին, գազամոսոկոմպրեսոր, գեներատոր, գալվանոմետր, գրեյդեր, էլեկտրադինամոմետր, էլեկտրամոբիլ, էլեկտրամոտոր, էլեկտրաագրեզատ, էլեկտրասկոպ, էլեկտրաէնցեֆալոգրաֆ, էլեկտրոնավոլտ, էլեատոր, էլեկտրաֆոն, լինգաֆոն, խրոնոսկոպ, խրոնոգրաֆ, կարբյուրատոր, կոնգենսատոր, կոմպրեսոր, կոմբայն, հիդրոագրեզատ, հիդրոպարատուրա, հիդրոտուրբին, հիդրոլոկատոր, հիդրոկոմպրեսոր, հիդրոպոմպ, հիդրոցիլինդր, հիդրոֆոն, հիդրոտեխնիկա, մատրիցա, մագնիտաֆոն, մագնիտոլա, միկրոֆոն, միկրոմալերմետր, միկրոդոնդ, միկրոմեխանիզմ, միկրոլամպ, միլիվոլտմետր, մոտոռուլեր, շասսի, պաստերիզատոր, ռադիոլա, ռեակտոր, ռադիատոր, ռոտոր, անի, ռեֆլեկտոր, ստարտեր, սեյսմոմետր, սկրեպեր, սպեկտրոսկոպ,

15 Տեխնիկային ընդհանուր տերմիններ մատնանշվում են նաև ժողովրդական տնտեսությանը, գիտությանը, այլև ռազմական կյանքին վերաբերող բառերի շարքում, և քանի որ շին ընդգրկվում գիտության, այլև մեր կյանքի բոլոր բնագավառները, ուր կարող են հանդես գալ նաև տեխնիկական տերմինները, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում առանձին ներկայացնել դրանք, անկախ այն բանից, թե որ ասպարեզում են կիրառվում: Բնական է, որ այստեղ ցուցադրվում են նաև վերը նշված բնագավառներում հանդիպող տեխնիկական տերմինները, որոնք արդեն բերվել են իրեն այդ ասպարեզներին հատուկ բառեր: Այդ արվում է տեխնիկական տերմինաբանությունը ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով:

ստուգեքեկեր, տաքսաֆոն, տրանզիստոր, տրակտոր, տրանսֆորմատոր, տրանսպորտոր, տրանսմիսիոն, տուրբաազրեգատ, տուրբազեննրատոր, տուրբին, տուրբողինամո, տուրբոմոտոր, տուրբոէննրգաազրեգատ, ցենտրաֆուգ, օսցելոգրաֆ, ֆրեզեր և այլն:

Օտար մի քանի բառեր ունեն ազգային համարժեքներ, ինչպես՝ ա-կումուլյատոր—կուտակիչ, էլեկտրադինամոմետր—էլեկտրաուժաչափ, էլեկտրասկոպ—էլեկտրադիտակ և այլն:

Գործածության հաճախականությանը վերջինները զիջում են առաջիններին, և փոխառյալ բառերը ավելի մեծ տարածում ունեն, քան հայերեն համարժեքները:

Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ. Շարժիչ գազագեներատորների դադադինամիկ հաշվարկները կատարել են ուսանողները (Ավ., 12. 3. 1972): Զիզիլոդիայի ինստիտուտին տրամադրվեցին 16 կանալանոց էլեկտրաէնցեֆալոգրաֆ, էլեկտրախթանիչներ... (ՍՀ, 22. 2. 1977): Առանձին ակվարիումներում կտեղադրվին հիդրոֆոններ, ձկների արձակած ձայները վերարտադրելու համար (Ավ., 17. 3. 1972): Ստեղծել է օրիգինալ միկրոգոնդ և սրտի բնածին արատները հայտնաբերելու համար առաջարկել է զոնդավորման նոր միջոց (ԵՆ, 11. 9. 1970): Միկրոմիխանիզմների պահանջը մեծ է թե՛ կենսաբանության, թե՛ կիրենոնետիկայի ասպարեզում (Ավ., 19. 11. 1975): Որը ՍՍՀՄ-ի խոշորագույն ռեֆլեկտոմետրից է (ՍՀ, 22. 2. 1977): Կոնսարուկտորական բյուրոյում ստեղծվել է մի սեյսմոմետր, որը նախատեսված է երկրի կեղևի տատանումները գրանցելու համար (ՍՀ, 14. 3. 1972): Գործող ջերմային էլեկտրակայաններում գործարկվել են 18 տուրբաազրեգատներ 200—300 հազարական կիլովատ հզորությամբ (ՍՀ, 31. 1. 1973): Որոնք մոնտաժվել են 200 հազար կիլովատ հզորությամբ աուրբոգեններատորը, ժամում 640 տոննա շոգու տարողությամբ կաթսաազրեգատը (ՍՀ, 30. 12. 1971): Ատոմային էլեկտրակայանների ռեակտորը կարող է արտադրվող ջերմաէներգիա տալ ոչ թե տուրբոէներգաազրեգատներին՝ էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար, այլ խմելու ջրի ստացման նպատակով աղալրիչ կայանքներին (ՍՀ, 8. 2. 1972): Յևտրաֆուգներից մեկը չէր աշխատում շարժիչն այրվելու պատճառով (ՍՀ, 28. 9. 1972):

Ե) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են բժշկագիտական նասկացություններ

Բժշկագիտության բնագավառի օտար բառերը զգալի քանակ են կազմում: Դրանք բժշկության առանձին ճյուղերի, բուժման եղանակների

ու մեթոդների, հիվանդությունների տեսականների ու ախտորոշման անվանումներ են, որոնցից շատերը զաւրիս են մեր լեզվի դարգացման նախորդ շրջանից, որոնց մի մասը սովորական դործածություն բառեր էին նաև անցյալում, իսկ սովետական փուլում մուտք գործեցին նոր փոխառություններ, ինչպես նաև կայունություն ձեռք բերեցին ոչ քիչ թվով օտար բառեր, որոնց մեջ աչքի են զարնում մասնավորապես զեղեբի: ու հիվանդությունների անվանումները:

Թշկադիտական հասկացություններ արտահայտող բաղմաթիվ բառեր հաճախ են հանդիպում թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր խոսքում: Սովետական շրջանում ներմուծված կամ ակտիվություն ու կայունություն ձեռք բերած բժշկագիտական տերմինները բավական շատ են ու կարևոր տեղ են գրավում գիտական տերմինաբանության մեջ: Այդպիսիք են՝ ալերգիա, ատրոֆիա, ապլազիա, ատրեզիա, ամբուլատորիա, անատոմիկում, առիթմիա, բլեֆարիտ, բլեֆարոպլաստիկա, դիագնոզ, դիագնոստիկա, դիաթերմիա, էլեկտրաթերապիա, էնդոկրինոլոգիա, էպիդեմիոլոգիա, էպիլեպսիա, ինտոքսիկացիա, իմունաֆարմակոլոգիա, իմունաֆարմակոլոգիա, ինդուկտիվիզմ, ինֆանտալիզմ, ինֆիլտրատ, ինֆարկտ, լեյկոզ, լեյկոցիտ, խոլեստերին, խոլեստերինեմիա, կամֆորա, կանտոպլաստիկա, կարդիոսթենիա, կարդիոգրաֆ, կարդիոպերիկարդիա, կարդիոլոգիա, կարդիոպնևմոգրաֆիա, կարդիտ, կենդանատիկա, կլինիկա, կլինիցիստ, կոագյուլոտինացիա, կոլիբացիլոզ, կոնյուկտիվիտ, կոնսիլիում, հեմատոզեն, հեմատոզ, հեմատոլիզ, հեմատոլոգիա, հեմատոպոպոթիոզիա, հեմիանէսթեզիա, հեմիէնցեֆալիա, հեմիպարեզ, հեմոգլոբին, հեմոդինամիկա, հեմոթերապիա, հեմոստազ, հեմոֆիլիա, հերմաֆրոդիտ, հերմաֆրոդիտիզմ, հիդրոնեֆրոզ, հիպերմետրիա, հիպերտոնիա, հիպովիտամինոզ, հիպնոթերապիա, հիստերիա, հիստոգենեզ, հիստոլոգիա, հոսպիտալ, մակրոցեֆալ, մակրոֆագ, միգրեն, միգրոպլաստիկա, միկրոցրաֆիա, միկրոէնցեֆալիտ, միելոմենինգիտ, միկրոմանիա, միկրոկարդ, միկրոկարդիտ, միոսարկոմա, միոկարդիոսկլերոզ, միտիլոտոքսին, միտիլոտոքսիզմ, միքսոմա, նեյրոխիրոլոգիա, նեֆրիտ, ներիտ, ներասթենիա, ներասթենիկ, ներոպաթոլոգիա, ներոպարալիզ, ներոպլաստիկա, նիկոտիզմ, պաթոլոգիա, պաթոֆիզիոլոգիա, պաթոգենալ, պսիխոմատիկ, պրոֆիլակտիկա, պերիկարդիտ, պլերիտ, պոլիկլինիկա, պսիխոսթենիա, պսիխոներոզ, պսիխոթերապիա, ռադիկուլիտ, ռենտգեն, ռենտգենագիագնոստիկա, ռենտգենոլոգ, ռենտգենոսկոպիկ, ռեմատիզմ, ռեմատիկ, սարկոմա, սարկոմատոզ, սեպսիս, սիմպտոմ:

սեյսմոկարդիոգրաֆիա, սպաղմոֆիլիա, ստոմատոլոգ, սպելեոթերապիա, վակցինա, վակցինացիա, վեներոլոգ, վեներոլոգիա, վիտամինոզ, տարեկտոմանիա, տիրոտոքսին, տիֆոտոքսին, տրախոմա, տրավմատիզմ, տրավմատիկ, տրավմատոլոգիա, տրիխոմատոլ, տրոմբոֆլեբիտ, տրոֆոներոզ, տուբերկուլոզ, ցիտոթերապիա, օնկոլոգ, օնկոլոգիա, օրթոդոնտոլոգ, ֆարինգիտ, ֆարինգոլարինգիտ, ֆարինգոմիկոզ, ֆարինգոսկոպ, ֆարմակոմանիա, ֆիզիոթերապիա և այլն:

Բժշկական տերմինների մի զգալի մասը, հատկապես հիվանդությունների ու դեղերի անվանումները, հիմնականում լատինական ծագում ունեն, իսկ նոր շրջանում փոխառնվածներից մի շարք բաղադրություններ կապվում են լատիներենի արմատների հետ: Այնպես որ կարելի է հավաստել, որ բժշկագիտական շատ տերմիններ հայերենին են անցել լատիներենից՝ մի մասը անմիջական փոխառության ձևով, իսկ բազմաթիվ բառեր էլ՝ ուսերենի միջոցով: Նկատենք նաև, որ բուժական գործողությունների անվանումները ճնշող մեծամասնությամբ հայերեն կաղմույթյուններ են:

Սովետական շրջանում կատարված կամ կայունացած փոխառություն են նաև հետևյալ դեղերի անվանումները՝ տներոն, ամֆոպիրին, ալմադել, արֆենալ, բիոմիցին, բիցիլին, դանգլերոն, գալիդոր, դեակամետադոն, դոպետիտ, դելագիլ, դելորոլոն, դեկսադոն, էրիտրոմիցին, ինտենկորդին, լեոմիցետին, լեոմիցին, լիբեքսին, կոմպլամին, կորտիզոն, միսկլերոն, մետիոնին, մեսֆենալ, նորսուլֆազոլ, նովոգրին. նիստատին, պենտոլիտ, պանանգին, սլենիցիլին, պրեդնիզոն, պրեդնիզոլոն, պիրամին, պուֆեմիդ, ռեդերպին, սուլֆազոլ, սեդուկսեն, սուպրաստին, ստրեպտոմիցին, սուլֆիդին, սուլֆիդամիդին, ստրեպտոցիդ, սուրբիսոլին, վոլիզոլ, վալոկորդին, տետրացիկլին, տրիամցիտոլոն (Առ., 1972, 2. 13), ունդևիդ, քվարտերոն, օլետետրին, օլիտետին, օկսաֆեննամիդ, ֆտալազոլ, ֆուրացիլին, ֆուբրոմեզան և այլն:

Օտար մի շարք տերմիններին զուգահեռ կիրառվում են հայերեն համարժեքներ, որոնց մի մասը արդեն կայունացել է: Ընդ որում փոխառյալ ձևերը առայժմ իշխում են բանավոր խոսքում, իսկ գրավոր խոսքում դրեթե հավասարաչափ կիրառություն են հանդես բերում երկուսն էլ: Այսպես՝ անատոմիկում—դիահերձարան, օնկոլոգ—ուռուցքաբան, օնկոլոգիա—ուռուցքաբանություն, պրոֆիլակտիկա—ախտական-խում, պրոֆիլակտիկ—ախտականխիչ, պաթոլոգիա—ախտաբանություն, դիագնոզ—ախտորոշում, սիմպտոն—ախտանիշ, կարդիոլոգ—սրտաբան,

կարդիոլոգիա—սրտաբանություն, կարդիոգրամա—սրտագրություն, ֆարմակոմանիա—դեղամոլություն, ներվ—նյարդ, նեյրոն—նյարդաբջիջ և այլն: Հայերեն բառերի տարածվելուն ու ծավալվելուն նպաստում են ներբանց հանդիմանալիությունն ու իմաստային հստակությունը, այլև բարեհնչունությունն ու բառակազմական ճկունությունը:

Բնագրային մի քանի օրինակներ՝ «Առիթմիան» սրտի ռիթմի անկանոնության ամենևին էլ միակ տեսակը չէ (ՍՀ, 21. 10. 1975): Ամիրյանը մի առ մի թվեց բժշկի դիագնոզը (ՆԴ, 1, 154): Դա մի դժբախտ էակ է, որ անզուգական գեղեցկության հետ բնությունից ստացել է մի անբուժելի ցավ՝ էպիլեպսիա (Շիրվ., հ. 10, 482): Այդ հայտնագործությունը հանգեցրեց էլեկտրաքերապիայի ստեղծմանը (ԵՆ, 7. 9. 1977): Կլինիցիստներն և համաճարակագետների ուշադրությունը գրավում են նորածինների ու մայրերի մոտ ծննդատներում առաջացող թարախասեպատիկ բարդությունները (Առ., 1976, 1, 13): Հեմատոլոգիայի և արյան փոխաներարկման ինստիտուտի աշխատակից Արմենուհի Սաֆարյանը մի շարք հետազոտություններ է կատարում (ԵՆ, 11. 6. 1961): Սեյսմոկարդիոգրաֆիան, որը կծկումնային ֆունկցիան գնահատող նոր մեթոդ է, արդեն մուտք է գործել մի շարք կլինիկաներ (Գ, 1972, 1, 38): Ներկայումս սպեկտրերապիան կիրառվում է ամբողջ աշխարհում (Ավ., 8. 12. 1976):

դ) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են ռազմական կյանքի վերաբերյալ հասկացություններ

Ռազմական կյանքն արտացոլող օտար բառերի մեծ մասը մուտք է գործել հայոց լեզվի մեջ հիմնականում նոր շրջանում, հատկապես Հայրենական պատերազմի տարիներին ու նրանից հետո, որոնցից շատերը ծավալում ու տարածում են ստացել մեր լեզվում՝ բնութագրվելով զործածության միջին կամ սովորական հաճախականությամբ. սահմանափակ է բառերի այն քանակը, որ հատկանշվում է պատմիվությամբ ու հագվածեպ կիրառությամբ: Ռազմական տերմինաբանության մեջ կան նաև անցյալից եկող որոշ բառեր, որոնց կայունացումը տեղի է ունեցել հատկապես սովետական փուլում, իսկ մի շարք տերմինների ակտիվացումը և կայունացումը դեռևս չեն ավարտվել: Այնպես որ թեև դրանք գործածվում են ռազմական կյանքում, սակայն անխտիր միևնույն դերն ու նշանակությունը չունեն և, որ կարևոր է, նույն մակարդակի չեն: Ընդհանուր առմամբ ռազմական հասկացություն արտահայտող բառերի ճնշող մեծամասնությունը հատկանշվում ու բնութագրվում է հաղորդակցման

մեջ ունեցած կարևորությունը՝ հանդես բերելով կենսունակություն ու ակտիվություն: Ռազմական կյանքի վերաբերյալ փոխառությունները բավական շատ են և արտահայտում են զինվորական կոշումներ, պաշտոններ, միավորումներ, հանդերձանք, ռազմական տեխնիկա, զենքեր ու նրանց տեսակները և այլն: Օրինակներ՝ ավիադիվիզիա, ավիադե-ուանտ, ավիաէսկադրիլիա, բլոկադա, բլինդաժ, բրոնետրանսպորտոր, զեներալ, զեներալիտ, զեներալիսիմուս, զեներալ-մայոր, զեներալ-լեյտենանտ, դիվիզիա, դիվերսանտ, դեսանտ, դեմիլիտարիզացիա, դոտ, եֆրեյտոր, էսկադրա, էլակուացիա, լեյտենանտ, կապիտուլյացիա, կասյուշա, կապիտան, կորպուս, կոմունարկա, կոնտրեբուցիա¹⁶, մայոր, մարշալ, միլիտարիզմ, միլիտարիստ, միլիման, մոբիլիզացիա, շտաբ, շտաբս-կապիտան, պարաշյուտ, պարաշյուտիստ, պենտագոն, պլաց-դարմ, պոլիգոն, ռադիոդիվերսանտ, ստրատեգիա, սերժանտ, տակտիկա, տանկ, տանկիստ, օկուպացիա, ֆելդմարշալ, բլոկադա և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Նրկոռոդ գվարդիական ավիադիվիզիա «սեռատուղյան» հպարտ անվանումն ստացավ (ՍՀ, 17. 4. 1975): Ձնախառն բուրբ ոռնում էր խրամատների ու ձյունածածկ բլինդածների վրա (ԵՆ, 18. 4. 1975): Հայտարարվել է սպյոնյան վորշակարգի լիակատար և անվերապահ կապիտուլյացիայի մասին (ՍՀ, 1. 5. 1975): Ամուր պլացդարմ է նվաճել մեծ նպատակի համար (ՍՀ, 23. 4. 1975): Այա հայկական երկնակամարում 1934-ին երեացին առաջին պարաշյուտիստները (ՍՀ, 19. 1. 1977):

1) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են սպորտային հասկացություններ

Գրական հայերենի բառային կազմում որոշակի տեղ են գրավում սպորտային փոխառությունները, որոնց ներմուծումը հայոց լեզվի մեջ պայմանավորված է սպորտի արագ զարգացմամբ, նրա ժողովրդակնացմամբ ու մասսայական բնույթով, սպորտի նորանոր ձևերի երևան գալով, որ հիմնականում տեղի ունեցավ սովետական շրջանում: Սպորտի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտար որոշ բառեր, որ գալիս են նախորդ շրջանից, տարածում ու ծավալում ստացան սովետական իշխանության տարիներին: Սպորտային բազմաթիվ փոխառություն-

¹⁶ Լոնտրիբուցիայի փոխարեն կայունացել է ռազմատուղան հակերեն բառը, որը բավական հաջող կազմություն է և չովին գրոհորում է օտար բառի նշանակությունը:

ներ, մուտք գործելով մեր լեզվի մեջ, դարձան նրա անբաժանելի մասը և նպաստեցին հայոց լեզվի բառագանձի հարստացմանն ու ճոխացմանը։ Դրանցից շատերը բնութագրվում են գործածության միջին հաճախակա- նությամբ և տարածում են ստացել մեր կյանքի մի շարք բնագավառ- ներում։

Սպորտային փոխառություններից են՝ ալպինիստ, ալպինիզմ, ալ- պինիադա, ալրոբատ, ալրոբատիկա, ավիամոդել, ավիամոդելիզմ, ա- վիամոդելիստ, ավտոալրոբատ, ավտոմոտոտուրիզմ, ավտոտուրիզմ, սալոտոտուրիստ, ավտոսպորտ, ատլետիկա, ատրակցիոն, բլից, բատտեր- ֆլայ, բիաթլոն (ԱՎ., 10. 12. 78), բիաթլոնիստ (ն. տ.), բոքս, բոքսոր, բադմինտոն, բասկետբոլ, բասկետբոլիստ, զոլ, զրոսմայստեր, էստաֆե- տա, թենիս, թենիսիստ, թենիսբոլ, կեմպինգ, կրոս, հոկեյ, հոկեյիստ. ձյուդո, ձյուդոիստ, մինի-ֆուտբոլ, մոտոբոլ, մոտոէստաֆետա, մոտո- կրոս, մոտոկրոսմեն, մոտոսպորտ, մոտոօլիմպիադա, շախմատ, շախ- մատիստ, շտանդա, շտանգիստ, չեմպիոն, չեմպիոնատ, պարաշյու- տիստ, ռադիոսպորտ, ռեբուս, ռեկորդ, ռեկորդսմեն, ռեանշ, սամ- բո, սամբիստ, սպարտակիադա, սպորտ, սպորտկոմիտե, սպորտսմեն, սպորտլուստ, ստադիոն, ստադտ, վոլեյբոլ, վոլեյբոլիստ, տուրիստ, տու- րիզմ, տուրիստ, ցայտնոտ, ունիվերսիադա, օլիմպիադա, ֆիզուրիստ, ֆիզկուլտուրա, ֆիզկուլտուրնիկ, ֆիզկուլտկոմիտե, ֆեստիվալ, ֆուտ- բոլ և այլն։

Օտար մի շարք բառերին ղուգահեռ կիրառվում են նրանց սուգային համաժամեցնելը, որոնցից շատերը կայունացել են կամ կայունանալու վրա են և ոչոքակի առավելություն են հանդես բերում փոխառյալ ձևերի նկատմամբ։ Այսպես՝ շտանգիստ—ծանրորդ¹⁷, ռեկորդ—մրջանիշ, շտան- գա—ծանրածոդ, ծանրամարտ, ռեկորդսմեն—մրցանակակիր, սպորտ- սմեն—մարտիկ, ալպինիզմ—լեռնասպորտ, կրոսվորդ—խաչբառ, կրոս— արգելարշավ, ստադիոն—մարզադաշտ, ստարտ—մեկնարկ, ֆեստիվալ— փառատոն և այլն։

Հայերեն բառերը իմաստային հասակությամբ ու հասկանալիու- թյամբ, որոշ դեպքերում նաև բառակազմության ձևերով շատերը առա- վելություն են հանդես բերում փոխառյալ ձևերի նկատմամբ։ Օտար մի քանի բառեր ևս աստիճանաբար իրենց տեղը զիջում են մայրենի լեզվի

¹⁷ Կերեքոս իրրե շտանգիստ բառի համաժամ սկսել է կիրառվել նաև ծանրամարտիկ բառը, որ ստեղծվեց բոնցրամարտիկ, հնգամարտիկ և նման ձևերի նմանակությամբ։ Խեն արժե ղուգահեռ գործածություն ունեն ծանրորդ-ը և ծանրամարտիկ-ը, սակայն ծանրա- մարտիկ ձևի ակտիվանալը հետագայում կասկած չի հարուցում։

բառերին. օրինակ՝ բոքս, բոքսյոր, տրիներ, տուրիստ, տուրիզմ և այլն: Խոսքում, գրավոր լեզվում հաղվադեպ են կիրառվում, և դրանց փոխարեն արդեն իշխում են բունգամարտ-ը ու բունգամարտիկ-ը: Տրիներ-ը այժմ դուրս է գալիս բանավոր խոսքից, և արդեն կայունացել է նրա ազգային համարժեքը՝ մարզիչ-ը: Տուրիստ-ը և տուրիզմ-ը հանդիպում են թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր լեզվում և գործածության հաճախականությամբ չեն զիջում ազգային ձևերին: Դրանց ազգային համարժեքները՝ զբոսաշրջիկ-ը և զբոսաշրջիկություն-ը, որ զրական արեւելահայերենին անցել են արևմտահայերենից՝ վերջին տասնամյակներում, սկսել են տարածում ստանալ: Դրանք թեև այժմ հիմնականում բնորոշ են գրավոր խոսքին, բանավոր հաղորդակցության մեջ քիչ են հանդիպում, սակայն ծավալվելու միտում են հանդես բերում: Հնարավոր է, որ ժամանակի ընթացքում բունգամարտ-ի և բունգամարտիկ-ի նման իշխող ձևեր դառնան, որով և պաշտիվ գործածության կանցնեն տուրիստ և տուրիզմ օտար-լեզվյան տերմինները: Այժմ դրանց զուգահեռ գործածվում են ազգային համարժեքները՝ օրինակ՝ Տարբեր տարիների ամենայն հայոց ձեռագրատուն են այցելել հաղաբավոր զբոսաշրջիկներ (ՍՀ, 13. 1. 1978): Սնցյալ տարվա սեպտեմբերին Հայաստանում էր գտնվում ամերիկահայ զբոսաշրջիկների մի խումբ (ՍՀ, 1965, № 19): Զբոսաշրջիկները կարող են դիտել Նիպպարայի ջրվեժի ամբողջ համայնապատկերը (Գիտ. տեխ., 1964, 2. 53): Կնքվեցին նաև համաձայնագրեր զբոսաշրջիկության, էներգետիկայի ասպարեզում համագործակցելու վերաբերյալ (ՀԶ, 22. 10. 1975) և այլն:

Շաշխտ փոխառությունը նեղ, սահմանափակ կիրառություն ունի հայերենում, և դժվարմբռնելի է նրա բաղադրիչների իմաստը: Թե-րևս նպատակահարմար է դրա փոխարեն գործածել շաշխտ ձևը: Կարելի է շրջանառության մեջ դնել նույնիսկ տամայախաղացող կամ շաշ-կի խաղացող և նման կազմությունները:

Բնագրային օրինակներ. Կազմակերպեց ավիամոդելիզմի առաջին խմբակները (ՍՀ, 19. 1. 1977): Ավտոակրոբատների կրկեսը Ամերիկայում ծնվել է 20-ական թվականներին (Ավ., 23. 3. 1975): Աշխատանքային մեծ ոգևորություն են առաջացրել մեր մարզիչների ու քենիսիստների մոտ (ՀՖ, 27. 1. 1972): Որոնք ֆինանսավորել, ուսումից ու գործից կրտրել էին ձյուդոիստներին և գործուղել Երևան (ՀՖ, 1. 2. 1977): Օրվա ամենահետաքրքրական պահը մոտոցիկլետներով ֆուտբոլային խաղն էր՝

ստորագրել, որին մասնակցում էին սպորտային ակումբի մարզիկները (ԱՎ., 10. 2. 1972): Միայն Կոմիտասի անվան այգում 18 թիմեր ձյան վրա մասնակից դարձան մինի-ֆուտբոլի մրցաշարին (ՀՅ, 1. 2. 1977): Թեթև ատլետիկայի ձմեռային առաջնությունում սահմանվեց երկու ռեկորդ (ՀՅ, 1. 2. 1977): Ասաց համամիութենական սպորտկոմիտեի նախագահը (ՍՀ, 15. 2. 1972): Մի խումբ սպորտսմեններ պարզեցատրվել են ՍՍՀՄ շրանշաններով ու մեդալներով (ՍՀ, 5. 3. 1972): Որը մեր երկրում գտնվում էր ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետին առընթեր արտասահմանյան սուբիզմի գլխավոր վարչության հրավերով (ՍՀ, 13. 6. 1970): Երեկ սկսվեց համաշխարհային ձմեռային ունիվերսիադան, որտեղ պայքարում են յոթանասունհինգ սովետական մարզիկ-մարզուհիներ (ԱՎ., 27. 2. 1972): Ոսկե մեդալ նվաճեցին նաև ֆիզուրիստներ Իրինա Ռոդնինան և Ալեքսեյ Ուլանովը (ՍՀ, 15. 2. 1972):

Ը) Փոխադրյուններ, որոնք առանցիկապես են մասնագիտություն, զբաղմունք, պաշտոն

Գնալով բազմալան է դառնում առանձին մասնագիտությունների, իբրև մասնագետների, պաշտոնների, բնույթը՝ կապված մի կողմից՝ դժգոհության ու տեխնիկայի զարգացման ու նոր ճյուղերի առաջացման, ընդհանուր մասնագիտությունների մանրացման, արտադրության ընդլայնման ու մեծացման, մյուս կողմից՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջընթացի ու տեղաշարժերի հետ¹⁸: Այդ երևույթը մեծ մասամբ հատուկ է սովետական շրջանին, ուր բուռն ծաղկում ու վերելք են ապրում գիտությունն ու տեխնիկան, հասարակական-քաղաքական կյանքը՝ իրենց հետ բերելով նորանոր անվանումներ, որոնց մեջ կարևոր տեղ են զբաղում նաև մասնագիտությունը, պաշտոնը, պաշտոնը և այլն նշող տարբերություններ:

18 Անձի մասնագիտությունը, զբաղմունքը, պաշտոնը և այլն ցույց տվող բառերը հիմնականում գիտատեխնիկական տերմիններ են և մեծ մասամբ գործառու են գիտության ու տեխնիկայի զանազան ընթացողություններում ու ճյուղերում: Ահա թե ինչու դրանց մի մասը ինքնակազմ է գիտության ասպարեզին բնորոշ տերմինների շարքում: Քանի որ միասին չի ներկայացվում գիտության բոլոր ճյուղերի տերմինաբանությունը, ուր կարող են հանդես գալ նաև մատենադրված բառերը, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում այդպիսի, իբրև իմաստային ավելի փոքր դաշտի միավորներ, առանձնացնել գիտատեխնիկական ընդհանուր տերմինաբանությունից՝ դրանք ավելի ակնառու դարձնելու և ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով:

Անձի ղբաղմունքը, պաշտոնը, մասնագիտությունը և այլն արտահայտող օտարլեզվյան բառերը կարևոր դեր են կատարում հաղորդակցման մեջ, և դրանցից շատերը թեև այժմ հանդես են գալիս ոչ բարձր հաճախականությամբ, սակայն ծավալվելու, ակտիվանալու միտում են դրսևորում: Նշված բնագավառում հանդիպող բառերն են՝ անատոմ, արբիտր, ասիստենտ, արոնենտ, ակցիոներ, աստրոֆիզիկոս, բակտերիոլոգ, բիբլիոգրաֆ, բիզնեսմեն, բիոքիմիկոս, գենետիկ, գեոգելիստ, գեոֆիզիկոս, գեոքիմիկոս, գինեկոլոգ, դեկան, դեմոգրաֆ (ՆՆ, 24. 1. 1974), դիսպնաչեր, դիրեկտոր, դոկտորանտ, էլեկտրաֆիզիոլոգ, էլեկտրաֆիզիկոս, էքսպերտ, ժուռնալիստ, ինժեներ, լաբորանտ, լինոտիպիստ, կատոկիստ, կուրորատուլոգ (ՍՀ, 25. 1. 1974), կոսմետոլոգ, կլինիցիստ, կոնսուլտանտ, կրիմինալիստ, կոնստրուկտոր, հելիոկլիշոգրաֆ (Գիտ տեխ., 1970, 5, 15), հիդրոքիմիկոս, հիդրոֆիզիկոս (ՍՀ, 24. 9. 1974), հիդրոլոգ, մետերոլոգ (ՍՀ, 20. 2. 1972), մոդելլոր, ներոպաթոլոգ, պարաշյուտիստ, պլաներիստ, պլակատիստ, պրեզիդենտ, պրեմիեր-մինիստր, քրոնոկտոր, ռեկտոր, ռոտոկլիշոգրաֆ, ռադիոինժեներ, ռադիոմոնիտոր, ռադիոֆիզիկոս, ռադիոքիմիկոս, ռենտգենատեխնիկ, սանտեխնիկ, ստոմատոլոգ, վիցե-պրեզիդենտ, տեխնիկ-էլեկտրիկ, տեխնոլոգ, ցիտոքիմիկոս, ֆիզիոլոգ և այլն:

Փոխառյալ բառերից մի քանիսին ղուգահեռաբար գործածվում են հայերեն համարժեքներ, այսպես, օրինակ՝ արոնենտ—բաժանորդ, բակտերիոլոգ—մանրէաբան, բիբլիոգրաֆ—մատենագետ, բիոլոգ—կենսաբան, և այլն: Մայրենի լեզվի ձևերից արդեն կայունացել են մանրէաբան—ն ու կենսաբան—ը, որոնց ոչ ազգային համարժեքները հիմնականում հանդիպում են բանավոր խոսքում, և գրավոր լեզվում սահմանափակ է նրանց կիրառությունը, բաժանորդ—ն ու մատենագետ—ը գրեթե հավասարապես գործածվում են օտարլեզվյան բառերի հետ կողք-կողքի, այսինքն՝ ղեռն շին կայունացել իբրև միակ ձևեր, թեև արդեն կայունանալու ուղու վրա են:

Բերենք ղբաղմունք, մասնագիտություն, պաշտոն արտահայտող օտարլեզվյան բառերի բնագրային մի քանի օրինակներ: Հաջողակ բիզնեսմենների մեջ էրան ղուր էր գալիս նրանց գործնական մոտեցումը պրոբլեմին (ՄԴ, ԿՄ, 196): Ամերիկայի գեոֆիզիկոսներին հաջողվել է որոշել սալիկների տեղաշարժի արագությունը (Ավ., 11. 1. 1976): Մեր ամսագիրը շարում է լինոտիպիստ բանվորուհի Հայկուշ Հակոբյանը (ՍՀ, 3. 11. 1977): Նրեան են ժամանել լեհ կոսմետոլոգներ և մասնագետներ

(ՄՀ, 21. 3. 1972): Մշտական աշխատանքի են հրավիրում բուլղոզերավարների, կատոկիստների (ՄՀ, 18. 4. 1974): Իր վրա է բեռնում տեսաբանների ու կլինիցիստների օրավուր աճող ուշադրությունը (Գ, 1976, 12. 56): Ամենաեղրին հիդրոլոգների լաբորատորիան է (Ավ., 17. 1. 1973): Ֆրանսիական հիգիենիստները գտնում են, որ օգտագործումից մի քանի շաբաթ հետո թղթադրամների վրա կուտակվում են 60,000 վնասակար բակտերիաներ (Ավ., 1. 2. 1974): Մոդելյորներն առաջարկել են տասնյակ նոր նմուշներ (ՄՀ, 9. 7. 1972): Արուտչյանը մեր երկրի առաջատար քաղաքական պլակատիստներից է (ՄՀ, 1. 3. 1977): Աշխատանք ծավալվեց պլաներիստների, պարաշյուտիստների պատրաստման համար (ՄՀ, 19. 1. 1977):

թ) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են դիվանագիտական հասկացություններ

Դրական հայերենի մեջ որոշ տեղ են գրավում դիվանագիտական հասկացություն արտահայտող օտարլեզվյան բառերը, որոնց մեծ մասը նոր շրջանին է բնորոշ, մի բան, որ պայմանավորված է մեր ժողովրդի ինքնուրույն պետականության ձեռք բերմամբ, դիվանագիտական հարաբերությունների դարգացմամբ և այլն: Դիվանագիտության վերաբերյալ փոխառյալ բառերից մի քանիսը ծավալում են ոտացել մեր կյանքի տարբեր բնագավառներում և հանդիպում են ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր հաղորդակցման մեջ (ուլտիմատում, նոտա, կոալիցիա և այլն): Մյուսները առավել հատկանշական են գրավոր խոսքին և բնութագրվում են գործածության ցածր հաճախականությամբ: Դիվանագիտական փոխառություններ են՝ անեքսիա, դեկլարացիա, դեմարկացիա, դեմարկացիոն, դե-ֆակտո, դե-յուրե, էսկալացիա, կոալիցիա, կոմյունիկե, կոմպրոմիս, կոնֆլիկտ, նոտա, պրես-կոնֆերանս, պրովոկացիա, պակտ, սեպարատ, վեստ, վիզա, ուլտիմատում և այլն: Սրանցից մի քանիսը նաև քաղաքական տերմիններ են (էսկալացիա, դեմարկացիա, դեմարկացիոն, կոնֆլիկտ, կոմպրոմիս և այլն):

Դիվանագիտական հասկացություն արտահայտող օտար բառերից մի քանիսը նախասովետական շրջանից են գալիս, սակայն գրական լեզվի մեջ կայունացել են սովետական փուլում, և նրանց կիրառությունը գրավոր լեզվում սակավադեպ չէ:

Դիվանագիտական փոխառությունների մի մասին զուգահեռ գոր-

ծածկում են հայերեն համարժեքներ, որոնք ստեղծվելով վերջին մի բանի տասնամյակներում, սկսել են ակտիվանալ և գրեթե հավասարապես կիրառվում են օտար ձևերին զուգահեռ: Այսպես՝ գեֆալտո—փաստոբեն, ուլտիմատում—վերջնագիր, ինֆորմացիա—տեղեկություն, հաղորդում, կոմյունիկե—հաղորդագրություն և այլն: Այժմ բանավոր խոսքում իշխում են փոխառյալ ձևերը, սակայն նկատվում է մայրենի լեզվի բառերի գործածության որոշ աշխուժացում, և նրանց տարածումը գրեթե կասկած չի հարուցում: Բերենք բնագրային մի բանի օրինակներ. Համաձայնագիր ստորագրեցին երկու երկրների միջև ծովային սահմանի դեմարկացիայի մասին (ԵՆ, 25. 10. 1976): Էյզենհաուերն այցելեց դեմարկացիոն դժի մոտ տեղադրված վեցերորդ հարավկորեական բանակի շտաբը (ՍՀ, 1960, Ն՝ 146): Նրանք հանդես են գալիս իրենց քաղաքական դեկլարացիաներով (ՍՇ, 2, 44): Բանակցություններն ավարտելուց հետո հրապարակվեց պաշտոնական կոմյունիկե (ՍՀ, 6. 9. 1959): Ներկա թուրք-հայկական կոռուորածի պատճառը միապետական կառավարության պրոյակացիան է (ՍՇ, 1, 227): Մի ամսից ավելի է, որ ես սպասում եմ ալստեդ Ամերիկա գնալու վիզա ստանալու համար (ԵԶ, ԳՄ, 93): Գերմանական զորքերի հրամանատարությանը ուլտիմատում ներկայացրեց սուաջարվելով դադարեցնել ղիմագրությունը (ՍՀ, 18. 2. 1947) և այլն:

ժ) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են արվեստի վերաբերյալ հասկացություններ

Արվեստը բուն ծաղկում ու զարգացում ապրեց հատկապես սովետական տարիներին: Այդ շրջանում արվեստի տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ բազմաթիվ հասկացություններ մուտք գործեցին մեր իրականության մեջ, որոնց մի մասը ընդունվեց իրենց անվանումներով, որով և առաջ եկան փոխառյալ բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառապաշարը, մասնավորապես տերմինաբանությունը: Արվեստի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող փոխառությունները որոշակի տեղ են զբաղեցրել հայերենի բառային կազմում: Դրանց մեծ մասը հիմնականում առավել հատկանշական է բանավոր խոսքին և գրավոր լեզվում սահմանափակ կիրառությամբ է հանդես գալիս, և քիչ են այն տերմինները, որոնք բնորոշ են զրական լեզվի և՛ բանավոր, և՛ գրավոր տարբերակներին: Արվեստի վերաբերյալ օտարլեզվյան որոշ բառեր թեև գալիս են նախասովետական փուլից, սակայն տարածում են ձեռք բերում հաճախ փոխական տարիներին: Արվեստի ասպարեզում կիրառվող օտար-

լեզվյան մի շարք բառեր, մասնավորապես կինոյի վերաբերյալ, ամուր հիմքեր են նետել հայերենի բառային կազմի մեջ և դարձել նրա հարազատ ու անկապտելի մասը¹⁹։

Կինոյի վերաբերյալ փոխառություններ

Արվեստի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող փոխառությունների մեջ բանական աչքի է ընկնում հատկապես կինոյի հետ կապված, կինոարվեստին առնչվող տերմինաբանությունը։

Կինոարվեստը համեմատաբար նոր բնագավառ է, և նրա զարգացումը հիմնականում կապված է սովետական իշխանության ժամանակաշրջանի հետ։ Այդ պատճառով էլ կինոյի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտար բառերի մեծամասնությունը չէր կարող տեղ գտնել նախասովետական շրջանի բառապաշարի մեջ։ Բացառություն են կալմում հատուկենտ բառեր, որոնք կիրառվում էին նախահոկաեմբերյան տարիներին կինոյի հետ կապված առանձին հաղորդագրություններում ու տեղեկատվություններում։ Կինոյի ասպարեզում կիրառվող մի շարք բառեր արտահայտում են մարդու զբաղմունքը կամ մասնագիտությունը, իսկ որոշ տերմիններ կապվում են կինոնկարահանման, կինոցուցադրման և կինոկադրերի պատրաստման հետ։ Կինոարվեստին առնչվող փոխառյալ բաղմաթիւ բառեր մերվել են հայոց լեզվի բառագանձին՝ դառնալով նրա անբաժանելի ու հարազատ տարրը։ Քիչ չեն այն փոխառությունները, որոնք ծավալում ու տարածում են ստացել մեր կյանքի մի շարք բնագավառներում։ Այդ բառերը հաճախ հանգիստում են թե՛ զբաղմոր, թե՛ բանավոր հաղորդակցման մեջ և կարող են համագործածական բառաշերտի մեջ մտցվել։ Դրանք հանդես են բերում գործածության սովորական կամ միջին հաճախականություն և կիրառվում այլևայլ ոճերում։ Այսպես, օրինակ՝ կինո, կինոապարատ, կինոէկրան, կինոռեժիսոր, կինոմեյսանիկ և այլն։

Մի շարք բառեր էլ աբրաժվելու, ծավալվելու, զանգվածային գործածություն ձևոք բերելու միտում են հանդես բերում զբաղմոր խոսքում, որտեղից աստիճանաբար անցնում են նաև զրական լեզվի խոսակցական տարբերակին։

Կինոյի վերաբերյալ հասկացություն են արտահայտում օտարլեզ-

¹⁹ Արվեստի բնագավառը չափազանց լայն է ու բաղմաճյուղ, և հնարավոր չէ քննության ենթարկել բոլոր ճյուղերի տերմինները առանձին-առանձին։ Այստեղ ներկայացվում են միայն մի քանի ճյուղերի ընտրող օտարլեզվյան բառերը։

վլյան հետևյալ բառերը՝ ղոկումենտալ, ղոկումենտալիստ, էկրան, կադր, կինեմատոգրաֆ, կինեմատոգրաֆիա, կինեմատոգրաֆիստ, կինեսկոպ, կինոալմանախ, կինոասարատ, կինոապարատուրա, կինոարխիվ, կինոարտիստ, կինոգեբյուտ, կինոգեգեկտիվ, կինոգոկումենտ, կինոգոկումենտալիստ, կինոգրամատուրգ, կինոգրամատուրգիա, կինոէկրան, կինոէպոպեա, կինոթատրոն, կինոժուռնալ, կինոժուռնալիստ, կինոինդուստրիա, կինոինստիտուտ, կինոինֆորմացիա, կինոլեկտորիում, կինոլեգենդ, կինոխրոնիկա, կինոկադր, կինոմեխանիկ, կինոմոնոպոլիա, կինոնոմլե, կինոպարոդիա, կինոպրեմիերա, կինոպոնետիկ, կինոպոնետիկա, կինոպոսեմ, կինոսյրոկատ, կինոպրոյեկտոր, կինոպրոյադանդա, կինոռեպորտյոր, կինոռեժիսոր, կինոռեպորտաժ, կինոսեանս, կինոսեկցիա, կինոսյուժե, կինոստուդիա, կինոսցենար, կինոսցենարիստ, կինոսեխնիկ, կինոտեխնիկա, կինոտեխնիկում, կինոօբյեկտիվ, կինոօպերատոր, կինոֆեստիվալ, կինոֆիկացիա, կինոֆիլմ, կինոֆարերիկա, կինոֆոտոլարորատորիա, մուլտրամա, մուլտէկրան, մուլտիպլիկացիա, մուլտիպլիկացիոն, մուլտկինո, մուլտսցենար, մուլտսցենարիստ, մուլտֆիլմ, ռեժիսոր, ռեժիսուրա, սցենար, սցենարիստ, օպերատոր և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Մինչդեռ կլնոարսիստների, օպերատորների պահանջը դարձել է հրամայական (ՍՀ, 19. 12. 1976): Սերունդների հերթափոխությունը չափազանց անհրաժեշտ է հայկական կինեմատոգրաֆիային (ԵՃ, 10. 2. 1976): Ինչ հոյակապ պատկեր կարող էր դառնալ Երեքուկես տասնամյակի այդ կինոդոկումենտը (Գ, 1975, 12, 68): Որ Ոսկհատի փոքր դերում հաճելի անակնկալ է մատուցում կինոէկրանի վրա, ցավոք հետմահու (ՍՀ, 18. 10. 1974): Կինոսիրողները կծանոթանան «Ազատագրում» կինոէպոպեայի հաջորդ սերիային (ՍՀ, 18. 3. 1971): Պորտուգալիան փոքր երկիր է, որը զործնականում չունի սեփական կինոինդուստրիա (ԵՃ, 7. 9. 1977): «Հայֆիլմը» չունի իր ուսանող ներկայացուցիչը համամիութենական կինոինստիտուտում (ՍՀ, 19. 2. 1976): Վահունու այդ հատկությունները իրենց հաստատել են «Հրադրան» կինոնոմլեում (ՍՀ, 13. 3. 1975): Վարդանյանը նկարել է ավելի քան 300 կինոսյուժե (Ա.Վ., 6. 1. 1972): Կինոտեխնիկումը և կինոմեխանիկների հանրապետական դպրոցը հայտարարում են ընդունելություն (ՍՀ, 6. 12. 1977): Ժամանակի խոշորագույն կառույցները, մասշտաբային հարցերը հաղվադեպ են արժանանում կինոօբյեկտիվի ուշադրությանը (ԵՃ, 10. 2. 1976): Այսօր մուլտֆիլմը նաև ագիտպլակատ է ու ֆելետոն, փիլիսոփայական մտորում ու մուլտգրամա (ՍՀ, 28. 9. 1972):

եւ ներկայիս մուտէկրանի վրա հստակորեն գծադրվում են նույն բախումն ու պայքարը (ՍՀ, 28. 9. 1972): Այն, ինչ արտադրական սուղ պայմաններում անում են հայ մուտիպլիկատորները, ուշագրավ ու խնդրախուսելի է (ՍՀ, 2. 9. 1972):

Փոխառյալ որոշ բառերին զուգահեռ կիրառվում են այնպիսի համարժեքներ, որոնց առաջին բաղադրիչը դարձյալ օտար բառ է, երկրորդը՝ հայերեն: Այսպես՝ կինոարտիստ—կինոդերասան, կինոժուռնալ—կինոամսագիր, կինոօպերատոր—կինոնկարահան, կինոֆեստիվալ—կինոփառատոն, կինոֆիլմ—կինոնկար, կինոինդուստրիա—կինոարդյունաբերություն և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, բերված կադմոթյունների մեջ համընկնում է առաջին բաղադրիչը՝ կինո-ն, որն ընդհանուր է երկու բաղադրությունների համար էլ, իսկ հայերեն բաղադրիչները, որոնք փոխառյալ բառերի ազգային համարժեքն են, բնականաբար, տարբերվում են ձևով, նույնանշանակ լինելով իմաստով: Հենց դրանցով էլ պայմանավորվում է այդ երկու ձևերի համարժեքությունը: Եվ ինչպես՝ դերասանը՝ արտիստի, փառատոնը՝ ֆեստիվալի, ամսագիրը՝ ժուռնալի համարժեքն է, այնպես էլ կինո-ով բարդվածները՝ կինոդերասանը, կինոփառատոնը, կինոամսագիրը համարժեքային ձևեր են կինոարտիստ, կինոֆեստիվալ, կինոժուռնալ փոխառյալ բառերին:

Երաժշտական ու պարային նասկացություններ արտահայտող
փոխառություններ

Երաժշտությունն ու պարային արվեստը դարերի պատմություն ունեն, սակայն դրանք մեծ վերելք ու ծաղկում ապրեցին հատկապես անցյալ դարի կեսերից: Երաժշտական ու պարային արվեստի զարգացումը բնականաբար իր հետ նոր հասկացություններ բերեց, և մեր իրականության մեջ դրանց թափանցումով առաջ եկան նոր բառեր, որոնց մեջ որոշակի դեր ու կշիռ ունեն փոխառությունները: Երաժշտական կյանքը արտացոլող օտար բառերի մի զգալի մասը սովետական շրջանին է բրնդորոշ և լայն կիրառություն ստացավ հատկապես վերջին տասնամյակներում, իսկ մի շարք փոխառություններ, որ անցել էին հայերենին դրանից առաջ, ծավալուն գործածություն ձեռք բերեցին մեր օրերում: Սովետական փուլը, այսպիսով, աչքի է ընկնում ոչ միայն երաժշտական փոխառությունների ընդունմամբ, այլև նախորդ շրջանից եկող մի շարք բառերի ակտիվացմամբ ու տարածմամբ: Երաժշտական ու պարային փոխառությունները հիմնականում երգի, երաժշտության ու պարի առան-

ձին տեսակների, երաժշտական գործիքների, անհատ կատարողների, երաժշտական ու պարային արվեստը ուսուցանողների, այդպիսի ելույթներ կազմակերպող անձերի կամ մարմինների անվանումներ են:

Երաժշտական հասկացություն արտահայտող մի շարք փոխառություններ ընդհանուր են ոչ միայն հայերենի և ռուսերենի, այլև եվրոպական մի քանի լեզուների համար: Օտարլեզվյան որոշ բառեր բնութագրվում են գործածության միջին կամ սովորական հաճախականությամբ, բնականաբար և մերվել են մեր լեզվին՝ ճոխացնելով նրա բառամթերքը (օպերա, բալետ, կոնսերվատորիա, կոմպոզիտոր, վալս, էստրադա. լատերետ, ֆիլհարմոնիա, դիրիժոր և այլն): Փոխառչալ մի շարք բառեր այժմ առավել հատկանշական են զրավոր լեզվին և բանավոր խոսքում քիչ են հանդիպում (տոնմայստեր, խորմայստեր, էտյուդ, կոնֆերանսիե և այլն): Երաժշտական ու պարային արվեստի վերաբերյալ փոխառություններ են՝ անսամբլ, արիա, բալետ, բալետմայստեր, բուդի-վուդի (արագ զուգապար ամերիկյան ծագման), դիրիժոր, դուետ, էստրադա, էտյուդ, էտյուդիստ, լատերետ, լիբրետտո, խորեոգրաֆիա, խորեոգրաֆիկ, խորմայստեր, կադենցիա, կամերտոն, կանցոնա, կանցոնիետ, կանտատա(ա), կապելլա, կապելմայստեր, կապրիչո, կոմպոզիտոր, կորդեբալետ (Գ, 1978, 11, 25), կոնսերվատորիա, կոնցերտ, կոնցերտանտ, կոնցերտինա, կոնցերտմայստեր, կոնֆերանսիե, կվարտետ, կվինտետ, մադեխտոֆոն, մասետրո, մոնումենտալիզմ, նոտա, պարտիտուրա, պրելյուդ, պրոդյուսեր, պրոֆեսիոնալիզմ, ուսպոդիա, ռեքվիեմ, ռոմանս, ստրիպտիզ, սիմֆոնիա, սիմֆոնիզմ, սիմֆոնիկ, սիմֆոնիստ, սյուիտ, սոլիստ, սոնատ, սոպրանո, վարիետե, վիրտուոզ, վոկալիզմ, վոկալիստ, տոնմայստեր, օպերետա, օրատորիա, ֆիլհարմոնիա, ֆորստրոտ, ֆորտիսիմա և այլն:

Բերված օտար բառերից մի երկուսը ընդհանուր են նաև այլ բնադավառների համար՝ մադեխտոֆոն, մոնումենտալիզմ, լատերետ և այլն:

Վերջին տասնամյակներում օտար բառերից մի քանիսին դուզահեռ սկսել են գործածվել զրանց ազգային համարժեքները: Ախպես՝ բալետմայստեր—պարուսուլց²⁰, կոնցերտմայստեր—համերգավար, դիրիժոր—

20 Տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ (1976 թ. դեկտեմբեր) նախապատվությունը տրվում է կոնցերտմայստեր, բալետմայստեր, կոմպոզիտոր, կոնսերվատորիա և դիրիժոր փոխառյալ բառերին (տե՛ս Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, կազմող և խմբագիր՝ Հ. Բարսեղյան, Ե., 1978, էջ 117 - 118:

նվագավար, սուլիստ—մենակատար, խորմայտեր—խմբավար, դուետ—դուդերգ, ռեքվիեմ—սգերգ, կոմպոզիտոր—երգահան, կոնսերվատորիա—երաժշտանոց և այլն:

Պետք է նկատել, որ հայերեն բոլոր կազմությունները միևնույն մակարդակի չեն և, որ գլխավորն է, նույն հաճախականությամբ չեն կիրառվում: Չսփառվանց սահմանափակ գործածություն ունեն երգանան—ու երաժշտանոց—ը, որոնք հանդիպում են հատկապես արևմտահայ կյանքը պատկերող ստեղծագործություններում և բնորոշ չեն արևելահայերենի խոսակցական լեզվին: Օտարազգի բառերին հավասար կիրառություն են հանդես բերում մասնավորապես համերգավար—ը, նվագավար—ը, մենակատար—ը, դափնեկիր—ը և այլն, որոնք հետագայում կարող են կայունանալ և իշխող ձևեր դառնալ: Նկատվում է օտարազգի բառերը հայերեն (հատկապես արևմտահայերենում) համարժեքներով փոխարինելու միտում:

Բերենք Երաժշտական փոխառությունների բնագրային մի քանի օրինակներ:

Եվգ. Չանգան Միության լավագույն քալեմայստերներից է (ԵՃ, 27. 19. 1977): Ժան ՏԼը-Մերկերյանը հանդես եկավ խաչատրյանի ու Բեթհովենի կոնցերտներով (ՍՀ, 30. 11. 1977): Վոկալիստների մրցույթի ժյուրիի նախագահը պարզևներ հանձնեց հաղթողներին (ԵՃ, 18. 2. 1977): Կոմպոզիտոր Ա. Շիշյանը կանտատ է գրում Լենինի մասին (ՍԱ, 1965, 2, 2): Իսկ ծրագրի կոնֆերանսին նշանակված էր Մոսկվայի սիրելին (ՎՓ, ՀՀ, 225): Ոճի պարզությամբ ու հուզականությամբ հնչեց Մոցարտի կվարտետը (ԵԵ, 4. 2. 1959): Հետաքրքրություն առաջացրեց ամերիկյան նշանավոր կոմպոզիտոր Գերշվինի երկու պրելյուդը (ՍՀ, 17. 4. 1960): Դա մի ռեֆլիեմ է համաշխարհային պատերազմի 50 միլիոն զոհերի հիշատակին (ՍԱ, 1975, 6, 63): Շոստակովիչը վիթխարի դեր է խաղացել համաշխարհային սիմֆոնիզմի զարգացման մեջ (ՍԱ, 1975, 9, 26): Այս րոպեիս ամենայն հաճությամբ կլսեի որեէ պոպուլուրի կամ վալս, չքնելու համար (ՆԴ, 3, 58): Համերգը սկսվեց Վադարշակ Կոտոյանի «Նրկիր Նաիրի» օրաառիայով (ՍՀ, 18. 2. 1962):

Լուսանկարչական արվեստի վերաբերյալ փոխառություններ

Լուսանկարչական արվեստի աննախագեպ զարգացումը և մեր կյանքի բազմաթիվ բնագավառներում նրա ակտիվ կիրառությունը, բնականաբար, նոր երևույթների ու հասկացությունների երևան գալու պատճառ

Հանդիսացան: Դրանց մի մասը մեր ժողովուրդն ընդունեց իրենց անվանումներով, որով և հայերենի մեջ ներմուծվեցին օտարազգի մի շարք բառեր՝ համալրելով մեր լեզվի բառապահեստը: Լուսանկարչական հասկացություններ արտահայտող բաղմաթիվ բառեր կաղմված են ֆոտո²¹ բաղադրիչով, ուր վերջինս դրսևորում է լուսանկարի, լուսանկարչության իմաստ:

Լուսանկարչական արվեստը արտացոլող բառերի մեծ մասը բնութագրվում է գործածության ցածր հաճախականությամբ (վերապահություն կարելի է անել միայն մի քանիսի նկատմամբ): Ընդ որում, դրանք առավել հատկանշական են բանավոր լեզվին և գրավոր խոսքում քիչ են հանդիպում, իսկ որոշ բառեր, որ կիրառվում են գրական լեզվի երկու տարբերակներում էլ, դեռևս ակտիվություն չեն հանդես բերում: Այստեղից եզրակացվում է, որ նշված բնագավառում օգտագործվող օտար բառերը դեռևս լայն տարածում ու զանգվածային կիրառություն չեն ստացել:

Լուսանկարչական արվեստի վերաբերյալ հասկացություն են արտահայտում՝ ֆոտոպլեռմ, ֆոտոպարատ, ֆոտոգրավյուրա, ֆոտոգրաֆ, ֆոտոէտյուդ, ֆոտոժուռնալ, ֆոտոժուռնալիստ, ֆոտոինֆորմացիա, ֆոտոլենինիանա, ֆոտոլաբորատորիա, ֆոտոլամպ, ֆոտոխրոնիկա, ֆոտոկամերա, ֆոտոկորրեկտոր, ֆոտոմեխանիկա, ֆոտոմոնտաժ, ֆոտոպլաստիկա, ֆոտոռեպրոտաժ, ֆոտոռեպրոտյոր, ֆոտոռետուշ, ֆոտոտեխնիկա, ֆոտոօբյեկտիվ և այլն:

Օտար բառերից մի երկուսը ունեն ազգային համարժեքներ, որոնք կիրառվում են փոխառյալ ձևերին զուգահեռ. օրինակ՝ ֆոտոգրավյուրա→լուսափորագրանկար, ֆոտոգրաֆ→լուսանկարիչ, ֆոտոօբյեկտիվ→լուսանկարչական տեսապակի և այլն: Սրանցից արդեն կայունացել է լուսանկարիչ-ը, ֆոտոգրաֆ-ը մեծ մասամբ բանավոր խոսքում է գործածվում և օտարաբանություն է, իսկ մյուս երկուսը բնորոշ են թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր լեզվին, սակայն պասսիվ կիրառությամբ:

Բնագրային օրինակներ՝ Լույս տեսալ «Իմ Իտալիա» կոչվող նրա առաջին ֆոտոալբոմը (Նե, 20. 10. 1974): Մոսկվայի բարեկամության

21 Ֆոտո-ով ստեղծված որոշ բառեր չեն կապվում բուն լուսանկարչության հետ: Դրանք գիտության ու տեխնիկայի զանազան բնագավառների վերաբերյալ հասկացություն են դրսևորում. ինչպես՝ ֆոտոսինթեզ, ֆոտոգեն, ֆոտոտրանզիստոր (ՍՀ, 7. 8. 1974), ֆոտոէլեմենտ, ֆոտոէֆեկտ, ֆոտոբոմիա և այլն, ուստի այդպիսիք այստեղ չեն քննվում: Դրանք ներկայացվում են գիտության ու տեխնիկայի ասպարեզին բնորոշ բառերի շարքում:

տանը բացված ցուցահանդեսը ֆոտոժուռնալիստ Վալերի Շուստովի յուրօրինակ հաշվետվությունն է (ՍՀ, 28. 11. 1973): Հասարակական կյանքի իրական հարաբերությունները հանդես են գալիս շրջված ձևով, ինչպես ֆոտոկամերայի մեջ (ՄՓՀ, 490): Կան մարդիկ, որոնք կարծում են, թե ես զբաղվում եմ ֆոտոմոնտաժով (Գիտ. տեխ., 1977, 2, 27):

Նկարչության, նարտաբանության,
կերպարվեստի վերաբերյալ փոխառություններ

Դրական արևելահայերենի բառապաշարի մեջ որոշ տեղ են գրավում կերպարվեստը, նկարչությունը, ճարտարապետությունը արտացոլող փոխառությունները²², որոնց մի ղգալի մասը թեև բնորոշ է նախասովետական շրջանին, սակայն որոշ ակտիվություն է ձեռք բերել ետհոկտեմբերյան փուլում, իսկ մի շարք բառեր էլ ներմուծվել են հայերենի մեջ սովետական տարիներին: Նշված բնագավառների վերաբերյալ հասկացություն դրսևորող օտարազգի բառերից շատերը բնութագրվում են ղործածության ցածր հաճախականությամբ ու ոչ լայն տարածումով: Դրանք հատկանշական են թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր խոսքին:

Վերոհիշյալ բնագավառներում կիրառվող փոխառություններն են՝ բարեկեցի, գրաֆիկա, դեկորացիա, դեկորատոր, էսքիզ, էտյուդ, էքսպոզիցիա, ժանր, կուբիզմ, կուբիստ, կարիկատուրա, կերամիկա, կոմպոզիցիա, մոնումենտալիզմ, նատյուրմորտ, օֆորտ և այլն: Բնագրային օրինակներ՝ Քանդակագործ Օլգա Մանուիլովան ստեղծեց հեղինակի բաբեկ՝ դիմանկարը (ԵԵ, 29. 8. 1964): Պատկերասրահի ամբողջ էֆալոգիան ունենալու է վեց բաժին (ՍՀ, 1957, № 26): Պակաս բաղմաղան չէ կոչոյանի գրաֆիկան (ՍԱ, 1958, 12, 21): Անհրաժեշտ է, որ արվեստը խոսքով այրի մարդկանց սրտերը և ոչ թե լինի օրինակելի գրչակի կամ անտարբեր դեկորատորի դերում (Ս.վ., 1959, № 109): Կոմպոզիցիան գեղարվեստական ձևի տարրերից մեկն է (էՀ, ԳՏ, 143): 19-րդ դարի երկրորդ կեսում առաջացան նատուրալիզմը, իմպրեսիոնիզմը, սիմվոլիզմը, իսկ ավելի ուշ ակմեիզմը, ֆուտուրիզմը, կուբիզմը և այլ հոսանքներ (ն. տ., 362): Սարյանը աշխարհով մեկ հռչակված է որպես նատյուրմորտի մեծ վարպետ (ՍՀ, 1960, № 82):

22 Այստեղ բերվում են նաև արվեստի այլ ճյուղերի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող օտարազգի որոշ բառեր՝ նկատի առնելով մի կողմից՝ դրանց քանակական սահմանափակությունը, մյուս կողմից՝ այդ բնագավառի փոխառությունները ավելի ընդհանուր ու ամբողջական տեսքով ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

ի) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են արվեստի, գրական, փիլիսոփայական ուղղություններն ու հոսանքները և դրանց հետեւորդները

Գրական հայերենում դրեթե անթարգմանաբար է կիրառվում գրանցանության, արվեստի ու փիլիսոփայության հետ կապված ուղղությունների, հոսանքների և դրանց հետևորդների անվանումների ճնշող մեծամասնությունը, որով և մեր լեզվի բառազանձը համարվում է այդպիսի փոխառություններով: Նշված բնագավառին բնորոշ մի շարք տերմիններ ներմուծվել են սովետական շրջանում, իսկ որոշ բառերի մուտքը կապվում է նախորդ փուլի հետ, ուր դրանք ունեին պասսիվ գործածություն ու ոչ լայն տարածում: Հայոց լեզվի սովետական փուլը աչքի է ընկնում ոչ միայն նոր փոխառությունների ներթափանցմամբ, այլև նախորդ շրջանից եկած օտարլեզվյան որոշ բառերի աշխուժացմամբ ու կայունացմամբ: Գրական, փիլիսոփայական և այլ հասկացություններ արտահայտող փոխառյալ բառերը զգալի կշիռ ունեն գրական արևելահայերենի բառային կազմում, որոնցից մի քանիսը հանդես են բերում զգալի ակտիվություն:

Մատնացույց արված հասկացություններ դրսևորող փոխառություններն են՝ աբստրակցիոնիզմ, աբստրակցիոնիստ, աթեիզմ, դադիզմ, դադալեատրիզմ, դեստրմինիզմ, զոգմատիզմ, զուալիզմ, զուալիստ, էկոնոմիզմ, էկլեկտիզմ, էմպիրիզմ, էներգետիզմ, էմպիրիոկրիտիկ, էմպիրիոկրիտիցիզմ, էմպիրիոսմվոլիզմ, էմպիրիոսմվոլիստ, էկզիստենցիալիզմ, էկզիստենցիալիստ, էքսսյրեսիոնիզմ, իդեալիզմ, իդեալիստ, իլյուզիոնիզմ, իմպրեսիոնիզմ, իմպրեսիոնիստ, ինդետերմինիզմ, ինդետերմինիստ, ինդիվիդուալիզմ, ինտուիտիվիզմ, ինտուիտիվիստ, լետրիզմ, կլասիցիզմ, կոնցեպտուալիզմ, կոսմոպոլիտիզմ, կոնստրուկտիվիզմ, հեգելիզմ, հեգելոնիստ, մարքսիզմ, մախիստ, մոդեռնիզմ, նաստորալիզմ, նոմինալիզմ, նոմինալիստ, նիհիլիզմ, պրագմատիզմ, ռացիոնալիզմ, ռացիոնալիստ, ռեալիզմ, ռոմանտիզմ, ռեիդիոնիստ, սենսուալիզմ, սենսուալիստ, սենտիմենտալիզմ, սեպարատիզմ, սյուրռեալիզմ, սոցիոլոգիզմ, սոլիպսիզմ, սոլիպսիստ, սպիրտուալիզմ, սպիրտուալիստ, սուբյեկտիվիզմ, սուբյեկտիվիստ, սուպերգրաֆիզմ, վոյչոնտալիզմ, տրանսցենդենտալիզմ, ուրբանիզմ, ուտոպիզմ, օբյեկտիվիզմ, ֆատալիզմ, ֆատալիստ, ֆրեյդիզմ, ֆորմալիզմ, ֆուտուրիզմ, ֆուտուրիստ և այլն:

Բերված բառերի մեծ մասը առավել հատկանշական է դրավոր լեզվին, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք կիրառվում են նաև խոսակցական լեզվում (աթևիզմ, իդեալիզմ, իդեալիստ, կլասիցիզմ, ռեալիզմ, ռոմանտիզմ, ֆատալիզմ, ֆատալիստ, ֆորմալիզմ և այլն): Այդ բառերը արդեն մերվել են հայոց լեզվին և դարձել նրա բառագանձի անբաժանելի տարրը ու հարստացրել զրական հայերենի բառապաշարը, մասնավորապես նրա տերմինաբանությունը:

Բնագրային օրինակներ՝ Նա հիանալի տեղյակ է ամերիկյան արևմտակցիոնիստների ստեղծագործություններին (Ավ., 1959, № 108): Կապիտալիզմի երկրներում բազմաթիվ ռեակցիոներներ կատաղի դրոհ են մղում մարքսիզմի, աթեիզմի և կոմունիզմի դեմ (ՄՓՀ, 24): Այդ փիլիսոփաները կոչվում են դուալիստներ (լատիներեն duo բառից (ՄՓՀ, 14): Հնդկնակը անհաշտ պայքար է մղում դեռ շատ երիտասարդ ճարտարապետության որոշ օգակներում ազդեցություն գործող ֆորմալիզմի, էլիեկտիզմի, իր դարն ապրած տեխնիկայի դեմ (ՍԱ, 1960, 1, 58): Նա մեր դրամատուրգիայի հրամայական խնդիրն է համարում սողացող էմպիրիզմի ու սխեմատիզմի հաղթահարումը (ՊԲՀ, 1976, 2, 105): Էներգետիզմի կողմնակիցների սխալն այն է, որ նրանք ժխտում են գիտակցությունից դուրս և անկախ գոյություն ունեցող օբյեկտիվ ռեալությունը (ՄՓՀ, 106): Գլխավոր այն թշնամին, որի դեմ հանդես եկավ Լենինը, էմպիրիոկրիտիցիզմն էր (ՍՀ, 1959, № 110): Եվ թվում է, թե այստեղ առկա է էկզիստենցիալիզմի ողջ կոմպլեքսը՝ գոյի հակադրումը կեցությանը (ՍԱ, 1973, 5, 25): Նա մեկ ընկնում էր էֆսպրեսիոնիզմի, մեկ ֆուտուրիզմի ու կոնստրուկտիվիզմի գիրկը (ՎՎ, Ընկ., 471):

Ը) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են ռադիոյի հետ կապված հասկացություններ

Ռադիոն մուտք է գործել մեր հանրապետությունը 1927 թվականին²³, Թեև ընդամենը հիսուն տարուց մի քիչ ավելի պատմություն ունի նրա կիրառությունը մեր իրականության մեջ, սակայն նա մշտական նշանակություն ու լայն տարածում է ստացել մեր կյանքի տարբեր բնագավառներում, որի շնորհիվ էլ հայոց լեզվի մեջ մտել են շատ բառեր՝ ռադիոյի հետ կապված հասկացություններ արտահայտելու համար: Դրանց մեջ քիչ չեն նաև փոխառությունները, որոնց մի զգալի մասը կապվում է ռա-

23 Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ), 7. 5. 1977:

դիոյի, իբրև հաղորդակցման, ինֆորմացիայի միջոցներից մեկի, մշուս մասը՝ գիտության որոշ ճյուղերի առաջացման ու զարգացման հետ:

Ռադիոյի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտարլեզվյան բառերն են՝ ռադիոակտիվ, ռադիոապարատ, ռադիոապարատուրա, ռադիոգալակտիկա (ՍՀ, 21. 2. 73), ռադիոգրաֆիա, ռադիոդետալ, ռադիոդիվերսանտ, ռադիոէլեկտրատեխնիկա, ռադիոէլեկտրոնիկա, ռադիոթերապիա, ռադիոժուռնալ, ռադիո-ինժեներ, ռադիոինֆորմացիա, ռադիոլուկատոր, ռադիոլուկացիա, ռադիոլուկացիոն, ռադիոլա, ռադիոկոմպլեքս, ռադիոկոմպոզիցիա, ռադիոկոնստրուկտոր, ռադիոմեթոդ, ռադիոմեխանիկ, ռադիոմիկրոֆոն, ռադիոմոնտաժ, ռադիոմոնտյոր, ռադիոպրոպագանդա, ռադիոռեկ, ռադիոսիստեմ, ռադիոսպորտ, ռադիոտեխնիկ, ռադիոտեխնիկա, ռադիոտեխնիկում, ռադիոտեխնիկոպ, ռադիոտեխնոլոգիա, ռադիոտրանսլյացիա, ռադիոտրանսլյացիոն, ռադիոքիմիա²⁴, ռադիոքիմիկոս, ռադիոֆիստիվալ, ռադիոֆիզիկա (ՍՀ, 29. 4. 1971), ռադիոֆիզիկոս (ՍՀ, 8. 9. 1970), ռադիոֆիկացիա և այլն:

Ռադիոյի՝ ինֆորմացիայի միջոցներից մեկի. վերաբերյալ փոխառությունները հայերենի մեջ մուտք են գործել հիմնականում սովետական իշխանության տարիներին, իսկ գիտության նոր ճյուղերի երևան գալու հետ կապվածները՝ ավելի ուշ շրջանում:

Վերոհիշյալ բառերը առավել հատկանշական են գրավոր խոսքին և բնութագրվում են գործածության ցածր հաճախականությամբ, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք որոշ շափով ակտիվություն են հանդես բերում գրավոր և բանավոր խոսքում (ռադիոապարատ, ռադիոմեխանիկ, ռադիոտեխնիկ, ռադիոսիստեմ, ռադիոֆիզիկա և այլն):

Բնագրային օրինակներ՝ Աճում են ռադիոապարատներին և կապի կանալներին ներկայացվող սլահանջները (ՍՀ, 11. 2. 1971): Փաստացի նյութերով մերկացվում է Լեոն Մկրտչյանը որպես ռադիոդիվերսանտ (ՍՀ, 6. 10. 1974): Նոր էի ավարտել Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ռադիոէլեկտրատեխնիկայի բաժինը (Ս.վ., 21. 12. 1975): Ավտոմատ ապարատի ռադիոկոմպլեքսն ապահովում է լուսնագնացի կառավարման կենտրոնից հրահանգների ընդունումը (ՍՀ, 9. 2. 1971): Վերջին կես դարի ընթացքում մարդկության արտադրողական ուժերի զարգացումը նշանավորվեց ռադիոլուկացիայի, տեխնիկականի հանդես

²⁴ Ռադիոյի հետ կապված որոշ բառեր, իբրև գիտական տերմիններ, մատնանշվել են նաև գիտական տերմինաբանության մեջ (ռադիոքիմիա, ռադիոֆիզիկա, ռադիոքիմիկոս, ռադիոֆիզիկոս և այլն):

դալով (ՄՓՀ, էջ 458): Մեկը ռադիոտեխնիկ էր, մեկը ամրություններ կառուցող ինժեներ, իսկ երկուսը բժիշկ էին (Սև, ՄԳՄ, 292): Հայաստանում այժմ մշակվում են ռադիոֆիզիկայի հարցեր (ԵՅ, 25. 6. 1960):

Խ) Փոխառություններ, որոնք արտահայտում են ուտելիքի, խմիչքի, հագուստի, գործվածքների տեսակներ, արդուզարդի և այլ առարկաներ

Հայերենը համարվել է նաև ուտելիքի, խմիչքի, հագուստի, գործվածքների, արդուզարդի վերաբերյալ հասկացություն արտահայտող օտար բառերով, որոնցից մի քանիսը բնորոշ են հասկապես սովետական շրջանին, իսկ նախորդ փուլից եկածները, որ մեծ քանակ են կազմում, բավական ակտիվացել են հոհակոտեմբերյան տարիներին:

Այդպիսի փոխառություններն են՝ անտրիկոտ, բաստուրմա, բատիստ, բերետկա, բիտկի, բիսկվիտ, բիֆշտեքս, բորշ, բուլկի, գալիֆե, դեդերոն, դրաժե, դուխի, ինդիկո, իրիս, լանգետ, լիմոնադ, կակաո, կապրոն, կարամել, կեպի, կեֆիր, կոմպոտ, կոկակոլա, կոսմետիկա, կոնյակ, կովերկոտ, կոտլետ, կրեմ, կրեպ, կրիմպլին, կվաս, հիդրոկոսմետիկա, մակարոն, մանիկյուր, մարկիվետ, մարմելադ, շոկոլադ, պելմեն, պեպսիկոլա, պլաշշ, պեդիկյուր, պուդրա, ջինս, ռուլետ, սալատ, սանդալ, սելյուդկա, սոուս, սուպ, սատին, վերմիշել, վիսկի, քյաբաբ և այլն:

Նկատելի է, որ վերոհիշյալ բառերի մի զգալի մասը առավել հատկանշական է բանավոր խոսքին, ուր յրանք հանդես են բերում հաճախադեպ կիրառություն ու ակտիվություն: Եթե վերը քննված օտար բառերը ընդհանուր առմամբ բնորոշ են գրավոր խոսքին, և սահմանափակ էր նրանց կիրառությունը բանավոր հաղորդակցման մեջ, ապա այս դեպքում հակառակն է, և նրանք ավելի ակտիվություն են հանդես բերում բանավոր, քան գրավոր լեզվում:

2. ՓՈՆԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ՀՍՀ ՆՐԱՆՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐԺԵՆՆԵՐԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՆ

Փոխառյալ բառերը կարելի է դասակարգել՝ նկատի առնելով նրանց ներմուծման ժամանակ հայերեն համարժեքների առկայությունը: Գրական հայերենի բառային կազմում որոշակի տեղ են գրավում այն օտարլեզվյալ բառերը, որոնք ընդունելիս մեր լեզուն չի ունեցել դրանց ազգային համարժեքները, օրինակ՝ ցեխ, սիմպոզիում, ֆուրում, էֆսպոնատ և այլն:

Քիչ չեն նաև այն փոխառությունները, որոնց ներմուծման ժամանակ հայոց լեզուն ունեցիլ է դրանց համարժեքները. ինչպես՝ դելեգատ, ադմիրալ, լիբիկա, պրոգրես և այլն:

Հիմք ընդունելով օտար բառերի ներմուծման ժամանակ նրանց հայերեն համարժեքների առկայությունը, դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի.

1. Փոխառություններ, որոնք ընդունելիս մեր լեզվի մեջ չեն եղել դրանց ազգային համարժեքները:

2. Փոխառություններ, որոնք ներմուծվելիս հայոց լեզվի մեջ առկա են եղել ազգային համարժեքները:

Առաջին խմբի փոխառությունների մի ղզալի մասը վաղուց կայունացել ու արմատավորվել է հայերենում, դարձել նրա հարադատ ու անբաժանելի տարրը՝ նպաստելով ու ճոխացնելով մեր լեզվի բառադանձր: Այդպիսիք հանդիպում են գրական լեզվի այլևայլ ոճերում, մեր կյանքի տարբեր բնադավառներում՝ բնութագրվելով կիրառության միջին կամ սովորական հաճախականությամբ, իսկ մի շարք բառեր էլ նույնիսկ ակտիվություն են հանդես բերում: Իրանք գիտության ու տեխնիկայի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, սպորտի, դիվանագիտության, փիլիսոփայության, ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերի և այլ ասպարեզների տերմիններ են: Հետագայում ստեղծվել են օտար-լեզվյան մի շարք բառերի հայերեն համարժեքներ, որոնք կիրառվում են փոխառյալ ձևերին ղուգահեռաբար: Ընդհանուր առմամբ նկատվում է հայերեն համարժեքների ակտիվանալու, ծավալվելու միտում, որով և կիրառության սահմանափակություն են ստանում օտարլեզվյան մի շարք տերմիններ, որը կարող է հանգեցնել դրանց ակտիվ գործածությունից դուրս մղվելուն:

Օտար բառերի փոխարինումը հայերեն համարժեքներով տեղի է ունենում մի քանի եղանակով. կա՛մ փոխառյալ բառերի դիմաց նոր բառերի կերտումով, կա՛մ հին շրջանում եղած բառի նոր իմաստով գործածումով, կա՛մ էլ արևմտահայ լեզվից ու բարբառներից համապատասխան բառեր վերցնելով: Իբրև փոխառություն կիրառվում են ցեխ, սիւպոզիում, ֆուրում, պերիոդիզացիա, գաստրոլ, էֆայունատ, սոլիստ և այլ տերմիններ: Հետագայում ստեղծվում են դրանց ազգային համարժեքները՝ արտադրամաս, գիտածղով, աշխարհածղով, պարբերացում, հյուրախաղ, ցուցանմուշ, մեներգիչ կամ մենակատար և այլն: Հայերեն տերմինները սկսել են ակտիվանալ: Այժմ դրանց մի մասը կիրառվում է օտար ձևերին

դուզահեռ (հյուրախաղ²⁵→գաստորու, պարբերացում→պերիոդիզացիա, ցուցանմուշ→էքսպոնատ, մեներգիչ→սուլիստ), մի մասն էլ լայն տարածում ստանալով, թուլացնում է փոխառյալ բառերի կիրառությունը՝ նըպաստելով դրանց դործածությունից դուրս մղելուն: Այդպիսիք են գիտաժողով-ը և աշխարհաժողով-ը: Սրանք հաճախադեպ կիրառություն ունեն գրական լեզվում, մասնավորապես գրավոր, իսկ փոխառյալ տերմինները առավել բնորոշ են խոսակցական տարբերակին, թեև հանդիպում են նաև գրավոր խոսքում: Գործածության հաճախականությամբ փոխառյալները զիջում են մայրենի բառերին: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է հայացք ձգել վերջին երկու տասնամյակների մեր մամուլի էջերին, ուր ակնհայտորեն զգացվում է մայրենի լեզվի ձևերի դործածության որոշակի ակտիվություն: Այսպես՝ Այդ օրը բազմաթիվ գիտաժողովների ու սեկցիաների նիստերում լավեցին ավելի քան 150 զեկուցում ու գիտական հաղորդում (ՄՀ, 21. 10. 1964): Կոնֆերանսի պատգամավորները ցանկացան իրենց հաջորդ գիտաժողովը անցկացնել 1965 թ. Երևանում (ՄՀ, 26. 9. 1964): Գիտաժողովում հանգես եկավ նաև սլովակ անվանի քննադատ և թարգմանիչ Դուշան Սլոբոդնիկը (ԳԹ, 27. 5. 1977): Մոսկվայում տեղի ունեցավ խաղաղասեր ուժերի աշխարհաժողովը (ՀՀ, 19. 1. 1977): Երիտասարդության և ուսանողների համերաշխության աշխարհաժողովը ավարտեց իր աշխատանքը (ՄՀ, 26. 9. 1964): Մենք՝ 126 երկրների տարբեր հայացքներ ունեցող ավելի քան 300 կալմակերպություններում միավորված բալլամախիոն պատանիների ու աղջիկների պատվիրակներս, բարձրացրինք աշխարհաժողովի դրոշը, միասնության ու համերաշխության դրոշը (ն. տ.):

Հայերեն համարժեքների ակտիվանալուն, տարածում ստանալուն նպաստում է այն հանգամանքը, որ գիտաժողով և աշխարհաժողով բառերի իմաստները լիովին հասկանալի են մեզ, բառակալմական տեսակետից՝ հարազատ հայոց լեզվի ոգուն:

Գիտաժողով նշանակում է ժողով կամ հավաք, որ նվիրված է գիտական որևէ հարցի (կամ հարցերի) քննարկմանը: Հասկանալի ու բացահայտ է այդ բարդության բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի իմաստը թե՛ առանձին-առանձին վերցրած, թե՛ միասին առնված, իբրև բաղադրություն: Իսկ բարեհնչյունությամբ գիտաժողովը չի դիջում սիմպոզիումին:

Աշխարհաժողով նշանակում է ժողով կամ հավաք՝ աշխարհի շատ երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

²⁵ Տերմինաբանական կոմիտեի 1976 թ. դեկտեմբերի նիստի որոշմամբ նախապատվությունը տրվում է հյուրախաղ տերմինին:

Այդ բառերի իմաստները կհասկանան հայերեն շատ թե քիչ իմացող բոլոր մարդիկ, իսկ նրանց օտարլեզվյան համարժեքների նշանակությունը հասկանալի կլինի մեր ժողովրդի միայն մի փոքր մասին, գիտական հասարակայնությանը, այն էլ ոչ բոլորին:

Նոր կազմություն են արտադրամաս-ը և ցուցանմուշ-ը, որոնք ստեղծվել են օտար ցեխ և էֆալոնատ բառերի դիմաց և առավելություն են հանդես բերում նրանց նկատմամբ: Արտադրամաս բառի կազմությունը հարազատ է մեր լեզվին, իմաստը՝ միանգամայն հասկանալի է, նաև բարեհնչյուն է: Ահա թե ինչու կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ ակտիվ կիրառություն ունեցող բառերից մեկը ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր խոսքում: Այսպես՝ Այս օրերին մեր մասնագետները նոր արտադրամասից չեն հեռանում (Ավ., 18. 9. 1976): Գլխամասային ձեռնարկության համապատասխան արտադրամասերում բոլորը գտնվում են, մանում և ուղարկում մասնաճյուղերը (Գիտ. տեխ., 1977, 4, 16): Հսկա կայանքը մոնտաժվել է ձեռնարկության դարբնոցային արտադրամասում (Ավ., 1964, № 104): Մեխանիկական, գործիքաշինական արտադրամասերի կոլեկտիվները իրենց աշխատանքները սկսեցին նոր, հարմարավետ մասնաշենքում (ՍՀ, 5. 1. 1978):

Հարազատ է նաև էֆալոնատ բառի հայերեն համարժեք՝ ցուցանմուշ-ը, որը իր կազմությամբ, իմաստային հստակությամբ, բարեհնչյունությամբ գերադասելի է փոխառյալ ձևից: Այն նույնպես ծավալվել ու տարածում է գտել զրական հայերենում, աստիճանաբար թուլացնելով ու նվազեցնելով էֆալոնատի կիրառությունը: Ցուցանմուշ-ը հանդիպում է թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր հաղորդակցման մեջ: Այսպես՝ Հյուրերը մեծ հետաքրքրությամբ ծանոթացան ցուցանմուշներին (Ավ., 1963, № 8): Թանգարանի 80 դահլիճները լի են մեծաթեք ցուցանմուշներով (ՍԳ, 1964, 8, 115): Ցուցանմուշների շարքում կան երաժշտական գործիքներ (ՍՀ, 1958, № 4) և այլն:

Ինչպես նշվել է վերը, ծավալվում, տարածվում և ակտիվ կիրառություն են ձեռք բերում նաև հյուրախաղ-ը, պարբերացում-ը, մենեդջիչ-ը, կամ մենակառար-ը: Ճիշտ է, դրանց զուգահեռ կիրառվում են նաև փոխառյալ բառերը, սակայն բառակազմությամբ, իմաստով և բարեհնչյունությամբ մայրենի լեզվի տերմինները բոլորովին չեն զիջում օտարլեզվյան բառերին:

Գրական լեզվում հաճախակի են հանդիպում հատկապես հյուրախաղն ու մենակառարը կամ մենեդջիչը. այսպես՝ Պատվոգրերով պարգևատրվեցին մեծ թվով մենակառարներ (Ավ., 23. 2. 1965): Դա ավելի

շուտ նման էր օպերայի ուժեղ մի մենեդջիի բարձրաձայն ձայնանիշի կերկերումին (ՎՓ, ԽՕ, 177): Վառնա քաղաքի բնակիչ Պետրոս Գրիգորյանը կարճ ժամանակից դարձավ Սոֆիայի «Երեան» երգչախմբի մենեդջի (ՍԱ, 1963, 10, 43): Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնում հյուրախաղերով հանդես եկավ Քրիստինա Ռադեկը (ԳԹ, 10, 4, 1964): Երևանյան հանդիսատեսը գոհ մնաց արտիստուհու հյուրախաղերից (Աւլ., 23. 2. 1965):

Քիչ էլ նաև պերիոդիզացիա բառի հայերեն համարժեքի՝ պարբերացում-ի կիրառությունը մասնավորապես գրական լեզվի գրավոր տարբերակում: Այսպես՝ Աբեղյանի պարբերացման մեջ ցայտուն դրսևորվել են հայ հին գրականության զարգացման բոլոր պատմական փուլերը (ՊԲՀ, 1976, 2, 234): Դա պատմության պարբերացումն է «Հայոց պատմության» մեջ, որպիսի խնդրում հորենացին լրիվ արդարացնում է պատմությունը հետազոտողի և ոչ սոսկ արձանագրողի իր պարտականությունը (ՊԲՀ, 1973, 2, 55):

Վերջին տասնամյակներում ներմուծված փոխառություններից են ապոգեյ-ը և պերիգեյ-ը, որոնք, թեև ոչ հաճախադեպ, հանդիպում են գրավոր խոսքում: Հետագայում առաջ եկան մինիմալ հեռավորություն, մաքսիմալ հեռավորություն (երկրից) ձևերը, որոնք կիրառության մեջ մտան օտար ապոգեյ և պերիգեյ ձևերին զուգահեռ: Այնուհետև համար չգտնելով դրանք, սկսեցին գործածել նվազագույն հեռավորություն, առավելագույն հեռավորություն (երկրից) բաղադրյալ անվանումները, որոնց զուգահեռ սկսեցին կիրառել նաև երկրամեծ և երկրահեռ բառերը, որոնք լայն տարածում չստացան: Առաջ եկան մեծակետը և հեռակետը, որոնք բավական հաջող կազմություններ են և դրսևորում են փոխառյալ ապոգեյ և պերիգեյ բառերի իմաստները:

Թեև վերջնականապես չեն կայունացել մայրենի լեզվի համարժեքները փոխառյալ ձևերի փոխարեն և այժմ էլ մեկ-մեկ հանդիպում են նվազագույն հեռավորություն, առավելագույն հեռավորություն (երկրից) ձևերը, այլև երկրամեծ-ը և երկրահեռ-ը, սակայն մամուլի լեզվում գերակշռում են մեծակետ-ը և հեռակետ-ը, որոնք և աստիճանաբար ծավալվում ու տարածվում են՝ թուլացնելով օտար համարժեքների կիրառությունը:

Ակտիվ գործածություն են ստանում նաև կլասիկ, պակտ, լիկվիդացիա, բիրլիոգրաֆիա օտար բառերի ազգային համարժեքները՝ դասական, դաշնագիր, լուծարք, մատենագիտություն, որոնք այժմ գործած-

վում են փոխառյալ բառերին ղուգահեռ, անշուշտ տարածվելու, ծավալվելու ակնհայտ միտումով:

Տարածում և ծավալում են ստանում նաև զրոսաշրջիկ, զրոսաշրջիկություն, խաշբառ, գովազդ, գետնուղի, մրցանիշ, պարուսույց, դերուսույց և այլ բառեր, որ մուտք են գործել արևմտահայ գրական լեզվից: Դրանք փոխարինելու են զալիս փոխառյալ տուրիստ, տուրիզմ, կրոսվորդ, ռեկլամ, մետրո, ռեկորդ²⁶, բալետմայստեր և այլ բառերի: Վերջիններիս ղուգահեռ կիրառվում են ազգային համարժեքները, որոշ դեպքերում օտար ձևերի համեմատությամբ սահմանափակ կիրառությամբ, և եթե մետրո, բալետմայստեր, ռեկլամ և այլ փոխառություններն իշխում են ազգային ձևերի նկատմամբ, ապա կրոսվորդ-ի և ռեկորդ-ի համեմատությամբ բավական ակտիվ են հայերեն համարժեքները՝ խաշբառն ու մրցանիշը, իսկ զրոսաշրջիկն ու զրոսաշրջիկությունը գրեթե հավասարապես կիրառվում են տուրիստին ու տուրիզմին ղուգահեռ, ուր նկատելի է ազգային ձևերի ակտիվանալու, ծավալվելու միտում:

Բացի նշվածներից, սպորտային ու երաժշտական հասկացություններ արտահայտող փոխառյալ որոշ բառեր աստիճանաբար տեղի են տալիս հայերեն համարժեքներին՝ անցնելով պասսիվ կիրառության: Այսպես՝ շտանգա, շտանգիստ, ռեկորդսմեն, սպորտսմեն, ֆեստիվալ, դիրիժոր, կոնցերտմայստեր, լաուրեատ, դուետ և այլ փոխառություններ ընդունելիս մեր լեզուն չի ունեցել դրանց համարժեքները: Հետագայում ստեղծվել են՝ ծանրաձող, ծանրորդ (ծանրամարտիկ), մրցանակակիր, մարզիկ, փառատոն, նվագավար, համերգավար, դափնեկիր, զուգերգ և այլն: Գործածության հաճախականության տեսակետից դրանց մի մասը գերազանցում է փոխառություններին (ծանրամարտ, մարդիկ, դափնեկիր). մի մասն էլ գրեթե հավասարապես կիրառվում է օտար ձևերին ղուգահեռ (մրցանիշ, մրցանակակիր, փառատոն և այլն), մի բանիսն էլ նոր են տարածում ստանում (նվագավար, զուգերգ, համերգավար և այլն): Այդ խմբի փոխառություններից են նաև մարշրուտ, ռեյս, ռեյդ, ունիվերսալ, տուրնիր, ֆունեմա, կոֆե, կաֆե, կոնկուրս, ստադիոն, լոտարեա, սիստեմ, պարադիզմա, պրոցես, դիսկուսիա և այլն, որոնց ազգային համարժեքները (երթուղի, ուղերթ, ստուգայց, հանրախանութ, մրցաշար, հնչույթ, սուրճ, սրճարան, մրցույթ, մարզադաշտ, վիճակախաղ, համակարգ, հարացույց, գործընթաց, բանավեճ) ստեղծվեցին դրանց ներմուծումից հետո՝ պատճառ հանդիսանալով ղուգահեռություն-

²⁶ Տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ նախապատվությունը տրվում է ռեկորդ, տուրիզմ և այլ փոխառյալ բառերին (տե՛ս Հ. Բաբսեդյան, *Նշված աշխ.*, էջ 118):

ների երևան գալուն: Նկատենք, որ օտարլեզվյան բառերը այժմ առավել հատկանշական են բանավոր խոսքին և գրավոր լեզվում սահմանափակ դործածությամբ են հանդես գալիս, ի տարբերություն հայերեն համար-
ժեքների, որոնք առավել բնորոշ են գրավոր խոսքին և խոսակցական լեզվում դեռևս քիչ են հանդիպում: Տարբեր առիթներով բաղմիցս նշվել է, որ զգացվում է փոխառյալ ձևերի կիրառության սահմանափակում և մայրենի լեզվի նորակերտ բառերի ակտիվացում, ու դա վերաբերում է նաև լեզվարկած զուգաձևություններին: Վերը նշված փոխառյալ և ազգային ձևերը ընդհանուր առմամբ գտնվում են յուրատեսակ «մրցակցու-
թյան» մեջ: Օտար բառերը, ներմուծվելով հայոց գրական լեզվի մեջ, անշուշտ լրացրել են այն բացը, որ կար մեր լեզվի բառային կազմում մինչ այդ: Նրանցից շատերը կատարել են և շարունակում են կատարել իրենց դերը՝ հարստացնելով մեր լեզվի բառապաշարը: Առաջ են եկել և նրանց զուգահեռ սկսել են գործածվել հայերեն համարժեքները, որոնք իսկապես «մրցակցություն» մեջ են օտար բառերի հետ և մեկի ակտիվացումով ու կայունացումով պասսիվանում ու անկայուն են դառնում մյուսները: Այդ մրցակցությունը կտևի մինչև զուգաձևություններից մեկնումեկի հաղթանակը, որից հետո առաջ կգան նոր զուգաձևություններ և «մրցակցություն» դրանց միջև ու այսպես շարունակ:

Հետաքրքիր է անատոմիա բառի հայերեն համարժեքի ստեղծման ընթացքը: Երկար ժամանակ, իբրև փոխառություն, կիրառվում էր անատոմիա տերմինը, հետագայում նրա փոխարեն գործածության մեջ մտ-
ցվեց մադակազմությունը, որը թեև հայերեն կազմություն է, սակայն ճիշտ չէր արտահայտում օտար տերմինի իմաստը, համարժեք չէր նրան: Անատոմիան վերաբերում է նաև կենդանիների կազմությանը:

Կերտված հայերեն տերմինի անհաջողությունը պատճառ դարձավ, որ գերադասվեր փոխառյալ տերմինի՝ անատոմիայի կիրառությունը: Չնայած նրա առկայությանը, ստեղծվեց ու զուգահեռ կիրառության մեջ մտցվեց կազմախոսությունը, իսկ հետո՝ մադակազմությունը, որոնք աստիճանաբար տարածվում ու ծավալում են ստանում, թուլացնելով անատոմիայի ակտիվությունը: Այժմ գրավոր և բանավոր հաղորդակցման մեջ կիրառվում են երկու ձևերն էլ, հատկապես անատոմիան ու կազմախոսությունը, սակայն անատոմիա-ն առավել բնորոշ է բանա-
վոր լեզվին և գրավոր խոսքում ավելի սահմանափակ կիրառությամբ է հանդես գալիս, քան կազմախոսությունը: Այստեղից հետևում է, թե միշտ չէ, որ միանգամից օտար բառերի դիմաց հաջող կազմություններ են առաջ գալիս: Երբեմն արհեստական, նույնիսկ ոչ ճիշտ բառեր են

կերտվում, որոնք հետագայում կա՛մ դուրս են մղվում լեզվից, ակտիվացնելով փոխառյալ բառի կիրառությունը, կա՛մ էլ փոխարինվում են ավելի հաջող, իմաստային ճշգրտություն ու հստակություն ունեցող ազգային համարժեքներով՝ թուլացնելով կամ պասսիվ կիրառության մղելով օտար տերմինի գործածությունը, կա՛մ էլ իմաստային որոշակիություն ու կոնկրետություն են ձեռք բերում՝ պահպանելով իրենց գոյությունը լեզվի մեջ:

Այժմ կարելի է հանդիպել անատոմիա և կազմախոսություն տերմինների ղուգահեռ գործածություններին: Օրինակ՝ Ապագա գիտնականը շուտով դառնում է Երևանի պետական համալսարանի բույսերի ֆիզիոլոգիայի և անատոմիայիամբիոնի ասպիրանտ (ՍՀ, 15. 1. 1978): Երեււանի անասնաբուժական-անասնաբուժական, գիտահետազոտական ինստիտուտում աշխատանքներ են կատարվում ախտաբանական անատոմիայի և ախտաբանական ֆիզիոլոգիայի գծով (ՍՀ, 13. 1. 1978): Գերմաներեն լեզվով կազմախոսության մի գիրք ունեի (ՀԱ, 1974, 5, 26): 1922—23 թթ. համալսարանում սկսվեց ֆիզիկական քիմիայի, կազմախոսության, մարդու ֆիզիոլոգիայի դասավանդումը (ԲՅՀ, 1970, 3, 45):

Ինչպես տեսանք, օտարլեզվյան որոշ բառերի դիմաց հետագայում ստեղծվել են հայերեն համարժեքներ, որոնք ղուգահեռաբար կիրառվում են նրանց հետ և եթե դրանցից մի քանիսը կայունացել կամ կայունանալու վրա են և գերիշխում են փոխառյալ ձևերի նկատմամբ, ապա մի շարք տերմիններ դեռևս բնութագրվում են պասսիվությամբ ու ոչ լայն տարածումով և այդ տեսակետից չիջում են օտար բառերին: Օտարլեզվյան բաղմամբով բառեր, որոնք ներմուծել են հայերենի մեջ, երբ առկա չեն եղել ազգային համարժեքները, արմատավորվել են կամ այդ ընթացքի մեջ են և նպաստում են հայոց լեզվի բառազանձի հարստացմանը²⁷:

Փոխառությունների մյուս խմբի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք ներմուծելիս հայոց լեզվի մեջ առկա են եղել դրանց ազգային համարժեքները: Այդ փոխառությունները նույնպես զգալի քանակ են կազմում, և դրանցից շատերը բավական տարածված են մեր լեզվում: Դրանք հայերենի մեջ մտել են տարբեր շրջաններում ու տարբեր եղանակներով: Ընդ որում, մայրենի լեզվի ձևերի մեծ մասը պահպանել ու պահպանում է իր գործածությունը գրական լեզվի գրավոր և բանավոր տարբերակներում, և դրանք իրենց կիրառության հաճախականությամբ չեն զիջում օտարլեզվյան բառերին: Այժմ այդպիսիք գործածվում են փոխառյալ

²⁷ Այդ մասին տես էջ 301—333:

ձևերին ղուգահեռ և նույնպես մի տեսակ մրցակցության մեջ են նրանց հետ: Օտար բառերի ընդունումով, ազգային համարժեքների առկայությամբ, առաջ է գալիս նույնանիշություն, որն այնքան էլ խրախուսելի չէ և որից անհրաժեշտ է խուսափել հնարավորին շահով: Այսպես՝ իբրև ղուգահեռություններ կիրառվում են էսթետիկա→գեղագիտություն²⁸, լիրիկա→քնարերգություն, դրամատուրգ→թատերագիր, դրամատուրգիա→թատերգություն, իդեա→գաղափար, իդեոլոգիա→գաղափարախոսություն, կոմպլիմենտ→հաճոյախոսություն, կոմպրոմիս→փոխզիջում, ակտուալ→հրատապ, ադմիրալ→ծովակալ, կոմեդիա→կատակերգություն, կոլտուրա→մշակույթ, դիալոգ→երկխոսություն և այլն:

Որոշ փոխառյալ բառեր աստիճանաբար կորցնում են իրենց ակտիվությունն ու կենսունակությունը և անցնում պասսիվ կիրառության, իսկ իրանց հայերեն համարժեքները, ընդհակառակը, ծավալվում ու կայունանում են: Գրավոր լեզվում այժմ իշխում են մայրենի լեզվի կազմությունները, որոնց առկայությամբ են ներմուծվել օտարլեզվյան բառերը: Փոխառվածները որոշ ժամանակ հաճախադեպ են կիրառվել հայերեն համարժեքներին ղուգահեռ՝ հարստացնելով մեր լեզվի բառագանձը: Այդ շրջանում ազգային ձևերը դեռևս այնքան էլ կայունացած ու տարածված չեն եղել: Հետագայում վիճակը փոխվում է, օտար բառերի կիրառությունը աստիճանաբար սահմանափակվում է, իսկ հայերեն համարժեքները՝ ակտիվանում են: Այդ փոխառությունների ներմուծումը շնանգեցյալց ազգային ձևերի արտամղմանը, այլ միայն որոշ շահով ու ժամանակով խոչընդոտեց նրանց ակտիվացմանն ու տարածմանը:

Այդպիսի փոխառություններից են ռեսպուբլիկա, ռեպուբլիա, պարտիա, սովետ, դեկգատ, սեսիա, կոնստիտուցիա բառերը, որոնց համարժեքներն են՝ ճանապետություն, հեղափոխություն, կուսակցություն, խորհուրդ, պատգամավոր, նստաշրջան, սահմանադրություն: Հայերեն բառերը թեև ծավալում ու տարածում էին ձեռք բերել գրավոր ու բանավոր հաղորդակցման մեջ, սակայն տերմինաբանական կոմիտեն բոլորովին անհիմն կերպով 1940 թվականին որոշում ընդունեց մայրենի լեզվի հիշատակված բառերը փոխարինել այսպես կոչված միջազգայինով: Առաջարկվեց բոլոր հրատարակչություններին, պարբերական մամուլին, գիտահետազոտական հիմնարկներին, բուհերին պաշտոնական գործածության մեջ դնել ռեսպուբլիկա, ռեպուբլիա, պարտիա, սովետ,

²⁸ Տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ նախապատվությունը տրվում է գեղագիտություն տերմինին (տե՛ս Հ. Բաբսեյան, Նշված աշխ., էջ 117):

սեսիա, դելեգատ, կոնսուլտուցիա բառերը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 5-ին պարզաբանում մտցվեց այդ տերմինների կիրառության վերաբերյալ: Պահանջվեց «սովետը» գործածել սովետական իշխանության պետական-վարչական մարմինները անվանելու համար, իսկ ուսումնական, դիտական ու այլ մարմինների խորհրդակցական հաստատությունները կոչել «խորհուրդ» բառով (գիտական խորհուրդ, մանկավարժական խորհուրդ), հեղափոխություն բառը պահել հայոց լեզվի մեջ իր առօրյա իմաստով ու առումով, իսկ հասարակական և պատմական իրադարձությունները նշելու համար գործածել ռևոլյուցիա տերմինը²⁹:

Տերմինաբանական կոմիտեի այդ որոշումը իրավացի դժգոհություն առաջ բերեց մտավորականության շրջանում: Այդ որոշման դեմ հանդես եկավ Պ. Սևակը, որը, թեև ուշացումով, որոշումից շուրջ երկու տասնամյակ հետո, 1962 թ. «Գրական թերթում» հանդես եկավ ծավալուն՝ «Պահպանենք ու հարստացնենք մայրենին» հոդվածով, որտեղ քննության առնելով օտար և հայերեն բառերի իմաստային հստակությունը, բառակազմական ճկունությունն ու բարեհնչյունությունը, իրավացիորեն առավելությունը վերագրում էր հայերեն համարժեքներին և ընդգծում կոմիտեի կայացրած որոշման անիրավացիությունն ու անարդարացիությունը: Վերապահություն է արվում միայն «սովետ» բառի վերաբերյալ, որը, իբրև պետական նոր կարգի անվանում, արդարացիում է իր գործածությունը հայերենում: Պ. Սևակի հոդվածից հետո բավական ակտիվացան հայերեն համարժեքների կիրառությունները: Գնալով արմատավորվում, տարածում ու ծավալում են ստանում հանրապետություն-ը, հեղափոխություն-ը, կուսակցություն-ը, սահմանադրություն-ը և այլն: Տերմինաբանական կոմիտեն 1966 թ. մայիսի 22-ին նոր որոշում կայացրեց նշված բառերի վերաբերյալ, որով վերականգնվեցին ու պաշտոնական դարձան դրանց կիրառությունները: Իբրև հիմնավորում նշվում էր բավուր և գրավոր լեզվում թվարկված հայերեն բառերի լայն գործածությունը: Դրանով տերմինաբանական կոմիտեն վերանայեց 1949 թ. իր որոշումը և շտկեց թույլ տրված սխալը:

1940 թ. թյուրիմացաբար հայոց լեզվի մեջ մուծվեցին նաև դելեգատ և դելեգացիա բառերը, չնայած այն բանին, որ մեր լեզվի մեջ մինչ այդ գործածվում էին դրանց համարժեքները՝ պատգամավոր-ը և պատգամավորություն-ը (պատվիրակություն): 1956 թ. հունվարի 20-ին այդ սխալն ուղղվեց, և նշված օտար բառերը փոխարինվեցին ավագային հա-

29 Ս. Ղազարյան, Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների, Ե., 1945:

մարտեքներով: 1940 թ. տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ հայերենի մեջ պաշտոնական կիրառություն էր ստացել սեսիա բառը, որը 1977 թ. հունիսին տերմինաբանական կոմիտեի նոր որոշմամբ փոխարինվեց նստաշրջան և ֆննաշրջան հայերեն բառերով:

3. ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԸ
ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅԱՆ

Ռուսերի հայացք ձգելով օտար բառերի գործածության վրա, կարելի է համոզվել, որ դրանք միևնույն ակտիվությունն ու տարածվածությունը չունեն:

Հիմք ընդունելով փոխառյալ բառերի գործածության ակտիվությունն ու տարածվածությունը՝ դրանք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Բառեր, որոնք լայն տարածում ու ակտիվություն ունեն³⁰:

2. Բառեր, որոնք հանդես են բերում պասսիվություն ու գործածության սահմանափակություն:

Տարբեր բնագավառների բառապաշարի քննության կապակցությամբ թեև ոչ միշտ ու հետևողականորեն, սակայն նշել ենք ակտիվություն և պասսիվություն հանդես բերող բառերը, որով էլ այս կամ այն չափով տարբերակում են մտցվել նրանց մեջ՝ առանձնացվելով ակտիվ ու պասսիվ խմբեր: Այստեղ մենում է միայն ի մի բերել դրանք և անել որոշ հետևություններ:

Առաջին խմբի մեջ ընդգրկվում են այն բառերը, որոնք տարածում են հանդես բերում գրական լեզվի թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր տարբերակներում, իհարկե, ոչ միևնույն չափով ու հաճախականությամբ:

Նրկորոգ խմբի բառերը թեև հիմնականում բնորոշ են գրավոր լեզվին և հազվադեպ են հանդիպում բանավոր հաղորդակցման մեջ, սակայն գրավոր խոսքում ևս բնութագրվում են գործածության պասսիվությամբ ու սահմանափակությամբ:

³⁰ Այս խմբավորումը պայմանական է, և մանրակրկիտ վիճակագրության դեպքում որոշ բառերի տեղերը թերևս կարելի կլինի փոխել: Բացի այդ, հայերեն բառերի համեմատությամբ այստեղ գործածության ակտիվության չափանիշները տարբեր են, և լայն տարածումով ու ակտիվությամբ բնութագրվող օտար բաղաձայնով բառեր հայերեն կազմությունների համեմատությամբ սովորական կամ միջին գործածության բառերից քիչ կարող են հանդիպել, հետևաբար և ամբողջ բառապաշարի համակարգում ըստ էության դրանք լայն տարածումով չի կարելի բնորոշել: Փոխառյալ բառերի գործածության ակտիվությունը վերցվում է հայերենի ոչ թե ամբողջ բառապաշարի մաշտաբով, այլ միայն օտար բառերի համակարգում:

Այս դասակարգումը, ինչպես նշվել է, պայմանական է, և նշված խմբերի սահմանները որոշակի ու ճշգրիտ չեն և շփման եզրեր ու աղերսակցություններ կան դրանց միջև:

Ակտիվ գործածության բառեր

Ակտիվ գործածության բառերը բավական շատ են, վերաբերում են մեր կյանքի դանազան բնագավառներին և հանդիպում լեզվական տարբեր ոճերում:

Ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես հետևյալ բառերը՝ ավտոբուս, արհեստագիտ, ասպարառ, ագրեգատ, ագրեսիա, ավանգարդ, ավիացիա, ավտոմատ, ասֆալտ, բրիգադ, բրիգադիր, բալետ, բագաժ, բաստկետբոլ, բետոն, բյուջե, գալ, գարաժ, գաղաբալոն, գններալ, դիրեկտոր, դիրլիդիա, դեմոկրատիա, էլեկտրաէներգիա, էկրան, էքսկավատոր, ինժեներ, լեյտենանտ, լինինիզմ, կիլովատ, կինո, կինոֆիլմ, կինոստուդիա, կինոէկրան, կինոմեխանիկ, կոմունիզմ, կոմունիստ, կոմբայն, կոնգրես, կոնֆերանս, մայոր, միլիցիա, մեխանիկ, մինիստր, շախմատիստ, շեմպիոն, պարկետ, ռադիո, ռադիոապարատ, ռադիոտեխնիկ, ռեկորդ, սուլետ, սովյսոզ, սոցիալիզմ, տանկ, տրակտոր, տաքսի, տրամվայ, տրոյեկթուս, ցեմենտ, օպերա, ֆոտոապարատ, ֆուտբոլ և այլն:

Թեև վերոհիշյալ բառերը միավորել ենք միեւնույն խմբի մեջ, սակայն դրանք ակտիվության ու տարածվածության տեսակետից հալածասարաղոր չեն: Այստեղ ընդգրկված որոշ բառեր ավելի ակտիվ են, քան մյուսները, իսկ մի շարք բառեր էլ մոտենում են պասսիվ կիրառության խմբին: Այնպես որ թեև այդ բոլորը դիտվել են որպես ակտիվություն հանդես բերող բառեր, սակայն նույն մակարդակի չեն և միեւնույն դերն ու կարեւորությունը, այլև տարածումն ու ծավալումը չունեն հազորդական մեջ:

Պասսիվ գործածության բառեր

Պասսիվ գործածության բառերը քանակապես զիջում են ակտիվ գործածության բառերին, և պասսիվությունը պայմանավորված է մի շարք գործոններով: Դրանք կա՛մ բավական նոր են և դեռևս տարածում չեն ստացել (ալալինիադա, էկզոբիոլոգիա, էլեկտրամոբիլ, լազեր, միկրոսյուրիկլինիկա, միկրոավտոբուս, ցիտոքիմիա, ունիվերսիադա, ֆո-

տողենինյանա և այլն), կա՛մ արդեն հնուցեւ են նրանցով դրսևորվող երևույթների անհետացման, վերացման, երկրորդական պլանի վրա մղվելու հետևանքով (լիկվիդատոր, կոմունար, մենշևիզմ, մենշևիկ, տրոցկիստ, ֆեդերալիզմ, ֆրակցիոներ և այլն), կա՛մ էլ իբրև շատ նեղ բնագավառի տերմիններ, դեռևս հասկանալի ու ըմբռնելի չեն հասարակության լայն խավերին և կարևոր դեր չեն կատարում հաղորդակցման մեջ (բիցիլին, էկոնոմիզմ, կոլբացիլոզ, հեմիպարել, հեմոստազ, պլակատիստ, պսիխոլինգվիստիկա, ռադիոլոկատոր, ռադիոլոկացիա և այլն):

Բացի վերը թվարկվածներից, կիրառություն սահմանափակությամբ ու պասսիվությամբ հատկանշվում են հետևյալ փոխառությունները՝ անբորոտ, անբոսալոն, անբողինամիկա, ավտոգրեյզեր, աղբեստացիմենտ, ագրոզոտոտիսիկա, ագիտվագոն, դեկորատոր, էներգետիզմ, էմպիրիոկրիտիցիզմ, էլեկտրահիդրավիկ, էլեկտրոլիզ, էլեկտրոլիտ, թենիսբոլ, լիբրետտո, կոնֆերանսիե, կինոպրոյեկտոր, հիդրոցիլինգո, հեգեմոնիստ, ձյուդո, միելոէնցիֆալիտ, մախիզմ, մախիստ, մոդելյոր, մոտոբոլ, մուլտ-սցենար, նեոֆաշիստ, նեոֆաշիզմ, նեյտրոն, պոլիէթիլեն, սոցիալ-ֆաշիզմ, վարիետե և այլն:

ՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց լեզվի բառային կազմը վերջին տասնամյակներում համալրվեց նաև բայական փոխառություններով: Դա նոր երևույթ էր հայերենի համար: Բայական փոխառությունները կազմված են օտար արմատներից հայերեն ածանցներով. ինչպես՝ էվակուացնել, մոբիլիզացնել, օկուպացնել, նորմալացնել և այլն: Բայական փոխառությունների մեջ առանձնանում են երկու տիպի կազմություններ: Մի դեպքում հայերենի ածանցները կցվում են օտար այնպիսի արմատների, որոնք գործածական ու հասկանալի են հայոց լեզվում. օրինակ՝ նորմալ→նորմալացնել, քիմիա→քիմիացնել, ստաժ→ստաժավորել, ակտ→ակտավորել և այլն³¹: Մյուս դեպքում հայերեն ածանցները բաղադրվում են մեր լեզվում անկախ գոյություն ու գործածություն չունեցող փոխառյալ արմատներին. ինչպես՝ օկուպ→օկուպացնել, մոբիլիզ→մոբիլիզացնել և այլն: Այդպիսի արմատներից են նաև էվակու, կոմբին. կոոպեր և այլն: Հայոց լեզվում նշված արմատների իմաստները հասկանալի չեն, հետևաբար և դրանք գործածական չեն բաղադրություններից առանձին, իբրև անկախ

31 Այդ մասին մանրամասն տես էջ 117—121:

միավորներ: Սակայն դրանց իմաստների գիտակցումը նրանցով ստեղծված բաղադրությունների մեջ (կոմբինացիա, օկուպացիա, էվակուացիա և այլն) հիմք ծառայեց նոր բայերի կազմության համար (կոմբինացենել, էվակուացենել, օկուպացենել և այլն)³²:

Դրանով նոր դուռ բացվեց հայերենի բառակազմության մեջ ընդհանրապես, բայաստեղծման մեջ՝ մասնավորապես: Այդ երևույթը հնարավորություն տվեց փոխառնել նաև օտարազգի բայեր, որոնցից, ինչպես նշվեց, հայերենը զուրկ էր մինչ այդ: Քննված երևույթը ըստ էության ոչ թե բուն բայափոխառություն է, այլ բայակերտում օտար արմատներով, որոնք անկախ գործածություն չունեն հայերենի մեջ³³:

Նոր շրջանում ստեղծվեցին կամ տարածում ստացան նաև կոորդինացիա, կոորդինացում, կոմբինացիա, կոմբինացում, էվակուացիա, էվակուացում և այլ գոյականներ՝ կազմված կա՞մ փոխառյալ արմատներից ու վերջավորություններից, կա՞մ էլ օտարազգի արմատներից և հայերեն ածանցներից: Երկու դեպքում էլ փոխառյալ արմատները ինքնուրույն ու անկախ գոյություն ու գործածություն չունեն հայերենում:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՌՈՒՍԱՅ ԼԵՁՎԻ ՆՄԱՆԱԿԻԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌԵՐ, ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՃԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսերենը եղել և մնում է հայերենի բառապաշարի հարստացման աղբյուրներից մեկը, և նրա ազդեցությունը հայոց լեզվի վրա արտահայտվում է ոչ միայն բառային փոխառությունների, այլև նրա նմանակությամբ հայերեն բառակերտումների, ոճերի ու արտահայտությունների մեծ հնարավորություններ ստեղծելու մեջ: Բազմաթիվ ու բազմաբնույթ են այն կազմությունները, որոնք կա՞մ նոր են առաջ եկել, կա՞մ վերաիմաստավորվել են ռուսերենի ազդեցությամբ: Այսպես՝ հնգամյա պլան, հնգամյակ, օրակարգ, ընդհատակյա, ինքնաընադատություն,

32 ՏՆ՝ս Դ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955 և Ա. Արտաբալյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962:

33 Տերմինաբանական կոմիտեն 1943 թ. հաստատեց և գործածության մեջ դրեց «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում կիրառված այդ փոխառյալ բառերը (կոմբինացենել, օկուպացենել, մորիլիզացենել, էվակուացենել, նորմալացենել, նորմալավորել, մոտորացենել):

գնդացիք, հակազաղ, կոմունիստական աշխատանքի բրիգադ, լենինյան ստուգարք և այլն հայերենում ստեղծվել են ռուսերենի пятилетний план, пятилетка, порядок дня, подпольный, самокритика, пулемет, противогаз, бригада коммунистического труда, ленинский зачет և այլ բառերի ու կապակցությունների նմանակությամբ, դրանց իմաստների ու կաղապարների պատճենումով:

Ռուսաց լեզվի նմանակությամբ կամ ընդօրինակումով հայերենում ստեղծված բառերը, ոճերն ու արտահայտությունները կիրառվում են մեր կյանքի տարբեր բնագավառներում՝ արտահայտելով հասարակական, քաղաքական, արդյունաբերական, դյուղատնտեսական, գիտատեխնիկական, ռազմական և այլ հասկացություններ: Հիմք ընդունելով նրանց գործածության հիմնական ասպարեղները և արտահայտած իմաստները՝ ալգորիտիք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

1. ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ ԵՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեր լեզվի բառային կազմում որոշ տեղ են գրավում ռուսերենի նմանակությամբ, հայերենի բառակազմությամբ ստեղծված հասարակական, քաղաքական և այլ հասկացություններ արտահայտող բառեր, որոնք տարածվում ու ծավալում են ստանում գրական լեզվի ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր տարբերակում:

Այսպես, օրինակ՝ ընդհատակյա, ինքնագիտակցություն, ինքնազարգացում, ինքնակրթություն, ինքնաքննադատություն, ինքնասպասարկում, ինքնարժեք, ինքնահոս, հարցապնդում, շաբաթօրյակ, վիասարարություն, քվեաթերթ, քաղխմբակ, քաղսարապմունք և այլն:

Սրանց մի մասը հիմնականում հանդիպում է հատկապես հասարակական, քաղաքական կյանքի բնագավառում, իսկ մի քանիսն էլ գործածվում են նաև այլ ասպարեղներում՝ հանդես բերելով կենսունակություն ու ակտիվություն (շաբաթօրյակ, քաղխմբակ, ինքնասպասարկում):

2. ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ ԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսերենի աղդեցությամբ, հայերենի բառակազմական միջոցներով ու եղանակներով ստեղծվեցին ռազմական կյանքի վերաբերյալ մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ, որոնց մեծ մասը սովետական շորջանի հետ է կապվում և ակտիվություն ձեռք բերեց հատկապես Հայրեն-

նական պատերազմի տարիներին: Այսպես, օրինակ՝ ակաճակիժ, ակա-
նածիգ, ականանհոտ, ականորս, զնդացի, զետանց, զիտանց, զորա-
սյուն, զրահապատ, զրահազնացք, զրահամեքենա, զրահակիր, թիկ-
նանցել, թիկնանցում, թեանցել, թեանցում, թնդանոթակիր, ծովային,
պաշարում, կրակահերթ, կրակամարտ, հակազաղ, համակինտրոնացում,
համակինտրոնացման ճամբար, հրաձգություն, հակատանկային, ձայն-
որախ, մարտակարգ, միջուկային զենք, միջուկային ռումբ, շրջանցիկ,
շրջանցում, ուժակիր, վայրասլաց, տորպեդակիր, տորպեդանետում,
փոխհրաձգություն, փոխզնդապետ, քաղաքացիական պաշտպանություն,
օդային տաղնապ, օդային հարձակում, փակոցային կրակ և այլն: Սրանց
մի ղզալի մասը, իբրև տերմիններ, հիմնականում կիրառվում է բազմա-
կան կյանքում, այլ բնագավառներում հազվագեղ է հանդիպում:

3. ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՒՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ ԵՆ

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տնտեսական (ու այլ կարգի) նոր հարաբերությունները, դյուզատըն-
տեսական աշխատանքներ կատարելու ու ղեկավարելու նոր եղանակներն
ու միջոցները, որ առաջ եկան սովետական կարգերի հաստատումից,
իրենց հետ նոր հասկացություններ առաջ բերեցին, որոնք արտահայտե-
լու համար, ռուսերենի ազդեցությամբ, մեր լեզվի բառակազմությամբ
կերտվեցին մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ, ինչպես նաև
մեր լեզվի մեջ գործածվող բառային որոշ միավորներ վերաիմաստավոր-
վեցին. օրինակ՝ աշխօր, խրճիթվար, կոլտնտեսություն, կոլտնտեսական,
կուլքջիջ, հնգամյակ, հարվածային, մեքենատրակտորային կայան, մե-
նատնտես, շարքացան, պարենհարկ, պարենմասնատրում, սերմավալիչ,
փորձադաշտ, օղակ, օղակավար և այլն: Սրանց մի մասը դուրս է եկել
գործածությունից՝ վերածվելով հնաբանության (խրճիթվար, կուլքջիջ,
պարենհարկ, պարենմասնատրում), իսկ որոշ բառեր տարածում ու ծա-
վալում են ստանում այլևայլ ոճերում՝ բնութագրվելով հաճախադեպ կի-
րառությամբ ու լայն տարածումով (կոլտնտեսություն, հարվածային,
հնգամյակ, օղակավար, փորձադաշտ և այլն):

4. ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՒՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ ԵՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ, ԿԱՊԻ ՈՒ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ,

ԱՌԵՎՏՈՒՐՆ ՈՒ ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Մեր լեզվի մեջ կարևոր դեր են կատարում նաև ռուսերենի նմանա-
կությամբ կազմված այն բառերը, որոնք կապվում են հազորդակցու-

թյան, կապի ու տրանսպորտի միջոցների, առևտրի ու արդյունաբերական կյանքի հետ։ Սրանց մի մասը դարձյալ մինչսովետական շրջանից է գալիս, սակայն որոշակի ակտիվություն է ձեռք բերել մեր օրերում, իսկ սրոշ բառեր բնորոշ են հոկտեմբերյան փուլին։ Նշված բառերից շատերը տարածում ու ծավալում են ստացել դրական հայերենի այլևայլ ոճերում։ Հաղորդակցության, կապի ու տրանսպորտի, առևտրի ու արդյունաբերության վերաբերյալ հասկացություն են դրսևորում հետևյալ բառերը՝ ասլանքաշրջանառություն, ասլանքափոխանակություն, բեռնատար, բնագիծ, գծանավ, գերծանրաբեռնվածություն, էլեկտրաքարշ, ինքնաշարժիչ, ինքնաթիռ, լուսահեռագիր, լուսափորագրություն, հեռախոսազրույց, հեռախոսացանց, հեռախոսալար, հեռախոսականչ, հեռագրալար, հեռագրասյուն, հեռագրացանց, հերթափոխ, հեռուստադիտող, մասհանում, շոգեքարշ, ջերմանավ, ռադիոհեռագիր, ռադիոընդունիչ, ռադիոկայան, ռադիոաշտարակ, ռադիոմեկնաբան, ռադիոհաղորդում, ռադիոցանց, ռադիոհեռախոս, ուղղաթիռ և այլն։ Նկատենք, որ թեև ռադիո-ով կալմվածների առաջին բաղադրիչը փոխառություն է, սակայն ամբողջ բարդության և մասնավորապես նրա երկրորդ մասի կալմունքությունը առկա է ունեցել ռուսերենի նմանակությամբ ու ընդօրինակումով։

5. ԲԱՌԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ ԵՆ
ԳԻՏԱՏԵՆՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսաց լեզվի նմանակությամբ կաղմվել են նաև գիտատեխնիկական բառեր, որոնցից մի քանիսը տարածում ու ծավալում են ստանում դրական լեզվում, իսկ մի շարք բառեր դեռևս բնութագրվում են գործածության ցածր հաճախականությամբ ու ոչ լայն տարածումով։ Ռուսերենի ազդեցությամբ են ստեղծվել՝ ամենագնաց, ավիակիր, բետոնախսունիչ, բետոնակիր, բենզինատար, գիտակայան, գազանետ, գազաչափ, երկաթահատ, էլեկտրասրտագիր, էլեկտրասրտագրիչ, ժամանակաչափ, ինքնադնաց, ինքնաթափ, ինքնակառավարում, լուսակիր, լուսակայան, խոնավակայուն, հրակայուն, հեռախոսակենտրոն, հրթիռակիր, հրթիռանետ, ձեռնակառավարում, մոլորակագնաց, պանելակիր, ջերմաքարշ, ռադիոլուսահեռագիր, տիեզերաթռիչք, տորպեդակիր, ցեմենտակիր, ցրտակայուն, ուղեծրակայան և այլն։

Գրական հայերենի բառային կազմում քիչ չեն նաև ռուսերենի նմանակությամբ, մեր լեզվի բառակազմական եղանակներով կերտված այն բառերը, որոնք վերաբերում են սպորտին: Այսպես՝ երկամարտ, երկամարտիկ, եռամարտ, եռամարտիկ, հնգամարտ, հնգամարտիկ, տասնամարտ, տասնամարտիկ, բազմամարտ, բազմամարտիկ, ձեռասահորդ, շմշկավազորդ, սպորտասեր և այլն: Սրանցից մի քանիսը լայն տարածում ու կիրառություն են ձեռք բերել գրական լեզվում (սպորտասեր, հնգամարտ, շմշկասահ և այլն):

Ռուսերենի նմանակությամբ են կազմվել նաև զանազան իմաստ արտահայտող բաղմամբիվ բառեր, հատկապես՝ երկարածովիկոտ, սառցաբաշտ, ընթերցադահլիճ, կայարանասրահ, հասցեատեղան, շքանշանակիր, ստուգարք, տեսադաշտ, փորձադաշտ, հյուրանոց, նպատակահամար, հողաշափ և այլն, որոնց մի մասը տարածում է ձեռք բերել և կիրառվում է մեր կյանքի այլևայլ բնագավառներում՝ հանդես բերելով կենսունակություն (տեսակետ, տեսադաշտ, ստուգարք, շքանշանակիր և այլն) իսկ որոշ բառեր հատկանշվում են զործածության սահմանափակությամբ ու ոչ լայն տարածումով (հասցեատեղան, կայարանասրահ, ընթերցադահլիճ):

Ռուսաց լեզվի ազդեցությամբ հայերենում կազմվել են նաև որոշ բառակապակցություններ, ոճեր ու արտահայտություններ, որոնց մի մասը ակտիվություն է հանդես բերում գրական լեզվի երկու տարբերակներում էլ՝ կիրառվելով լեզվական զանաչան ոճերում:

Ռուսերենի նմանակությամբ ստեղծված բառակապակցությունները, ոճերն ու արտահայտությունները բազմադան են ու բազմաբնույթ. օրինակ՝ պլանային տնտեսություն, ընտրական կամպանիա, հնգամյա պլան, կոմունիզմի կառուցումներ, աշխատանքի լենինյան ոճ, աշխատանքի արդյունավետության բարձրացում, խղճի ազատություն, մամուլի ազատություն, կոմունիստական աշխատանքի բրիգադ, կոմերիտական երիտասարդական բրիգադ, սոցիալիստական մրցություն, սոցիալիստական պարտավորություն, որակի հնգամյակ, պլանների գերակատարում, զործողության ուղեցույց, պետական պլան, տնտեսական դարգացում, ժողովրդական տնտեսություն (ունեցվածք), խաղաղ գոյակցություն, պաշտոնական այց, վաստակավոր գործիչ, վաստակավոր բժիշկ, վաստակավոր ուսուցիչ, ժողովրդական դերասան, ժողովրդական դատարան,

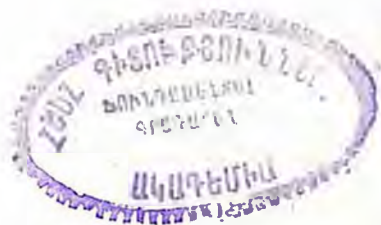
ժողովրդական ատենակալ, ժողովրդի նյութական ու կուլտուրական մակարդակի բարձրացում, պիտենբերական օղակ, պատի թերթ, տնային կալանք, իրեղեն ապացույց, բարոյային սիստեմ, ընթացիկ հաշիվ, հարվածային հերթափոխ, ծանուցման կենտրոն, հողային հարց, պատժիչ ջոկատ, արդելիչ ջոկատ, մասսայական ոչնչացման ղեկ, սպառազինությունների մրցավազք, միջուկային ղեկի փորձարկում, զինվորական հեղաշրջում, ժամկետից շուտ, քաղաքական ղեկավարություն, (կուրություն), ստանձնել սոցիալիստական պարտավորություններ, մշտնել սոցիալիստական մրցության մեջ, ապրել և զգալ լենինաբար, սովորել, աշխատել և ապրել լենինաբար, բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, կուսակցության խոսքը պարտավորեցնող է, ուժեղացնել կազմակերպական աշխատանքը, տեմպը՝ կոմերիտական, որակը՝ դերասանաց, հնգամյակը՝ շորս տարում, ոչ մի ետ մնացող ձեռնարկություն, սեղմ ժամկետում, հարց հարուցել, հարց բարձրացնել, գործ հարուցել, նկատի ունենալ, հնարավորություն ունենալ, հասնել և անցնել, հաշիվ տալ, խստիվ արգելվում է և այլն։ Սրանց ճնշող մեծամասնությունը հատկանշվում է գործածության միջին հաճախականություններ։ Ռուսերենի նմանակությամբ ստեղծվեցին նոր հարադրություններ. այսպես՝ պատասխանատվության ենթարկել, պատժի ենթարկել, քննադատության ենթարկել, կասկածի ենթարկվել, էվակուացիայի ենթարկել, առաջ քաշել, հաշվառման վերցնել, հաշվի առնել, մեջ բերել, մրցության կանչել, եզրակացություն անել, մրցության հրավերել և այլն։

Հսրկ է նկատել, որ ենթարկել բայով կազմված որոշ հարադրություններ լայն տարածում չտալու, և դրանց մի մասը այժմ կիրառվում է ոչ որպես հարադրական բարդություն, այսպես՝ պատժի ենթարկել, էվակուացիայի ենթարկել, մոբիլիզացիայի ենթարկել, ֆինադատության ենթարկել հարադրությունների փոխարեն գերիշխում են պատժել, էվակուացնել, մոբիլիզացնել, քննադատել պարզ (ոչ հարադրական) ձևերը։ Նշված հարադրական բարդությունները աստիճանաբար իրենց տեղը զիջում են պարզ կազմություններին։ Ռուսերենի ազդեցությամբ մի շարք բարդություններ վերածվում են կցականության, որը ավելի մեծ ինտենսիվությամբ է հանդես գալիս սովետական փուլում։

Օտարելզվյան բաղմամբիվ բառեր լայն տարածում ու գործածություն են ձեռք բերել դրական լեզվի թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր տարբերակներում։ Ակտիվություն են հանդես բերում հատկապես քաղաքական, ռազմական, ղյուղատնտեսական, սպորտային, բժշկագիտական, գիտա-

տեխնիկական և այլ հասկացություններ արտահայտող փոխառությունների մի զգալի մասը: Օտարլեզվյան բաղմաթիվ բառեր մերվել են հայերենի բառային կազմին, դարձել նրա հարադատ տարրը և կարևոր դեր են կատարում հաղորդակցման մեջ: Օտար բառերի ներմուծումը հայերենի մեջ սովորական երևույթ է, առանց որի նա չի կարող բաղմալիողմանիորեն հարստանալ ու զարգանալ և առաջավոր լեզուների աստիճանի վրա գտնվել:

Ռուսաց լեզուն կարևոր դեր է կատարել ու այժմ էլ շարունակում է կատարել հայերենի բառապաշարի հարստացման գործում, և նրա ազդեցությունը հայոց լեզվի վրա դրսևորվում է ոչ միայն բառային միավորների տրամադրելու, այլև նրա նմանակությանմբ, մեր լեզվի բառակազմական եղանակներով ու միջոցներով նոր բառեր, կապակցություններ, ոճեր ու արտահայտություններ կերտելու մեծ հնարավորություններ ստեղծելու մեջ: Ռուսերենի նմանակությամբ կամ ընդօրինակումով առաջ եկան բաղմաթիվ բառեր, ոճեր ու արտահայտություններ, որոնցից շատերը լայն տարածում ու կիրառություն են հանդես բերում զրական լեզվում:

ա. Հայերեն

- Աբելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:
- Աբրահամյան Ա. Ա., Բայր ժամանակակից հայերենում, հ. 1, Ե., 1962:
- Աբրահամյան Ա. Ա., Մի քանի դիտողություններ ժամանակակից հայերենի բառային շորարանությունների վերաբերյալ (Լրաբեր, 1970, № 12):
- Աբրահամյան Ս. Գ., Արդի հայերենի գերանունները, Ե., 1956:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Զթևբվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբեղությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1965:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Աշակերտի խոսքի զարգացումը, Ե., 1973:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Ե., 1976:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Հայոց լեզու. բառ և խոսք, Ե., 1977:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Պատկերասրահ և Ս., Օհանյան Հ. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Զեարանություն, Ե., 1974:
- Աբրահամյան Ս. Գ., Պատկերասրահ և Ս., Օհանյան Հ. Ա., Բաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Շարահյուսություն, Ե., 1976:
- Ադայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1963:
- Ադայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:
- Ադայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան (2 հատորով), Ե., 1976:
- Ադայան Է. Բ., Հայերենի տերմինադիտություն, Ե., 1978:
- Ադայան Է. Բ., Բաղսելյան Հ. Խ., Հայոց լեզու. դասագիրք 5—7-րդ դասարանների համար, Ե., 1966:
- Անադյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, 1—6, Ե., 1952—1971:
- Անադյան Հ., Հայոց լեզվի ուսումնություն, 1—2, 1940—1951:
- Առաքելյան Վ. Դ., Ավետիք Խաչակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները, Ե., 1954:
- Առաքելյան Վ. Դ., Խաչատրյան Ա. Ա., Էլյան Ս. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979:
- Առաքելյան Վ. Դ., Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Ե., 1975:
- Առձևոն բառարան հայկադեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
- Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայերենի ձևարանության հարցեր, Ա—Բ, 1970—1973:
- Ավագյան Մ. Վ., Նաիրի Զարյանի ստեղծագործության լեզուն և ոճը, Ե., 1972:

«Բառարանագրության և բառադիտության հարցեր» (Հոգվածների ժողովածու), Կ., 1972:

Բաբսեղյան Հ. Խ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Ե., 1953:
Բաբսեղյան Հ. Խ., Հայերեն ուղղագրական, ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973:

Բաբսեղյան Հ. Խ., Տերմինաբանության ուղեցույց, Ե., 1964:

Բեղիբյան Պ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Ե., 1973:

Գալստյան Ա. Ա., Ակնարկներ աշխարհարարի պատմության, Ե., 1962:

Գալստյան Ա. Ա., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978:

Գասպարյան Գ. Վ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Ե., 1968:

Գյուլբուրդյան Ա. Վ., Ալ. Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը, Ե., 1966:

Գաբեգիճյան Գ. Լ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963:

Էլշյան Ս. Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 1—4, 1969—1980:

Խլիսանյան Ռ. Ա., Բակունցի լեզվական արվեստը, Ե., 1965:

Խլիսանյան Ռ. Ա., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Ե., 1978:

Վերաբեր հաս. գիտ., 1960—1978 (առանձին համարներ):

Վեդիկ և ոճի հարցեր» (Հոգվ. ժողովածու), հ. 1—4, 1960—1977:

Խլիսանյան Յ. Հ., Ուսանողական տերմինների բառարան-տեղեկատու, Ե., 1976:

«Հայոց լեզվի հանգարան» (հեղինակային կոլեկտիվ), Ե., 1976:

«Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում» (հեղինակային կոլեկտիվ), Ե., 1973:

1973:

Ղազարյան Ս. Ղ., Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Ա, Ե., 1961:

Ղազարյան Ս. Ղ., Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների, Ե., 1945:

Ղազարյան Ս. Ղ., Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսերենի դերը նրա արատացման ու դարգացման մեջ, Ե., 1955:

Ղազարյան Ս. Ղ., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1954:

Ղառավդյան Բ. Ա., Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Ե., 1974:

Ղառիբյան Ա. Ս., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Ե., 1954:

Ղառիբյան Ա. Ս., Ռուս-հայերեն բառարան, Ե., 1968:

Ղափանցյան Գ., Ընդհանուր լեզվաբանություն, Ե., 1939:

Մալխասյան Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1—4, Ե., 1944—1945:

Մաբգարյան Ա. Ս., Հայերենի հարադիր բայերը, Ե., 1966:

Մաբգարյան Ա. Ս., Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Ե., 1957:

Մուրվալյան Ա. Ա., Հայոց լեզվի բառային կազմը, Ե., 1955:

Մուրվալյան Ա. Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Ե., 1959:

1959:

Շալունց Ռ. Ն., Հականիշ բառերը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979:

Պապոյան Ա. Հ., Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, Ե., 1970:

Պապոյան Ա. Հ., Չափածոյի լեզվական արվեստի հարցեր, Ե., 1976:

Պառնասյան Ն. Ա., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1970:

1970:

Պառնասյան Ն. Ա., Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979:

1979:

- Պետրոսյան Լ. Ռ., Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարան, Ե., 1976:
- Պողոսյան Պ. Մ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Ե., 1959:
- Ջանուկյան Գ. Ռ., Հայոց լեզվի դարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969:
- Ջանուկյան Գ. Ռ., Հայոց լեզվի դարգացման փուլերը, Ե., 1964:
- Ջանուկյան Գ. Ռ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:
- Ջանուկյան Գ. Ռ., Խլղարյան Ֆ. Հ., Հայոց լեզու. քնդհանուր գիտելիքներ, ոճարանություն, Ե., 1976:
- Ջրբաշյան Էդ., Մախանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Ե., 1972:
- Սևակ Գ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1948:
- Սևակ Գ. Գ., Հայոց լեզվի դարգացման սովետական փուլը, Ե., 1946:
- Սևակ Գ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:
- Սուֆիասյան Ա. Մ., Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971:
- Սուֆիասյան Ա. Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1967:
- Վերդյան Բ. Հ., Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն, Ե., 1970:
- «Տերմինաշինություն և խոսքի մշակույթի հարցեր», 1, 1976:
- «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու», կազմող և խմբագիր Հ. Խ. Բար-սեղյան, Ե., 1978:
- Քոսյան Վ. Ա., Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Ե., 1975:
- Օհանյան Հ. Ա., Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962:

Բ. Ռուսերեն

- Ахманова О. С., Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
- Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1966.
- Ахманова О. С., Мельчук И. А., О точных методах исследования языка, М., 1961.
- Ахманова О. С., Словарь иностранных слов, М., 1964.
- Брагина А. А., Неологизмы в русском языке, М., 1973.
- Будагов Р. А., Введение в науку о языке, М., 1973.
- Будагов Р. А., Литературные языки и языковые стили, М., 1967.
- Булаховский Л. А., Введение в языкознание, ч. II, М., 1953.
- Вейхман Г. А., О стилистической классификации современного английского языка, Ф. Н. 1958.
- Виноградов В. В., Язык Пушкина, М., 1935.
- Виноградов В. В., Стил Пушкина, М., 1941.
- Виноградов В. В., Русский язык; Грамматическое учение о слове, М., 1947.
- Виноградов В. В., О языке художественной литературы, М., 1959.
- Виноградов В. В., Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963.
- Виноградов В. В., Об омонимии и смежных явлениях, ВЯ, 1960, № 5.
- «Вопросы языкознания 1950—1980 гг.», отд. номера.
- Галкина-Федорук Е. М., Современный русский язык. Лексика, М., 1954.
- Галкина-Федорук Е. М. и др., Современный русский язык, М., 1958.
- Гвоздев Н. А., Современный русский литературный язык, ч. II., М., 1958.

- Гвоздев Н. А., Очерки по стилистике русского языка, М., 1965.
- «Грамматика русского литературного языка» (отв. редактор Н. Ю. Шведова), М., 1970.
- Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф., Развитие языков народов СССР, в Советскую эпоху, М., 1968.
- Зализняк А. А., Русское именное словообразование, М., 1967.
- Звегинцев В. А., Семасеология, М., 1957.
- «Известия» АН СССР, отд. языка и литературы, отд. номера.
- Кусикьян И. К., Изменения в словарном составе литературного армянского языка советского периода, М., 1964.
- Костомаров В. Г., Русский язык на газетной полосе, М., 1971.
- Лантева О. А., Русский разговорный синтаксис, М., 1976.
- «Новые слова и значения (Словарь-справочник)», под ред. Н. З. Котеновой и Ю. С. Сорокина, М., 1971.
- Новиков Л. А., Антиномия в русском языке, М., 1973.
- Потиха З. А., Современное русское словообразование, М., 1970.
- «Развитие грамматики и лексики современного русского языка», М., 1964.
- Разинкина И. М., Развитие языка английской научной литературы, М., 1978.
- Реформатский А. А., Введение в языкознание, М., 1960.
- Розенталь Д. Э., Практическая стилистика русского языка, М., 1968.
- «Русский язык в школе», отд. номера.
- Сироткина О. Б., Разговорная речь и ее особенности, М., 1974.
- Сенкевич М. П., Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений, М., 1976.
- Туманян Э. Г., Древнеармянский язык, М., 1971.
- Шанский Н. М., Лексикология современного русского языка, М., 1964.
- Шахматов А. А., Очерк современного русского литературного языка, М., 1971.
- Шмелев Д. Н., Очерки по семасеологии русского языка, М., 1964.
- Юшманов Н. В., Элементы международной терминологии (словарь-справочник), М., 1968.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԱ, ԲԺՀ—Ա. Արրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, 1, Ե., 1962;
- ԱԲ, Երկ.—Ակոսկ Բակունց, Երկեր, Ե., 1955:
- Արով, ԴԲ—Աբով, Դանակը բկին, Մոսկվա, 1923:
- Արով, ՄԿ—Աբով, Միայն կինը (բանաստ.), Թիֆլիս, 1919:
- ԱՀ, ՆՆԺ—Աշոտ Հովհաննիսյան, Նայրադյանը և նրա ժամանակը, մաս 1, 1955:
- Պապ., Չալ.—Արտաշես Պապոյան, Չափածոյի լեզվական արվեստի հարցեր, Ե., 1976:
- ԱՄ, ՀՀԲ—Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, Ե., 1966:
- Առ.—Առողջապահություն (հանդես):
- ԱՍ, ԺԺՀ—Աշոտ Սուրիասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971:
- ԱՎ.—Ավանդարդ (լրագիր):
- ԱՎ—Աղատ Վշտունի, Արևելքը հուր է հիմա, Ռոստով, 1927:
- ԲԼԿ-Նաղ., ՀԳ—Հ. Բեկ-Նաղարյան, Հուշեր դերասանի և կինոռեժիսորի, Ե., 1968:
- ԲՀ, ՍԶ—Բաղիշ Հովսեփյան, Սերմնացանները չվերադարձան, Ե., 1962:
- ԲԵՀ—Բանբեր Երևանի համալսարանի:
- ԳԲ—Գրական թերթ (լրագիր):
- Գ—Գարուն (ամսագիր):
- Գիտ. ՏԵԽ.—Գիտություն և տեխնիկա (ամսագիր):
- Գոլս. ՊՊ—Գոլստուրսի, Ֆորսայթների պատմություն, Ե., 1975:
- ԴԴ—Դերենիկ Դեմիրճյան, Երկեր, հ. 3, Ե., 1956, հ. 4, Ե., 1957:
- ԴԴՎ—Դերենիկ Դեմիրճյան, Վարդանանք, Ե., 1954:
- ԵԶ, ԸԵ—Եղիշև Չարենց, Ընտիր երկեր, Ե., 1954:
- ԵՏ, ԵԺ—Եղիշև Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1922:
- ԵԶ, ԳՄ—Եղիշև Չարենց, Գրականության մասին, Ե., 1957:
- ԵԵ—Երեկոյան Երևան (լրագիր):
- ԷԱ, ԸԵ—Էդ. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1963:
- ԷԱ, ԳԲ—Էդ. Աղայան, Գրաբարի բերականություն, դ. 1, Ե., 1964:
- ԷԶ, ԳՏ—Էդ. Ջրբաղյան, Գրականության տեսություն, Ե., 1962:
- ԷՏ, ՀՇՀՆՀ—Է. Տիրաբեկյան, Հասարակական շենքերի հանրապետական նախագծման հիմունքները, Ե., 1973:
- Իս., ԵԺ—Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու (4 հատորով), Ե., 1958—1959:
- Իս.—Ավետիք Իսահակյան:
- ԼՈՒ—Լենինյան ուղիով (ամսագիր):
- ԼՄ, ԿԱ—Լեոն Միրիջանյան, Կանաչ ապրիլ, Ե., 1970:
- ԼՄ, ԵՀ—Լեոն Միրիջանյան, Երգի հովիտը, Ե., 1969:
- Լր.—Լրաբեր, հասարակական գիտությունների (ամսագիր):

Կերամ, Աստվ.—Կերամ, Աստվածներ, դամբարաններ, գիտնականներ, Ե., 1966:

ՀԹ, ՊՊՔ—Հրանտ Թամրազյան, Պոեզիան պատմության բառադիրներում, Ե., 1971:

ՀԹ—Հովհաննես Թումանյան, Երկեր (2 հատորով), Ե., 1958:

ՀԹ, ԵԺ—Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Ե., 1969:

ՀԶ—Հայրենիքի ձայն (լրագիր):

ՀՍ, ԴԺ—Հակոբ Սալախյան, Դաս և ժամ, Ե., 1971:

ՀԼԶՍԾ—Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում, Ե., 1975:

ՀԼԳԴ—Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում (ամսագիր):

ՀՄ, Քար.—Հովհաննես Մելիքյան, Քարավան, Ե., 1971:

ՀՔ, ՄՏԶ—Հրաչյա Քոչար, Մեծ տան զավակները, դիրք 1, Ե., 1959:

ՀՔ, Նախ.—Հրաչյա Քոչար, Նախօրյակին, Ե., 1943:

ՀԱ—Հայաստանի աշխատավորուհի (ամսագիր):

ՀՍ, ՍԲ—Համո Սահյան, Սեղամ բացվիր, Ե., 1972:

ՀՍ, ՆԴԲ—Համո Սահյան, Նտիրյան զալար բարդի, Ե., 1956:

ՀՍ, Բ—Համո Սահյան, Բանաստեղծություններ, հ. 1—2, Ե., 1967—1969:

ՀՍ, ՀԵՄ—Համո Սահյան, Հայաստանը երգերի մեջ, Ե., 1962:

ՀՇ, Բ—Հովհաննես Շիրազ, Բանաստեղծություններ, Ե., 1954:

ՀՇ, ԲՀ—Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, գ. 2, Ե., 1958:

ՀՇ—Հովհաննես Շիրազ, Հասարակ, Ե., 1949:

ՀՏ, ԴՓ—Հիպոլիտ Տևե, Դեղարվեստի փիլիսոփայություն, Ե., 1963:

ՀՅ—Հայաստանի ֆիզիկոսներին (լրագիր):

ՄՅԴ—Մաթեմատիկան և ֆիզիկան դպրոցում (ամսագիր):

ՄԱ, Երկ.—Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, հ. 5, Ե., 1975:

ՄՓՀ—Մարքսիստական փիլիսոփայության հիմունքները, Ե., 1963:

ՆԴ—Նար-Դոս, Երկեր, հ. 3, Ե., 1955:

ՆԶՀ—Նաիրի Զարյան, Հացավան, Ե., 1960:

ՆԶ, ԱԴ—Նաիրի Զարյան, Արա Դեղեցիկ, Ե., 1946:

ՆԶ—Նաիրի Զարյան:

Նոր-Այր, Ա—Նոր-Այր, Արամ, Ե., 1970:

Շախմ.—Շախմատային Հայաստան (ամսագիր):

Շիրվ., Երկ.—Շիրվանզադե, Երկեր, հ. 18, Ե., 1962:

ՇԲ, ՊՀ—Շմավոն Բորոսյան, Պատանություն հովտից, Ե., 1963:

Շվ. արկ.—Քաջ դինվոր Շվեդի արկածները, Ե., 1963:

Շերս., ԱԼ—Շերսպիր, Արքա Լիր, Ե., 1963:

ՊԿ—Պրոներ կանչ (լրագիր):

ՊԲՀ—ԴԱ պատմա-բանասիրական հանդես:

ՊՍ—Պարույր Սեակ, Երկերի ժողովածու (6 հատորով), Ե., 1972—1976:

ՊՍ, ԵԼ—Պարույր Սեակ, Եղիցի լույս, Ե., 1969:

ՊՍ, ՄԱՄ—Պարույր Սեակ, Մարդը ափի մեջ, Ե., 1963:

ՊՍ, ՍՆ—Պարույր Սեակ, Սալաթ-նովա, Ե., 1969:

ՊՐ, ԺՀԴ—Պետրոս Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածարանություն, Ե., 1973:

Ռակ., ԶՊ—Կ.Կ. Ռակասովսկի, Զինվորի պատիվը, Ե., 1970:

ՌԻ, ԱՀՀԵ—Ռաֆայել Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1971:

ՍԱ—Սովետական արվեստ (ամսագիր):

ՍԱ, ԿԶԿ—Սուրեն Այվազյան, Կա և հետմահու կյանք, Ե., 1971:
 ՍԱ, ԱԽԶ—Սերգեյ Արրահամյան, Աշակերտի խոսքի զարգացումը, Ե., 1973:
 ՍԳ—Սովետական գրականություն (ամսագիր):
 ՍԴ—Սովետական դպրոց (լրագիր):
 ՍԴ, ԿԿ—Սավվա Դոլդունով, Կուզնեցկի մոստ, Ե., 1975:
 ՍԶ, ՊԲ—Ստեփան Զորյան, Պապ թագավոր, Ե., 1957:
 ՍԶ, ԵԺ—Ստեփան Զորյան, Երկերի ժողովածու, Ե., 1960:
 ՍԽ, ՄՍ—Սերո Խանդավյան, Մխիթար սպարապետ, Ե., 1961:
 ՍԽ, ԱԼ—Սերո Խանդավյան, Անձրևից հետո, Ե., 1969:
 ՍԽ, Հ—Սերո Խանդավյան, Հողը, Ե., 1957:
 ՍԽ, ՄԳՄ—Սերո Խանդավյան, Մեր գնդի մարդիկ, Ե., 1953:
 ՍԿ, ԲԲ—Սիլվա Կապուտիկյան, Քարավանները դեռ քայլում են, Ե., 1964:
 ՍԿ, ԻԵ—Սիլվա Կապուտիկյան, Իմ երգը, Ե., 1968:
 ՍԿ, ՅԿ—Սիլվա Կապուտիկյան, Յոթ կայարաններ, Ե., 1966:
 ՍԶ—Սովետական Հայաստան (օրաթերթ):
 ՍՇ, 1—Ստեփան Շահումյան, Երիեր, հ. 1, Ե., 1955:
 ՍՇ, 2—Ստեփան Շահումյան, Երկեր, հ. 2, Ե., 1925:
 Սրմ.—Սարմեն—Կենաց բաժակ:
 ՎԱ, ԼՀ—Վախթանգ Անանյան, Լեոներ հայրենի, Ե., 1963:
 ՎԱ, ՍԱ—Վախթանգ Անանյան, Սևանի ափին, Ե., 1953:
 ՎԱԱ—Վահրամ Ալազան, Աշխատանքային, գ. 1, Ե., 1924:
 ՎԱԼ—Վահրամ Ալազան, Հրաբխապոեզիա, Ե., 1923:
 ՎԴ, ՄԾ—Վահագն Դավթյան, Մուխ ծխանի, Ե., 1969:
 ՎԴՀ—Վեսելով, Դարվիճիկի հիմունքները, Ե., 1958:
 ՎԽ, ՄՄՀ—Վիգեն Խեչումյան, Մեղ մոտ հարավում, Ե., 1955:
 ՎՀ, ԱԻՄ—Վաչագան Հովսեփյան, Աշխարհն իմ մեջ, Ե., 1972:
 ՎՄ, ՔՆՆ.—Վլադիմիր Մովսիսյան, Քննություն, Ե., 1971:
 ՎՊ, ԴԱ—Վարդգես Պետրոսյան, Դեղատուն Անյ, Ե., 1973:
 ՎՎ, ԸՆԿ.—Վաղարշ Վաղարշյան, Ընկեր, բարեկամ և ես, Ե., 1959:
 ՎՏ, ԵԺ—Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1925:
 ՎՓ, ԻԾ—Վահրամ Փափաղյան, Իմ Օթելլոն, Ե., 1964:
 ՎՓ, ԱԼ—Վահրամ Փափաղյան, Արքա Լիր, Ե., 1971:
 Տնար.—Տնարարություն (ամսագիր):
 Տնտ. աշխ.—Տնտեսական աշխարհագրություն (գիտագիրք), Ե., 1950:
 ՔԲՊ—Քրիստափոր Թափալցյան, Պատերազմ, հ. 4, Ե., 1965:
 ՔԹ—Քրիստափոր Թափալցյան:
 ՏՎ, ՄԼ—Ֆրանց Վերֆել, Մուսա լեռան քառասուն օրը, Ե., 1964:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
Ներածություն	7

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Մ Ա Ս

ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի դասակարգումը	27
Ջնդհանուր դիտողություններ	27

ԳՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Բառերի տեսակները ըստ զտրածություն և ակտիվության ու տարածվածության	30
ա) Ակտիվ բառապաշար	33
բ) Պասսիվ բառապաշար	36
դ) Սովորական կամ գործածության միջին հաճախականության բառեր	40

ԳՂՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գործառական ոճերի բառապաշար	45
Ջնդհանուր դիտողություններ	45
ա) Գեղարվեստական լեզվի բառապաշար	47
բ) Ժողովրդականության լեզվի բառապաշարը	50
դ) Գիտական լեզվի բառապաշար	60
դ) Վարչագործարարական լեզվի բառապաշար	80
ն) Հրապարակախոսական լեզվի բառապաշար	90
Գործառական ոճերից դուրս մնացած բառեր	90
ա) Բարբառային բառեր	90
բ) Գրքային բառեր	95

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

Բառապաշարի հարստացումը լեզվի ներքին միջոցներով	98
Ջնդհանուր դիտողություններ	98

ԳՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

1. Բառաբարդումը իբրև բառապաշարի հարստացման միջոց	99
2. Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով	112

ԳՆՈՒՆՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Բառապաշարային սևղաշարժւոր սովետական շրջանում	139
Քնդհանուր յիստորիայունէնէր	149
1. Բառապաշարի հարստացումը բառաբարդման միջոցով	153
ա) Բառակրկնութիւնային կազմված բառեր	153
բ) Բաղձյութական բարդութիւնային կազմված բառեր	153
գ) Կցական բարդութիւնային կազմված բառեր	159
դ) Իսկական բարդութիւնային կազմված բառեր	163
2. Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով	196
ա) Բառապաշարի հարստացումը հախածանցման միջոցով	197
բ) Բառապաշարի հարստացումը վերջածանցման միջոցով	201
գ) Բառապաշարի հարստացումը ոչ կենսական ածանցներով	201
դ) Բառապաշարի հարստացումը բալակերտ ածանցներով	201

ԳՆՈՒՆՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Նորակազմ բառերի դասակարգումը

1. Նորակազմ բառերը ըստ գործածութեան հիմնական ոլորտների դասակարգումը	232
2. Բաղմարադարձիչ բարդութիւններ	241
3. Ոտար բաղադրիչներով կազմված բարդութիւններ	241
4. Բառակազմական ակտիվութիւն հանդէս բերող բաղադրիչներ	241

ԳՆՈՒՆՆ ԶՈՐՈՐԳ

Նոր բառակազմակերպումներ ու արտահայտություններ

ԵՐԿՐՈՐԳ ԽԱՍ

Բառապաշարի հարստացումը փոխառության միջոցով

Ընդհանուր դիտողութիւններ	241
--------------------------	-----

ԳՆՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ

Փոխառյալ բառերի դասակարգումը	241
1. Փոխառյալ բառերի դասակարգումը ըստ գործածութեան հիմնական բնագավառների	241
2. Փոխառյալ բառերի դասակարգումը ըստ նրանց ազգային համարժեքների առկայութեան	241
3. Փոխառյալ բառերը ըստ գործածութեան ակտիվութեան ու տարածվածութեան	241

ԳՆՈՒՆՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ուսանող լեզվի նմանակութիւնային կազմված բառեր, կապակցութիւններ ունեւն աւտահայտութիւններ	241
Ոգտագործված գրականության ու արհրուրների ցանկ	241
Համառոտագրություններ	241

ՀՄԱՅԱԿ ԱՎԵՏԻ ՕԶԱՆՑԱՆ

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը
և նրա հարստացման միջոցները

Հրատ. խմբագիր Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ

ИБ 487

Հանձնված է շարվածքի 18. 08. 1981 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 01. 1982 թ.:
ՎՋ 05509, Չափը 60×84¹/₁₆, խուղթ N 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 21,0 մամուլ, տպագր. 22,63 մամուլ: Հրատ.— հաշվարկ
15.93 մամուլ: Տպարանակ 2000: Պատվիր N 1139: Հրատ. N 5529: Գինը 3 ռ. 25 կ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

A 11
68415